

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш.УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ» ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

№2 (30) сәуір-маусым 2022

ISSN 2710-3994

Бас редактор:

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы

Редакциялық алқа:

Абашиин Сергей Николаевич – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Санкт-Петербургтегі Европа университеті (Ресей)

Абдырахманов Толобек Абылович – тарих ғылымдарының докторы, профессор, И. Арабаев атындағы Қызғыз мемлекеттік университетінің ректоры. (Қырғызстан)

Аяган Бүркітбай Фелманұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан – тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік музейінің директоры. (Қазақстан)

Әбусейтова Меруерт Қуатқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Р. Сүлейменов атындағы Шығыстану институтының «Тарихи материалдарды зерттеу» орталығының директоры. (Қазақстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Голден Кэтти Стромайл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Миссисипи өңірлік мемлекеттік университеті (Mississippi Valley State University) (АҚШ)

Кәрібаев Берекет Бақытжанұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, «Қазақстан тарихы» кафедрасының меңгерушісі. (Қазақстан)

Қожамжарова Дария Пернешқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университетінің ректоры. (Қазақстан)

Кожирова Светлана Басиевна – саясаттану ғылымдарының докторы, профессор, Фудан Университетінің Қытай және Орталық Азияны зерттеу орталығының мен «Астана» ХҒК бірлескен директоры (Қазақстан)

Козодой Виктор Иванович – тарих ғылымдарының докторы, профессор. (Ресей)

Көкебаева Гүлжауһар Какенқызы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Халықаралық қыпшақтану институтының директоры, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Матыжанов Кенжехан Исламжанұлы – филология ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА корр.-мүшесі, М.О. Әуезов атындағы әдебиет және өнер институтының директоры. (Қазақстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидқызы – тарих ғылымдарының докторы, Мирзо Ұлықбек атындағы Өзбекстан ұлттық университеті «Өзбекстан тарихы» кафедрасының профессоры. (Өзбекстан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – PhD доктор, Гданьск қаласындағы Екінші дүниежүзілік соғыс мұражайының ғылыми қызметкері. (Польша)

Римантас Желвис (Želvyus Rimantas) – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті (Литва)

Самашев Зайнолла Самашұлы – археолог, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Герман археология институтының корр.-мүшесі. ҚР БҒМ ҒК Ә. Марғұлан атындағы Археология институты. (Қазақстан)

Сайлан Болат Санабайұлы – тарих ғылымдарының докторы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. (Қазақстан)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Нұр-Сұлтан, Қазақстан)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

Жауапты редактор:

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Ғылыми редактор:

Қозыбаева Махаббат Мәлікқызы

Редактор:

Кубеев Рустем Жаулыбайұлы

Жауапты хатшы:

Қоңқабаева Арайлым

Техникалық хатшы:

Хумарзах Алтынбек

Главный редактор:
Кабульдинов Зиябек Ермуханович

Редакционная коллегия:

Абашин Сергей Николаевич – доктор исторических наук, профессор, Европейский университет в Санкт-Петербурге (Россия)

Абдырахманов Толобек Абылович – доктор исторических наук, профессор, ректор Кыргызского государственного университета им. И. Арабаева (Кыргызстан)

Алимбай Нурсан – кандидат исторических наук, профессор, директор Центрального государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Абусейтова Меруерт Хуатовна – доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Республиканского центра по изучению исторических материалов Института востоковедения имени Р.Б. Сулейменова (Казахстан)

Абиль Еркин Аманжолович – доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Аязан Буркитбай Гелманович – доктор исторических наук, профессор, заместитель директора Института истории государства КН МОН РК (Казахстан)

Голден Кэйти Стромилл (Kathie Stromile Golden) – PhD, Государственный университет долины Миссиссипи (Mississippi Valley State University) (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (г. Нур-Султан, Казахстан)

Карибаев Берекет Бахытжанович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, заведующий кафедрой истории Казахстана, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Кожамжарова Дария Пернешовна – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Южно-Казахстанского университета им. М.Ауэзова (Казахстан)

Кожирова Светлана Басиевна – доктор политических наук, профессор, содиректор Центра исследования Китая и Центральной Азии Фуданьского Университета и МНК «Астана», руководитель Центра китайских и азиатских исследований (Казахстан)

Козодой Виктор Иванович – доктор исторических наук, профессор (Россия)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна – доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч.Валиханова КН МОН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешмухамбетович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, директор Международного института кипчаковедения Казахского национального университета имени аль-Фараби, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Матыжанов Кенжехан Слямжанович – доктор филологических наук, профессор, чл.-корр. НАН РК, директор Института литературы и искусства им. М. Ауэзова (Казахстан)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) – PhD, профессор Оксфордского университета (Великобритания)

Муртазаева Рахборхон Хамидовна – доктор исторических наук, профессор кафедры «Истории Узбекистана» Национального университета Узбекистана имени Мирзо Улугбека. (Узбекистан)

Панто Дмитрий (Panto Dmitri) – доктор PhD, профессор, главный специалист научного отдела Музея Второй мировой войны г. Гданьска (Польша)

Римантас Желвис (Želvyys Rimantas) – доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет (Литва)

Самашев Зайнолла Самашевич – археолог, доктор исторических наук, профессор, чл.-корр. Германского археологического института. Институт археологии им. А.Маргулана КН МОН РК (Казахстан)

Сайлан Болат Санабаевич – доктор исторических наук, Казахский национальный университет им. аль-Фараби (Казахстан)

Сыдыков Ерлан Батташевич – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, ректор Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан)

Таймагамбетов Жакен Кожакметович – доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК (Казахстан)

Ответственный редактор:
Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

Научный редактор:
Козыбаева Махаббат Маликовна

Редактор:
Кубеев Рустан Джаулыбайулы

Ответственный секретарь:
Конкабаева Арайлым Нурболатовна

Технический секретарь:
Хумарзах Алтынбек

Editor-In-Chief:

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich

Members of editorial board:

Abashin Sergei Nikolaevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, European University at St. Petersburg (Russia)

Abdyrakhmanov Tolobek Abylovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Rector of I. Arabaev Kyrgyz State University (Kyrgyzstan)

Alimbay Nursan – Candidate of Historical Sciences, Professor, Director of the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Abusseitova Meruert Khuatovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of the Republican Center for the Study of Historical Materials at R.B. Suleimenov Institute of Oriental Studies (Kazakhstan)

Abil Yerkin Amanzholovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Ayagan Burkitbai Gelmanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of the Institute of History of the State CS MES RK (Kazakhstan)

Golden Kathie Stromile – PhD, Mississippi Valley State University (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University (Kazakhstan)

Karibayev Bereket Bakhytzhonovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Head of the Department of History of Kazakhstan, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Kozhamzharova Daria Perneshovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the NAS of the Republic of Kazakhstan, rector of the M. Auezov South Kazakhstan University (Kazakhstan)

Kozhirova Svetlana Bassieva – Doctor of Political Science, Professor, Co-Director of the Center for the Study of China and Central Asia of Fudan University and the International Scientific Complex of the National Company "Astana", Head of the Center for Chinese and Asian Studies (Kazakhstan)

Kozodoi Viktor Ivanovich – Doctor of Historical Sciences, Professor (Russia)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna – Doctor of Historical Sciences, Professor, chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MES RK (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Eshmukhambetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Director of the International Institute of Kipchak Studies of the Al-Farabi Kazakh National University, Professor at L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Matyzhanov Kenzhekhan Slyamzhanovich – Doctor of Philology, Professor, Corresponding Member of the NAS RK, Director of M. Auezov Institute of Literature and Art (Kazakhstan)

Morrison Alexander – PhD, Professor, University of Oxford (UK)

Murtazayeva Rakhborkhon Khamidovna – doctor of Historical Sciences, Professor at the Department of «History of Uzbekistan» of Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Panto Dmitri – PhD, researcher at the Museum of the Second World War in Gdansk (Poland)

Rimantas Želvys – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University (Lithuania)

Samashev Zainolla Samashevich – archaeologist, Doctor of Historical Sciences, Professor, Corresponding Member of German Archaeological Institute. A. Marghulan Institute of Archeology CS MES RK (Kazakhstan)

Sailan Bolat Sanabayevich – Doctor of Historical Sciences, Al-Farabi Kazakh National University (Kazakhstan)

Sydykov Erlan Battashevich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Rector of L.N. Gumilyov Eurasian National University (Kazakhstan)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich – Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Executive Editor:

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna

Scientific Editor:

Kozybayeva Makhabbat Malikovna

Editor:

Kubeyev Rustem Dzhaulybayevich

Executive Secretary

Konkabayeva Arailym Nurbolatovna

Technical secretary:

Khumarzak Altynbek

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_4-17

МРНТИ 03.61.00

ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОСНОВНЫХ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ

А.Т. Абдулина*

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru (Абдулина)

Аннотация. В суверенном Казахстане проводится целенаправленная государственная политика по формированию единого казахстанского народа на основе единой казахстанской идентичности при сохранении языкового и культурного плюрализма. Этнополитика укрепляет межконфессиональное и межэтническое согласие как основу национальной безопасности.

Государственная политика развития казахского языка, миграционные и демографические процессы привели к утверждению общей тенденции в области системы образования на постепенное увеличение числа учащихся и школ с казахским языком обучения. Представители крупных этносов Казахстана также имеют возможность получать среднее образование на родных языках, однако нарастает процесс сокращения национальных школ, вызывающий недовольство среди многих этносов.

В ходе этноязыковых процессов наблюдается формирование биязычного социально-коммуникативного пространства с преобладанием казахского и русского языков. Однако наличие противоречий в языковой сфере, национально-языковой неудовлетворенности со стороны некоренных этносов остается главным конфликтогенным фактором в республике.

В области СМИ с русским языком начал конкурировать казахский язык, имеющий весомый политический ресурс, однако необходимо расширить права этнических меньшинств на доступ к СМИ, вещающим на их родных языках. Большую работу по сохранению и развитию этнических культур проводит Ассамблея народа Казахстана и региональные и национальные культурные центры.

Ключевые слова: Ассамблея народа Казахстана, идентичность, культура, толерантность, этнос, этнополитика, язык.

ГТАМР 03.61.00

ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТТЕРІ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ

А.Т. Абдулина*

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru (Абдулина)

Аңдатпа. Егеменді Қазақстанда тілдік және мәдени плюрализмді сақтай отырып, біртұтас қазақ болмысына негізделген біртұтас қазақ халқын қалыптастыру мақсатында мақсатты мемлекеттік саясат жүргізілуде. Этносаясат ұлттық қауіпсіздіктің негізі ретінде конфессияаралық және ұлтаралық келісімді нығайтады.

Қазақ тілін дамытудың мемлекеттік саясаты, көші-қон және демографиялық үдерістер білім беру жүйесінде қазақ тілінде оқытатын оқушылар мен мектептердің санын кезең-кезеңмен

арттыруға жалпы тенденцияның қалыптасуына әкелді. Қазақстандағы ірі этностар өкілдерінің де ана тілдерінде орта білім алу мүмкіндігі бар, алайда көптеген этностар арасында наразылық туғызатын ұлттық мектептерді қысқарту процесі ұлғаюда.

Этнолингвистикалық үдерістер барысында қазақ және орыс тілдерінің басымдығы бар қостілді әлеуметтік-коммуникативтік кеңістіктің қалыптасуы байқалады. Дегенмен, тіл саласындағы қайшылықтардың болуы, жергілікті емес этникалық топтар тарапынан ұлттық және тілдік қанағаттанбаушылық республикадағы негізгі қақтығыс факторы болып қала береді.

БАҚ саласында салмақты саяси ресурсы бар қазақ тілі орыс тілімен бәсекелесе бастады, алайда этникалық азшылықтардың өз тілдерінде хабар тарататын БАҚ-қа қол жеткізу құқығын кеңейту қажет. Этникалық мәдениеттерді сақтау мен дамыту бойынша үлкен жұмысты Қазақстан халқы Ассамблеясы мен өңірлік және ұлттық мәдени орталықтар жүргізеді.

Түйін сөздер: Қазақстан халқы Ассамблеясы, бірегейлік, мәдениет, толеранттылық, этнос, этносаясат, тіл.

**Зерттеу Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым Комитетінің бағдарламалық-нысаналы қаржыландыру жобасын іске асыру шеңберінде орындалды (ЖТН OR11465477 «Шетелдік аудиторияға арналған Қазақстанның қысқаша тарихын жазу»).*

IRSTI 03.61.00

LANGUAGES AND CULTURES OF REPRESENTATIVES OF THE MAIN ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE KAZAKH MODEL OF INTERETHNIC CONSENT

A.T. Abdulina*

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty.

Corresponding author

E-mail: abd_aksunkar@mail.ru (Abdulina)

Abstract. In sovereign Kazakhstan, a purposeful state policy is being carried out to form a unified Kazakh people on the basis of a single Kazakh identity while preserving linguistic and cultural pluralism. Ethnopolitics strengthens interfaith and interethnic harmony as the basis of national security.

The state policy of the development of the Kazakh language, migration and demographic processes have led to the approval of a general trend in the field of the education system for a gradual increase in the number of students and schools with the Kazakh language of instruction. Representatives of large ethnic groups of Kazakhstan also have the opportunity to receive secondary education in their native languages, but the process of reducing national schools is increasing, causing discontent among many ethnic groups.

During the ethno-linguistic processes, the formation of a bilingual social and communicative space with the predominance of Kazakh and Russian languages is observed. However, the presence of contradictions in the language sphere, national-linguistic dissatisfaction on the part of non-indigenous ethnic groups remains the main conflict-causing factor in the republic.

In the field of media, the Kazakh language has begun to compete with the Russian language, which has a significant political resource, but it is necessary to expand the rights of ethnic minorities to access media broadcasting in their native languages. Great work on the preservation and development of ethnic cultures is carried out by the Assembly of the People of Kazakhstan and regional and national cultural centers.

Key words: Assembly of the people of Kazakhstan, identity, culture, tolerance, ethnos, ethnopolitics, language.

* The research was carried out within the framework of the program-objective financing project of the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (IRN OR11465477 «Elaboration of the concise history of Kazakhstan for the foreign audience»).

Введение. Казахстанская модель межэтнического и межконфессионального согласия, создаваемая с начала 1990-х гг., обеспечила хрупкую стабильность межэтнических отношений на протяжении более чем 30 лет. Фундаментом архитектуры казахстанской модели стали во многом принципы дружбы народов и интернационализма предыдущей советской эпохи. Советская модель федерализации предусматривала некоторое развитие социалистических по форме культур и языков многочисленных этносов в общесоюзном масштабе и на республиканском уровне. Однако последние годы существования СССР все более нарастала тенденция на усиление унификации культур национальностей на основе русской культуры и русификацию с целью формирования общенародной общности – советского народа.

В начале 1990-х гг. в Республике Казахстан казахи не были доминирующим этносом¹, а казахский язык не имел широкого функционирования на всех уровнях государственной власти и в области культуры. Предстояла большая работа в обозначенных плоскостях, поэтому до конца 2000-х годов государственная этнополитика выстраивалась без сильной ориентации на казахскую культуру и язык. Изменение концептуального подхода к модели межэтнического согласия обозначилось в 2008 г., когда Ассамблея народов Казахстана была переименована в Ассамблею народа Казахстана. Фактически Казахстан перешел к реализации концепции гражданской нации, в которой все этносы, сохраняя этническую специфику на основе мультикультурализма, тем не менее образуют единый казахстанский народ.

По замыслам отечественных идеологов базой консолидации нации должны стать следующие константы. Во-первых, осознание всеми этносами общего исторического прошлого, уходящего своими корнями в историю казахского народа и его предков. Во-вторых, восприятие ими казахской культуры как идентифицирующей казахстанскую нацию в глобальном мире. В-третьих, стремление к внедрению трехязычия при неизбежном доминировании казахского языка в общественном пространстве и медиа-контентах. Конструкция казахстанской модели этнополитики напоминает советскую модель национальной политики, но в отличие от нее казахи уже стали титульным этносом, прекратились гонения в религиозной сфере и жесткий контроль над национальной сферой. Хотя и в Республике Казахстан существуют некоторые пределы роста для развития культур и языков доминирующих этносов. Эти пределы роста связаны не столько с запретами, сколько с косвенными мерами сдерживания в области финансирования и административными барьерами с целью инкорпорации этнических культур в модель культуры казахстанской нации, базирующейся на цивилизационной матрице казахов как представителей Великой Степи. За годы независимости в самом обществе также зреет понимание национального единения как осознанного выбора казахского языка и культуры, основанной на традициях и обычаях кочевничества как основных маркеров казахстанской идентичности на региональном и глобальном уровнях при сохранении на локальном местном уровне этнической идентификации на основе этнической культуры и языка.

Отметим, что в казахстанской этнополитике с подачи Ассамблеи народа Казахстана не прижился термин «диаспора», который обозначает этносы, имеющие свои государственные образования, а преимущественно используются термины «этнос» в отношении крупных национальностей и «этническая группа» в отношении более мелких этносов или субэтнических групп (торе, толенгуты, казаки и пр.). Это терминологическая гибкость тоже носит политический оттенок, поскольку термин «диаспора» подчеркивает пришлый характер этих этносов, тогда как политтехнологии в сфере этнополитики направлены на консолидацию. Именно поэтому ниже остановимся на основных индикаторах развития культур и языков доминирующих этносов нашей страны.

¹Удельный вес казахов по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г. составлял у 40,1%.

Материалы и методы. Материалами для написания статьи послужили данные государственной статистики, как текущей, так и Национальных переписей населения. Для обработки статистических данных использовались количественные методы. В основном от общего количества вычислялась удельная доля охвата обеспеченностью национальными школами, СМИ и пр.

Фактологический материал также был почерпнут из книг-фотоальбомов, выпущенных под эгидой Ассамблеи народа Казахстана, в которых приведены конкретные сведения по деятельности региональных этнокультурных центров. Дополнительными источниками послужили сведения из средств массовой информации, иллюстрирующие состояние в области образования, языковой политики и культуры. При анализе этих данных использовался сравнительный метод, демонстрирующий динамику изучаемых процессов.

Обсуждение. Проблема развития языков и культур казахов, русских и других этносов Казахстана рассматривалась в трудах казахстанских социологов Г.В. Малинина (2001), В.Д. Курганской (2003), А.П. Коновалова (2007), которые в своих выводах о межэтнических и межконфессиональных отношениях опирались на проведенные в различных регионах Казахстана этносоциологические опросы. Мониторинг прав этнических меньшинств в Казахстане проводился с целью социального прогнозирования конфликтогенного потенциала казахстанского общества.

Теоретические выкладки по анализу проблемы конструирования казахстанской модели межэтнического согласия и гражданской идентичности имеются в монографиях Ж.К. Нургалиевой (2012), Ш.К. Карабаева (2014) и др. Практически все исследования были направлены на выработку социокультурных основ устойчивого развития гражданского общества в Казахстане.

Результаты исследования. В настоящее время в Казахстане проживают представители 140 этносов, которые говорят на 129 языках разных генетических семей, хотя большая часть населения коммуницирует на языках тюркской и славянской языковых семей (Казахстанский путь..., 2016: 209). Этноязыковые процессы являются важной частью этнокультурных процессов, оказывая в Казахстане влияние на состояние межэтнических отношений. Доминирование в СССР одного типа двуязычия – национально-русского в условиях политики русификации и вытеснения казахского языка из сфер государственного управления, образования и науки, использование его преимущественно в семейно-бытовой сфере и в области традиционной культуры, привело к тому, что в конце 1980-х годов по некоторым данным 40% казахов не знали казахского языка или знали его плохо, а в бывшей столице г. Алма-Ате 90% подростков-казахов не говорили на родном языке (Асылбеков, 2001: 30).

Язык является важным консолидирующим фактором как для отдельного этноса, так и для нации в случае государственного языка. После обретения государственной независимости Казахстану необходимо было достичь языкового суверенитета, сделав казахский язык ядром казахстанского полиязычия. Ставилась стратегическая цель по овладению казахским языком всем населением страны², что создавало условия для приобретения им функций языка межэтнического общения. При этом русский язык сохраняет функционирование как один из инструментов межэтнической и межгосударственной вербальности в евразийском пространстве. Языки же других этносов будут использоваться в их этнических средах.

Государственная языковая политика, направленная на искоренение одностороннего двуязычия, когда русские в Казахстане не ощущали социокультурной потребности к овладению казахским языком, повышение его функционального значения, осуществлялась первоначально в соответствии с «Законом о языках в Казахской ССР» от 22 сентября 1989 г. Затем 11 июля 1997 г. был принят Закон РК «О языках в Республике Казахстан», в соответствии с которым была выдвинута задача формирования трехязычного общества, с достаточной степенью владения не только казахским, русским, но и английским языками.

В осуществление данных законодательных актов для создания оптимального социолингвистического пространства были также приняты государственные программы функционирования и развития языков на 1990–2000, 2001–2010 и 2011–2020 гг., направленные на

увеличение доли казахстанцев, владеющих, в первую очередь, государственным языком, а затем уже русским как официальным и языком межнационального общения, а также формирование до 20% доли англоязычных граждан.

Прежде всего, в качестве первоочередной была выдвинута задача внедрения в делопроизводство казахского языка, в соответствии с которой к 2006 г. в пяти областях (Атырауская область, Жамбылская область, Кызылординская область, Мангистауская область, Южно-Казахстанская область) делопроизводство было официально переведено на государственный язык. Однако, даже в этих областях компактного проживания казахов возникли трудности с внедрением сплошного казахского документооборота, в связи с чем в Атырауской области этот показатель достиг лишь 51% всего официального документооборота, в Жамбылской – 50%, в Кызылординской – 49%. Государственная политика перевода делопроизводства на государственный язык является неизменной и ставит стратегические задачи ведения всей документации, исходящей из государственных органов, в обязательном порядке на казахском языке. Реализация государственной языковой политики вызвала негативную реакцию со стороны славянского движения «Лад», принявшего в 2011 г. политическое заявление, в котором отмечено исключение «официального» русского языка из общественного употребления и начало языковых «кадровых чисток» во всех структурах власти РК (Государственным языком...: ru.government.kz/site/news/2007/02/71 – ukimet.kz).

Усилия государственных органов по реализации языковой политики, а также изменение национального состава страны в пользу коренного населения в результате внешней миграции русских привели к увеличению доли владеющих казахским языком до 64,4% по данным переписи населения 1999 г., в том числе 14,9% русских в сравнении с 0,9% в 1989 г., 28,8% корейцев против 1% в 1989 г., 80,5% уйгуров против 9,1% в 1989 г. и др. (Асылбеков, 2001: 32). В 2009 г. удельная доля лиц в возрасте 15 лет и старше, владеющих казахским языком, составила 74%, свободно понимают русскую речь 94,4% (92% казахов, 98,4% русских), а английскую только 15,4% (17,5% казахов, 12,6% русских) (Итоги Национальной..., 2011: 24). Между тем полностью овладели государственным языком в 2001 г. 29,7%, а в 2011 г. 46%, число же казахстанцев полностью не владеющих казахским языком снизилось за этот период с 20,1% до 16,3%. Расширилось также функционирование казахского языка в бытовой сфере с 32,1% до 46,2%, в средствах массовой информации с 33,3% до 42,9%, в сфере культуры и искусства с 27,7% до 41,9% (Казахстанский путь..., 2016: 215, 217).

В отношении овладения государственным языком русскими надо отметить, что уже 25,3% понимали устную речь, 8,8% свободно читали и 6,6% свободно писали (Национальный состав..., 2010: 258). Причём, уровень владения русским и английскими языками в городской местности значительно выше, чем в сельской. Казахский язык и основанная на нем культура стали ресурсом для повышения социального статуса путем карьерного роста на государственной службе в соответствии с разработанным в 2004 г. списком должностей, для вступления в которые необходимо сдавать экзамен на знание государственного языка (Нургалиева, 2012: 21). В стране были созданы центры, координирующие обучение языкам, прежде всего казахскому – в столице Республиканский координационно-методический центр развития языков имени Ш. Шаяхметова, в г. Алматы и в Алматинской области – Учебно-методический центр «Тіл», который только в южной столице оснащен 10 мультимедийными кабинетами (Этносы Алматы, 2015: 29). Усилиями Учебно-методического центра «Тіл» Алматинской области в 2021 г. было открыто помимо бесплатных курсов в 17 районных центрах разговорные клубы казахского языка (Калымов, 2021). Работа по языковой политике курируется на местах по линии акиматов. Между тем, в стране существует проблема эффективного обучения неказахского населения государственному языку, которая заключается в отсутствии инновационных методик преподавания казахского языка, качественного учебно-методического обеспечения, квалифицированного кадрового состава, системы мотивации к его овладению.

Одним из направлений развития государственного языка в РК является возвращение изначальных казахских наименований и переименования населенных пунктов, улиц и пр. Так, в 1991–2005 гг. были переименованы три области, 12 городов, 53 областных района, 7 городских

районов, 43 железнодорожных станций и разъездов, 957 сельских поселений, а также около 890 учреждений культуры, образования, здравоохранения и спорта (Нургалиева, 2012: 21). Зачинателем этой политики была наиболее этнократически настроенная часть казахской интеллигенции, решительно выступавшая за построение казахской государственности на казахской земле и искоренение наследия колониализма. Результаты деятельности ономастических комиссий вносили межэтническую напряженность, в особенности в северном и восточном регионах, где доминировало европейское население, несогласное с массовыми переименованиями, рассматривая их как дискриминацию и забвение исторического прошлого времён Российской империи и СССР. Так, в 2007 г. только 9,1% русских Восточно-Казахстанской области положительно отнеслись к переименованиям против 52,4% казахов (Коновалов, 2007: 16). В настоящее время процесс переименований продолжается, но уже практически не испытывая давления со стороны уменьшившихся русскоязычных общин.

Удовлетворением языковых потребностей этносов и этнических групп в сохранении их родных языков занимаются различные государственные органы: Министерство образования и науки в отношении возможности обучения на родном языке, Министерство культуры и спорта в отношении развития театрального искусства на родных языках, Министерство информации и общественного развития в отношении СМИ, Ассамблея народа Казахстана через свои подразделения на местах и этнокультурные объединения³. Республика Казахстан также взаимодействует с Европейским бюро по языкам малочисленных народов, Международным центром исследований проблем двуязычия в Квебеке (Канада) по вопросам языковой политики.

В 1998 г. был подписан указ Президента РК от 20 января (№ 3827) о праздновании 22 сентября Дня языков народов Казахстана, с 2017 г. на основе постановления правительства РК от 31 октября (№ 689) «Перечень праздничных дат в Республике Казахстан» празднование было перенесено на 5 сентября – день рождения видного казахского ученого-лингвиста, деятеля национально-освободительного движения «Алаш» А. Байтурсынова. Организация праздничных мероприятий в виде конкурсов полиязычия, этнофестивалей, научных конференций, круглых столов и лекций прививает подрастающему поколению толерантность и уважение к языкам и культуре всех этносов нашей страны. Между тем активная политика продвижения государственного языка имеет негативные последствия в виде вытеснения и утраты родных языков малочисленных этносов Казахстана, в том числе тюркоязычных (кумыков, ногайцев, карачаевцев и пр.) (Конкаль, 2022: 48).

Рассмотрев основные направления государственной национальной и языковой политики, повлиявших на ход этнокультурных и этноязыковых процессов, необходимо остановиться на культурных и языковых ориентациях доминирующих этносов Казахстана, выявленных в результате этносоциологических исследований. В начале 2000-х годов среди опрошенных русскоязычных казахов, большинство было намерено изучать казахский язык, лишь 5-я часть не испытывала потребности в этом. В основном это были молодые люди мужского пола (55,1%) в возрасте 20–29 лет (31,9%). Наоборот, лишь каждый 4-й респондент русской национальности, не владеющий казахским языком, собирался изучать государственный язык. Об этом намерении чаще всего указывали женщины (57,9%) до 30 лет (49,7%). Среди опрошенных казахстанцев в среднем лишь 35,7% поддержали обязательное 50% вещание на казахском языке, из которых 75,3% составляли казахи, 42,4% негативно отнеслись к этому, из них 56,9% русские (Казахстан и казахстанцы..., 2002: 49, 51).

В психологии казахского населения все более утверждается тенденция на осуждение людей любой национальности, в особенности этнических казахов, не знающих родной язык. Так, стандартизированное интервьюирование в Восточном Казахстане показало, что в 2004 г. отрицательно относились к тому, что многие казахи еще не овладели государственным языком, 65,1% респондентов-казахов, а в 2007 г. аналогичный показатель уже составлял 82,3%. В отношении русского населения ответы казахов были более лояльными: в 2004 г. показатель был 46,4%, увеличившись в 2007 г. до 49,6%. Закрепление данных стереотипов в национальной психологии казахов приводит к межэтническим конфликтам по поводу незнания казахского языка, с чем сталкивались в 2007 г. 28,1% русскоязычных казахов и 42,6% русских,

37,5% представителей других национальностей (Коновалов, 2007: 12). В отношении вопроса об использовании языков в делопроизводстве ответы выявили этнократические установки казахов: 45,6% казахов считали, что делопроизводство должно вестись только на казахском языке, на казахском и русском – 27,4%, дифференцированно – 19,8%, только на русском языке – 2,4%. Ответы русских респондентов на аналогичные вопросы были следующие: 1,4% – только на казахском языке, 53,1% – на обоих языках, дифференцированно – 16,1%, только на русском – 23,1%. Представители других национальностей Семипалатинской области были солидарны с мнением русских: никто из респондентов не поддержал введение делопроизводства только на казахском языке, на русском языке – 12,5%, на обоих языках – 50%, дифференцированно – 37,5% (Коновалов, 2007: 16). Как мы видим, для большей части населения характерны билингвистические установки как условие для соблюдения прав всех этносов Казахстана и сохранения межэтнического согласия. Между тем среди казахов удельная доля выступающих за полную казахизацию делопроизводства очень высокая и, возможно, что такое мнение будет в перспективе доминирующим, внося осложнения в межэтнические отношения.

Одним из важных индикаторов хода этнокультурных процессов в период независимости является доступность образования для населения Казахстана на этнических языках. По мнению многих социологов, одной из наиболее конфликтогенных проблем межэтнических отношений в Казахстане является языковая проблема (Малинин, 2001: 88), вызывающая опасения за будущее детей и усиливающая миграционные настроения у представителей многих этносов, в особенности у славян. Так, социологическое исследование 2010 г., проведенное Институтом философии и политологии среди 1000 респондентов в г.г. Астане и Алматы и 5 крупных областях, показало, что 63,1% русских рассматривали нарушения языковых прав граждан как препятствие для консолидации казахстанского общества, немного менее пессимистично были настроены представители других этносов – 58,9%, а казахи как титульный этнос были более радужно настроены в этом отношении – 44,7% (Казахстан в глобальном..., 2011: 249).

В аспекте языков обучения проводилась политика по увеличению казахских школ, поэтому отмечался значительный рост количества учащихся с государственным языком обучения. Так, если в 1991 г. на казахском языке получали среднее образование 1063,6 тыс.чел. против 1975,3 тыс.чел. на русском, то в 2011 г. 1573,7 тыс.чел. против 843,4 тыс.чел. (Национальный доклад..., 2021: 66), в 2016 г. 1792,2 тыс.чел. против 832,2 тыс.чел. (Казахстанский путь..., 2016: 212). Приведем также данные по количеству школ: в 2012 г. казахских школ насчитывалось по республике 3819 (51,6%), а русских 1394 (26,9%) (Страновой базовый отчет..., 2014: 72), в 2020 г. эти показатели составили аналогично 3733 (53,7%) и 1160 (16,7%) (Национальный доклад..., 2021: 66). Налицо за десятилетие сокращение русских школ практически на 10% при незначительном увеличении казахских школ, что свидетельствует о нарастающем процессе внешней миграции русских. Между тем уменьшение количества средних школ является симптомом их недостатка, поскольку население Казахстана за это время значительно выросло.

С целью реализации государственной языковой политики в местах компактного проживания этнических меньшинств в 2000/01 уч.г. в дневных общеобразовательных школах обучение велось на 8 языках этносов Казахстана: казахском, русском, узбекском, уйгурском, таджикском, украинском, татарском и немецком. Часть детей получили возможность изучать родной язык на факультативных занятиях: 17186 учащихся изучали уйгурский, 6365 – узбекский, 6294 – дунганский, 4211 – турецкий, 1608 – польский, 496 – азербайджанский, 431 – таджикский, 477 – курдский, 257 – корейский, 113 – еврейский и др. языки (Шокаманов, 2001: 187–188). В настоящее время в 108 школах языки 22 этносов изучаются как самостоятельный предмет, действуют 195 лингвистических центров для обучения языкам взрослых и детей (URL: <https://assembly.kz/ru/ank/deyatelnost-assamblei-naroda-kazakhstan>).

Кроме того, в начале 2000-х гг. в РК существовало 173 воскресные национальные школы от ассирийского, азербайджанского, армянского, чеченского, ингушского, греческого, грузинского, дунганского, карачаево-балкарского, корейского, курдского, немецкого, польского, татарского, турецкого, уйгурского республиканских национально-культурных центров, а также воскресная школа общественного объединения «Русская община Казахстана». Основная часть этих школ

финансировалась из негосударственных источников: взносов родителей, финансовой помощи из исторической родины и т.д. В Алматинской, Восточно-Казахстанской, Павлодарской областях, г. Астане ряд воскресных школ финансировались из областных и городского бюджетов (Курганская, 2003: 37–38). В 2021 г. В Нур-Султане при 23 этнокультурных объединениях функционировало 12 воскресных школ (корейская, немецкая, польская, ингушская, узбекская и др.) (URL: <https://old.elorda.info/ru/news/view/voskresnye-shkoly-ank-nachali-novyy-uchebnyy-god-v-nur-sultane>). Этнокультурные объединения столицы выдают выпускникам направления для поступления в вузы Польши, Украины, Башкортостана и др., что стимулирует других детей для обучения в них. В столице утвердилась практика в рамках городского Фестиваля языков народа Казахстана проводить конкурс «Лучшая воскресная школа» (Этносы Казахстана, 2013: 87).

В отношении национальных школ отметим, что в начале 2000-х гг. имелось 82 узбекские, 13 уйгурских, 3 таджикских и 1 украинская школы, что обеспечивает обучение на родном языке 82,9% узбеков, 59% таджиков, 45,6% уйгуров, 0,1% украинцев (Шокаманов, 2001: 187–188). Между тем появилась тенденция по сокращению национальных школ: в 2012/13 уч.г. уже осталось только 60 узбекских школ, 2 таджикские, но 14 уйгурских (Страновой базовый отчет..., 2014: 72), а в 2020 г. было всего лишь 9 узбекских, 8 уйгурских, а также сохранились таджикские (Национальный доклад..., 2021: 66). При этом численность этих восточных этносов, характеризующихся высокой рождаемостью значительно возросла. К примеру, если в 2009 г. по данным Национальной переписи населения узбеков было 456997 (Национальный состав..., 2010: 5), то в 2021 г. 620324 чел. (Численность населения Республики Казахстан...: <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT414397>). Некоторые школы закрывались по причине низкого качества образования в них, отказа выпускников сдавать ЕНТ, отсутствия широких перспектив обучения на национальных языках в вузах Казахстана. Так, в Таразе в 2018 г. была перепрофилирована средняя школа № 4 в региональный IT-лицей (Абдуалиев: <https://e-sport.kz/?p=9585>).

Мы видим, что нарастающая тенденция значительного сокращения ниши школьного обучения на родных языках может принять угрожающий характер для устойчивости архитектуры нашей модели межэтнического согласия. Можно прогнозировать нарастание латентного недовольства внутри этих по-существу «молодых» по своей возрастной структуре восточных этносов, которые могут быть лишены возможности освоить язык своих предков в рамках среднего образования. Кроме того, в Республике Казахстан в системе среднего специального и высшего образования политика полиязычия реализуется преимущественно в форме трехязычия (казахский, русский и английский языки). Хотя в некоторых вузах есть факультеты и отделения, обучающие на узбекском, уйгурском, корейском, немецком языках (Карабаев, 2014: 483). Стремление государства к углублению ниши образования на государственном языке для формирования единой казахстанской нации можно реализовать и без форсированной практики закрытия национальных школ, чтобы не повторить ошибок в национальной политике тоталитарного режима в Советском Союзе. В недавнем советском прошлом подавляемые годами потребности этносов в крайне болезненно воспринимаемых сферах – языка и культуры, могут накапливаться и храниться как углеводородное сырье в хранилищах, чтобы вспыхнуть в любое время в результате инцидента на бытовой почве. Возможно, необходимо пересмотреть программы в национальных школах в сторону увеличения часов изучения казахского языка, чтобы дети могли им овладеть на должном уровне наряду с родным, не закрывая национальные школы. Меры по закрытию школ необходимо принимать лишь после социологических исследований среди указанных этносов, чтобы учесть их установки и настроения.

К практике политического строительства в Республике Казахстан относится создание уникального института как главного координирующего центра достижения межэтнического согласия – Ассамблеи народов Казахстана (с 2007 г. Ассамблея народа Казахстана) согласно указу Президента страны от 1 марта 1995 г. Республиканские и региональные национальные культурные центры как рычаги для возрождения и развития национальных языков, обычаев, традиций, поддержания культурных связей с исторической родиной играют важную роль в качественном изменении социокультурного положения этнических меньшинств в независимом Казахстане. Под эгидой АНК на республиканском уровне

были проведены несколько съездов корейцев, немцев, поляков, Дни культуры уйгуров, турок, курдов, узбеков, курултай и сабантуй татар, фестивали творчества многих крупных этносов (немцев, корейцев и др.), мероприятия в рамках Года Казахстана в России (2003 г.), Год Узбекистана в Казахстане (2018 г.) (Этносы Казахстана..., 2013: 45).

Что касается театрального искусства, то в Казахстане действуют наряду с казахскими и русскими только 4 этнических театра, из которых государственные республиканские – корейский и уйгурский театры музыкальной комедии и Республиканский академический немецкий драматический театр были созданы еще во времена СССР и находятся в г. Алматы, в период же независимости был открыт единственный городской узбекский драматический театр в г. Шымкенте в 2003 г. (<https://assembly.kz/ru/struktury-ank/etnokulturnye-obedineniya/etnicheskie-teatry/shimkentskiy-gorodskoy-uzbekskiy-dramaticheskij-teatr/>). В наиболее старом уйгурском театре, открытом в 1934 г., кипит культурная жизнь, здесь работают несколько творческих коллективов: вокально-фольклорный ансамбль «Нава», вокально-хореографический ансамбль «Сада», молодежно-эстрадный ансамбль «Яшлик», хореографический ансамбль «Рухсара». В обосновавшемся в Алма-Ате с 1968 г. корейском театре имеются: фольклорно-этнографическая группа «Самульнори», квартет «Премиум» и танцевальная группа. В 2010 г. В Астане (ныне г. Нур-Султан) был открыт «Театр Наций Казахстана» (Самрук), призванный отразить современный быт народа Казахстана (Этносы Казахстана, 2013: 157).

Отметим, что практически при каждом из 367 этнокультурных объединений были созданы несколько танцевальных, фольклорно-этнографических музыкальных и других групп, хоров народных песен и пр. Ровесником независимости является хоровой ансамбль русской песни «Берегиня» г. Темиртау, более 20 лет существует ансамбль «Русская песня» в г. Кокшетау. В 2022 г. ансамбль кавказского танца «Бахар», созданный в составе азербайджанского этнокультурного центра, на международном телевизионном проекте по народному танцу стал обладателем гран-при. При объединении татар и башкир Акмолинской области получил известность народный вокальный ансамбль «Гилиябану», который неизменно принимает участие в сабантуях, ездит с гастрольями по населенным пунктам области (<https://assembly.kz/ru/news/>).

С целью поддержания интереса к этнической культуре этнокультурные объединения не ограничиваются созданием творческих коллективов, но и выстраивают работу с учащейся молодежью, социально-уязвимыми слоями общества. Так, одно из самых активных украинских объединений в Казахстане – Украинский национально-культурный центр «Довира» Атырауской области, принимает участие во Всемирных форумах украинцев, работает с ветеранами, малообеспеченными и больными людьми, устраивает украинские народные праздники, отмечает юбилеи членов ЭКО. На уровне всей области руководством АНК с 1996 г. проводятся фестивали – семьи «Шанырак», этнических культур «Бірлік – Единство», приграничных областей Казахстана и России и др. (Этносы Атырау, 2015: 177 235). В республиканском масштабе все ЭКЦ АНК отмечают общенародные и религиозные праздники – День единства народа Казахстана, День благодарности, Курбан айт, Наурыз, Рождество, Пасху и др.

Этносоциологические опросы зафиксировали высокие показатели национальных ориентаций в культуре, поскольку лишь 17,1% респондентов доминирующих этносов считали не обязательными национальные детские сады, 4,9% – национально-культурные центры, 18,8% – квоты для поступления в вузы, 28,4% – делопроизводство на родном языке и 4,2% – традиционные праздники и дни национальной культуры (Курганская, 2003: 38).

Этнокультурные процессы в Казахстане определяются не только доступом к образовательным учреждениям, но и к общественно-финансируемым СМИ. В разрезе языков в 2011 г. ситуация выглядела следующим образом: на казахском языке издавались (выходили в эфир) – 543 средства массовой информации, на русском языке – 920 из 2740 (Министерство..., 2012). Через 10 лет в 2021 г. РК стало уже 5189 СМИ, из которых используют только русский язык – 853, только казахский – 693 (Нурбай: https://www.inform.kz/kz/razvitie-i-dostizheniya-otechestvennyh-smi_a3948648/amp). В соответствии со статьей 18 Закона РК «О языках в РК» от 11 июля 1997 г. № 151-І, а также статьей 3 Закона РК «О средствах массовой информации» от 23 июля 1999 г. № 451-І за годы независимости 95% действующих теле- и радиокompаний 50% объема вещания программ

осуществляли на государственном языке, однако сетка вещаний казахоязычных программ устанавливалась в утреннее и вечернее время, когда рейтинг просмотров телезрителями достаточно низкий. Представленная статистика показывает, что русский язык в Казахстане остается одним из основных коммуникативных средств, тем более, что 5248 газет и журналов на русском языке поступают из Российской Федерации и других стран (Нургалиева, 2012: 21). Однако в настоящее время в гражданском обществе нарастает убеждение в отказе от трансляции российских федеральных каналов в связи с их пропагандистским контентом. В свою очередь на повестке дня стоит вопрос о дальнейшем развитии собственных телевизионных каналов для удержания пользовательской аудитории.

Если в 2003 г. благодаря государственной поддержке выходило лишь 11 национальных газет, 44 телестудии вещали на 12 национальных языках и 18 радиостанций на 7 национальных языках (Курганская, 2003: 36), то в 2012 г. газеты и журналы выпускались на 15 языках, радиопередачи на 8, телепередачи на 11, государство поддерживает деятельность 23 республиканских и региональных этнических газет, радио- и телепрограмм (Этносы Казахстана, 2013: 37, 45). Причем, многие этносы сохраняют высокий уровень национальных ориентаций в культуре и языковой сфере, понимая тесную связь культурной и этнической идентичностей. По данным этносоциологического опроса, проводившегося в 2002 г. с охватом более 1000 респондентов в разных регионах Казахстана, только 6,8% респондентов считали не обязательными книги, газеты и журнала на родном языке, 9,2% – радио- и телепередачи (Курганская, 2003: 36, 38).

Что касается газет, то на республиканском уровне издаются 12 газет: русские «Былина», «Казачий курьер», «Огни Алатау», корейская «Коре ильбо», курдская «Жийна курд», немецкая «Deutsche allgemeine zeitung», узбекские «Адабиётвасанъат», «Сайрам садоси» и «Жанубий козоғистон», уйгурские «Уйғуравази» и «Жаркент өңірі», турецкая «Ahiska» (<https://assembly.kz/ru/media-centr/smi-etnokulturnykh-obedineniy/>). В регионах также выходят в свет национальные газеты, например, «Айдын жол» Каракалпакского ЭКЦ в г. Мангыстау, Украинский ЭКЦ «Ватра» является учредителем газеты «Українські новини» («Украинские новости»), которая издавалась с 1994 г. в Алматы, а с 2000 г. Астане (ныне г. Нур-Султан) (Ватра, 2014: <https://e-history.kz/ru/news/show/6187/>), без государственной поддержки выпускается в столице газета на татарском языке «Яшьлек», в Алматы газета для китайских мигрантов «Хуацяо Казахстана» и др. (Этносы Казахстана, 2013: 229, 287).

В деле пропаганды культуры этносов Казахстана и сохранения их историко-культурного наследия созданы этнографические музеи под открытым небом. В 2010 г. в Восточно-Казахстанской области (г. Усть-Каменогорск) этнодеревня с усадьбами 11 этносов области, в которых воссоздан этнографический быт, интерьер и утварь XIX столетия. Другой формой является инициатива общины удмуртов по открытию курсов по обучению прикладному искусству: вышивке, ковровому ткачеству, деревообработке, в том числе плетению и тиснению по бересте (Этносы Казахстана, 2013: 143, 315).

Заключение. Таким образом, в суверенном Казахстане проводилась целенаправленная государственная политика по формированию единого казахстанского народа, единой казахстанской идентичности. Национальная политика Республики Казахстан, направленная на укрепление межконфессионального и межэтнического согласия как основы национальной безопасности, помимо названной интегрирующей задачи строительства казахстанской нации на основе общегражданской идентичности, стремится сохранить языковой и культурный плюрализм при интенсивной межэтнической коммуникации. Поиск компромиссов и соблюдение баланса интересов различных этносов ставились во главу угла при выработке научных концептуальных основ национальной политики в молодом независимом государстве.

Государственная политика развития казахского языка, миграционные и демографические процессы привели к утверждению общей тенденции в области системы образования на постепенное увеличение числа учащихся с казахским языком обучения. Представители крупных этносов Казахстана также имеют возможность получать среднее образование на родных языках, но лишены этой возможности в отношении среднего специального и преимущественно высшего образования. Необходимо обратить внимание на то, что нарастает процесс сокращения национальных школ, вызывающий недовольство среди многих этносов.

Что касается этноязыковых процессов, то здесь наблюдалось формирование биязычного социально-коммуникативного пространства с преобладанием казахского и русского языков. Планомерная реализация государственной языковой политики, активное внедрение его в делопроизводство и государственную службу, имела результатом повышения показателей владения казахским языком, ставшим функционально востребованным среди всех этносов Казахстана. Однако наличие противоречий в языковой сфере, национально-языковой неудовлетворенности со стороны некоренных этносов остается главным конфликтогенным фактором в республике.

Государственная забота о развитии казахского языка, практически вытесненного в бытность Советского Союза из многих сфер общественного пользования, привела к ограничению прав этнических меньшинств на доступ к СМИ, вещающими на их родных языках. В области СМИ с русским языком начал конкурировать казахский язык, имеющий весомый политический ресурс. Малая часть этнических меньшинств имела свои национальные газеты и передачи на радио и телевидении, именно поэтому большую роль в сохранении их культурной идентичности играли Ассамблея народа Казахстана и региональные и национальные культурные центры.

Анализ развития языков и культур представителей основных этносов Казахстана позволяет выработать некоторые рекомендации по этнополитике в данной сфере:

- необходимо внедрить инновационные методики преподавания казахского языка, повысить качество учебно-методического обеспечения, квалификацию кадрового состава, выработать систему мотивации к его овладению со стороны всех этносов.

- необходимо повсеместно внедрить государственную поддержку деятельности воскресных национальных школ;

- открыть школы-лицеи с углубленным изучением национальных языков;

- расширить государственное финансирование газет и телеканалов на языках этносов Казахстана;

- учредить проведение в качестве государственного праздника Дня этнической культуры, когда каждый год отмечался бы какой-либо значимый этнический традиционный праздник (к примеру, татар и башкир – сабантуй, корейцев – день благодарения «Чусок» и пр.), не привязывая его к определенной дате, поскольку у разных народов эти праздники носят сезонный характер;

- отреставрировать памятники истории и культуры, связанные с культурой этносов Казахстана;

- наладить межгосударственное сотрудничество по сохранению языков и культур этнических диаспор в Казахстане.

**Исследование выполнено в рамках реализации проекта программно-целевого финансирования Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ИРН OR11465477 «Разработка краткой истории Казахстана для иностранной аудитории»).*

Information about the authors:

A.T. Abdulina – Candidate of Historical Sciences, acting Deputy Director for Public Relations, Head of the Department of Ethnology and Anthropology, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: abd_aksunkar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8556-3432>.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ:

Абдуалиев Н. В Таразе закрывается единственная узбекская школа. – 2018. – 25 января. – URL: <https://ec-sport.kz/?p=9585> (дата обращения: 30.06.2022).

Асылбеков М.Х. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета / М.Х. Асылбеков, В.В. Козина, МОН РК, НАН РК, Ин-т истории и этнологии им. Ч. Валиханова. – Алматы: Оркениет, 2001. – 112 с.

Ватра родной очаг украинской культуры. – 2014. – 1 мая. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6187/> (дата обращения: 30.06.2022).

Государственным языком сегодня владеет почти 70% населения страны. 2007. 17 февраля. – URL: ru.government.kz/site/news/2007/02/71 – ukimet.kz (дата обращения: 30.06.2022).

Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года: аналитический отчет. Т. 1. Статист.сб./ Под ред. А.А. Смаилова. – Астана, 2011. – 65 с.

Казахстан в глобальном мире: вызовы и сохранение идентичности. – Алматы: Институт философии и политологии КН МОН РК, 2011. – 422 с.

Казахстан и казахстанцы: Мониторинг общественного мнения 1 квартала 2002 года (январь-март) / Под общ.ред. Б. Бектурганова: Ассоциация социологов и политологов. – Алматы, 2002. – 69 с.

Казахстанский путь - 2050: коллективная монография в 2-х т. / Под ред. Ж.Д. Кусмангалиевой. Т. 2. Становление и развитие государства в зеркале казахстанской социологии в 2001–2015 гг. – Астана, Институт Евразийской интеграции, 2016. – 302 с.

Калымов А. Разговорные клубы казахского языка открылись в Алматинской области // Казахстанская правда. – 2021. – 4 ноября.

Карабаев Ш.К. Социокультурные основы устойчивого развития гражданского общества в Казахстане. – Алматы: Экономика, 2014. – 544 с.

Конкаль М. Сохранение родного языка в контексте проблемы малочисленных и исчезающих тюркских языков Казахстана // *Turkic Studies Journal*. Т. 4. – 2022. № 1. – С. 47–57.

Коновалов А.П. Развитие национальной ситуации и этносоциальных общественных объединений в Восточном регионе Казахстана (системные социологические исследования) / Общественное объединение «Русский соц.-культ.центр, Центр соц.мониторинга и прогнозирования СГУ им. Шакарима. – Семей, 2007. – 75 с.

Курганская В.Д. Мониторинг прав этнических меньшинств в Казахстане: Научно-исследовательский отчет / В.Д. Курганская, В.Ю. Дунаев, К.К. Айтхожин; Центр гуманитарных исследований. – Алматы: ЦГИ, 2003. – 100 с.

Малинин Г.В. Казахское общество и социальное прогнозирование: социологическое измерение / Г.В. Малинин, В.Ю. Дунаев, С.Е. Нурмуратов; МОН РК, Ин-т философии и политологии. – Алматы, 2001. – 186 с.

Министерство связи и информации РК опубликовало аналитическую справку о состоянии отрасли СМИ за 2011 год // Сайт неправительственной организации «Интерьюс Казахстан». – URL: <http://www.internews.kz/newssitem/20-01-2012/17371> (дата обращения: 30.06.2022).

Национальный доклад о системе образования Казахстана (по итогам 2020 года). – Нур-Султан: Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр», 2021. – 310 с.

Национальный состав, вероисповедание и владение языками в Республике Казахстан. Итоги национальной переписи населения 2009 года в Республике Казахстан.: Статист.сб. / Под ред. А. Смаилова. – Астана, 2010. – 297 с.

Нурбай Р. Развитие и достижения отечественных СМИ. – URL: https://www.inform.kz/kz/razvitie-i-dostizheniya-otechestvennyh-smi_a3948648/amp (дата обращения: 30.06.2022).

Нурғалиева Ж.К. Конструирование этнической и гражданской идентичности в национализирующем государстве на примере Республики Казахстан: Автореф. дис....канд.соц.н. (22.00.04). – Санкт-Петербург: Гос.ун-т, 2012. – 28 с.

Страновой базовый отчет Казахстана ОЭСР: обзор политики по улучшению эффективности использования ресурсов в школах (обзор образовательных ресурсов) / АО «Информационно-аналитический центр МОН РК. – Астана, 2014. – 266 с.

Численность населения Республики Казахстан по отдельным этносам на начало 2021 года. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. 2021. – URL: <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT414397> (дата обращения: 30.06.2022).

Шокаманов, Ю.К. Тенденции человеческого развития в Казахстане. – Алматы: Агенство РК по статистике, 2001. – 348 с.

Этносы Алматы. История происхождения этносов Алматы. Иллюстрированная фотокнига. – Алматы: ЖШС «Тау Кайнар», 2015. – 254 с.

- Этносы Атырау. Иллюстрированная фотокнига. – Алматы: ЖШС «Тау Кайнар», 2015. – 256 с.
- Этносы Казахстана. Посвящена формированию и развитию народа Казахстана: Фотоальбом. – Алматы: ЖШС «Тау Кайнар», 2013. – 319 с.

REFERENCES:

- Abdualiev N. V Taraze zakryvaetsya edinstvennaya uzbekskaya shkola [The only Uzbek school closes in Taraz]. – 2018. – 25 yanvarya. – URL: <https://ec-sport.kz/?p=9585> (data obrashcheniya: 30.06.2022) [in Russian].
- Asylbekov M.KH. Demograficheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviyakh suvereniteta [Demographic development of the Republic of Kazakhstan in the conditions of sovereignty] / M.KH. Asylbekov, V.V. Kozina, MON RK, NAN RK, In-t istorii i ehtnologii im. CH. Valikhanova. – Almaty: Orkeniet, 2001. – 112 p. [in Russian].
- Vatra rodnoj ochag ukrainskoj kul'tury [Vatra native center of Ukrainian culture] . – 2014. – 1 maya. – URL: <https://e-history.kz/ru/news/show/6187/> (data obrashcheniya: 30.06.2022) [in Russian].
- Gosudarstvennym yazykom segodnya vladeet pochtii 70% naseleniya strany [Almost 70% of the country's population speaks the state language today]. 2007. 17 fevralya. – URL: ru.government.kz/site/news/2007/02/71-ukimet.kz (data obrashcheniya: 30.06.2022) [in Russian].
- Itogi Nacional'noj perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda: analiticheskij otchet [Results of the National Population Census of the Republic of Kazakhstan in 2009: analytical report]. T. 1. Statist.sb./ Pod red. A.A. Smailova. – Astana, 2011. – 65 p. [in Russian].
- Kazakhstan v global'nom mire: vyzovy i sokhranenie identichnosti [Kazakhstan in the global world: challenges and preservation of identity]. – Almaty: Institut filosofii i politologii KN MON RK, 2011. – 422 p. [in Russian].
- Kazakhstan i kazakhstancy: Monitoring obshchestvennogo mneniya 1 kvartala 2002 goda (yanvar'-mart) [Kazakhstan and Kazakhstans: Monitoring of public opinion in the 1st quarter of 2002 (January-March)] / Pod obshch.red. B. Bekturganova: Associaciya sociologov i politologov. – Almaty, 2002. – 69 p. [in Russian].
- Kazakhstanskij put' - 2050 [Kazakhstan way - 2050]: kollektivnaya monografiya v 2-kh t. / Pod red. ZH.D. Kusmangalievoy. T. 2. Stanovlenie i razvitie gosudarstva v zerkale kazakhstanskoj sociologii v 2001–2015 gg. – Astana, Institut Evrazijskoj integracii, 2016. – 302 p. [in Russian].
- Kalymov A. Razgovornye kluby kazakhskogo yazyka otkrylis' v Almatinskoj oblasti [Conversational clubs of the Kazakh language opened in the Almaty region] // Kazakhstanskaya pravda. – 2021. – 4 noyabrya [in Russian].
- Karabaev SH.K. Sociokul'turnye osnovy ustojchivogo razvitiya grazhdanskogo obshchestva v Kazakhstane [Sociocultural foundations for the sustainable development of civil society in Kazakhstan]. – Almaty: Ehkonomika, 2014. – 544 p. [in Russian].
- Konkal' M. Sokhranenie rodnogo yazyka v kontekste problemy malochislennykh i ischezayushchikh tyurkskikh yazykov Kazakhstan [Preservation of the native language in the context of the problem of small and disappearing Turkic languages of Kazakhstan] // Turkic Studies Journal. T. 4. – 2022. № 1. – P. 47–57. [in Russian].
- Konovalov A.P. Razvitie nacional'noj situacii i ehtnosocial'nykh obshchestvennykh ob"edinenij v Vostochnom regione Kazakhstan (sistemnye sociologicheskie issledovaniya) [Development of the national situation and ethnosocial public associations in the Eastern region of Kazakhstan (systemic sociological research)] / Obshchestvennoe ob"edinenie «Russkij soc.-kul't.cent, Centr soc.monitoringa i prognozirovaniya SGU im. Shakarima. – Semej, 2007. – 75 p. [in Russian].
- Kurganskaya V.D. Monitoring prav ehtnicheskikh men'shinstv v Kazakhstane: Nauchno-issledovatel'skij otchet [Monitoring the Rights of Ethnic Minorities in Kazakhstan: Research Report] / V.D. Kurganskaya, V.YU. Dunaev, K.K. Ajtkhozhin; Centr gumanitarnykh issledovaniy. – Almaty: CGI, 2003. – 100 p. [in Russian].

Malinin G.V. Kazakhstanskoe obshchestvo i social'noe prognozirovaniye: sociologicheskoe izmerenie [Kazakh Society and Social Forecasting: Sociological Dimension] / G.V. Malinin, V.YU. Dunaev, S.E. Nurmuratov; MON RK, In-t filosofii i politologii. – Almaty, 2001. – 186 p. [in Russian].

Ministerstvo svyazi i informacii RK opublikovalo analiticheskuyu spravku o sostoyanii otrasli SMI za 2011 god [The Ministry of Communications and Information of the Republic of Kazakhstan published an analytical report on the state of the media industry for 2011] // Sajt nepravitel'stvennoj organizacii «Intern'yus KazakhstaN». – URL: <http://www.internews.kz/newsitem/20-01-2012/17371> (data obrashcheniya: 30.06.2022) [in Russian].

Nacional'nyj doklad o sisteme obrazovaniya Kazakhstana (po itogam 2020 goda) [National report on the education system of Kazakhstan (based on the results of 2020)]. – Nur-Sultan: Ministerstvo obrazovaniya i nauki Respubliki Kazakhstan, AO «Informacionno-analiticheskij centR», 2021. – 310 p. [in Russian].

Nacional'nyj sostav, veroispovedanie i vladenie yazykami v Respublike Kazakhstan. Itogi nacional'noj perepisi naseleniya 2009 goda v Respublike Kazakhstan Statist.sb. [National composition, religion and language skills in the Republic of Kazakhstan. Results of the 2009 national population census in the Republic of Kazakhstan] / Pod red. A. Smailova. – Astana, 2010. – 297 p. [in Russian].

Nurbaj R. Razvitie i dostizheniya otechestvennykh SMI [Development and achievements of domestic media]. – URL: https://www.inform.kz/kz/razvitie-i-dostizheniya-otechestvennykh-smi_a3948648/amp (data obrashcheniya: 30.06.2022) [in Russian].

Nurgalieva ZH.K. Konstruirovaniye ehtnicheskoy i grazhdanskoj identichnosti v nacionaliziruyushchem gosudarstve na primere Respubliki Kazakhstan [Construction of ethnic and civil identity in the nationalizing state on the example of the Republic of Kazakhstan]: Atoref. dis....kand.soc.n. (22.00.04). – Sankt-Peterburg: Gos.un-t, 2012. – 28 p. [in Russian].

Stranovoj bazovyj otchet Kazakhstana OEHSR: obzor politiki po uluchsheniyu ehffektivnosti ispol'zovaniya resursov v shkolakh (obzor obrazovatel'nykh resursov) [OECD Kazakhstan Country Background Report: Policy Review to Improve Resource Efficiency in Schools (Educational Resources Review)] / AO «Informacionno-analiticheskij centr MON RK. – Astana, 2014. – 266 p. [in Russian].

Chislennost' naseleniya Respubliki Kazakhstan po otdel'nym ehtnosam na nachalo 2021 goda. Komitet po statistike Ministerstva nacional'noj ehkonomiki Respubliki Kazakhstan. 2021 [The population of the Republic of Kazakhstan by individual ethnic groups at the beginning of 2021. Statistics Committee of the Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan]. – URL: <https://stat.gov.kz/api/getFile/?docId=ESTAT414397> (data obrashcheniya: 30.06.2022) [in Russian].

Shokamanov, YU.K. Tendencii chelovecheskogo razvitiya v Kazakhstane [Human Development Trends in Kazakhstan]. – Almaty: Agenstvo RK po statistike, 2001. – 348 p. [in Russian].

Ehtnosy Almaty. Istoriya proiskhozhdeniya ehtnosov Almaty [Ethnoses of Almaty. The history of the origin of ethnic groups]. Illyustrirovanaaya fotokniga. – Almaty: ZHSHS «Tau KajnaR», 2015. – 254 p. [in Russian].

Ehtnosy Atyrau. Illyustrirovanaaya fotokniga [Ethnoses of Atyrau. Illustrated photobook]. – Almaty: ZHSHS «Tau KajnaR», 2015. – 256 p. [in Russian].

Ehtnosy Kazakhstana. Posvyashchena formirovaniyu i razvitiyu naroda Kazakhstana: Fotoal'bom [Ethnoses of Kazakhstan. Dedicated to the formation and development of the people of Kazakhstan: Photo album]. – Almaty: ZHSHS «Tau KajnaR», 2013. – 319 p. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_18-31

FTAMP 05.31

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX Ғ. 20-30 ЖЖ.)

А.С. Әділбаева¹ , Т.У. Жақыпова^{2*}

¹Alikhan Bokeikhan Universiti. Қазақстан, Семей;

²Семей медициналық университеті. Қазақстан, Семей.

*Автор-корреспондент

E-mail: aigulmalika@mail.ru (Әділбаева), tdzhakipova@mail.ru (Жақыпова)

Андатпа. Мақаладағы зерттеу жұмысы 1920-30 жылдары аралығындағы Шығыс Қазақстандағы этнодемографиялық үдерістерді зерттеуге арналған. Зерттеу барысында этнодемографиялық өзгерістердің аспектілері, XX ғасырдың 20-30 жылдарындағы Қазақстандағы саяси жағдайлар және оның этнодемографияға әсері мен өзгерістері, депортацияланған этностардың саяси тұрмыс жағдайы, өлкедегі этномәдени дамудың барысы мен бағыттары және Қазақстан мәдениетіндегі этностардың орны саралана қарастырылады.

XX ғасырдың 20-30 жылдар саяси оқиғалар мен науқандарға толы. Азаматтық соғыс кезінде олардың жағдайына наразылықтарға қарамастан, салықты елемеу және әскердің есебінен армияда болатын барлық азық-түлікті тәркілеу қосылды. Мақалада демографиялық процестерді зерттеу ерекшеліктері, популяция құрылымы, орналасуы мен маңызы қарастырылады. 1930 жылдардағы саяси өзгерістер Шығыс Қазақстан облысы халқының әлеуметтік-демографиялық дамуына елеулі әсер етті. Жергілікті халық саны азайды, бірақ халық санының өсуі басқа ұлттардың есебінен болды. Кең көлемді мұрағаттық материалдарға сүйене отырып, 1930 жылы Семей мен Шығыс Қазақстан облыстарына қоныс аударған халықтардың тарихы зерттелген. Зерттеуде 30-шы жылдардағы ашаршылықтың аймақ тұрғындарының демографиялық жағдайына әсері мұрағат құжаттары мен мерзімді басылымдарды, ғылыми зерттеулерді қолдану арқылы. сондай-ақ, демография ғылыми-теориялық мәселелері қарастырылған.

Түйін сөздер: Шығыс Қазақстан, саясат, ұйым, ұлт, шекара, халық, аймақ, этнос, жер аудару, көші-қон.

МРТНИ 05.31

НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ–КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ XX ВЕКА

А.С. Адильбаева¹, Т.У. Джакипова^{2*}

¹Медицинский университет Семей. Казахстан, Семей;

²Alikhan Bokeikhan University. Казахстан, Семей.

*Корреспондирующий автор

E-mail: aigulmalika@mail.ru (Адильбаева), tdzhakipova@mail.ru (Джакипова)

Аннотация. Данная статья посвящена изучению этнодемографических процессов в Восточном Казахстане в 20-30-е годы XX века. В работе анализируются аспекты роста и упадка этнодемографических изменений в исследованиях XX века, политическая ситуация в Казахстане через 20-30 лет и ее влияние и изменения в этнодемографии, состояние политической жизни депортированных этносов, ход и направления этнокультурного развития в регионе и роль этносов в культуре Казахстан.

20-30-е годы XX века полны политических событий и кампаний. Во время Гражданской войны ситуация усугублялась пренебрежением к налогам и конфискацией военными всего продовольствия, доступного для армии, несмотря на протесты. В статье рассматриваются особенности изучения демографических процессов, структуры населения, размещения и значения. Политические изменения 1930-х годов оказали значительное влияние на социально-демографическое развитие населения Восточно-Казахстанской области. Местное население уменьшилось, но рост населения произошел за счет других национальностей. В статье на основе обширных архивных материалов автор знакомит с историей народов, переселившихся в Семипалатинскую и Восточно-Казахстанскую области в 1930 году. Исследования демографического положения населения региона во время голода 1930-х годов были написаны с использованием архивных документов и периодических изданий, научных исследований. Также была проанализирована система понятий демографической науки, рассмотрены ее история и современное состояние, ее связь с социологией, социальной политикой.

Ключевые слова: Восточный Казахстан, политика, организация, нация, граница, население, регион, этнос, депортация, миграция.

IRSTI 05.31

MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 1920-1930s

A.S. Adilbaeva¹, T.U. Dzhakipova^{2*}

¹Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey;

²Semey Medical University, Kazakhstan, Semey.

*Corresponding-author

E-mail: aigulmalika@mail.ru (Adilbaeva), tdzhakipova@mail.ru, (Dzhakipova)

Abstract. The article is dealing with the study of ethnodemographic processes in East Kazakhstan in the 1920-1930s. The paper analyzes aspects of the growth and decline of ethno-demographic changes in the studies of the twentieth century, the political situation in Kazakhstan in 1920-1930s and its influence and changes in ethno-demography, the state of the political life of the deported ethnic groups, the course and directions of ethno-cultural development in the region and the role of ethnic groups in the culture of Kazakhstan.

The 1920s and 1930s were full of political events and campaigns. During the Civil War, the situation was aggravated by the neglect of taxes and the confiscation by the military of all food available to the army, despite protests. The article discusses the features of the study of demographic processes, population structure, location and significance. The political changes of the 1930s had a significant impact on the socio-demographic development of the population of the East Kazakhstan region. The local population has decreased, but the population growth has occurred at the expense of other nationalities. In the article, based on extensive archival materials, the author introduces the history of the peoples who moved to the Semipalatinsk and East Kazakhstan regions in 1930. Studies of the demographic situation of the population of the region during the famine of the 1930s were written using archival documents and periodicals, scientific research. The system of concepts of demographic science was also analyzed, its history and current state, its connection with sociology and social policy were considered.

Key words: East Kazakhstan, politics, organization, nation, border, population, region, ethnic group, deportation, migration.

Кіріспе. Отандық тарихта теориялық-әдістемелік тұрғыда XX ғасырдың бірінші жартысындағы Шығыс Қазақстанның этнодемографиялық процестеріне қазіргі кезеңде қызығушылық туындауда. Бұл тақырып отандық және шетелдік тарихшылар тарапынан кешенді түрде зерттелуде, бірақ біз жана әдістемелік тұрғыда, жаңаша көзқараспен зерттеуді қолға алдық. Осыған байланысты зерттеу жұмысының мынадай маңызы мен жаңалықтарын атап көрсетеміз:

- XX ғ. басындағы Шығыс Қазақстан облысының мемлекеттік архиві қолданылып және қазіргі ғылыми зерттеулермен жан-жақты салыстырылып анализ жасалмақ, сонымен қатар 1920-1930 ж.ж. әлеуметтік-экономикалық және саяси даму ерекшеліктері нақтыланады және әлеуметтік-этникалық құрамның өзгеру барысы анықталады;

- ұжымдастыру мен индустрияландыру науқандарының аймақтың этнодемографиялық дамуына жаңа әсері талданды, оның тарихи маңызы ашылды, сараланды және бағаланды;

- Шығыс Қазақстан халқының демографиялық жағдайын мұрағаттық құжаттар мен мерзімді басылымдармен құжаттары мен ғылыми зерттеулерді салыстыра отырып ашаршылық кезіндегі демографиялық мәселелер талданды;

- мұрағаттық мәліметтер негізінде Шығыс Қазақстан облысында этникалық топтардың депортациялаудың Шығыс Қазақстан халқының дамуына әсері зерттелген.

Кеңестік жүйе тұсында Қазақстан орын алған түрлі саяси жағдайларға байланысты қоныстандырылған, депортацияланған этностардың есебінен көп ұлтты мемлекеттің біріне айналу үдерісі жүрді. Жалпы қазақ жеріне өзге ұлттардың қоныстандыру барысы XIX ғасырдың екінші жартысынан басталған болатын. Патша үкіметінің саясатымен қоныстандыру үдерісі қолға алынып, 1906-1914 жылдар аралығында 714 мың қоныстанушылар орналастырылған.

Кеңестік жүйенің алғашқы күнінен-ақ өзге ұлттарды қазақ жеріне қоныстандыру үдерісі үлкен қарқынмен жүргізілді. Бұл елдегі демографиялық өсімге тікелей әсер етті. Жалпы Қазақстанға өзге этностардың көшіп келуі саяси жағдайларға байланысты туындады. Индустрияландыру, ұжымдастыру, тәркілеу, колхоздастыру және тағы басқа ішкі саяси науқандар мен халықаралық сыртқы жағдайларға байланысты өзге этностарды орналастыру ұлттық құрамға өзгешеліктер әкелді.

Әсіресе, саяси науқандар, ірі өндіріс орындарын салу тұсында көптеп келгендігін, осының нәтижесінде 1921-1922, 1931-1933 жылдардағы ашаршылық кезеңіндегі адам сандары толыққандығын келтірген болатын. Кеңестік кезеңдегі I және II бесжылдық жоспарларды жүзеге асыру барысында Қазақстан жеріне шет аймақтардан мигранттардың келгені сөзсіз. Олардың басымы Қазақстан жерлерінде; соның ішінде Шығыс Қазақстанда тұрақтап қалды. Қазақстанда кәсіпорындардың салынуы, жұмысшылардың қатарының көбеюі, қала түріндегі поселкелердің қатарын көбейтті. Халық санының жылдан жылға көбеюі поселкелердің ұсақ қалаларға айналуына алып келді. Негізінен өнеркәсіп орындарына Ресей жерінен түрлі ұлт өкілдері жұмысқа тартылған.

Материалдар мен әдістер. Зерттеудің әдістемелік негізін анықтау кезінде әлеуметтік құбылыстар мен үрдістерді зерттеу үшін бірнеше әдістер қолданылды. Тарих ғылымындағы мәселені зерттеу мұрағаттық құжаттармен қатар, мерзімді басылым материалдары, ғылыми зерттеулер материалдарын салыстыру, саралау арқылы нақты фактілер мен дәлелдерді салыстыруға бағытталды. Сонымен қатар, зерттеуде талдау және жалпылау, тарихи-салыстырмалы, жүйелік-құрылымдық, теориялық білім, модельдеу және типизациялау сияқты жалпы ғылыми, философиялық, әлеуметтанулық, тарихи зерттеу әдістері қолданылды. Негізінде тақырыптың теориялық негіздері мен зерттеу әдістемесі қарастырылады. Баспасөз материалдары мен мұрағат құжаттары мен зерттеу материалдарын салыстырмалы зерттеу әдісі тарихи оқиғаларды немесе саяси жағдайларды көрсету кезінде кеңінен қолданылды.

Қазақстандағы этнодемография мәселесін ашуда кеңестік жүйе тұсындағы зерттеулерді қарастыру маңызды. Жалпы көші-қон мәселесі А.Н. Алексеенко (Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. Алматы: Ғылым, 1993. 126 с.), М.Х. Асылбеков пен А.Б. Галиев (Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 192 с.), Ф.Н. Базанова (Базанова Ф.Н. Формирование национального состава населения Казахстана в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства // Вестник АН КазССР. 1979. №1.) және т.б. еңбектерінде Қазақстандағы этнодемографиялық процестерді анықтайтын кейбір статистикалық және архивтік көлемді материалдар енгізілген.

Қазақстандағы осы кезең аралығында этнодемографиялық процестер, халықтың жастық, жыныстық, ұлттық және әлеуметтік құрамындағы өзгерістер тұрғысы демографиялық мәселелерді қарастырған ғалымдар М.Х. Асылбеков пен А.И. Құдайбергенованың еңбектерінде орын тапты. Авторлар көрсетілген

жылдар аралығында шеттен республикаға өзге этностардың келу барысын, оның Қазақстан демографиясына тигізген әсері мен өзгерістерін, соның әсерінен этнодемографиялық даму үрдістерін талдауға алады. 1920-1930 жылдардағы Қазақстан халқының сан-салалы өзгерістеріне әсер еткен саяси оқиғаларға, жағдайларға тоқталады.

Зерттеу нәтижелері. XX ғ. 20-30 ж.ж. Кеңестік саясат нәтижесінде жүргізілген саяси оқиғаларға, науқандарға толы. Азамат соғысы тұсында салықты салғыртпен алмастырып, осыдан туындаған қарсылықтарға қарамастан армияның есебіне шаруаның қолындағы бар азығын тартып алу, олардың жағдайын әбден қиындатқан болатын. Халық арасында ірілі-ұсақты толқулар белең алып, үкіметтің саясатына қарсылық танытқандардың қатарында тек қазақ шаруалары ғана емес, өзге этнос өкілдері де болды. Олар салғыртты өнімдей беруге наразылық танытты. 1921 жылы салғыртқа қарсылық Қостанай, Семей және Ақмола өңірлерінде бой көтерді .

1920 ж. 26 тамызда В.И. Ленин мен М.И. Калининнің қол қойған «Қырғыз (Қазақ) Автономиялық Кеңестік Социалистік Республикасын құру туралы» декрет бойынша Семей облысына Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан, Қарқаралы уездері кірді (Образование КазАССР, 1957: 251-252). Декретте көрсетілгендей, Омбы уезінің нақты Қазақ және Сібір бөлігіндегі шекарасын айқындау Қазақ революциялық және Сібір революциялық комитетінің келісімімен шешілетін болды және осы екі облыстарда түпкілікті басшылық орнағанша уақытша Сібір ревкомында қалатын болды. Бірақ Ақмола мен Семей облыстары 1921 жылдың бірінші жартысына дейін Сібір ревкомына қараған еді. Аталған екі облыстарды Қазақ өлкесіне қайтару жайы бірнеше рет қарастырылды (Смағұлова, 2019: 52).

1920 жылы жүргізілген Бүкілресейлік санақ материалдарына сүйенсек, Қазақ АКСР-да 38 өзге ұлт өкілдері өмір сүрді. Солардың арасындағы сан жағынан неміс ұлт өкілдерінің басым болғандығы көрінеді. Қазақстанға келген 62 760 неміс ұлты 8 аймаққа орналастырылған. Солардың арасында Ақмола облысына 22 348 адам (35,6%), Семей облысына 7 837 адам (12,5%), Қостанай облысына 16 471 адам (26,2%), Орынбор губерниясында 12 988 (20,7%), Ақтөбе облысына 2 233 (3,6%), Орал облысына 820 (1,3%), Торғайға 9,0 (0,0), Бөкей ордасына 54,0 (0,1%) орналасқан екен (Бургарт, Алексеенко, 2020: 17).

Кеңес өкіметі орнаған кезден бастап, яғни 1917 жылдан 1926 жылға дейінгі аралықта көші-қон процесінде саябырлау кезеңі басталды. Үкімет Қазақстанға өз бетінше келушілердің легін тоқтатты. Сөйтіп, кеңестік билік өз бетімен келуге тосқауыл қойды. Дегенмен бір уақыттарда түрлі себептермен Шығыс Түркістанға босып кеткен босқын қазақтардың өзі 1920 жылдары қазақ жеріне қайта орала бастаған. Шығыс Қазақстанның бір Зайсан уезінің өзіне 1,5 мың отбасы қайтып оралған (Базанова Ф.Н., 1979: 59).

1920 жылдың 28 тамызындағы Бүкілресейлік санақ санына сүйенсек, Семей губерниясында 1 125040 адам , оның 598 077-і еркек, 526 963-і әйел болған. Оның ішінде ауылды жерде 1 028521 адам мекендесе, қалалы жерде 96519 адам қалада тұрды (Труды ЦСУ, 1921: 15-17).

Кеңестер Одағы халық шаруашылығын қалпына келтіруде ең бірінші кезекте ауылшаруашылығын қалпына келтірудің маңыздылығын түсінді. Азық-түлікпен қамтамасыз ете отырып, өнеркәсіп орындарын дамытуға, көтеруге болатындығын кезекті съездерінде нақты көтеріп, оның негізгі бағыттарын анықтаған болатын. «Әскери коммунизм» жылдарында қабылданған салғыртты енді салықпен алмастыру мәселесі 1921 жылдың 15 наурызында өткен РК(б)П-нің X съезінде шешіліп, жаңа экономикалық саясатқа көшудің негіздері нақтыланған болатын.

Жаңа экономикалық саясатқа көшу барысында Қазақстанның жалпы жер көлемі 1 941 109 шаршы шақырымға дейін созылып, оның қарамағына 7 губерния мен 2 ірі уезд қарады. Республикада ауылшаруашылығы басым болып, халық негізінен мал мен егіншілікпен айналысты. 1923 ж. жасалған экономикалық шолу бойынша 1920 ж. республикада халықтың 20%-і егіншілікпен, 19%-і жартылай егіншілікпен, 61%-ы малшаруашылығымен айналысқан (Смағұлова, 2011: 432).

Азамат соғысынан кейінгі кезеңде салғыртты салықпен алмастыру процесі жүзеге асырылды. Себебі ел арасында шаруалардың наразылықтары туындап, үкімет тарапынан азық-түлікті күштеп алу, қарсылық танытқан кездерде әдіс-шаралар қолдану орын алды. Қазақ жеріне

келіп қоныстанған өзге ұлттар арасында да үкіметтің бұл саясатына қарсы шыққандар табылды. Әсіресе, қазақ жеріне келіп, әбден орнығып, шаруашылықтарда еңбек еткен орыс, украин, белорус шаруалары салғырттай өнімдерін беруге қарсылық көрсеткен. Бұларға ақгвардия қатарында болғандардың әсері тиген. Мәселен, Орынбор губерниясының Қостанай уезінде орыс шаруалары көтеріліп, кейін бұл толқу Қарауыл, Святогорск, Петропавловск поселкелерінде жалғасын тапқан. Көтерілісшілер қолдарына бар қару-жарақтарын алып, аша, айырлармен қаруланып бес болысты басып алған. Бұл көтерілісті А. Сапожников басқарған, бірақ шаруалардың 170-і қолға түсіп, жазаланған (ҚР ПА, 141: 2-4).

1921 жылы Семей губерниясынан 271 887 адамның Алтай губерниясына қосылып кеткендігін келтіреді. Жалпы 1917-1920 жж. оның көрсетуінше, Семей губерниясында 1917 ж. қала халқы 100 пайыз болса, ал 1920 ж. 134,4 пайызға өскен. Ауыл тұрғындары 1917 ж. 100 пайыз болып, ал 1920 ж. керісінше 76,2 пайызға төмендеген. Сөйтіп, Семей губерниясындағы халық саны - 20,1%-ке азайған (Алексеенко, 1993: 5-6).

Зерттеліп отырған Шығыс Қазақстан аумағында қала халқының өсуі байқалады. Негізінен Қазан төңкерісінен кейін Семей губерниясында Семей қаласынан басқа Өскемен, Павлодар, Зайсан, Қарқаралы сияқты уездік орталықтар мен уездік емес Көкпекті қаласы болған. 1920 жылы бәрін қосқанда 15792 адамы бар қала түріндегі Риддер, Зырян сияқты поселкелер бой көтерді (Алексеенко, 1993: 6).

Дегенмен 1921-1922 жылдардағы ашаршылық республикаға үлкен қайғы-қасірет әкелді. Қазақ Орталық статистикалық Басқармасы ҚКСР далалық өлкесіндегі ашаршылықтың болуының себебін 1918-1919 жылдардағы Азамат соғысынан кейінгі шаруашылықтың күйреуі, бандитшілдіктің шығуынан деп тұжырымдады (Смағұлова, 2019: 63).

Ғылыми айналымдағы зерттеулерге сүйене отырып, Қазақстан территориясында болған 1920-1930 жж. ашаршылық жөнінде түрлі пікірлер бар. Мысалы, Н.И. Мардаровский аштықтың шығуына өлкеде болған қуаншылық әсер етті десе, ал сол кездерде Қазақстан Орталық Атқару комитетінің төрағасы болған, аштықты ауыздықтауда үндеу жариялап, өзі басшылық еткен С. Меңдешев 1918-1920 жылдары болған Азамат соғысы, қуаншылық, жұт себепші болды деп тұжырымдаған (Мардаровский, 1922:10-11). Ғалымдар Г.Ф. Дахшлейгер мен К. Нүрпейіс те ашаршылық қасіретін ашып көрсетуге тырысты. Г.Ф. Дахшлейгер ашаршылықтан жүздеген мың адамдар ашыққандығын, әсіресе оған көшпелі аудандар іліккендігін, жем-шөптің жоқтығынан малдардың қырылғандығын айта келе, аштықпен күресуде өте ауыр жағдайда жүргізілгендігін келтіреді (Дахшлейгер, 2015: 152-153). Ал К. Нүрпейіс: «Аштық пен жалаңаштық, эпидемия, емдеу мекемелерінің жетіспеушілігі аурулардың өлім-жітімге ұшырауын көбейтті», - деп жазады.

Ауыр жағдай туындаған кезде Семей мен Ақмола губерниясынан әжептәуір астық жиналды. Алайда бұлардың бәрі партия және кеңес ұйымдарының қатаң бақылауында болып, ашыққан қазақ губернияларына емес, ашығып жатқан Ресейге көмек ретінде жіберілді. Батыс губерниялардағы аштыққа шыдамаған шаруа-қоныстанушылар өздерінің келген жерлері Украинаға, аштықтан аман деген өлкелерге, Түркістанға қарай босып кете бастады.

Өз еріктерімен көшіп-қонуды тоқтатпақ болған үкіметтің тыйымына ешкім де құлақ аспады. Ақмола мен Семей губерниялары аштық өңіріне енгізілмегендіктен тамақ іздегендердің басымы осы өлкеге қарай ағылды. Аштықты жылдардың алдында яғни 1920 ж. Семей губерниясында 101 331 қала тұрғыны болса, аштықтан кейін 121 851 адамға, пайызбен көрсетсек, 20,3%-ке өскен. Керісінше бұл жылдар аралығында ауыл тұрғындарында сәл азаю үдерісі жүрді. Мәселен, 1920 жылы ауыл халқы 946473 адам болса, ал 1923 жылы 937056-ға түсіп кеткен, яғни 1,0-ға азайды.

Қазақстанның ішкі өңірінен босып келуінің нәтижесінде, губерния халқы 1,1 пайызға көбейді. Нақты санмен көрсетсек, 1920 жылы 1 047804 болған губерния халқы, 1923 жылы 1058907-ге жетті.

1920-1924 жылдардағы Қазақстан халқының динамикасына тоқталсақ, ішкі миграцияның есебінен Семей губерниясының халқы 21 мың (3,7%) адамға көбейген. Бұл 1920 жылы губернияда 565972 адамның 1924 жылы 605802 адамға өскендігін білдіреді (Алексеенко, 1993: 10-11).

Бұл жерде біз, ашаршылық жылдары Семей губерниясы аштық нәубетіне ілікпеді деп айта алмаймыз. Зерттеулерге сүйенсек, ашаршылық жылдары Семей мен Ақмола губерниялары Батыс өңіріне қарағанда қатты аштық тырнағына іліккен жоқ. Сол кездерде Семей губерниясына Павлодар, Семей, Өскемен, Зайсан және Қарқаралы уездері қараған болатын.

Семей мен Ақтөбе губерниялары да ашаршылықтың алғашқы күнінен бастап, басқа губерниялардан босып келгендерге көмек қолын созды. Төтенше комиссияның 1921 ж. 6 тамызындағы отырысында Семей мен Ақмолада аштарға көмек қолын созу, губерниядағы барлық ұйымдарды көмек жұмыстарына жұмылдыру, аштар үшін жылу жинау мен оны ашыққандарға үлестіру міндеттері жүктелді (Смағұлова, 2019: 213).

Ашыққандар осы екі губернияға қарай шұбырды. Босқындардың Семей губерниясына келуі 1921 жылдың шілдесінде басталды, 1922 жылдың 1 қаңтарына дейін губернияға 14198 босқын келген. Бұларды көбі санитарлық поездармен жетсе, көпшілігі жаяу-жалпы шұбырған. Күннің қатты суығынан, киімдердің жұқалығынан, азықтың жоқтығынан босқындардың көбі жолда қырылды. Ашыққандардың басымы көп жағдайларда қалалы мекендерге қарай шұбырды. Тамақтанатын асханалар, базарлар, дүкендердің жанында топ-топ болып, қайыр тілегендерден аяқ алып жүру мүмкін емес еді.

Архив деректеріне сүйенсек, Семей қаласы бұл босқындарды қабылдауға дайын емес еді. Дегенмен аш шұбырғандарға бір уақыт ыстық тамақ берілді. Бастапқы кездерде 500 босқын адам тамақтандырылса, уақыт өте келе оның қатары азая түсті, оның өзіндік себебі бар еді. Губерния тұрғындарынан жиналған азық-түлік Орынборға жіберілген болатын (ҚР ОМА, 320: 55).

Семей губерниясынан ет, астық және басқа тауарлар Повольже, Башқұртстанға жіберілген. Мәселен, 1922 ж. қаңтарында Семейден 225 вагон азық-түлік Саратов, Самара, Қазан, Мәскеу қалаларына жіберілген. Мәскеуге 170 вагон жөнелтілді (ҚР ОМА, 224: 101-103).

Бұл босқындардың арасында Украина, Ресейден келгендер көп болған. Оларды орналастыру мәселесі қолға алынды. Губерния шекарасы маңына босып келгендер сол араға орналастырыла бастады.

Немістер 1921-1922 жылдары аштыққа ұшырай қоймаған Ақмола мен Семей өңіріне қоныстандырылған. Аштықтың алдындағы және аштықтан кейінгі жылдардағы қала халқының санының босқындардың есебінен көбейіп, көпшілігі сол жерлерде тұрақтап қалған. Оны 1897, 1920, 1923, 1926 жылдардағы халық санағынан бірден байқауға болады.

Кесте №1. Халық санақтары бойынша Шығыс Қазақстанның қала халқының саны.

Қалалар	1897 ж.	1920 ж.	1923 ж.	1926 ж.
Семей	26,2	44,6	54,4	57,0
Өскемен	8,7	17,2	19,1	14,0
Зайсан	4,4	4,3	5,1	8,2
Қарқаралы	4,5	3,9	4,3	5,5
Павлодар	7,7	14,3	19,1	18,0

Бұған Риддер, Зырян қалаларыдағы халықтардың саны енгізілмеген. Басқа өңірлерге қарағанда Шығыс Қазақстандағы қалалардың санының тез өскенін байқауға болады. Мәселен, 1920-1923 жылы халық санының өсуі 15%-ке жеткен (Асылбеков, Галиев, 1991: 57-59).

1923 жылғы санаққа сүйенсек, Қазақ АКСР-гі жалпы саны 3 801 521 ғана адам болған, олардың ішінде 446 323-і өзге ұлт өкілдері еді (Харламович, 1924: 65-66).

1923 жылы Семей өңірінде 15 822 татарлар, 68 573 орыстар, 7849 немістер, 916 поляктар, 475 еврей, 779 венгр және 8714 басқа да аз ұлт өкілдері өмір сүрген (ҚР ПА, 139: 52).

1926 жылғы желтоқсандағы Бүкілодақтық санақ нәтижесіне сүйенсек, Қазақстандағы халықтың жалпы саны 6. 229,9 адам болып, оның ішінде 3.627,6-сы жергілікті қазақтарды құраған (58,2%). Орыстардың саны 1.274,0-ге жетіп, 20,5%-ті құраса, ал өлкедегі украиндықтар 860,2-ге жетіп, халықтың 13,8 процентін, немістердің саны 58,700-ге жетіп, 0,9%-ы құраған. Сонымен қатар бұлардан да басқа аз ұлттар 408,5%-ға жетіп, 6,6% болған (Санақ мәліметі, 1928: 15-46).

1897 ж. мен 1926 ж. екі халық санағына сүйенсек, Қазақстанға өзге ұлт өкілдерінің келуінің өскенін байқауға болады. Қазақтар 234,8 мың адамға (107%), орыстар 820,7 мың адамға (281%),

өзге ұлттар 993,1 мың адамаға (430%) көбейген екен. Бұдан республика халқының 2048,6 мың адамға көбейіп, 149%-ті құрағандығын көреміз, яғни өсім 1,5 есеге толыққан. Ал қазақтардың үлес салмағы 23,3-ке кемісе, ал орыстардыкі керісінше 9,6-ға, өзге ұлттар 13,7-ге артқан (Асылбеков, Галиев, 1991: 43). Бұлай болуының басты себебі, Ресейде болған Азамат соғысы және 1921-1922 ж.ж. ашаршылық әсерінен өзгеріске ұшырады.

1920-1927 ж.ж. қазақ халқының өсу үдерісі 34,2%-ға, ал орыс және өзге ұлттар 14,3% -ға ғана өскен, 25,0%-ға ғана өскен (ШҚО ҚЗТҚО, 152: 210).

Семей губерниясына қарасты ұлттардың санын төмендегі кестеден көруге болады. Губерния бойынша қазақтар 58,1% болса, өзге ұлттар 41,9%-ы құрады. Алты уездердегі ұлттардың пайыздық мөлшерін төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте №2.

Уездер	Павлодар		Қарқаралы		Семей		Өскемен		Бұқтырма		Зайсан		Губ. бойынша	
	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге	қазақ	өзге
1926	57,9	42,1	98,4	1,6	51,6	48,4	29,3	70,7	45,2	54,8	81,2	18,8	58,1	41,9
%%														

Кестеден байқағанымыздай, уездердегі қазақтардың пайыздық мөлшері біркелкі емес. Өзге ұлттардың ұлттық құрамына тоқталсақ, орыстар Өскемен уезінде 35,6%-ын, Семей уезінде 26,4%-ы, ал Бұқтарма уезінде 21,8%-ы құраған. Павлодар уезіне украиндықтар 48,6% болып, уезд халқының 25%-ін құраған екен.

Павлодар уезінде 36,6% белорустар, 58,1% немістер мекендесе, ал Семей уезінде 25%-тей белоурстар, 38,8% татарлар және 32,2% немістер орныққан. Бұл мәліметтер Семей губерниясының 1925-1926 жылға арналған жылнамасынан алынды.

Семей губерниясына орыстардың келуі патша үкіметінің қоныстандыру саясатына жүргізіле бастаған кезде, яғни 1891 жылдан басталып, 1917 жылға дейін жалғасты. Алғашқы келгендер орыстар Өскемен уезіне, кейінгілері басқа уездерге шашыраңқы орналастырыла бастады. Алғашқы бес жылдың ішінде жыл сайын 2,5% өзге ұлттарды, 1,28% қазақтарды орналастыруға болатын еді. Есеп бойынша 1932 жылы өзге ұлттар 10-11%-ы, ал қазақтар 7-8%-ы құрайды деген болжам жасалды. Халықтардың өсуі сондай қарқынды болмаса да, губерниядағы ауылшаруашылығын көтеруде олардың маңызы зор болды.

1926 ж. есепке сүйенсек, губерния аудандарындағы қазақтар мен өзге ұлттардың ішінде орыстардың пайыздары бірдей болды. Ал 1927 ж. есепте, губернияда 708 984 қазақ, 519 346 орыс ұлт өкілдері барлығы келтіріледі (ШҚО ҚЗТҚО, 152: 219).

1925-1926 ж.ж. жалпы Қазақстанда 407-і болыстық болса, Семей губерниясында 39 қазақ, 30 орыс, 7 казак және 5 аралас, барлығы 81 болыстық болды (ҚР ПА, 141: 14).

1926 жылғы ҚССР-дің ұлттық құрамы бойынша Семей губерниясының 6 уезінде жергілікті қазақтар мен орыстардан украин, татар, неміс, мордва, белорус, еврей, поляк және басқа аз ұлт өкілдері мекендеді. Оны төмендегі кестеден көруге болады:

Кесте №3.

Уездер	Украин	татар	неміс	еврей	поляк
Семей	19427	9658	899	351	402
Павлодар	40812	1642	6738	34	102
Зайсан	626	1203	5	5	10
Қарқаралы	853	454	5	-	15
Бұқтырма	536	322	-	-	-
Өскемен	10931	1300	771	33	66

Бұл уездерде белорустан 544, мордвалардан 239 адам өмір сүрді (ҚРПА, 141: 1).

А.Н. Алексеенконың зерттеуіне сүйенсек, 1926 жылы Шығыс Қазақстанда өзге ұлттардан барлығы 1034 мың адам болса, оның 551 мыңы қазақ, 357 мыңы орыс, 85 мыңы украин, 13 мыңы неміс, 28 мыңы басқа аз ұлт өкілдерінен еді (Алексеенко, 1993: 22).

1926 жылғы халық санағының дерегінше, Семей облысындағы Семей, Бұқтырма, Зайсан, Қарқаралы, Павлодар, Өскемен уездеріне орналастырылған. Жалпы Семей губерниясында қазақтардан басқа өзге 190 этнос өкілдері мекендеген. Жергілікті қазақтардан басқа бұл ұлттардың арасында орыстар – 398 657, украиндар – 140 233, белорустар – 9644, поляктар – 759, чехтар мен словактар – 35, серб – 8, болгар – 1731, латыш – 440, литвалдар – 70, немістер – 11 859, ағылшындар – 3, шведтер – 3, молдовандар – 102, мордвалар – 4790, шуваштар – 538, татарлар – 18 765, бұхарлықтар – 182, қырғыздар – 2517, сығандар – 361, корейліктер – 27, шеркестер – 21, қытайлықтар – 71 болды. Барлығын қосқанда өлкеде 1 309 857 адам шоғырланды. Сонымен қатар санақ мәліметінше, губернияда 329 шетелдік азаматтар тіркелді.

Осы ұлт өкілдерінің 63,628-і және шетелдіктердің 110-ы Семей қаласында тұрған. Ал қалған 1 189 478 ұлт өкілдері мен 86-ы шетелдік азаматтар ауылды жерлерді мекендеді (Всесоюзная перепись населения, 1928: 28-22).

1926 жылғы халық санағының мәліметінше неміс этносы Шығыс Қазақстанда 11859 адам болып, бұл 23,2 процентті, губерниядағы халықтың 0,90 пайызын құрады (Краснобаева, 2004: 17-21).

Негізінде Шығыс Қазақстан территориясында ХХ ғасырдың басынан бес неміс поселкесі болған. Олардың төртеуі Змеиногор уезінде (қазіргі Шемонаиха ауданы), ал біреуі Өскемен уезіндегі Екатериновка поселкесі еді. Осы Екатериновка поселкесіне ХХ ғасырдың басында Вайскербер, Фрай, Штанг, Николаус, Пфо және т.б. католик дініндегі неміс отбасылары қоныстанған. Неміс отбасылары бастапқы орналасқан жерінен ауа райының қолайсыздығына байланысты көшуге мәжбүр болды.

Шығыс Қазақстанға орналасқан немістердің басымы лютерандар болды. Осы жердегі немістердің Кенигово (Кенюхово) колониясының атауы ағылшындардың кенішінде қызмет еткен неміс инженері Отто Кенигтің атымен байланысты. Ол Алтай округінің Бас басқармасымен 1902 жылы 20 наурызда келісімшартқа отырып, Том губерниясының Змеиногор уезіне қарасты Александровск болысына жақын Сугат селосының маңынан ауылшаруашылығына пайдалануға жерді жалға алды. Бастапқыда жалға 6 жылға алынып, кейіннен ұзартылды. Жалданған жер Кенигтің атымен аталып, бұл жерлерге неміс ұлттар өкілдері қоныстанды.

Семей уезінде Пруггер отбасы Семей уезінің Матвеевка селосына келіп қоныстана бастады. Бұдан кейін де бірнеше неміс отбасылары көшіп келіп осы жерлерге тұрақтанды. Шемонаиха селосының солтүстік-батысында үш неміс селолары қалыптасты (Бургарт, 1999: 17-19).

ХХ ғ. 20 жылдары неміс колонияларында шаруашылық жүйесін ретке келтіру іс-шаралары жүргізілді. Ауылшаруашылық басқармасы поселкелердің жерге орналастыру жұмыстарын қолға алды. 1923-1925 жж. Семей уезі Шемонаиха болысының Кенигов селосында жерді пайдалану мен жерге орналастыруды реттеу ұйымдастырылды. 1923 жылы осы жерлерге топограф Глушков осы жердің геодезиялық контурын жасады (Бургарт, 1999: 25).

20-шы жылдардың соңында Шығыс Қазақстан территориясында қоныстанған бес неміс поселкелерінің 5 мыңдай десятин жері болды. Осы поселкелерде қанша неміс өкілдері тұрғандығын 1926 жылғы Бүкілодақтық санақ барысы арқылы білуге болады. Мәселен, Америка селосында – 109 адам, Дубрьда – 244 адам, Горкуновода – 196, Герасимовск селосында – 165 адам, Екатериновскде – 76 адам, Пороченск – 88 адам, Пруггерново – 75 адам, Зеленое селосында – 401 адам, Чудовск селосында – 213 адам, ал Сухая Балка селосында – 280 адам тұрған екен.

Жалпы, осы 1926 жылғы Бүкілодақтық санақ мәліметіне сүйенсек Шығыс Қазақстан облысында 1732 немістер мекендеген. Бұлардың басымы селолық жерлерде, тек 18-і ғана Өскемен қаласында тұрған екен. Өскемен уезінде – 984, Семей уезінде – 615, Зайсан уезінде – 86, Бұқтарма уезінде – 47 неміс ұлт өкілдері қоныстанған (Алексеев, 1994: 7).

Өзге ұлт өкілдерінен Семей губерниялық партия ұйымында немістерден коммунистік партия қатарындағы 15 мүшесінің 3-уі әйелдер болды, бұлардың 10-ы нақты мүшесі болса, олардың 2-уі әйел еді. 5 мүшелікке кандидаттардың 1-і әйел азаматы еді (ҚР ПА, 141: 179).

Партия қатарындағы немістер Семей губерниялық атқару комитетінің ұйымдастырған арнайы дайындығынан өтіп, партиялық жұмысқа тартылды. Жалпы Семей губерниясының 1927 ж. 1 қаңтарындағы есебіне сүйенсек, партия қатарындағы 5071-дің 3136-ы мүшесі, ал 1935-і партияға

кандидат болды. Бұларды ұлт өкілдеріне бөліп көрсетсек, 1454-і қазақтар, 2624-і орыс, 551-і украин, 112-і татар, 19-ы неміс, 147-і белорусс, 28-і поляк, 23-і мордва, 17-і еврей, 27-і латыш болды (ҚР ПА, 141: 14-18).

1927 жылы КСРО одақтас республикаларды әкімшілік-аймақтық аудандарға қайта бөлу жұмыстарды пәрменді түрде жүргізіле бастады. Семей облысына сол кезде 23 аудан қарады (Справочник, 1959: 176). Бұл әкімшілік-аймақтық аудандарға қайта бөлу ұлт құрамының өзгерісіне де әсер етті. Ұлттық өзгеріске сонымен қатар үкіметтің қабылдап отырған түрлі қаулы-қарарлары, жарлық-бұйрықтарының да әсері болған еді.

Кеңес үкіметінің 30-шы жылдары болған түрлі науқандар, саяси оқиғалар демография саласына үлкен өзгерістер әкелді. Жаппай саяси депортациялаудың нәтижесінде Қазақстанға жер аударып әкелінген өзге этностардың қатары көбейді. Шығыс Қазақстанда да жергілікті ұлт өкілдерінің қатарына өзге этностар қосылды.

XX ғасырдың 20-30 жылдарының соңында Кеңес өкіметі бірнеше ірі саяси науқандарды жүзеге асыруға кірісті. Әкімшілік-территориялық бөлініс, мемлекеттік-құқықтық мәртебесі, экономикалық еркіндік дәрежесі, мәдени қамтамасыз ету және халықтардың тілдік идентификациясы жаңа кеңестік қоғамның негізгі қызметіне айналды. Елдің әкімшілік-аумақтық картасын қайта құру социализм құрылысына бағытталған ірі әлеуметтік-экономикалық құрылымдармен, оның ішінде индустрияландырумен және урбанизациямен, халықтың әлеуметтік құрамының түбегейлі өзгерістерімен, көші-қон көлемімен, жерге орналастырумен және т.б. байланысты болды. Соның ішіндегі міндеттердің бірі шаруашылық әлеуеті, халықтың этномәдени құрамы, табиғи, кадрлық, әлеуметтік ресурстары мен мүмкіндіктері бойынша ерекшеленетін өңірлердің әлеуметтік-экономикалық және мәдени даму деңгейлерін теңестіру еді.

Ішкі саяси іс-шаралардың жиынтығы әлемге жан-жақты алаңдатудың жалғыз дұрыс үлгісін білдіретін, сапалы жаңа этносаралық және конфессияаралық гомогенді әлеуметтік қоғамды қалыптастыруға бағытталған. Этникалықты аумақтық регламенттеу принципін жүзеге асыру халықтың мөлшері, саны мен тығыздығы, әлеуметтік-мәдени ерекшеліктері мен ұлттық-аумақтық құрылымдардың басқа да өлшемдерінің елеулі айырмашылықтарына алып келді.

Саяси науқандардың ішінде тәркілеу мен ұжымдастыру процестерін жүргізу арқылы бұрынғы тап өкілдерін біріншіден, биліктен аластату болса, екіншіден, қолдарындағы байлықтарын тартып алып, өздерін жер аудару арқылы жазалау болатын.

Ірі байларды тәркілеу мәселесі 1927 жылдың 15-23 қарашасы аралығында болған Қазақстан өлкелік партиялық 6-шы конференциясында талқыланып, «ірі байлардың малдары мен заттарының жартысын алу» турасында шешім қабылданған еді. Осы жылдың желтоқсанында ірі байларды тәркілеу жобасын жасауға қатысты арнайы комиссия құрылды. Қазақ өлкелік комитеті бюросында қаралып, нақтыланғаннан кейін БОАК-і пен БК(б)П ОК-нің шешімімен бекітілді.

1928 жылы 27 тамызда ОАК мен ХКК-нің «Бай шаруашылықтарды тәркілеу» турасында қаулысы жарық көрді. Тәркілеу ісі республиканың Адай округінен және бұрынғы Жетісу мен Сырдария губернияларының мақта өсіретін аудандарынан басқа аудандарының бәрінде жүргізілетін болды. Шаруашылықтары тәркіленуге тиіс ірі жартылай феодал-байларға көшпелі аудандарда 400-ден артық (ірі малға шаққанда) малы бар, жартылай көшпелі аудандар 300-ден артық, ал қалған аудандарда 150-ден аса малы бар адамдар жатқызылды. Сонымен қатар бұрынғы сұлтандар, болыстар тағы сол сияқтылар мал-мүлкі тәркіленіп, көшірілуге тиіс болды (Қазақ ССР тарихы, 428 б.).

Кенестер Одағының қолға алған саяси науқанының бірі – ұжымдастыру екендігі тарихтан мәлім. Орта Азия мемлекеттері, Қазақстан және Сібір халықтарының жартылай көшпелі өмірден отырықшылыққа көшіру барысы қарқынды түрде қолға алынып, күш көрсету арқылы жүзеге асырылды. Қазақстан мен Орта Азия республикаларына бір кездерде Украина, Орталық–Қаратопырақ аудандарынан, Солтүстік Кавказ, Төменгі және Орталық Повольжеге келіп қоныстанған 2 млн. астам өзге ұлт шаруалары белсенді түрде ұжымдастыру барысына қарсылық танытып, бұрынғы жерлеріне көшіп кеткен (Аманжолова, 2014: 30).

Ауылшаруашылығын ұжымдастыру үдерісіне Мәскеу, Орехово-Зуево, Харьков, Донецкіден білікті мамандар мен жұмысшылар жіберілген. Жиырма бес мыңшылар Қазақстанға

колхоз құруға, жеке меншік шаруаларға егіс пен орақта жәрдем көрсету жөнінде үлкен жұмыстар жүргізген (ҚазақССР тарихы.,1981:452б.). Бұлардың басымы келген жерлерінде тұрақтап қалды. Қазақстанға келгендердің 800-і колхоздарда жұмыс істеуге ниет білдірген. Бірақ бұлардың 200-і ғана үш айлық сынаққа төтеп бере алды, оның өз себебі бар еді. Бұлардың басымы құюшылар, сүргілеушілер, токарьлар және монтерлер, слесарлар, тоқушылар және құрылысшылар болып, бұрынғы жұмыстарынан жоғары жалақы алып келген еді. Ал бұл жерде барлығы 12-50 рубль ғана алып, бұл отбасыларын асырауға жетпеді. Колхоз, совхоз құруға келгендердің қарқыны бірден басылып, үкіметке қарсылық білдіре бастады. Жоғары орындарға наразылық хаттарын жолдап жатты (Гноевых, 1979: 72-73).

1928 жылдың қаңтарында Семей губерниясы жойылып, оның орнына Семей округі құрылды. Семей округіне Жарма, Зайсан, Зырян, Катонқарағай, Күршім, Марқакөл, Риддер, Самар, Тарбағатай, Ұлан, Үлбі, Өскемен, Шыңғыстай, Шемонайха аудандары енді.

Семей облысына қоныстанатындарды есепке алу мәселесі көтерілді. Павлодар округіне 1929-30 жж. – 1000, 1930-31 жж. – 1200, 1931-32 жж.-1500, 1932-33 жж. – 2014 адамды, барлығы 5714 қоныстандырушыларды қабылдау жоспарланып қойылды. Бұған әр жылы арнайы қоныстандыру қоры мен орналастырылатын жерлері де айқындалды (ШҚО ҚЗТҚО, 153:1)

Арнайы қордың құзырында қоныстанушыларды жерге орналастыру мәселесі тұрды. Мәселен, Баянауыл ауданына келген қоныстанушылардан колхоз құру және қордан қажетті мөлшерде қаражат бөлу жоспарланды (ШҚО ҚЗТҚО, 153:2).

Павлодар, Баянауыл, Ертіс және Вознесенскіде келушілердің қоныстандыру пункттерін ашу көзделінді. Мұнда Павлодар мен Барнауылда жаңа аялдау пункттерін салуды, ал Вознесенскіде ғимаратты жалға алу, Ертіс ауданында бұрындары Қоныстандыру басқармасына тиесілі болған ғимаратқа орналастыру жоспарланды (ШҚО ҚЗТҚО, 153: 7).

1929 жылы КАКСР-ның Егіншілік халкомының келісімімен қоныстандыру Басқармасының осы жылдың тамыз айындағы, Семей округтік атқару комитетінің 7 қыркүйектегі қаулыларымен Округтік Егіншілік Басқармасының Қоныстандыру бөлімі 1925 жылдың 14 қыркүйегінен ерікті қоныстанушыларға қатысты есеп жүргізіле бастады.

Ең алғашқы жоспар бойынша ерікті қоныстанушылардың есебін 1929 жылдың 1 қазанына дейін жүргізілуге тиіс еді. Алайда округтегі аудандық атқару комитеттері мен ауыл кеңестерінің астық дайындау, астық жинау, кейбір аудандарда ағаш дайындау, сондай-ақ, ерікті қоныстанушылар арасында тап жауларын табу жұмыстары қолға алынғандықтан, есеп жүргізу барысы кештетілді. Тек 1930 жылдың қаңтарының ортасынан бастап 8 аудандағы ерікті қоныстанушылар туралы мәлімет алуға мүмкіншілік туды.

Семей округінің 15 ауданына 1925 жылдың 14 желтоқсанына дейін 1929 жылдың 1 қаңтарына дейін 1926, ал 1929 жылы 3734 ерікті қоныстанушылардың отбасы келген екен. Пайызбен бөліп көрсетсек, 1925 жылы 18,9% ал 1929 жылы 64,9% болды.

Семей округіне 1929 жылы келген ерікті қоныстанушылардың арасында 47-і қызыл әскерлер, 316-ы кедейлер, 133-і орташалар, 101-бай құлақтар (кулак), ал 311-і анықталмаған еді (ШҚО ҚЗТҚО,74: 2-5).

1930 жылы 15 қаңтарда Семей өлкелік әкімшілік бөлімінде болған мәжілісте өңірге ерікті түрде қоныстанушылардың келуі мәселесі қаралды. Мәжіліс барысында ерікті түрде қоныстануға тыйым салынғанымен де Семей округіне 1929 жылы 1 қаңтарына дейін 11615 адамның келгендігі, бұл 42,3 пайызды құрағандығы айтылды. Қаңтар айының соңында пайыздық көрсеткіш 57,7-ке дейін көтерілген. Келгендердің 70 пайызы аграрлық аудандардан емес, Сібір мен Таяу Шығыстан болатын. Дегенмен өз еріктерімен қоныстанушылардың ұлттық және әлеуметтік тобы туралы білу мүмкін емес еді. Осы мәселеге орай мәжіліс барысында тек қызыләскерлер мен қызыл партизандардың отбасын, кедейлер мен орта тап өкілдерін ғана орналастыру жөнінде қаулы қабылданды (ШҚО ҚЗТҚО, 153: 3).

XX ғасырдың 20 жылдарында істі болып сотталғандардың еңбегі өздерінің жазасын өтеп жүрген түрмелерде ғана қолданылып келсе, ал бірінші бесжылдықтан кейін ірі халық шаруашылықтың міндетін шешуде түрме-лагерлік жүйе құрылғаннан кейін істі болғандарды күштеп жұмысқа жегу қолға алынды. 1929 жылы 27 маусымда БК(б)П ОК-і Саяси бюросының

кылмыскер-сотталушының еңбегін қолдану туралы қаулысы жарық көрді (Депортированные в Казахстане народы, 1998: 94).

1930 ж. 17 қаңтарында БК(б) Қазақ өлкелік комитеті бюросы мүшелерінің жеке кеңесінің байлар мен құлақтарды тап жауы ретінде шешімі қабылданып, үш ай көлемінде бұрындары тәркіленіп, жер аударылған байлар мен жартылай феодалдарды қосқандағы контрреволюциялық құлақтардың ұйымы мен топтарын жойып, осы жылы жаппай ұжымдастыру жүргізіліп жатқан аудандардағы 70 пайыздай шаруашылықтардағы бай-құлақтарды, ал мақта өсіретін аудандарда екі ай ішінде басқа жаққа жер аударылатын болды. Шекара аймағындағы құлақтар мен байларды бірінші кезекте жер аудару көзделінді. Сонымен қатар байлар мен құлақтарға өз еріктерімен бір жерден екінші жерге қоныстануға тыйым салынды (ҚР ПА, 141: 1-3).

Осы қаулыдан кейін 1930 ж. 22 қаңтарында Семей БК(б)П округтік бюросының жабық мәжілісінде байлар мен құлақтарды тап жауы ретінде жою жөнінде шешім қабылданды. Әрбір ауданда құрамында коммунистер мен комсомолдар бар отрядтар құрып, Өскемен, Зайсан және Аягөз аудандарында тұтқындалған 500 орын дайындау көзделінді (ҚР ПА, 141: 1).

Ұжымдастыру, тәркілеу, колхоздастыру науқандары барысында Шығыс Қазақстан өңіріндегі ұлт өкілдерінің құрамында елеулі өзгерістер енді. Оған себеп, жоспарлы түрде өзге ұлт өкілдерін әкеліп орналастыру еді.

Қорытынды. Ұжымдастыру, тәркілеу, колхоздарға кіру науқаны кезінде Шығыс Қазақстан облысының этникалық құрамына елеулі өзгерістер болды. Оған басқа ұлт өкілдерінің қоныстануы жоспарланған болатын. 1930 жылдардағы Кеңес үкіметінің түрлі жорықтары мен саяси оқиғалары демография саласында үлкен өзгерістердің туындауына әсер етті. Жаппай саяси депортация нәтижесінде Қазақстанға жер аударылған басқа этностардың саны артты. Шығыс Қазақстанда басқа этностар жергілікті этностардың қатарына қосылды. 20-жылдардағы саяси науқандардың Шығыс өңіріндегі этностардың даму процесіне әсері талданып, оның тарихи маңыздылығы анықталды. Шығыс Қазақстан халқының демографиялық ахуалына ашаршылықтың тигізген әсері нақтыланды және өңіріндегі этностардың хал-ахуалы сараланды. XX ғ. басында Шығыс Қазақстандағы көші-қон үдерістеріне қатысты статистикалық мәліметтер зерделене қарастырылып, сталиндік идеология астарының негізгі мәні ашыла түсті.

Information about the authors:

A.S. Adilbaeva – Candidate of Historical Sciences. Alikhan Bokeikhan University, Kazakhstan, Semey; E-mail: aigulmalika@mail.ru, orcid.org/0000-0003-2730-2167;

T.U. Dzhakipova – PhD. Semey Medical University, Kazakhstan, Semey. E-mail: tdzhakipova@mail.ru, orcid.org/0000-0002-6346-0181.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

- Алексеенко А.Н. Население Казахстана. 1920-1990 гг. – Алматы: Ғылым, 1993. – 126 с.
- Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980). – Алма-Ата: Ғылым, 1991. – 192 с.
- Алексеенко Н.В. Народы Восточного Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – С.126
- Аманжолова Д. Этничность в Сталинском СССР (1930-е гг.) // Материалы международной научно-практической конференции «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20-50-х годов XX века». 30-31 мая 2014 года. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. – 577 с.
- Алексеенко А. Народы Восточно Казахстана. – Усть-Каменогорск, 1994. – 220-б.
- А.Н. Алексеенко. – Усть-Каменогорск, Универсальное сервисное агентство, 2002. – 227 с.
- Базанова Ф.Н. Формирование национального состава населения Казахстана в годы гражданской войны и восстановления народного хозяйства // Вестник АН КазССР. 1979. №1.
- Бургарт Л. Из истории немецких поселений в Восточном Казахстане (нач. XX века - 1941 г.). – Усть-Каменогорск, 1999. – 72 с.
- Всесоюзная перепись населения 1926 года. Казакская АССР. (Отдел I. Народность, родной язык, возраст, грамотность). Отдельный оттиск табличной части Т. VIII. – Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1928. – С.15

Гноевых В.П. Сила братского союза. – Алма-Ата: Казахстан, 1979. – 105 с.

Дахшлейгер Г.Ф. Избранные труды. – Алматы: Изд-во «Елтаным», 2015. – 616 с.

Депортированные в Казахстане народы: время и судьбы. – Алматы: «Арыс» «Қазақстан», 1998. – 428 с.

История Сталинского Гулага. Конец 1920-х – первая половина 1950-х годов: Собрание документов в 7-ми томах / Т.5. Спецпереселенцы в СССР / Отв.ред. и сост. Т.В. Царевская-Дякина. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2004.

Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы: LEM, 2012. – 772 с.

Краснобаева Н.Л. Динамика численности и этнический состав населения Казахстана по данным I Всесоюзной переписи 1926 г. // Известия Алтайского государственного университета. 2004. №4.

Қазақстан Республикасы Орталық Мемлекеттік Архиві (ҚР ОМА). 320-қ., 1-т., 8-іс. 55-п
ҚР ОМА. 224-қ., 2-т., 161-іс. 101-103-пп.

Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві (ҚР ПА). 139-қ., 1-т. 693-іс. 52-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 876-іс. 14-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 970-іс. 1-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 694-іс. 179-п.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 8804-іс. 7-12, 14-18-пп.

Қазақ ССР тарихы, 428-б.

Қазақ ССР тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 4-том. – Алматы: «Қазақ ССР-нің «Ғылым» баспасы, 1981. – 679 б. 448-449, 452-бб.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т., 2969-іс. 1-3-пп.

ҚР ПА. 141-қ., 1-т. 23-іс. 2-4-пп.

Мардаровский Н.И. Голод в Киргизии и борьба с недородами. – Оренбург, 1922.

Материалы международной научно-практической конференции «Знать, чтобы не забыть: тоталитарная власть и народ в 20-50-х годов XX века». 30-31 мая 2014 года. – Усть-Каменогорск: «Медиа-Альянс», 2014. – 577 с.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане 1931-1933 гг. Сборник документов и материалов. / Вступ. статья и сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 263 с.

Немецкое население Казахстана в конце XIX-XX вв. (По материалам всеобщей переписей населения 1897-1999 гг.). Сборник/ Сост. Бургарт Л.А. Науч. Консульт. Образование КазАССР. Сборник документов и материалов. – Алматы, 1957. – 368 с.

Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. Труды ЦСУ. – Москва, 1921. – Т.1. Вып.2. – С.15-17.

Смағұлова С. Ашаршылық қасіреті. 1-кітап. – Алматы: «Елтаным баспасы», 2019. – 272 с.

Смағұлова С. Қазақ мерзімді баспасөзі: шығу тарихы мен деректік маңызы (XX ғ. 20-30 жж.). – Алматы: «Елтаным баспасы», 2011. – 432 б.

Справочник по административно-территориальному делению Казахстана (август 1920 декабрь 1936 г.). – Алма-Ата, 1959. – 176 с.

Харлампович К. Национальный состав КССР по переписи 1923 г. // Статистический вестник. 1924. №5. – С.65-66

Шығыс Қазақстан облысы, қазіргі заман тарихын құжаттандыру орталығы (ШҚО ҚЗТҚО) 3-П-қ., 1-т., 401-іс. 1-п.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 1-п.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 2-п.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 7-п.

ШҚО ҚЗТҚО 74-қ., 1-т. 377-іс. 2-5-пп.

ШҚО ҚЗТҚО 153-қ., 1-т. 512-іс. 3-п.

ШҚО ҚЗТҚО 152-1-667-210-п.

ШҚО ҚЗТҚО 152-1-667-211, 212-213, 219-пп.

1926 ж. Бүкілодақтық халық санағы бойынша құрылған. – Т.8. – Москва, 1928. – 15-46 бб.

REFERENCES:

- Alekseenko A.N. population of Kazakhstan. 1920-1990 – Almaty: Gylym, 1993. – 126 p. [in Russian].
- Asylbekov M.Kh., Galiev A.B. Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980). – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 192 p. [in Russian].
- Alekseenko N.V. Peoples of East Kazakhstan. – Ust-Kamenogorsk, 1994. [in Russian].
- Amanzholova D. Ethnicity in the Stalinist USSR (1930s) // Proceedings of the international scientific-practical conference "Know not to forget: totalitarian power and people in the 20-50s of the twentieth century." May 30-31, 2014. – Ust-Kamenogorsk: "Media Alliance", 2014. – 577 p. [in Russian].
- Alekseenko A. Peoples of East Kazakhstan. – Ust-Kamenogorsk, 1994. – 220-b. [in Russian].
- A.N. Alekseenko. Ust-Kamenogorsk, Universal Service Agency, 2002. – 227 p. [in Russian].
- Bazanova F.N. Formation of the national composition of the population of Kazakhstan during the civil war and the restoration of the national economy // Bulletin of the Academy of Sciences of the KazSSR. 1979. No. 1. [in Russian].
- Burgart L. From the history of German settlements in East Kazakhstan (beginning of the 20th century - 1941). – Ust-Kamenogorsk, 1999. – 72 p. [in Russian].
- All-Union census of the population of 1926. Kazakh ASSR. (Section I. Nationality, mother tongue, growing up, literacy). A separate print of the tabular part of T. VIII. – Moscow: Edition of the Central Statistical Bureau of the USSR, 1928. 15 p.[in Russian].
- Gnoevykh V.P. The power of brotherhood. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1979. – 105 p. [in Russian].
- Dakhschleiger G.F. Worn works. – Almaty: Publishing House "Yeltanym", 2015. – 616 p. [in Russian].
- Peoples deported in Kazakhstan: time and fate. – Almaty: "Arys" "Kazakhstan", 1998. – 428 p. [in Russian].
- History of Stalin's Gulag. The end of the 1920s - the first half of the 1950s: Collection of documents in 7 volumes / V.5. Special settlers in the USSR / Ed. and comp. T.V. Tsarevskaya-Dyakina. M.: Russian political encyclopedia (ROSSPEN), 2004. [in Russian].
- From the history of deportations. Kazakhstan 1930-1935 Collection of documents. – Almaty: LEM, 2012. – 772 p. [in Russian].
- Krasnobaeva N.L. The dynamics of the number and ethnic composition of the population of Kazakhstan according to the data of the 1st All-Union Census of 1926 // Bulletin of the Altai State University. 2004. No. 4. [in Russian].
- Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSA RK). F.320, in.1, c 8. P.55.
- CSA RK , F.224, 2-vol., in.161, P. 101-103.
- Archive of the President of the Republic of Kazakhstan (AP of the RK.). F.139, C. 693. P.52.
- AP RK. F.141, C. 876. P.14.
- AP RK. F.141, C. 970. P.1.
- AP RK. F.141, C. 694. P.179.
- AP RK. F.141, C 8804. 7-12, P.14-18.
- History of the Kazakh SSR, p. 428 [in Kazakh].
- History of the Kazakh SSR. From ancient times to the present day. Five volumes. Volume 4 – Almaty: Gylym Publishing House of the Kazakh SSR, 1981. – 679 p. [in Kazakh].
- AP RK. F. 141, 1, c. 2969. P. 1-3.
- AP RK. F.141, c. 23. P.2-4.
- Mardarovskiy NI Hunger in Kyrgyzstan and the struggle with the poor. – Orenburg, 1922.
- Proceedings of the international scientific-practical conference "Know not to forget: totalitarian power and the people in the 20-50s of the twentieth century." May 30-31, 2014. – Ust-Kamenogorsk: Media Alliance, 2014. – 577 p. [in Russian].

Violent collectivization and starvation in Kazakhstan in 1931-1933. Collection of documents and materials. / Input. article and sost. K.S. Aldazhumanov, MK Kairgaliev, VP Osipov, Yu.I. Romanov. – Almaty: Foundation "XXI Century", 1998. – 263 p. [in Russian].

The German population of Kazakhstan at the end of the XIX-XX centuries. (According to the materials of the general census of the population 1897-1999). Collection / Sost. Burgart [in Russian].

L.A. Science. Consult. Education of the KazASR. Collection of documents and materials. – Almaty, 1957. – 368 p. [in Russian].

Preliminary results of the census of August 28, 1920 Labor of CSU. – Moscow: 1921. Vol.1. Issue.2. 15-17 p. [in Russian].

Smagulova S. The tragedy of famine. Book 1. – Almaty:Eltanym Publishing House, 2019. – 272 p. [in Kazakh].

Smagulova S. Kazakh periodicals: history of origin and documentary significance (20-30s of the XX century). – Almaty: Eltanym Publishing House, 2011. – 432 p. [in Kazakh].

Handbook on the administrative-territorial division of Kazakhstan (August 1920 to December 1936). – Alma-Ata, 1959. – 176 p. [in Russian].

Харлампович К. National composition of the USSR according to the census of 1923 // Statistical Bulletin. 1924. №5. 65-66 p.[in Russian].

East Kazakhstan region, Center for Documentation of Modern History (EKR KZTKO) 3-P, vol. 1, case 401.

EKR KZTKO , F.153, C. 512.P. 1.

EKR KZTKO, F.153, C. 512. P.2.

EKR KZTKO, F.153, C. 512. P.7.

EKR KZTKO,F. 74, C. 377. P.2-5.

EKR KZTKO, F.153, C. 512. P.3.

EKR KZTKO, F. 152, C.1. P.667-210.

EKR KZTKO, F. 152. C.1. P.667-211, 212-213, 219.

1926 Created according to the All-Union census: Vol.8. – Moscow: 1928. Pp. 15-46 [in Kazakh].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_32-47

МРНТИ 03.41.91

О ДВУХ ЭТАПАХ ИСТОРИИ БУДДИЗМА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА

Е.Ш. Акымбек^{1*}, Г.Р. Мухтарова², Б.А. Железняков¹¹Институт археологии им. А.Х. Маргулана, Казахстан, Алматы;²Музей-заповедник «Есик», Казахстан, Есик.

*Корреспондирующий автор

E-mail: eraly_a@mail.ru (Акымбек), railovna@mail.ru (Мухтарова),
boriszheleznyakov@mail.ru (Железняков).

Аннотация. Буддизм – первым из мировых религий проник в западный регион Центральной Азии, в регион Шу-Иле – в поздней античности (V–VI вв). Был представлен вплоть до XVII–XIX вв. ойратским ламаизмом. То есть, на протяжении полутора тысячелетий с перерывами был представлен в регионе. Изучение истории распространения на этой территории буддизма насчитывает более полутора веков. Единичные находки свидетельствуют о раннем (VII–VIII вв.) распространении буддизма. В Каялыке был исследован буддийский храм XIII в. На протяжении VIII–X вв. буддизм в Шуской долине был весьма распространен, благодаря поддержке местной общины из второго центра мирового буддизма – монастырских братств Восточного Туркестана. Статья подводит итог последним результатам изучения отдельных буддийских артефактов из долины Шу и городища Талгар, производится систематизация данных интеграция в известную историю буддизма всего запада Центральной Азии.

Ключевые слова: Шу, Иле, буддизм, раннее средневековье, карлуки, кидани, городище, Шелковый путь.

ГТАМР 03.41.91

МОҢҒОЛ ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУДДИЗМ ТАРИХЫНЫҢ ЕКІ КЕЗЕҢІ ХАҚЫНДА

Е.Ш. Акымбек^{1*}, Г.Р. Мухтарова², Б.А. Железняков¹¹Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Қазақстан, Алматы;²«Есік» музей-қорығы. Қазақстан, Есік.

*Автор-корреспондент

E-mail: eraly_a@mail.ru (Акымбек), railovna@mail.ru (Мухтарова),
boriszheleznyakov@mail.ru (Железняков).

Аңдатпа. Буддизм – Орталық Азияның батыс аймағына, Шу-Иле өңіріне кейінгі антика дәуірінде енген (V–VI ғғ.) әлемдік діндердің алғашқысы. Ол XVII–XIX ғғ. дейін ойрат ламаизмінде көрініс тапты. Яғни, бір жарым мың жыл бойы үзілістермен осы өңірде болды. Буддизмнің осы аумақта таралу тарихын зерттеу бір жарым ғасырдан астам уақытты құрайды. Жекелеген табылған заттар буддизмнің ерте уақыттағы (VII–VIII ғғ.) таралуын куәландырады. Қойлық қаласынан XIII ғ. жататын буддистік ғибадатхана зерттелді. Шу өңіріне VIII–X ғғ. бойы буддизм әлемдік буддизмнің екінші орталығы – Шығыс Түркістанның монастырлық бауырластықтарынан жергілікті қауымдастықтың қолдауымен өте кең таралды. Мақалада Шу өңірі мен Талғар қаласынан табылған жекелеген буддалық артефактілерді зерттеудің соңғы нәтижелері қорытындыланады, Орталық Азияның батысындағы буддизмнің белгілі тарихына интеграциялау деректерін жүйелеу жүргізіледі.

Түйін сөздер: Шу, Іле, буддизм, ерте орта ғасырлар, қарлұқтар, қидандар, қалашық, Жібек жолы.

IRSTI 03.41.91

ABOUT TWO STAGES OF THE HISTORY OF BUDDHISM IN THE SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN OF THE PRE-MONGOL PERIOD

Y.Sh. Akymbek^{1*}, G.R. Mukhtarova², B.A. Zheleznyakov¹

¹A.Kh. Marghulan Institute of Archaeology. Kazakhstan, Almaty;

²Museum-reserve "Esik". Kazakhstan. Esik.

*Corresponding author

E-mail: eraly_a@mail.ru (Akymbek), railovna@mail.ru (Mukhtarova), boriszheleznyakov@mail.ru (Zheleznyakov).

Abstract. Buddhism, the first of the world religions penetrated the western region of Central Asia. Shu-Ile region it was in late antiquity (5-6 centuries). Buddhism was widely represented until the 17-19 centuries as Lamaism of Oirat tribes. Millennium and a half, it was intermittently presented in the region. The study of the history of the spread of Buddhism in this territory dates back more than a century and a half. Some finds indicate the early (7-8 centuries) spread of Buddhism. Buddhist temple of the 13 century was explored a in Kayalyk hillfort. Throughout the 8-10 centuries Buddhism in the Shu Valley was very widespread, thanks to the support of the local community from the second center of world Buddhism - the monastic fraternities of East Turkestan. The article summarizes the latest results of the study of individual Buddhist artifacts from the Shu Valley and the Talgar settlement, the integration of data into the well-known history of Buddhism throughout the west of Central Asia is being systematized.

Key words: Shu, Ile, Buddhism, early Middle Ages, Karluks, Khitan, hillfort, Silk Road.

Введение. Регион долин Шу-Иле – «страна Аргу» раннего средневековья. Сведения об этом зафиксированы в тюрко-манихейской «Священной книге двух основ». Отдельные страницы этой книги были обнаружены экспедицией А. фон Лекока в 1907 г. в селении Караходжо (Турфанский оазис). Книга была написана в Аргу-Таласе для того, «чтобы пробудить веру в стране десяти стрел» (Кляшторный, 1964: 131). Страну Аргу-Талас тогда населяли тюргеши, делившиеся на десять родов. Эти сведения получили весьма распространенное признание среди исследователей манихейства. Естественно, что источником пользовались для обоснования распространения манихейства, эту тематику успешно продвигал Ю.А. Зуев и продолжает К.У. Торланбаева. однако, период VII–IX вв. явился расцветом нескольких религий в регионе, в том числе буддизма и несторианства.

Узкая полоса с благодатными природными условиями оазиса проходит между горами Алатау и песками пустынь – «кумов». С востока на запад с древности, под горными прилавками Алатау от Алаколя до Сырдарьи проходил отрезок трансконтинентального пути. На местах пересечения важными трассами водных источников устраивался городок, поселение или караван-сарай. В раннем средневековье он оформился в оживленный караванный торговый и коммуникационный путь, символично и весьма образно названный «Великим Шелковым путем». Торговый путь расцвел в карлукское время: была обеспечена сохранность путешественников, их грузов, а также и идей, которые они исповедовали. Происходило быстрое развитие всего региона, расположившегося между Мавераннахром и Восточным Туркестаном.

В центре Евразии, сталкивались путешественники из самых удаленных уголков Востока и Запада. Распространение буддизма из Индии в определенный момент дошло и до Восточного Туркестана. О верхней границе бытования буддизма в Восточном Туркестане приходится гадать. Одно из обоснованных предположений было высказано Л.Ю. Тугушевой о, том, что буддизм процветал в Восточном Туркестане вплоть до начала XV в. (Хуастванифт, 2008: 82). Тем самым,

история распространения буддизма насчитывает более двух с половиной тысячелетий. Изучаемые нами страницы истории этой религии являются крайне актуальными в общей истории буддизма, а значит общей культурной истории региона.

Имеются сведения о проникновении буддизма в Китай еще на рубеже эр, однако, они сомнительны в отношении массового обращения местного населения в буддизм, однако, он значительно укрепляется уже в первые века н.э. Известно, что буддизм на Тибет массово проникает в VII в. из Хотана. По поводу того, как попал буддизм в Хотан Б.А. Литвинский описал наиболее «торный» путь: «Из Средней Азии – гигантского ретранслятора буддизма – учение Будды, а вместе с ним идеи и произведения индийских и среднеазиатских учёных, художников, мастеров распространились дальше на Восток, обогащая материальную и духовную культуру народов Центральной Азии, Китая, Кореи и Японии. Именно поэтому среднеазиатский эпизод истории буддизма и связанной с ним местной культуры, столь ярко и многогранно воплощенной в Аджина-Тепе (VI–VII вв.), – важная глава истории культуры Востока» (Литвинский, Зеймаль, 1971: 137). Детально путь проникновения буддизма из Памира в Восточное Притяньшанье и Северный Тибет пока не отслежен, но очевидно, что паломники и проповедники – буддисты могли пройти и по узким горным тропам, срезая пути торговых караванов. Маршрут мог совпадать с путем Сюань Цзая в VII в. (629–645 гг.), подробно описанному путешественником и проанализированный исследователями (Зуев, 1960). Этот китайский монах был одним из четырёх великих переводчиков буддийского учения на китайский. Он дал описания городов Суяба и Далосы в значительном по источниковедческой ценности сочинении, в переводе: «Записки о Западном крае [выполненные] при Великой Тан» (Сюань-цзан, 2012: 40-41). Вместе с тем, был переводчиком и основателем философской школы, именно, желание разобраться в деталях философии индийского буддизма и подвигло его к паломничеству, в результате оставившие столь важные сведения о долинах Шу, Таласа, Арыси и их раннесредневековом населении, обычаях.

Данная публикация, в том числе призвана дополнить обоснованное предположение В.А. Кольченко, о том, что Шуская долина была единственным регионом, где был распространён буддизм в средние века. «В тот период, вокруг нее на 300-500 км подобных центров пока не отмечено (Кольченко, 2017: 162-163). Наше уточнение заключается в сужении хронологии процессов, когда в период конца VII-X вв. Шуская долина (горная ее часть) являлась эксклюзивным оазисом буддизма, исключительно в раннем средневековье. С тем дополнением, что центры буддизма, как и, в меньшей степени христианства и манихейства находились в Восточном Туркестане до XIII–XV вв. Авторы данной статьи пока не располагают сведениями о распространении буддизма в долине Иле и Жетысу до начала распространения власти киданей. Публикуемые артефакты из Талгара относятся к верхнему культурному горизонту (с 40-х гг. XII в. когда на широких пространствах западной части Центральной Азии распространилась власть киданей, а позже и найманов: во втором десятилетии XIII в.) В тот же период буддизм и «индийские» религии были широко распространены в Шуской долине (кыргызстанской ее части) (Кольченко, 2019: 161-162). Актуальность статьи определяется осмыслением новых материалов из Шуской долины и городища Талгар, выделением этапов бытования буддизма в Юго-Восточном Казахстане.

Третий этап распространения буддизма в Юго-Восточном Казахстане связан с монгольскими племенами, притом это самый длительный период: XIII-XIX вв. Ученые насчитывают несколько волн распространения буддизма у монголов. Первая из которых растянулась на несколько веков, задолго до Чингисхана. Буддизм исповедовала часть монголов улуса Джучи в конце XIII – начале XIV в. (Дремов, Усманова, Панюшкина, Монгольские...). Раскопки погребений были проведены в 2011 г. Э.Р. Усмановой, позволим привести тезис: «В буддизме погребальные обряды менее ограничены канонами, чем в других религиях. Основное значение придаётся не столько самим погребениям, сколько сопровождающему похороны ритуалу. Поэтому у буддистов отмечались фактически все возможные виды погребальных обрядов: кремация, мумификация, погребения в воде, на деревьях, на поверхности земли, на настилах на столбовых конструкциях с последующим перезахоронением и в могилах» (Дремов, Усманова, Панюшкина, Монгольские...). Существование буддийского храма на Каялыке во второй половине XII–XIII вв. может быть

обоснована близостью к Восточному Туркестану, наличием общины торговцев, ремесленников, относящихся к буддийской общине. Может быть связана с улусом Чагатая, наличием прихожан, входивших в общину храма. Публикуемые артефакты относятся к первым двум этапам бытования буддизма на территории региона. В статье используются в большинстве новые материалы по истории буддизма.

Материалы и методы исследования. Основой для исторических реконструкций по истории буддизма региона Юго-Восточного Казахстана, выделению этапов послужили артефакты из Шуской долины карлукского периода (VIII–X вв.), а также артефакты из городища Талгар киданьского и, возможно, найманского периода. Эта немногочисленная фактическая основа послужила фундаментом для выдвинутых заключений и предположений. Эти материалы вкупе с артефактами и сооружениями относящиеся к буддизму из сопредельных регионов, в том числе из соседних регионов Казахстана позволяют уверенно реконструировать исторические этапы средневекового буддизма региона.

Принцип объективности в гуманитарных науках сохраняет свою методологическую востребованность. В процессе перехода к современной науке менялся не только тип научной рациональности, методологический арсенал науки, но и происходило расширение масштабов исследуемых объектов. От малых систем (с относительно небольшим количеством элементов и жестко детерминированными связями) наука переходила к освоению сложных саморегулирующихся систем, а затем и к исторически развивающимся системам. Основоположник «понимающей социологии» М. Вебер считал обязательным условием социологии как науки исключение из ее содержания предвзятости, субъективных пристрастий. При этом все результаты должны подлежать проверке, то есть, быть верифицированы. Определяющую роль в научном открытии играют методы и приемы, которые в противоположность алгоритмическим методам называются эвристическими, так как они помогают открывать новое в науке. К таким методам относят индукцию, абдукцию (ретродукцию), аналогию. Эвристический характер индукции состоит в том, что она помогает делать обобщения, перенося знание, полученное на основе исследования некоторой части явлений, на весь класс в целом. Абдукция способствует выбору из конкурирующих гипотез той, которая имеет больше перспектив для превращения в теорию.

Анализ. Буддизм Шуской долины VIII–X вв. Как известно, Шуская долина, прежде всего ее горная часть, являлась оазисом буддизма в раннем средневековье. В тот период, вокруг нее на 300-500 км подобных центров пока не отмечено (Кольченко, 2017: 162-163). Одним из мест находок буддийского артефакта, уже в казахстанской части долины является городище Актобе Степнинское. Случайная находка мелкой буддийской пластики - натальной подвески на городище Актобе (Степнинское) была произведена в 2018 г. местным жителем и была передана археологу Е.Ш. Акымбеку, одному из авторов публикации.

Бронзовая подвеска (рис. 1, фото 1), отлита из желтого цветного металла, в цельной форме, поверхность в значительной степени корродирована. Размеры: 3,2x2,1 см, толщина 0,4 см (ширина – по изображению нимба – наиболее широкой части подвески). Скульптурное изображение мелкой пластики представляет собой изображение мужского лица, монголоидного типа; его общий округлый контур мягко моделирован, тонко проработаны нос и брови, глаза слегка наклонены вниз внутренними углами, достаточно высоко подняты брови, плавно спасающиеся в переносице. На голове – убор в виде лобной повязки или небольшого аккуратного тюрбана. Круглый нимб – расположен по центру головы, за ней (фактически ниже головного убора - «свет исходит от божества»). Отверстие для крепления, расположено в верхней, узкой, возвышающейся части головного убора. Головные уборы, крайне редко изображались в типичной буддийской иконографии. Туловище и руки даны схематически, фактически они окончены с окружностей. На прямые связи рельефного персонажа с буддийскими изображениями и практикой глубокой медитации указывают почти прикрытые глаза. Подвеска уже публиковалась в рамках раннесредневековых памятников городской культуры Шуской долины (Акымбек, Железняков, 2021). Можно уверенно предположить влияние искусства танского Китая на образ «Будды в медитации».

Рис. 1 – Бронзовая буддийская подвеска, VIII – X вв.
Случайная находка на городище Актобе (Казахстан).

Непрямых аналогий для данной подвески можно найти массу: в виде скульптурок, в кыргызстанской части долины (Кольченко, 2019). Вместе с тем, имеется и более непосредственная аналогия, происходящая из городища Кысмыши (казахстанская часть Шуской долины, городище соседнее с Красной Речкой). Изображение выразительной «личины» на бронзовом медальоне автор первой публикации Т.Н. Сенигова отнесла к буддийскому культу (рис. 2) (Сенигова, 1970: 284). На подвеске содержится рельефное изображение мужской головы (лица) в фас, с широко раскрытыми (выпученными) глазами, раскрытым ртом, оголившим все зубы, со вставленными в уголки рта предметами, чтобы рот не закрылся, наморщенным лбом, раздутыми ноздрями: устрашающее выражение маски-личины. Несмотря на более, чем полувековой срок, прошедший с момента публикации, эта «личина» остается малоизвестной. Многочисленные исследования по культуре (буддизма) Казахстана, опубликованные в последние годы практически не упоминают его. Кулон, медальон из бронзы был найден случайно на городище Кысмычи/Кысмыши (город Якалыг) в 60-е гг. прошлого века, замечен и опубликован Т.Н. Сениговой. Возможно, что подвеска изготовлена местным бронзолитейщиком. Это изображение может быть отнесено к «антропоморфизированному» образу «таоте» - «алчный зверь»: со сведенными бровями, выпученными глазами и разверстой оскаленной пастью (Ермоленко, 2006: 85). Относительно малоисследованная казахстанская часть Шуской долины приносит определенные результаты по реконструкциям истории буддизма VIII-X вв. Оба образа не просто антропоморфны; на одном из них изображен Будда, на другой – страшный мифологический персонаж. Изображение личины из Кысмыши тяготеют к танской стилистике изображений.

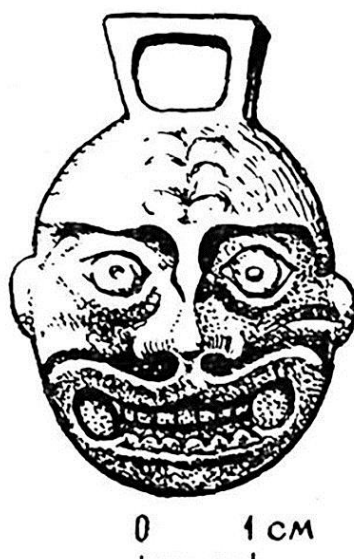

Рис. 2 – Прорисовка медальона с «буддийским» изображением.
Случайная находка на городище Кысмычи (Казахстан), по: Сенигова 1970: 278, рис. 1,3.

Буддизм Илейской долины (XII – начало XIII вв.: киданьский и найманский периоды).

Данные по буддийским артефактам из Талгара были опубликованы (Мухтарова, Железняков, 2021). Все три артефакта были найдены в ходе проведения раскопок отрядом Талгарской археологической экспедиции (ТАЭ) - 64 под руководством И.И. Копылова в раскопе № 7. Исследованные структуры были идентифицированы как жилище - мастерская ремесленника («дом ювелира»), который либо их произвел, либо взял для образца или ремонта (анализов, либо не проводилось, либо они не сохранились). И.И. Копылов отмечает в своих записях, что несмотря на стерильный «разрыв» между двумя культурными слоями, отмечаемый в начале второй половины XI в. и продлившийся до рубежа 80-90-х гг. того же столетия, практически все, вскрытые им помещения и хозяйственные площади сохраняют свое предназначение, то есть и на нижнем горизонте, было строение, относящееся к «дому ювелира». Артефакты были найдены на полу верхнего строительного горизонта «дома ювелира» (Копылов, 1978: 23).

Среди трех находок, публикуемых в данной работе, одна хорошо известна по своим опубликованным фото (рис. 3) (и краткому описанию в трудах К.М. Байпакова) (Байпаков, Ерофеева, 2019: 25, рис. 16) – по материалу, логично было бы связывать с Индией или Тибетом, культурные и материальные связи с которыми поддерживалась через перевалы Каракорум в раннеисламский период (короткий отрезок), буддийские паломники чувствовали себя «хозяевами горных перевалов»). Высота скульптурки - 7 см. Фигурка сильно повреждена, у нее отбита голова, руки. За спиной Будды (вырезаны, судя по фото, из монолитного куска кости) стоят две фигуры, видимо, барабанщика и человека, держащего древко (Байпаков, Ерофеева, 2019: 25). Согласно архиву И.И. Копылова, той его части, которая попала в ГИКЗМ «Иссык» в конце 2010-х гг. (в 2010-е гг., более, чем через 20 лет после смерти в 1993 г.) в значительно уже разрозненном виде, главным образом без иллюстраций, фото и таблиц, при отсутствии многих страниц, отдельных листков: надписи на обратной стороне фото этой скульптурки указано: раскоп 7 - «дом ювелира», раскопки производились в 1964 г. И.И. Копыловым. Судя по интерпретации глубины раскопа – 3 ярус, слой относился к верхнему стратиграфическому уровню, заполнению уже непосредственно над полом. Надо сказать, что все публикуемые здесь находки были сделаны в одном и том же месте раскопа № 7, исследовавшем «дом ювелира». Как известно, в XIII в. имело место некоторое возрождение буддизма и в Средней Азии. Буддийская кумирня была раскопана на городище Мерв в 60 м к югу от стены Султан-калы. Она состоит из двух помещений. Стены из сырцового кирпича достигают в толщину 1,5 м. Размеры ее 11x11 м, главный вход обращен на север (Пугаченкова, 1958: 351-358). Хотя чаще отмечается южная ориентировка выхода.

Рис. 3 – Фигурка Будды, из кости. С тыльной стороны вырезаны две человеческие фигуры: барабанщика и с древком. «Дом ювелира», городище Талгар, раскопки И.И. Копылова. Вторая половина XII в. – начало XIII в.
(По: Байпаков, Ерофеева, 2019: с. 24, рис. 16).

Рядом с буддийской скульптуркой из кости была найдена подвеска нательная (на лицевой поверхности рельефно изображён «луноподобный» лик, которая может быть интерпретирован также как буддийский (рис. 4). Несмотря на отсутствие масштаба на сохранившейся архивной фотографии видно, что изделие из металла имеет небольшие размеры, представляет собой практически круглое лицо «восточного облика». Подвеска была найдена в том же 1964 г. в том же квадрате и на той же глубине. Этот факт в значительной мере объясняет находку фигурки из кости в «доме ювелира». Эти вещи, должны были принадлежать одному лицу/семье, по-видимому, буддийского исповедания. Достаточно близкой аналогией нашему артефакту может быть случайная находка (нательная подвеска на городище Кысмышы/Кысмычи, опубликованная Т.Н. Сениговой и интерпретированная ей как буддийская (Сенигова, 1970: 284, рис. 1, 3). К сожалению, сохранившееся фото артефакта из Талгара не передает масштаб, можно предположить, около 3 см. На медальоне изображено человеческое лицо, практически круглое с большими (закрытыми) глазами, небольшим, прямым носом, дугообразными бровями, широкими скулами и невысоким лбом, прикрытым облегающим головным убором. К верхней части припаяно ушко – петелька. Иконография образа – весьма схематична. По черно-белой фото можно лишь предположить, что изделие из белого металла. Определенные аналогии изображениям буддийской «личины» можно найти, например, в образах, найденных при исследовании монастыря Сумбе (Акишев, Григорьев, 2004: 211-212, рис. 2, 4) («таоте» - «алчный зверь»).

Рис. 4 – Подвеска нательная, из цветного металла. «Дом ювелира», городище Талгар, раскопки И.И. Копылова. Вторая половина XII в. – начало XIII в.

Пожалуй, самая яркая находка, в хорошей сохранности и однозначно, относящаяся к буддийскому культу металлическая статуэтка божества – Будды, счастливого/смеющегося, восседающего на «лотосовом» троне (рис. 5). Хотэй (Хотей), Будай – Бог счастья, богатства, веселья и благополучия, а также – защитник детей. Жизнь максимально разнообразила «предназначения», смеющегося Будда, в том числе, исполняющего желания. Скульптурка отлита из цветного металла - типична для традиции буддизма и всегда присутствовала в изобразительной традиции буддизма. Он был включен в китайский даосизм как божество изобилия. Божество сидит, подогнув ноги под себя, на огромном лотосе – символе буддизма. Передняя часть тела: рельефная грудь и живот – оголены и явно демонстрируют материальное довольство и внутреннее спокойствие. Видимо, именно так в те годы представлялось «земное счастье» в сочетании с «просветлением». Подобный образ Будды был широко распространен в течении всей истории буддизма. Данная буддийская скульптурка стала бы украшением любого музея, но, к сожалению, была утеряна. Ее принадлежность к материалам раскопа № 7 на городище Талгар восстанавливается по фото и упоминанию находок в этом раскопе. Данными о нынешнем местонахождении этих находок мы не располагаем, к сожалению, как и о значительном числе других находок из раскопов на городище Талгар, совершенных с 1955 по 1989 гг. экспедицией на городище Талгар, руководимой И.И. Копыловым (Копылов, 1978).

Рис. 5 Статуэтка «смеющегося» Будды, на троне из лотоса. «Дом ювелира», городище Талгар, раскопки И.И. Копылова, фото из архива. Вторая половина XII в. – начало XIII в.

Обсуждение. История изучения буддизма Шуской долины – длительная, несколько лет назад к тематике исследований подключился Е.Ш. Акымбек, совместно с Б.А. Железняковым, была опубликована новая находка, обобщены все имеющиеся данные по находкам. Однако, основная часть открытий связана (географически) с кыргызстанской частью долины. История изучения буддизма же соседней - Илийской долины значительно скромней. До недавнего времени была известны лишь одна скульптурка будды, из городища Талгар, которая часто переиздавалась, выглядела неким частным случаем. Однако, по результатам изучения архивных материалов музея-заповедника «Есик» открываются новые находки, найденные в 1964 г. И.И. Копыловым на раскопе № 7 на городище Талгар. Исследования были проведены совместно Г.Р. Мухтаровой и Б.А. Железняковым.

Результаты. Несколько малоизвестных страниц истории изучения буддизма региона Шу-Иле, смежных с Восточным Туркестаном. Исследователями выделяется несколько периодов или этапов распространения буддизма на территории Юго-Восточного Казахстана и сопредельных с

ним территорий. Центром не только буддизма, но несторианства и манихейства являлись пещерные монастыри Восточного Туркестана. В историческом сочинении XVI в. Тарихи-Рашиди рассказывается, как правитель Кашгарии Мирза Абу-бекр (ум. 1514 г. – авт.) производил раскопки старинных городов руками преступников: «были найдены многочисленные сокровища, состоявшие из драгоценных камней, золота, серебра. (В хотанской цитадели был найден клад из двух сосудов, размером в рост человека. Внутри каждого сосуда находилось по медному кувшину с золотым песком) (Головчинер, 2020: 48).

Регион Иле и Шу соседствовал с Восточным Туркестаном. Регион становится центром, прежде всего буддизма, но также христианства и манихейства. В этнокультурном плане основу ее составляли тюркские племена сначала карлуков, потом других племен, составивших Караханидский каганат. В Восточном Туркестане уже с V-VI вв. фиксируется наличие глубокого проникновения и укоренения буддизма, а чуть позже христианства и манихейства. О распространении буддизма в Восточном Туркестане напрямую из Индии через каракорумские перевалы знал еще в VII в. Сюань-цзан (Литвинский, 2001: 191). О каракорумском пути, надежно идентифицируемом, как западными, так и пакистанскими учеными, также писал Б.А. Литвинский [Литвинский, 2000: 192]. Религиям, как и товарам были необходимы самые различные пути проповеди и коммуникации. Регион становится крупнейшим узлом на путях из Китая в Индию для товаров и буддийских паломников, о чем остались свидетельства того же Сюань-цзая.

Значительное распространение буддизма в Восточном Туркестане еще задолго до путешествия там китайского буддийского паломника в 620-е гг. – факт широко известный. Так, академик С.Ф. Ольденбург по типологии буддийских изображений выделил следующую периодизацию истории развития буддийских изображений Восточного Туркестана. Первый период, относится к V–VI векам: в живописи явно улавливалось влияние Индии, конкретно, Гандхары, где греческое искусство сочеталось с индийским. Второй период с VII по X в. – танский, когда уже буддизм, достигнув своего высочайшего развития, начинает умирать в Индии и начинает особенно сильно влиять на Китай. Академик Ольденбург указывал, что роспись танского периода надо считать не китайской, а индийской, до того в ней мало китайских элементов. Третий период – высший расцвет национального китайского искусства – сунский период (X–XIII вв.), о котором академик Ольденбург свидетельствовал, что сунское искусство никто не решится не признать китайским. Четвертый период – это период упадка, когда роспись становится трафаретной, схематической (Головчинер, 2020: 22-55). Тем самым, буддизм фиксируется в Восточном Туркестане с V в. и, очевидно, весьма быстро угасает после XIII в., при этом первые исследователи явно видели по иконографии четыре исторических периода его развития и упадка. Объем данных по буддизму и по другим религиям также, просто впечатляет. Главный труд академика С.Ф. Ольденбурга – «Описание пещер Чан-фо-дуна близ Дуньхуана», где описано 443 пещерных храма (Бухарин, 2020: 153). Несмотря на то, что со времен этого замечательного исследователя буддизма прошло много десятилетий до сих пор определенная дата массового обращения тюркского народа в буддизм так и не определена. Исследователи сходятся на мнении о том, что текст «Нирванасутра» был переведен на тюркский язык, как наиболее выдающееся событие относится к VI в. и это упоминание имеется в китайских источниках (Wilkens, 2016: 192). Пересмотрена данная периодизация так и не была.

Буддийское проникновение в регион Шу явилось прямым следствием китайского проникновения и опосредованного культурного влияния и проповеди монахов. Экспансия Поднебесной в регион, во многом была ограничена ее собственными возможностями: желание контролировать значительную протяженность важного Великого Шелкового пути была всегда, но Китай не имел таких возможностей. Когда же она началась, то была ограничена крупными геополитическими событиями (проникновение арабов в Талас). В 640-х гг. империя Тан военным путем завершила присоединение Западного края до Хотана, включая его. Согласно «Синь Тан шу», на территории к западу от Хотана и к востоку от Персии в районах Тахари и Согдианы в 16 городах были созданы китайские генерал-губернаторства дудуфу (Санин, 2017: 210-211). Тем самым, на несколько десятилетий при династии Тан Китай обрел контроль над значительной частью Шелкового пути, фактически до территории Ирана. После Атлахской битвы и восстания

Ань Лушаня (755 г.) То есть, после этого «западного» расцвета Китая, по сути, владения порядка 90-100 лет значительного участка пути от Ирана до своих западных владений Китай на несколько столетий перестает определять события в регионе (Санин, 2017: 210-211). Очевидно, что пути из Китая в Персию проходили тогда либо через Ферганскую долину, либо Иссык-Куль и Шу-Талас. То есть, один из путей – непосредственно связан с нашим регионом.

Второй этап, к которому относятся публикуемые артефакты (из Талгара) – киданьский период (1140-е - 1210-е гг.), возможно, найманский – десятилетие позже. Завоеватели, по-сути, правили параллельно с династией Караханидов и занимали отдельные кварталы в некоторых городах их культура изучена очень слабо. Однако, некоторые артефакты доходят и делают возможным реконструировать историю периода. Политическая история Чагатайского улуса также оставляет шансы для того, чтобы в культурных слоях этого периода найти буддийские артефакты, поскольку были связи с государством джунгаров.

Относительно региона Юго-Восточного Казахстана, который включает в себя регионы: Жетысу, долины рек Иле, Шу. Можно отметить достаточно крупный буддийский храм на городище Каялык, который был датирован К.М. Байпаковым и Д.А. Воякиным XIII в. Несмотря на то, что храм сохранился вплоть до высоты деревянных перекрытий крыши, благодаря толщине стен и мерам консервации (заполнению щебнем внутреннего пространства). Но при этом стоит отметить, что эта датировка - несколько умозрительная, поскольку храм находится за северной стеной городища, на пашне. Внутри, все помещения храма были полностью законсервированы (засыпаны щебнем) покидавшими город прихожанами храма. Кроме железных гвоздей и скоб, которыми крепились крупные деревянные конструкции, в нем ничего не было найдено. Культурные слои, примыкавшие к сооружению – недостаточно исследованы. О существовании буддийского храма (буддистов - людей в желтых одеждах) в Каялыке, Кайлаке сообщал В. Рубрук, посетивший этот город в ноябре 1253 г. Храм – одно из первых сооружений, исследованных под руководством К.М. Байпакова с 1998 г. (Байпаков, Воякин, 2007: 64-70). Также в 1964 г. К.М. Байпаков заложил шурф, именно на этом памятнике, в то время «бугре» или «кургане» (по свидетельствам местных жителей), но тогда выяснить его принадлежность к буддизму не удалось. Последние кубометры щебня были вынесены из западного обводного коридора в 2004 г., когда руководителем отряда был Б.А. Железняков, о чем упоминается в отчете по раскопкам. Храм мог быть построен и ранее XIII в., соответственно относиться к киданьскому периоду.

До 1200 г. поздний удел карлуков - Карлукское ханство обладало значительной самостоятельностью в державе Караханидов, попал в державу и киданей. Расположенное на крайнем северо-востоке, оно, видимо, сильнее других земель этого государства, зависело от управления киданей. А.Н. Бернштам уделил значительное внимание «киданьскому вопросу», не только в Шуской долине. Вслед за ним и И.И. Копылов некоторое число артефактов в центральных домовладениях Талгара со всем основанием относил к киданьскому времени (Копылов, 1978: 18). «Киданьская проблема», история значительного по площади государства в Центральной Азии в средние века, слабо отраженная в источниках, еще хуже прослеживаемая по данным археологии, актуализированная в свое время, А.Н. Бернштамом. Сведения имеющихся материалов воедино, создают определенную картину, которая значительно дополняет наши данные по буддизму Талгара, как одной из ярких страниц культуры этого периода. Имеются и исследования источников. Правление этой кочевой, преимущественно династии и развития государства Западное Ляо, длившейся более полувека, слабо улавливается по изученным культурным слоям памятников городской культуры. Прежде всего по причине вассальной зависимости владений (Пиков, 2019: 39). Киданьская элита установила три степени зависимости завоеванных территорий от центральной власти (посылка наместника, посылка сборщиков дани и разрешение местному правителю или феодалу самому привозить дань в столицу (Пиков, 2019: 38). Ставка гурхана находилась близ Баласагуна, она была столь велика, что требовалось полдня, чтобы обойти ее (Пиков, 2019: 38).

В западнокиданьской культуре явно наблюдаются общие для всей Восточной Азии факторы: наличие общей письменности, отсутствие единой религиозной доминанты и фактическое наличие китайской идеи трех учений – буддизма, даосизма, конфуцианства (Кычанов, 1988: 93).

Храмы разных исторических эпох исследованы в кыргызстанской части Шуской долины. Вся история этого региона свидетельствует о том, что буддизм распространялся из Восточного Туркестана и, в основном, задачи проповеди среди местного населения не существовало. В исследованные буддийские храмы Невакета, Суяба ходили, главным образом, китайские военнослужащие, несшие службу в местных гарнизонах (Кольченко, 2019: 161). Местное население принимало ислам.

Тем самым, буддийский храм, исследованный на городище Каялык, практически очевидно был одним из последних, построенных буддистами в XII или XIII вв. центры миссии которых находились в Восточном Туркестане. Необходимо отметить и хорошо известный факт существования на территории Иле позднего джунгарского ламаизма, также с монастырями и храмами, местоположение которых все еще устанавливается и явно замедлилось в связи с уходом из жизни И.В. Ерофеевой, К.М. Байпакова, и Е. Казизова (Байпаков, Ерофеева, Казизов, Ямпольская, 2019).

Интересно сообщение Г.Н. Потанина об жизненном укладе, традиционном для буддизма того времени населения Урги (Улан-Батора) - втором по значимости после Лхасы религиозным центром тибето-буддийского мира: «Это не город, а скорее лагерь, временный стан, который по первому слову вождя может сняться и уйти, не оставив следов на старом месте. Постигни город какая-нибудь катастрофа – пожар, землетрясение, набег неприятеля – потеря монгольского народа не будет чувствительна (Басханов, 2020: 204). Это свидетельство известного ученого значительно дополняет наше представление о недавней жизни ламаистов чуть более 100 лет назад, явном обращении жизни к духовному ее содержанию. Очевидно, что своеобразная, казалось бы, культура ламаизма «широкого Жетысу» имеет прямые аналоги в буддийской культуре.

К настоящему времени на археологическом материале выделяются, два этапа бытования средневекового буддизма на территории Казахстана. Это конец первого тысячелетия VIII-X вв.: находки на некрополе Костобе (VIII-IX в.) (Касенов, 2016: 85, рис. 45), в Шуской долине (VIII-X вв.) (Сенигова, 1970: 284, рис. 1,3), на Верхнем Иртыше (IX-X вв.) (Арсланова, Кляшторный, 1973). И находки, относящиеся к киданьскому (каракайтайскому) периоду: буддийские артефакты, найденные на Талгаре (Мухтарова Г.Р., Железняков), буддийский храм Каялыка (Байпаков, Ерофеева, 2019: 12-22) монгольского или киданьского времени.

В.А. Кольченко подводя итоги изучения буддизма в Шуской долине пишет о расцвете буддийской культуры этого региона и о ее существовании вплоть до X вв. и даже, что касается храма буддийского монастыря на Красной Речке доводят его существование до начала XI в. (Кольченко, 2019, с. 162). Он в свою очередь относит «последний всплеск» (средневекового буддизма) в регионе в связи с прибытием киданей и найманов после середины XII в. (Кольченко, 2019: 162-163).

Еще один важный вывод, опубликованный после двух десятилетий исследований по данной проблеме Г. Соренсеном. мы можем сделать вывод о том, что «эзотерический буддизм в Дуньхуане (восточная часть Восточного Туркестана) в период IX-X вв. состоял из нескольких нитей эзотерической и тантрической линий развития буддизма, имеющих китайское и индо-тибетское происхождение. Более того, эти формы эзотерического буддизма взаимодействовали с другими буддийскими школами и традициями, а также с китайским даоизмом, чтобы сформировать уникальную, если не единственную местную традицию, длящейся большую часть трех веков (Sorensen, 2016: 286). Мы видим конкретные основания для разделения длительной истории буддизма региона на этапы, также и на основе богословия, развивавшегося под воздействием местных традиций. Богословская периодизация этого этапа Х. Соренсена в значительной степени совпадает с одним из периодов (этапов), выделенным С.Ф. Ольденбургом, названный им танским, но Х. Соренсеном, были выделены не только китайские черты и элементы, но и индо-тибетские черты, в том же Дуньхуане в этот период. Тем самым, изучение «киданской проблемы» сдвинулось как в исторической, так и по археологическим артефактам.

Заключение. История распространения буддизма на западе Центральной Азии имеет несколько аспектов значения, в том числе – континентальных масштабов распространения этой религии. Безусловно значение буддизма, а в первую очередь как «мостика» (для Средней Азии) к

индийской культуре отмечал Б.А. Литвинский (Литвинский, 2001: 199). Приводит Б.А. Литвинский и примеры сохранения в мусульманской Средней Азии: в устойчивом сохранении названий и терминологии, в частности «бут» – «идол», «красавица», во влияниях на суфизм; следы буддизма прослеживаются в литературе, искусстве, художественном ремесле (Литвинский, 2001: 199).

Буддизм можно назвать уникальной религией, которая была широко распространена от Южной до Юго-Восточной Азии еще в глубокой античности. Распространение прошло, наиболее вероятно, через Припамирье или Притяньшанье. В регионе Шу буддизм распространяется на рубеже VII-VIII вв. С вхождением всего региона в состав государства киданей в XII в., в нем также появляются храмы, увеличивается количество артефактов с этого периода.

Авторы имеют задачу обобщения данных по хронологии тех немногих артефактов, найденных на памятниках городской культуры долин Шу и Иле. С V–VI в. в Восточном Туркестане начинается значительное распространение и укрепление буддизма среди монашеских общин. Совокупность монастырей этого региона, едва ли не превзошла центр мирового буддизма на севере Индии. Численность буддистов в Индии устойчиво падала с V по X века. Исследование выделяет два хронологических периода: «танский» и «киданьский» (названия, несколько условные, символически характеризуют эти периоды). В Шуской долине можно выделить период VIII-X вв. китайский и позднего влияния, связанного, не столько с Поднебесной империей, сколько с духовными центрами Восточного Туркестана, возможно, и более отдаленными, например, с Тибетом. В долине Иле по находкам из городища Талгар выделяется только киданьский период, который длился в регионе с 40-х гг. XII в. по самое начало XIII в. Учитывая весьма значительные границы распространения буддизма от Восточного Казахстана до Таласа еще в VIII в. можно утверждать, что было несколько периодов относительно широкого распространения, чередовавшийся полным его исчезновением этой религии на просторах Южного и Восточного Казахстана.

Кроме того, это повод обратить внимание, что, согласно манихейского учения, во-многом основанном на буддийском, особенно, совпадает иконография: «Именно при помощи Солнца и Луны происходит конечное освобождение частиц Света от Материи (согласно учения Мани): по Столпу Славы как частицы Света, так и безгрешные души поднимаются на Луну, с нее на Солнце, а оттуда в царство Отца Величия, в созданный для них Новый Эон Света (Хуастванифт, 2008: 23-24). Именно поэтому в буддизме, манихействе столько много нимбов – символов чистоты и благодати. А в эпоху бронзы, подобные символы повсеместно, но очень дозированно выбивались на исключительно сакральных местах. В последующую эпоху образ Митры был часто неразделим от своего «божественного» нимба.

Вместе с тем, выделение этапов в общем периоде бытования буддизма в регионе, выявление «движущих» сил продвижения буддизма в регионе Шу и Иле: китайская империя, мощные буддийские общины Восточного Туркестана, не означает, что ответы на все вопросы найдены. Безусловно, это хороший результат, поскольку «судьбы буддизма» в самых различных регионах Средней Азии, особенно на пограничных землях с Восточным Туркестаном остаются в значительной степени нерешенными (Кошеленко, 2013), даже после известной дискуссии Б.Я. Стависского с Б.А. Литвинским и Г.А. Кошеленко.

Information about the authors:

Y.Sh. Akymbek – PhD Doctor, Leading Researcher at the A.Kh. Marghulan Institute of Archaeology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: eraly_a@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-0603-4514>;

G.R. Mukhtarova – Candidate of Historical Sciences, Director of the museum-reserve "Esik". Kazakhstan, Esik, E-mail: railovna@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0003-4411-0204>;

B.A. Zheleznyakov – Master's degree, Senior Researcher at the A.Kh. Marghulan Institute of Archaeology, Kazakhstan, Almaty. E-mail: boriszheleznyakov@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0001-5269-6407>.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ:

Акымбек Е.Ш., Железняков Б.А. Следы буддизма в Шуской долине (городища Актобе, Кысмыши) // Материалы международного полевого семинара «Значение Великого Шелкового пути и караванных дорог Казахстана в процессе урбанизации» посвященный 75-летию профессора М.Е. Елеуова. 19-20 мая 2021 г. – Алматы, 2021. – С. 81-89.

Арсланова Ф.Х., Кляшторный С.Г. Руническая надпись на зеркале из Верхнего Прииртышья // Тюркологический сборник. 1973. – Москва: Наука ГРВЛ. – С. 306-315.

Байпаков К. М., Воякин Д. А. Средневековый город Каялык. – Алматы: Print-S, 2007. – 224 с.

Байпаков К.М., Ерофеева И.В., Казизов Е.С., Ямпольская Н.В. Буддийский монастырь Аблай-хит. – Алматы: ТОО «Археологическая экспертиза», 2019. – 400 с.

Басханов М.К. А.А. Дьяков – русский консул в Синьцзяне: малоизвестные страницы жизни // Восточный Туркестан и Монголия. История изучения в конце XIX – первой трети XX века. Том IV. Материалы Русских Туркестанских экспедиций 1909–1910 и 1914–1915 гг. академика С.Ф. Ольденбурга / Под общ. ред. М.Д. Бухарина, В.С. Мясникова, И.В. Тункиной. – Москва: Индрик, 2020. – С. 197-264.

Бухарин М.Д. Вторая Русская Туркестанская Экспедиция (1914–1915). Маршрут и хронология работ Второй Русской Туркестанской экспедиции академика С.Ф. Ольденбурга (1914–1915) // Восточный Туркестан и Монголия. История изучения в конце XIX – первой трети XX века. Том IV. Материалы Русских Туркестанских экспедиций 1909–1910 и 1914–1915 гг. академика С.Ф. Ольденбурга / Под общ. ред. М.Д. Бухарина, В.С. Мясникова, И.В. Тункиной. – Москва: Индрик, 2020. – С. 153-166.

Головчинер В.Д. Китайский Туркестан (В.Г. Ананьев, М.Д. Бухарин) // Восточный Туркестан и Монголия. История изучения в конце XIX – первой трети XX века. Том IV. Материалы Русских Туркестанских экспедиций 1909–1910 и 1914–1915 гг. академика С.Ф. Ольденбурга / Под общ. ред. М.Д. Бухарина, В.С. Мясникова, И.В. Тункиной. Москва: «Индрик», 2020. – С. 22-55.

Дрёмов И.И., Усманова Э.Р., Панюшкина И.П. Монгольские буддийские погребения Улуса Джучи в Улытау // – [Электронный ресурс] – <http://history1752.su/mongolskie-buddijskie-pogrebeniya-ulusa-dzhuchi-v-ulytau/> (дата обращения: 14.06.2022 г.)

Ермоленко Л.Н. О смысле некоторых приемов стилизации деталей лица древнетюркских изваяний // Археология, этнография и антропология Евразии 2006, № 3(27). – С. 82-88.

Зуев Ю.А. Китайские известия о Суябе. // Известия АН Каз.ССР. Серия истории, археологии и этнографии. 1960. Вып. 3 (14). – С. 87-96.

Касенов М.С. Костобинский некрополь. – Атырау, 2016. – 87 с.

Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва: Наука, 1964. – 214 с.

Кольченко В.А. Буддизм в Чуйской долине на южной границе Евразийских степей в средневековье: этапы и направления распространения // II Международный конгресс средневековой археологии и евразийских степей. Между Востоком и Западом: Движение культур, технологий и империй. / Отв. ред. Н.Н. Крадин, А.Г. Ситдииков. – Владивосток: Дальнаука, 2017. – 162-166 с.

Кольченко В.А. Буддизм и «индийские» религии Кыргызстана // Религии Центральной Азии и Азербайджана. Т. III. Буддизм. – Самарканд: МИЦАИ, 2019. – С. 57-163.

Копылов И.И. Культура древнего Талгара. – Алма-Ата, 1978. – 49 с. Рукопись. Личный фонд И.И. Копылова // Фонды ГИКЗМ «Есик». КП ЕҚМ ҒКҚ 220. – 49 с.

Кошеленко Г.А. Судьба буддизма в Мерве (о некоторых аргументах в дискуссии) // Проблемы истории, филологии, культуры. Магнитогорский ГТУ. – Магнитогорск, 2013, – № 4. – С. 192-204.

Кычанов Е.И. О единстве дальневосточного культурного региона // Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций на Востоке. III Всесоюзная конференция востоковедов. – Душанбе. М., 1988. Т.1. С. 92-93.

Литвинский Б.А. Была ли Средняя Азия ретранслятором буддизма? // Эрмитажные чтения памяти В.Г. Луконина 1995–1999 годов: тез. докл. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 18–19.

Литвинский Б. А. Буддизм в Средней Азии (Проблемы изучения) // ВДИ. 2001. – № 4. – С. 188–199.

Литвинский Б.А., Зеймаль Т.И. Аджина-Тепа. Архитектура. Живопись. Скульптура – Москва: Искусство. 1971. – 260 с.

Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. Буддизм Илийской долины XII- начала XIII вв. О находках предметов буддийского культа на городище Талгар И.И. Копыловым// Народы и религии Евразии, – № 3, 2021. – С. 145-160.

Пиков Г.Г. Роль киданьской элиты в истории государства Си Ляо (Западное Ляо) // Народы и религии Евразии. 2019, № 2(19). С. 36-45.

Пугаченкова Г.А. Пути развития архитектуры Южного Туркестана поры рабовладения и феодализма // Труды ЮТАКЭ. – Т. VI. – Москва: АН СССР, 1958. – 492 с.

Санин К.А. Западный край Китая (к вопросу об истории восприятия Синьцзяна и Центральной Азии в Китае)//Общество и государство в Китае: Институт Востоковедения. Т. 47. – № 1. 2017. – С. 207-216.

Сенигова Т.Н. Новые находки в Семиречье //По следам древних культур Казахстана. – Алма-Ата: Наука, 1970. – С. 277-290.

Сюань-цзан. Записки о западных странах [эпохи] Великой Тан (Да Тан си юй цзи) / Введ., пер. и коммент. Н.В. Александровой; Институт востоковедения РАН. – Москва: Вост. лит., 2012. – 463 с.

Хуастванифт (Манихейское покаяние в грехах). / Предисловие, транскрипция уйгурского текста, перевод Л.Ю. Тугушевой. Комментарий А.Л. Хосроева. Факсимиле текста. – Санкт-Петербург: Нестор-История. 2008. – 82 с.

Sorensen H.H. Esoteric Buddhism at the Crossroads: Religious Dynamics at Dunhuang, 9th–10th Centuries //Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)/ Edited by Carmen Meinert. – Leiden-Boston: Brill, 2016. – P. 250-286.

Wilkens J. Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond // Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)/ Edited by Carmen Meinert. – Leiden-Boston: Brill, 2016. – P. 191-249.

REFERENCES:

Akymbek E.Sh., Zheleznyakov B.A. Sledy buddizma v Shuskoj doline (gorodishcha Aktobe, Kysmyshi) [Traces of Buddhism in Shu Valley (hillforts of Aktobe, Kysmushi)// Materialy mezhdunarodnogo polevogo seminara «Znachenie Velikogo Shelkovogo puti i karavannyh dorog Kazahstana v processe urbanizacii» posvyashchennyj 75-letnemu yubileyu professora M.E. Eleuova. 19-20 maya 2021 g. [Materials of the international field seminar "The importance of the Great Silk Road and caravan roads of Kazakhstan in the process of urbanization" dedicated to the 75th anniversary of Professor M.E. Eleuov. May 19-20, 2021] – Almaty, 2021. – P. 81-89. [in Russian].

Arslanova F.H., Klyashtornyj S.G. Runicheskaya nadpis' na zerkale iz Verhnego Priirtysh'ya [Runic inscription from Hight Irtysh region]// Tyurkologicheskij sbornik. 1973. – Moskva: Nauka GRVL. – P. 306-315 [in Russian].

Bajpakov K.M., Voyakin D.A. Srednevekovyj gorod Kayalyk [Medieval city of Kayalyk]. – Almaty: Print-S, 2007. – 224 p. [in Russian].

Bajpakov K.M., Erofeeva I.V., Kazizov E.S., Yampol'skaya N.V. Buddijskij monastyr' Ablaj-hit [Buddhist monastery of Ablay-hit]. – Almaty: TOO «Arheologicheskaya ekspertiza», 2019. – 400 p. [in Russian].

Baskhanov M.K. A.A. D'yakov – russkij konsul v Sin'czyane: maloizvestnye stranicy zhizni [D'yakov is Russian konsul in Xīnjiāng: unknown pages of life]// Vostochnyj Turkestan i Mongoliya. Istoriya izucheniya v konce XIX – pervoj treti XX veka. Tom IV. Materialy Russkikh Turkestanskikh ekspeditsij 1909–1910 i 1914–1915 gg. akademika S.F. Ol'denburga [East Turkestan and Mongolia. The history of study at the end of the XIX - the first third of the XX century. Volume IV. Materials of the Russian Turkestan Expeditions 1909-1910 and 1914-1915 Academician S.F. Oldenburg]/ Pod obshch. red. M.D. Buharina, V.S. Myasnikova, I.V. Tunkinoj. – Moskva.: Indrik, 2020. – P. 197-264 [in Russian].

Buharin M.D. Vtoraya Russkaya Turkestanskaya Ekspediciya (1914–1915). Marshrut i hronologiya rabot Vtoroj Russkoj Turkestanskoj ekspedicii akademika S.F. Ol'denburga (1914–1915) [Second Russian Turkestan Expedition (1914-1915). Route and chronology of works of the Second Russian Turkestan Expedition of Academician S.F. Oldenburg (1914–1915)]// Vostochnyj Turkestan i Mongoliya. Istoriya izucheniya v konce XIX – pervoj treti XX veka. Tom IV. Materialy Russkih Turkestanskih ekspedicij 1909–1910 i 1914–1915 gg. akademika S.F. Ol'denburga [East Turkestan and Mongolia. The history of study at the end of the XIX - the first third of the XX century. Volume IV. Materials of the Russian Turkestan Expeditions 1914-1915 Academician S.F. Oldenburg]/ Pod obshch. red. M.D. Buharina, V.S. Myasnikova, I.V. Tunkinoy. – Moskva: Indrik, 2020. – P. 153-166 [in Russian].

Golovchiner V.D. Kitajskij Turkestan [Chinese Turkistan] (V.G. Anan'ev, M.D. Buharin) // Vostochnyj Turkestan i Mongoliya. Istoriya izucheniya v konce XIX – pervoj treti XX veka. Tom IV. Materialy Russkih Turkestanskih ekspedicij 1909–1910 i 1914–1915 gg. akademika S.F. Ol'denburga [East Turkestan and Mongolia. The history of study at the end of the XIX - the first third of the XX century. Volume IV. Materials of the Russian Turkestan Expeditions 1909-1910 and 1914-1915 Academician S.F. Oldenburg]/ Pod obshch. red. M.D. Buharina, V.S. Myasnikova, I.V. Tunkinoy. Moskva: Indrik, 2020. – P. 22-55 [in Russian].

Dryomov I.I., Usmanova E.R., Panyushkina I.P. Mongol'skie buddijskie pogrebeniya Ulusa Dzhuchi v Ulytau [Mongol Buddhist tombs of Dzhuchi Ulus]// – [Elektronnyj resurs] – <http://history1752.su/mongolskie-buddijskie-pogrebeniya-ulusa-dzhuchi-v-ulytau/> (data obrashcheniya: 14.06.2022 g.) [in Russian].

Ermolenko L.N. O smysle nekotoryh priemov stilizacii detalej lica drevnetyurkskih izvayanij [About the meaning of some techniques for stylizing the details of the face of ancient Turkic sculptures]// Arheologiya, etnografiya i antropologiya Evrazii 2006, № 3(27). – P. 82-88. [in Russian].

Zuev Yu.A. Kitajskie izvestiya o Suyabe [Chinese reports about Syuyab]// Izvestiya AN Kaz.SSR. Seriya istorii, arheologii i etnografii. 1960. Vyp. 3 (14). – P. 87-96 [in Russian].

Kasenov M.S. Kostobinskij nekropol' [Necropolis of Kostibe]. – Atyrau, 2016. 87 p. [in Russian].

Klyashtornyj S.G. Drevnetyurkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednej Azii [Early Turkic runic monuments as a source on history of Central Asia]. – Moskva: Nauka, 1964. – 214 p. [in Russian].

Kol'chenko V.A. Buddizm v Chujskoj doline na yuzhnoj granice Evrazijskih stepej v srednevekov'e: etapy i napravleniya rasprostraneniya [Buddhism in the Chui Valley on the southern border of the Eurasian steppes in the Middle Ages: stages and directions of distribution]// II Mezhdunarodnyj kongress srednevekovoj arheologii i evrazijskih stepej. Mezhdu Vostokom i Zapadom: Dvizhenie kul'tur, tekhnologij i imperij [II International Congress of Medieval Archaeology and the Eurasian Steppes. Between East and West: The Movement of Cultures, Technologies and Empires] /Otv. red. N.N. Kradin, A.G. Sitdikov. – Vladivostok: Dal'nauka, 2017. – 162-166 p. [in Russian].

Kol'chenko V.A. Buddizm i «indijskie» religii Kyrgyzstana [Buddhism and "Indian" religions of Kyrgyzstan]//Religii Central'noj Azii i Azerbajdzhana. T. III. Buddizm [Religions of Central Asia and Azerbaijan. Vol. III. Buddhism]. – Samarkand: IICAI, 2019. – P. 57-163. [in Russian].

Kopylov I.I. Kul'tura drevnego Talgara [Culture of Ancient Talgar]. – Alma-Ata, 1978. – 49 s. Rukopis'. Lichnyj fond I.I. Kopylova // Fondy GIKZM «Esik». KP EKM FKK 220. – 49 p. [in Russian].

Koshelenko G.A. Sud'ba buddizma v Merve (o nekotoryh argumentah v diskussii) [The fate of Buddhism in Merv (about some arguments in the discussion)] // Problemy istorii, filologii, kul'tury. Magnitogorsk GTU. – Magnitogorsk, 2013, –№ 4. – P. 192-204 [in Russian].

Kychanov E.I. O edinstve dal'nevostochnogo kul'turnogo regiona //Vzaimodejstvie i vzaimovliyanie civilizacij na Vostoke. III Vsesoyuznaya konferenciya vostokovedov. Dushanbe. – M., 1988. T.1. – 245 P. [in Russian].

Litvinskij B.A. Byla li Srednyaya Aziya retranslyatorom buddizma? [Was Central Asia a relay of Buddhism?]/ Ermitazhnye chteniya pamyati V.G. Lukonina 1995–1999 godov: tez. dokl. – Sankt-Peterburg, 2000. – P. 18–19 [in Russian].

Litvinskij B.A. Buddizm v Srednej Azii (Problemy izucheniya) [Buddhism in Central Asia (Problems of research)]// VDI. 2001. – № 4. – P. 88–199 [in Russian].

Litvinskij B.A., Zejmal' T.I. Adzhina-Tepa. Arhitektura. Zivopis'. Skul'ptura [Ajina-Tepa. Architecture. Painting. Sculpture] – Moskva: Iskusstvo. 1971. – 260 p. [in Russian].

Muhtarova G.R., Zheleznyakov B.A. Buddizm Ilijskoj doliny XII- nachala XIII vv. O nahodkah predmetov buddijskogo kul'ta na gorodishche Talgar I.I. Kopylovym [Buddhism in the Ili Valley of the 12- early 13 centuries. About the finds of Buddhist cult objects on the Talgar settlement by I.I. Kopylov]// Narody i religii Evrazii, – № 3, 2021. – p. 145-160 [in Russian].

Pikov G.G. Rol' kidan'skoj elity v istorii gosudarstva Si Lyao (Zapadnoe Lyao) [The role of Kidan elite in the history of the stete Si Lyao (Western Liao)]// Narody i religii Evrazii. 2019. – № 2(19). – P. 36-45 [in Russian].

Pugachenkova G.A. Puti razvitiya arhitektury Yuzhnogo Turkestana pory rabovladieniya i feodalizma [Ways of development of architecture of South Turkestan during the time of slavery and feudalism] // Trudy YUTAKE. – T. VI. – Moskva: AN SSSR, 1958. – 492 p. [in Russian].

Sanin K.A. Zapadnyj kraj Kitaya (k voprosu ob istorii vospriyatiya Sin'czyana i Central'noj Azii v Kitae) [The Western Edge of China (on the question of the history of perception of Xinjiang and Central Asia in China)] //Obshchestvo i gosudarstvo v Kitae: Institut Vostokovedeniya. T. 47. – № 1. 2017. – P. 207-216 [in Russian].

Senigova T.N. Novye nahodki v Semirech'e/ [New finds in Semerech'e] // Po sledam drevnih kul'tur Kazahstana. – Alma-Ata: Nauka, 1970. – P. 277-290 [in Russian].

Syuan'-czan. Zapiski o zapadnyh stranah [epohi] Velikoj Tan (Da Tan si yuj czi) [Xuanzang. Notes on the Western countries of the Great Tang (Da Tang Si Yu ji)/ Institut vostokovedeniya RAN. – Moskva: Vost. lit., 2012. – 463 p. [in Russian].

Huastvanift (Manihejskoe pokayanie v grekhah) [Huastvanift (Manichean repentance of sins)] / Predislovie, transkripciya ujugurskogo teksta, perevod L.Yu. Tugushevoj. Kommentarij A.L. Hosroeva. Faksimile teksta. – Sankt-Peterburg: Nestor-Istoriya. 2008. – 82 p. [in Russian].

Sorensen H.H. Esoteric Buddhism at the Crossroads: Religious Dynamics at Dunhuang, 9th–10th Centuries //Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)/ Edited by Carmen Meinert. – Leiden-Boston: Brill, 2016. – P. 250-286. [in English].

Wilkens J. Buddhism in the West Uyghur Kingdom and Beyond // Transfer of Buddhism Across Central Asian Networks (7th to 13th Centuries)/ Edited by Carmen Meinert. – Leiden-Boston: Brill, 2016. – P. 191-249. [in English].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_48-64

МРНТИ 03.20.00

МОБИЛИЗАЦИЯ ЛЮДСКИХ И МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСТАНА НА ОБОРОНУ СССР

К.С. Алдажуманов^{1*}, **К.З. Кыпшақбаев²**

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы;

²Высший колледж университета «Болашак», Казахстан, Кызылорда.

*Корреспондирующий автор

E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru (Алдажуманов)

Аннотация. В статье рассматриваются проблемы мобилизации людских и материальных ресурсов Казахстана в условиях военного времени. По выявленным данным, в годы войны 1941-1945 годов 24% населения республики было мобилизовано на оборону СССР и в Трудовую армию. Как показывает анализ документов, перестройка народного хозяйства на военные рельсы был осуществлен с июля 1941 г. по июль 1942 г. За это время в республике было размещено более 1600 эвакуированных предприятий, 142 из них начали давать продукцию военного назначения. Была перестроена работа всех наркоматов, а также транспортной системы.

В статье также рассматривается мобилизация ресурсов сельского хозяйства. В 1941-1942 гг. в республике была расширена площадь посевных культур. Кроме того в статье показана деятельность общественных органов по оказанию добровольной помощи фронту, по сбору средств на постройку танковых колон, авиаэскадрилий и другой техники. В ходе исследования авторы пришли к выводу о том, что в годы войны все ресурсы Казахстана были мобилизованы на оборону СССР. Из 1 млн 367 тысяч, воевавших на фронтах войны казахстанцев каждый второй остался на полях битвы. 700 тысяч казахстанцев работали в трудовой армии (из них 200 тысяч казахов). Большинство из них трудились за пределами республики.

Ключевые слова: война, мобилизация, эвакуация, трудовая армия.

ГТАМР 03.20.00

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АДАМ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРЫН КСРО-НЫ ҚОРҒАУҒА ЖҰМЫЛДЫРУ

Қ.С. Алдажұманов^{1*}, **Қ.З. Қыпшақбаев²**

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы;

²«Болашак» университетінің жоғары колледжі, Қазақстан, Қызылорда.

* Автор корреспондент

E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru (Алдажұманов)

Аңдатпа. Мақалада соғыс жағдайындағы Қазақстанның адам және материалдық әлеуетін елдің қорғанысына жұмылдыру мәселелері қарастырылады. Зерттеу барысында анықталғандай, 1941-1945 соғыс жылдарында республика халқының 24% КСРО-ны қорғауға және Еңбек армиясына жіберілді. Құжаттарды сараптау нәтижесі көрсеткендей, халық шаруашылығын соғыс жағдайына көшіру 1941 ж. тамыз бен 1942 ж. тамыз аралығында іске асырылды. Осы уақыт ішінде республика 1600-ден астам өнеркәсіп орындарын қабылдап, 142-сі қорғанысқа қажет өнім шығара бастады. Барлық халық комиссариаттарының және транспорт жүйесінің жұмысы қайта құрылды. Жеңіл өнеркәсіп әскерге қажетті форма мен жылы киім тігуді қамтамасыз етті. 12 жаңа шахта

салынды, Жезқазған өңіріндегі кен байлықтары іске қосылды. Қазақстан соғыс кезінде полиметалл кендерінің 70%, 90% қорғасын өнімін және басқада стратегиялық өнімдерді шығарды.

Мақалада ауыл шаруашылығы саласын қайта құру мәселесі де айтылған. 1941-1945 жж. республикада қосымша 2 млн. гектардан астам егіс көлемі ұлғайтылды. Мақалада қоғамдық ұйымдардың майданға көмек қозғаласымен әскери техникаға, танк колонналарына, әуе эскадрильяларына да қаражат жинау жұмысы көрсетілген. Зерттеу нәтижесінде авторлар соғыс жылдары Қазақстанның барлық ресурстары КСРО-ны қорғауға жұмсалды деген қорытынды жасайды. 1млн. 367 мың майданда соғысқан Қазақстандықтардың әрбір екіншісі ұрыс даласынан оралған жоқ. 700 мың Қазақстандықтар Еңбек армиясында болды. Оның 200 мыңы қазақ. Олардың көпшілігі республикадан тыс жерлерде еңбек етті.

Түйін сөздер: соғыс, жұмылдыру, эвакуация, еңбек армиясы.

IRSTI 03.20.00

MOBILIZATION OF HUMAN AND MATERIAL RESOURCES OF KAZAKHSTAN FOR THE DEFENSE OF THE USSR

K.S. Aldazhumanov^{1*}, K.Z. Kypshakbayev²

¹Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty;

²Higher College of Bolashak University, Kazakhstan, Kyzylorda.

*Corresponding author

E-mail: kaidar.aldazhum@mail.ru (Aldazhumanov)

Abstract. The article deals with the issues of mobilization of human and material resources of Kazakhstan in wartime conditions. According to the revealed data, during the war years of 1941-1945, 24% of the population of the republic was mobilized for the defense of the USSR and the Labor Army. As the analysis of documents shows, the restructuring of the national economy for war conditions was carried out from July 1941 to July 1942. During this time, more than 1600 evacuated enterprises were located in the republic, 142 of them began to produce military products. The work of all people's commissariats, as well as the transport system, was rebuilt. Light industry provided the army with uniforms and warm clothing. 12 new mines were built and the subsoil of the Zhezkazgan region was developed. Kazakhstan during the war years gave the country more than 70% of polymetallic ores, 90% of lead and other strategic products.

The article also discusses the mobilization of agricultural resources. In 1941-1942 the area under crops in the republic was expanded. In addition, the article shows the activities of public bodies to provide voluntary assistance to the front, to raise funds for the construction of tank columns, air squadrons and other equipment. In the course of the study, the authors came to the conclusion that during the war years all the resources of Kazakhstan were mobilized for the defense of the USSR. Out of 1 million 367 thousand, every second Kazakhstani who fought on the fronts of the war remained on the battlefields. 700 thousand Kazakhstanis worked in the labor army (200 thousand of them were Kazakhs). Most of them worked outside the republic.

Key words: war, mobilization, evacuation, Labor Army.

Введение. Целью и задачей данной статьи являются воссоздание истории вклада Казахстана в Победу над фашистской Германией и ее сателлитами на примере мобилизации материальных и людских ресурсов республики на оборону СССР.

Ныне история второй мировой войны, начавшейся 1 сентября 1939 г., вызывает множество споров, суть которой сводится к тому: кто виновен в развязывании войны. К сожалению, в этот процесс вовлечены и отдельные казахские историки. В пылу политической и идеологической конъюнктуры такие авторы и публицисты (только вчера восхвалявшие советский строй и защитившие диссертации о руководящей роли КПСС в период той или иной пятилетке) наперебой

ставят в один ряд Гитлера и Сталина, называя их двумя сторонами одной и той же «медали». Нет необходимости называть их имена. При этом они не учитывают, что Гитлер и его сторонники, придя к власти, сразу же стали проводить реваншистскую политику. Умалчивают об усилиях и предложениях СССР о создании системы коллективной безопасности в Европе в предвоенные годы, которые не поддержали западные державы, все больше подталкивая Гитлера к войне с СССР. Тем не менее, необходимо отметить, что «творения» таких авторов зачастую остаются в пределах периодической печати и других таких же средств массовой информации. Но все же самая главная опасность таких «вещей» кроется в том, что они зачастую сеют смуту и сомнения в сознание и душу населения, что в конечном итоге отражается на массовом восприятии трагизма и героики второй мировой войны и основных ее частей как война гитлеровской Германии против СССР в 1941-1945 годах, в том числе и участия казахов (казахстанцев) в той большой кровопролитной войне. Этим умалчается вклад Казахстана в разгром фашистской Германии и милитаристской Японии.

Этому способствуют и изменения состава населения Казахстана. Как известно, накануне и после распада СССР в Казахстан стали возвращаться этнические казахи, в свое время по разным обстоятельствам покинувшие Родину и оказавшиеся на территории Китая, Монголии, Ирана, Афганистана. Стали возвращаться казахи из Узбекистана, Каракалпакии, Таджикистана и Туркмении. Среди репатриантов есть и казахи, проживавшие в России, хотя их немного.

Искаженному восприятию объективной истории военного времени способствуют также утверждения некоторых официальных лиц и известных деятелей Российской Федерации, как В. Жириновский и других, о том, что «войну выиграла русские», забывая, или сознательно искажая то, что войну совместно выиграла все народы, входившие в тот период в состав единого государства под названием СССР. Казахстан, находясь в составе СССР на правах союзной республики, внес неоценимый вклад в разгром гитлеровской Германии и достижение Победы во второй мировой войне. Это не ностальгия по советскому прошлому, а протест к искажению исторической правды.

За 30 лет независимости Казахстана свыше 1 млн этнических казахов возвратилось на историческую Родину. Это отрадно. Но все же для их адаптации здесь, освоению духовных ценностей и уважительному отношению к истории, в том числе и недавнего прошлого, требуется время. К тому же у репатриантов, особенно из Китая, Монголии и других регионов, не было близких людей или родственников, которые воевали бы на фронте или пережили тяготы войны. Многие из них до сих пор не знают, что такое прошлая война и какую невосполнимую утрату она принесла каждой семье. Вот такие упущения в образовании, культуре, воспитании переживаются в нынешних реалиях Казахстана. Что же касается вклада населения в поистине Великую Победу, каким образом были мобилизованы материальные и людские ресурсы Казахстана на оборону СССР, как воевали казахстанцы на фронтах войны, все это опубликовано в тех исследованиях, которые изложены в библиографии статьи. Мы лишь кратко остановимся на основных аспектах этой проблемы.

В беспокойные предвоенные годы люди с тревогой ожидали, что грянет война. Только не знали ее масштабов. Бои на озере Хасан, Халхин-Голе, Советско-Финская война подтверждали эти опасения. Даже во время массовых политических репрессий сама советская власть утверждала это официально: в следственных делах и обвинительных заключениях известных государственных деятелей Турара Рыскулова (зампред Совнаркома РСФСР), Сакена Сейфуллина (бывший премьер - министр Казахской АССР, классик казахской литературы), Нигмета Нурмакова (бывший премьер министр Казахской АССР, на момент ареста в 1937 г. первый заместитель секретаря и заведомом национальностей ВЦИК СССР), Узакбая Кулумбетова (председатель ЦИК Каз ССР) и других написано, что «казахские национал-фашисты» в момент нападения на СССР Германии и ее союзника Японии намеревались отделить Казахстан от СССР и превратить его в протекторат Японии» (из следственных дел указанных лиц, хранящихся в архиве Департамента полиции г. Алматы). А до войны оставалось еще целых четыре года. Домыслы следователей НКВД явно результат указаний Сталина и Ежова о подавлении национальной идеи и окончательно усмирить

национальную республику. Не более того. Так что утверждение некоторых публицистов о том, что СССР (Сталин) не готовился к войне, Сталин и Гитлер совместно начали войну – явная ложь.

СССР готовился к войне. Еще в 1940 г. ряд важнейших отраслей народного хозяйства был переведен на особый режим работы. В 1940 г. на железнодорожном транспорте была введена военизированная система работы. Даже, казалось бы, на далеких от военной тревоги отраслях как МТС и совхозы, в 1940 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР был наложен запрет на самовольное оставление работы механизаторами (трактористы, комбайнеры).

Безусловно, ошибки и упущения руководства РККА на момент начала войны (Нарком обороны маршал С. Тимошенко и начальник Генерального штаба генерал армии Г. Жуков) по укреплению оборонительной системы на новых западных границах СССР после осени 1939 г. привели к тому, что на начальном этапе войны Красная Армия потерпела сокрушительное поражение, а в 1942 г. враг, сметая советские войска, доходит до берегов Волги, до Сталинграда. Из-за вынужденного отступления Красной Армии значительная территория на западе СССР оказалась оккупированной противником. На захваченной врагом территории СССР до войны проживало 40 % населения, производилось 33 % промышленной продукции, в том числе 68 % производства чугуна, 58 % стали, 63 % угля, 42% электроэнергии. На той же территории до войны производилось 38% зерна, 52 % сахара и другой сельскохозяйственной продукции. Пострадала и вся отрасль животноводства, 41% сети железных дорог СССР осталась на захваченной врагом территории (Кравченко, 1963: 116). Все это предстояло компенсировать за счет ресурсов восточных районов СССР, в том числе Казахстана.

Материалы и методы исследования основаны на общих принципах ведения исторических исследований. Проведен сравнительный анализ показателей отраслей народного хозяйства до войны и в военные время. Главным образом авторы при изложении материалов статьи руководствовались принципами объективизма и историзма.

Обсуждение. В процессе исследования обращено внимание степени разработанности проблемы. В историографии военного времени Казахстана ценными исследованиями являются монографии М. Козыбаева «Казахстан – арсенал фронта» (Алматы, 1970); М. Козыбаева и Н. Едыгенова «Война Победа» (Алматы, 1995).

Результаты исследования. Мобилизацией военных обязанностей в армию, формированием новых воинских частей и соединений не ограничивались меры в казахстанском тылу. Предстояло в срочном порядке перестроить всю экономику страны на военный лад и тем самым создать материально-техническую базу Победы над агрессором. Война потребовала пересмотреть соотношение материальных и финансовых возможностей, перераспределить трудовые ресурсы, поскольку в условиях чрезвычайной военной обстановки предстояло развернуть строительство новых заводов и фабрик, освоить новые месторождения полезных ископаемых, строительство новых шахт, одним словом, расширение промышленного производства, переориентировав предприятия на выпуск оборонной продукции.

26 июня 1941 г. вышел Указ Президиума Верховного Совета СССР о режиме рабочего времени рабочих и служащих во время войны, согласно которого очередные трудовые отпуска им и дополнительные выходные дни отменялись. Они заменялись денежной компенсацией. На всех предприятиях, железнодорожном транспорте, колхозах, совхозах и МТС согласно требованиям военного времени уточнялись расходы, проводились работы по замене ушедших на фронт. На заводах и фабриках, трудовых коллективах сельского хозяйства люди брали повышенные обязательства по выработке сменной нормы. Так рабочие Чимкентского свинцового завода выражали свое отношение к войне: «Вместе со всем 200-миллионным советским народом своей самоотверженной работой на производстве обеспечим нашу Красную Армию таким количеством свинца, которого будет достаточно залить глотки кровожадных шакалов фашизма» (Козыбаев, Едыгенов, 1995: 22). Действительно забегая вперед скажем, что они и другие коллективы казахских предприятий цветной металлургии сдержали свое слово. После войны, в 1947 г., выдающийся советский ученый, геолог, основатель и Президент Академии наук Казахской ССР, академик АН СССР Каныш Имантаевич Сатпаев обнародовал данные: «в период войны каждые 9

пуль из 10 выпущенных по врагу, были отлиты из казахстанского свинца». Эти слова К.И. Сатпаева вошли во многие исследования, в том числе в «Историю Казахстана».

Как известно, в Казахстане в довоенные годы функционировали Риддерский (Лениногорский) свинцовый завод, Чимкентский свинцовый завод, Балхашский медеплавильный комбинат, Усть-Каменогорские предприятия, Зыряновский рудник и обогатительный комбинат. Жезказганские рудники. А Карагандинский угольный бассейн считался третьей топливной базой СССР. Гурьевский, Эмбенский нефтяные районы вносили свою лепту в развитие экономики страны.

В переводе экономики СССР на военные рельсы важную роль сыграл совместный военно-хозяйственный план ЦК ВКП(б) и Совета народных Комиссаров СССР (правительства), принятый 16 августа 1941 г. Этот план был разработан на 4 квартал 1941 г. и на 1942 г. Учитывая обстановку и отступление Красной Армии в нем определялись задания на Поволжье, Урал, Западную Сибирь, Казахстан и республики Средней Азии. В нем определялись задания на каждый регион по перестройке работы промышленности и ее максимальному развитию по выпуску военной продукции. В этом плане ставилась важнейшая задача – перестроив работу местных органов промышленности, одновременно принять из прифронтовой зоны эвакуированные предприятия, заводы и фабрики, в кратчайший срок ввести их в эксплуатацию и как можно больше выпускать необходимое Красной Армии вооружение, боевую технику и оборудование. Что же касается Казахстана, то здесь предусматривалось ввести в эксплуатацию новые энергетические мощности, угольные шахты, освоить новые месторождения нефти, цветных металлов. В плане предусматривалось в прилегающих к Казахстану районах Российской Федерации построить новые доменные и мартеновские печи, увеличить производственные возможности предприятий оборонной промышленности. На эти цели в большом количестве привлекались трудовые ресурсы Казахстана.

Потребность в выпуске боевой техники обязывала предприятия цветной металлургии увеличить объем производства. Так Усть-Каменогорские предприятия, Балхашский медеплавильный, Чимкентский свинцовый заводы, месторождения Ачисая, Алтай, Жезказгана резко увеличили свои производственные мощности. В результате медеплавильные заводы Казахстана досрочно выполнили свою месячную норму не только за июль 1941 г., но и за весь 1941 г. Среди них отличались Лениногорский (ныне Риддер) свинцовый, Иртышский медеплавильный заводы, прииск Майкаин, трест Каззолото (Казахстан в период, 1964: 97).

Таких же успехов добились горняки шахт №1, 18, 26 которые годовой план добычи угля выполнили досрочно. С такими же результатами завершили 1941 г. и нефтяники промысла Байшонас, Искене, Макат, Жаксымай и другие предприятия. Одновременно шли работы по введению в эксплуатацию новых промыслов по добыче нефти.

Увеличились грузоперевозки и на казахстанских железных дорогах. Не прерывный поток грузов на фронт, доставка новых частей войск в места обороны, доставка в тыл эвакуированных из зоны боевых действий, в том числе станков и оборудования эвакуированных в тыл заводов и фабрик, учреждений, в том числе и очагов культуры, все эти работы были основной заботой казахстанских железнодорожников. В связи с необходимостью расширения сети железных дорог, в особенности к местам промышленных гигантов, как Магнитогорск, Уральские заводы, для обеспечения их Карагандинским углем, металлосодержащей рудой и другим промышленным сырьем с началом войны в срочном порядке строились дополнительные линии, такие как Акмола-Карталы, Ачисай-Чимкент, Гурьев-Кандагач-Орск, Жамбыл-Чулактау, Талды-Курган-Текели, Караганда-Акчатау.

Флагманом индустрии перевозок Казахстана была Туркестано-Сибирская железная дорога. Турксибовцы с первых дней войны были на переднем крае обороны страны, обслуживания фронта. До конца войны железнодорожники непрерывно работали, перевозя обмундирование для войск, продовольствие, военную технику, вооружение и боеприпасы, в то же время перевоза и мирное население. Особо отличались они при эвакуации из прифронтовых районов эвакуированных, а также перебазированных на восток (в Казахстан) промышленных предприятий и их оборудования.

В целом перевод народного хозяйства Казахстана на военные рельсы завершился к середине 1942 г. Как отмечают исследователи этой проблемы, известные ученые М.К. Козыбаев и Н.Е. Едыгенов в первой половине 1942 г. «все отрасли промышленности Казахстана были переведены на производство оборонной продукции» (Козыбаев, Едыгенов, 1995: 28). А за этот же период (с осени 1941 г. до лета 1942 г.) в Казахстане приняли и в кратчайший срок ввели в эксплуатацию 142 крупнейших промышленных предприятия. Всего в Казахстан в период войны было эвакуировано свыше 600 предприятий, оборудование и станки, которых были переданы для расширения производства действующих фабрик и заводов. А всего в 1941-1942 годах в республике введено в строй 220 заводов и фабрик, артелей, предприятий легкой и пищевой промышленности.

Правительство при планировании эвакуации предприятий и учреждений учитывали специфику их производства и определяли места дислокации с учетом обеспечения необходимым сырьем и рабочей силой. Многие предприятия были эвакуированы в Казахстан с минимумом необходимых специалистов, инженерно-технических работников. Зачастую в конце 1941 г. – начале 1942 года в условиях суровой зимы, даже под открытым небом рабочие монтировали оборудования заводов. Это вытекало из необходимости скорейшего ввода предприятий в эксплуатацию и выпуска необходимого для фронта продукции, что диктовалось условиями военного времени.

В утвержденном 16 августа 1941 г. военно-хозяйственном плане на 1941 г. и на 1942 г. не только были определены районы их размещения, но планировалось строительство новых предприятий, освоение новых месторождений полезных ископаемых, а также завершить строительство важнейших предприятий промышленности и ускорить их сдачу в эксплуатацию. Это вытекало из необходимости наращивания производства, для обороны государства.

Так строительство крупнейшего предприятия, первого в Казахстане металлургического гиганта – Актюбинского завода ферросплавов началось в 1940 г. В связи с началом войны и оккупацией врагом значительной территории с индустриальными очагами на западе СССР срок завершения строительства завода был сокращён. Актюбинскому ферросплавному заводу передали эвакуированные оборудования Запорожского завода. К концу 1942 г. строительство было завершено и завод начал давать продукцию. 20 января 1943 г. были получены первые тонны необходимого для промышленности металла хромовых соединений.

Согласно военно-хозяйственного плана началось строительство новых шахт в карагандинском угольном бассейне. В сентябре 1941 г. – в 1942 г. планировалось ввести в действие 12 новых шахт. Задание было выполнено в срок, причем в 7 новых шахтах добывалась уголь еще в конце 1941 г. В этот период завершалось строительство Усть-Каменогорского цинкового завода, Текелийского свинцово-цинкового комбината. В 1942 г. в Казахстане насчитывалось около 40 предприятий союзного значения и свыше 100 республиканского уровня (Козыбаев, Едыгенов, 1995: 30). В числе строящихся важных объектов в предвоенные годы были новые шахты для Лениногорского рудника, Белоусовская обогатительная фабрика и другие. Работы на всех строительных участках шли ускоренными темпами. В некоторых заводах увеличивали производство за счет ввода в действие новых цехов и линий. Так на Чимкентском свинцовом заводе уже в декабре 1941 г. был возведен цех «по изготовлению чугунных корпусов 76 мм осколочных снарядов, а в начале 1942 г. цех по производству металлического висмута» (Потапов, 1974: 171). В начале 70-х годов автор этих строк, изучая материалы военного времени Восточно Казахстанской области, побывал на Зырянском рудоуправлении и в его музее, где были выставлены клинки, изготовленные в конце 1941 г. для 96 казахской кавалерийской дивизии, формировавшейся в конце 1941 г. в Усть-Каменогорске.

По всей республике шли работы по расширению производства необходимой продукции, для чего были дополнительно изысканы возможности. А тем временем темпы эвакуации в Казахстан промышленных предприятий, учреждений и населения увеличивались. Только с июля по ноябрь 1941 г. из зоны боевых действий было эвакуировано на восток 1563 промышленных предприятий. В том числе 1360 крупных. Большинство из этих полутора тысяч предприятий были оборонного значения.

Как известно, перемещение такого количества предприятий, а также большого количества эвакуированного населения в тыл в условиях наступления и натиска вражеских войск требовало огромного напряжения сил и средств. Еще летом 1941 г. решением правительства СССР был создан Совет по эвакуации, руководителем которого на тот момент был заместитель Председателя Совета Народных Комиссаров СССР А.Н. Косыгин. Один из ответственных работников Совета по эвакуации впоследствии вспоминал: у нас не было опыта организации эвакуации, тем более в таких масштабах. Чтобы изучить опыт первой мировой войны, как тогда проводилась эвакуация, мы послали людей в архивы. Но ничего не нашли. В период первой мировой войны эвакуации как таковой не производилось. Опыт приобретался в ходе работы. Этот факт взят из сборника статей и воспоминаний участников событий, «Эшелоны идут на восток» изданного к 20-летию Победы в 1965 г. в Москве.

Размещение и монтаж эвакуированных предприятий в условиях суровой зимы (особенно в условиях северо-западных областей, центрального и восточного Казахстана) было очень трудно. Но люди работали. Местные органы власти, органы снабжения делали все, чтобы облегчить труд рабочих.

Сегодня широко распространено мнение, что в предвоенные годы, во время войны и в послевоенный период в народном хозяйстве широко использовался подневольный труд заключенных советских лагерей. Так-то оно так, но не совсем верно. Да, и во время войны, и в послевоенный восстановительный период во многих новостройках использовался труд заключенных лагерей, этого никто не отрицает. В то же время в условиях такого масштаба военных действий, когда мужское население было мобилизовано на фронт, одновременно необходимо было наладить работу всей экономики, всех звеньев народного хозяйства. Для всего этого не хватило бы элементарно всей общей численности заключенных. А зачастую для работы на оборонных предприятиях, шахтах, на строительство дорог призывались люди в трудовую армию, о чем будет сказано ниже.

В Казахстане использовался труд заключенных Карагандинского исправительного трудового лагеря (Карлаг) для работы на шахтах и строительно-монтажных управлениях. Для всей работы, развернувшейся в масштабах всего СССР, в том числе Казахстана понадобились усилия огромного числа людей, всего трудоспособного населения. Кроме того, такие монтажные работы выполняли отдельные строительно-монтажные части (ОСМЧ). Поэтому в период войны вся страна жила по принципу единого военного лагеря. Этому способствовали строгие законы военного времени, в том числе и о трудовой повинности, а также, (необходимо признать и отдать должное) мощная агитационно-пропагандистская работа правящей коммунистической партии, постоянно призывавшей людей на защиту Родины и патриотизму.

Эвакуированные предприятия в большинстве своем прибыли из Украины, Одессы, Московской, Ленинградской, Калининской областей, Белорусский, Прибалтийских республик. В 1942 г., когда советские войска отходили, и линия фронта докатилась до Волги, начался второй этап эвакуации. Были эвакуированы предприятия и население Ростовской, Орловской и других областей и самого Сталинграда. В целом эвакуация огромного числа предприятий и населения проходила организованно. А в городах Казахстана, несмотря на нехватку зданий и помещений для крупных предприятий, изыскивали возможность их дислокации здесь. В некоторых городах отдельные предприятия перевели в районные центры, а их базу и помещения отдавали эвакуированным предприятиям.

Так в Алматы разместились завод тяжелого машиностроения (АЗТМ), который выпускал оборонную продукцию, в том числе снаряды, завод им. Кирова (машиностроительный завод), который выпускал торпеды и другие военные оборудования и технику. В Караганде вступил в строй Донецкий завод им. Пархоменко, а также начал работать Донецкий (тогда Сталинский) горный институт. Этот институт, готовивший горных инженеров в 1943 г. реэвакуировался в Донбасс, а на его базе открылся Карагандинский горный институт (ныне Технический университет им. А. Сагинова).

В г. Актобе разместился Московский рентгеновский завод. 29 ноября 1941 г. на станцию Актюбинск прибыл завод и 136 его сотрудников. Этот завод разместили в двухэтажном здании

пединститута и вскоре он начал выпускать рентгеновские аппараты, так необходимые населению и армии в условиях войны. Когда в 1943 г. этот завод вернулся в Москву на свое прежнее место, на его базе открылся завод «Актюбрентген», который ныне известен далеко за пределами Казахстана. В Гурьеве начал функционировать завод нефтяного машиностроения. Таких примеров можно привести много.

До войны в Казахстане функционировали около 60 предприятий цветной металлургии союзного значения, в том числе Чимкентский свинцовый завод мощностью 60 тыс. тонн продукции в год. Известный Лениногорский (Риддерский) свинцовый завод имел мощность 35 тыс. тонн в год. Балхашский медеплавильный завод имел мощность 50 тыс. тонн продукции в год. По 15 тыс. тонн меди в год выплавляли Карсакпайский и Иртышский заводы (Козыбаев, Едыгенов, 1995: 29). Несмотря на то, что предприятия Казахской цветной металлургии работали на полную мощность, поиски новых месторождений полезных ископаемых продолжались.

В результате неудачных оборонительных боев 1941 г. Никопольское месторождение марганцевых руд, имеющее союзное значение и дававшее стране 58% всего производства марганца, оказалось оккупированной врагом. Никопольский марганец поставлялся на все заводы, черной металлургии, в том числе Урала и Сибири. Именно этого компонента лишились металлургические заводы, выпускавшие качественную сталь, броню для танков, авиации и машин.

В сложившихся условиях Председатель Казахского филиала Академии наук СССР К.И. Сатпаев предложил освоить марганцевые месторождения Жезказганского региона. В данном случае он опирался на результаты своих полевых исследований, в качестве геолога исследовавшего районы Центрального Казахстана еще в конце 20-х-30 годы. В связи с этим по поручению Государственного Комитета Оборона была создана специальная комиссия, которая в мае 1942 г. занималась изучением и оценкой сырьевых промышленных ресурсов Казахстана. Председателем комиссии был Президент Академии наук СССР В.Л. Комаров. В ее состав входили академики И.П. Бардин, А.В. Скочинский, В.Н. Образцов, А.А. Байков, Э.В. Бринке. К работе комиссии привлекались свыше 100 казахстанских ученых, возглавляемая К.И. Сатпаевым. По предложению К.И. Сатпаева начались работы по открытому способу извлечения марганцевых руд. За 3 месяца комбинат вступил в строй. В своей работе комиссия брала во внимание не только вопрос добычи марганцевых руд, но и возможности в развитии и укреплении оборонного потенциала страны. Поэтому, опираясь на мнение казахстанских ученых, комиссия поддержала дальнейшее расширение и развитие промышленности в центральном, восточном и западном Казахстане.

В результате работы комиссии вскоре началось строительство вблизи города Караганды Казахского металлургического передельного завода (ныне Карагандинский металлургический комбинат в г. Темиртау). Предложением комиссии начались работы по производству молибдена, необходимого в выплавке металла. Для этого были расширены работы по освоению Коунрадского месторождения медных руд вблизи Балхаша. За короткие сроки был построен завод по извлечению молибдена при Балхашском медеплавильном заводе. Так была обеспечена потребность производства в этом ценном металле. В июне 1942 г. вступил в строй еще один молибденовый рудник. Он давал 60% производства молибдена, добываемого тогда в стране.

В целом за годы войны (1941-1945 гг.) в республике было построено и введено в эксплуатацию 25 рудников и карьеров, 12 угольных шахт. Немаловажным фактором для достижения победы является то, что казахстанские горняки и металлурги дали государству 85% общесоюзной выплавки свинца, 30% меди, 65% металлургического висмута, 70% полиметаллических руд горнодобывающей промышленности СССР (Козыбаев, Едыгенов, 1995: 173). Эти сведения после войны обнародовал Президент Академии наук Казахской ССР К.И. Сатпаев, о чем говорилось выше. Весомый вклад в достижение Победы внесли работники нефтяной промышленности Казахстана. В годы войны вступил в строй нефтеперерабатывающий завод в г. Гурьеве. Ударными темпами, с участием большинства трудармейцев построен нефтепровод Гурьев-Орск, введен в строй промысел Комсомольский, новые установки отбора качественного бензина на нефтепромыслах Кулсары, Искине, наращивали добычу нефти

работники Эмбы, Кенкияка. Как раз в военные годы завершилось строительство Урало-Эмбинского нефтяного, комплекса, что способствовало увеличению добычи высокооктановой нефти, этого стратегического сырья. Сдача в эксплуатацию морского порта в Гурьеве способствовала развитию не только отрасли, но и всего хозяйства области.

Большие испытания пережили в 1942-1943 году все население области. Тогда Западно-Казахстанская, Актюбинская и Гурьевская области оказались ближним тылом Сталинградского фронта и войск, не пропустивших противника на левый берег Волги. Летом и осенью, когда линия фронта подошла к берегам Волги и бои шли за Сталинград, вражеские самолеты производили бомбардировку ряда железнодорожных станций Актюбинской, Западно-Казахстанской области. Поскольку Западный Казахстан стал прифронтовой зоной, то в двух его областях – Гурьевской и Западно-Казахстанской постановлением ГКО были созданы Областные комитеты обороны. Председателями их были назначены первые руководители (первые секретари областных комитетов КП(б)К) области. ГКО Гурьевской и Западно-Казахстанской областей осуществляли руководство не только хозяйственной деятельностью предприятий и учреждений вверенной им области, также они держали под контролем и военно-организационную работу местных органов власти. Из числа населения создавались истребительные батальоны, отряды самообороны, принимались и другие чрезвычайные меры.

Западный Казахстан не только был ближним тылом Сталинградского фронта, но был и ареной борьбы незримыми агентами-диверсантами, засланных немцами для проведения подрывных и диверсионных действий. Руководителей немецких разведок «беспокоили» успехи Казахстанского тыла, в том числе уже действующие нефтепровод Гурьев-Кандагач-Орск, железнодорожные сети, нефтяные скважины, мосты и другие стратегические объекты. В 1943-1944 годах фашистская разведка неоднократно небольшими группами посылала таких разведчиков. В г. Таганроге у них была авиабаза для выброски самолетом таких диверсантов на Кавказ, в Казахстан, Среднюю Азию. Так 29 августа 1943 г. десантировалось 6 человек на территорию Актюбинской области, тогда же в Гурьевскую область самолетом были доставлены двумя группами еще 4 человека. После приземления все они добровольно явились в органы НКВД и объясняли свой поступок тем, что у них не было другой возможности перейти из плена к своим (Архив ДП г. Алматы Ф. 5221. т. 35. л. 1-10). Таких случаев насчитываются более 10. Последний раз 6 и 9 мая 1944 г. в Жилокосинский район Гурьевской области двумя группами было десантировано 15 диверсантов, оснащенные пулеметами, автоматами, большим количеством взрывчаток, мини типографией и листовками на казахском языке, призывавших к борьбе с советской властью, большим количеством денег. Группа проходила обстоятельную подготовку в течение полутора лет под Берлином, затем в Бухаресте и Берднске в Украине. После приземления многие из 15 диверсантов добровольно (даже поодиночке) пришли в местные органы НКВД, остальные 4 во главе с А. Тлеумагамбетовым (который у фашистов служил под псевдонимом Алихан Агаев) были ликвидированы при задержании. Докладная записка об этом случае попала даже в число чрезвычайно важных документов, ежедневно представляемых И. Сталину. Как называли архивные работники эти документы «секретной папкой Сталина» (ГАРФ, 65: 128-129).

В годы войны одной из важнейших отраслей, народного хозяйства стала легкая промышленность. Ей предстояла обмундировать такое огромное количество военных людей, обеспечить обувью и необходимыми вещами. До войны в республике функционировали 10 крупных швейных и обувных фабрик (Семипалатинская, Карагандинская, Алматинская и др.), 13 кожевенных заводов. С началом войны в Казахстане разместили 20 фабрик. Кроме того, в республике, действовала крупная сеть промышленных артелей, которые шили обувь и другие вещи повседневного потребления. В годы войны местные власти и плановые органы предпринимали меры по расширению производственных возможностей предприятий легкой промышленности. Вступили в строй кожевенные заводы в трех областях – Кызыл-Орде, Жамбыле и Павлодаре. За 4 года войны, поскольку предприятия легкой промышленности большей частью перешли на выполнение заказов военного ведомства, основная нагрузка по выполнению потребности гражданского населения перешла на кооперативную промышленность и артели. Были созданы 311 предприятий кооперативной промышленности. Легкая промышленность к концу

войны стала занимать значительную роль в экономике республики. Расширилась работа суконных фабрик, швейные фабрики и промартели увеличили выпуск товаров в 3 раза, кожевенная отрасль в 10 раз, обувная – в 12 раз.

Все же увеличение спроса на товары повседневного потребления, в первую очередь на одежду, вынудили местные органы подключить к выполнению заказов военных ведомств гражданское население.

В первую зиму сурового 1941 г. действующая армия нуждалась в теплой одежде и валенках. Учитывая это, ГКО СССР еще 18 июля 1941 г. заранее принимает решение об обеспечении Красной Армии на предстоящий зимний период 1941-1942 года теплой одеждой. Была повсеместно в республиках СССР создана комиссия. Тогдашняя высшая партийная власть 5 сентября 1941 г. принимает постановления о сборе среди населения всех республик теплой одежды для Красной Армии. В Казахстане также была создана республиканская комиссия по этому важнейшему вопросу и ее возглавил секретарь ЦК Компартии Казахстана Жумабай Шаяхметов. В результате действенной агитационно-пропагандистской работы местных органов власти дело сбора теплых вещей для армии, для фронта получило всеобщую патриотическую поддержку населения. Каждое предприятие обязывалось изготовить теплые валенки, полушубки. Домашние хозяйки по поручению промартелей шили полушубки, вязали рукавицы, шарфы, шили ватные фуфайки и брюки, зимние шапки, теплое белье и т.д. Эта важнейшая забота о Красной армии продолжалась до июля 1943 г., пока легкая промышленность СССР полностью не смогла обеспечить армию всем необходимым. Население Казахстана, предприятия и учреждения республики в 1941-1942 году кроме подарков передали армии 2,5 млн разной теплой одежды. Они помогли с одеждой и партизанам, борющимся с врагом за линией фронта (Балакаев, Алдажуманов, 1985: 218-229, 309).

В Победе над фашистской Германией особая роль принадлежит работникам сельского хозяйства. На оккупированной врагом территории СССР до войны производилось 38% товарного зерна, 52% другой сельскохозяйственной продукции. Необходимо признать, что эта потеря, особенно столь плодородных посевных площадей, отразилась на зерновом балансе страны. Тем более, в 1941 г. на западе СССР урожай выдался хорошим. Однако на большей части той территории собрать урожай не удалось. В соответствии с требованиями военного времени и в сельскохозяйственной отрасли осуществлялась перестройка всей работы на военный лад. Подготовка к уборке урожая 1941 г. затруднилась тем, что механизаторы МТС и совхозов, большинство колхозников и рабочих МТС и совхозов были призваны в армию и отправились на фронт.

Урожай 1941 г. был обильным. Его, в условиях нехватки трудовых ресурсов и отсутствия тракторов и комбайнов, переданных на нужды фронта, организовать было делом не легким. К тому же в северных областях начались обильные дожди. Но все же общими усилиями сдали государству 100 млн пудов товарного зерна. К тому же осенью 1941 г. колхозники Казахстана расширили посевные площади на 1 млн га, посеяв на них озимую пшеницу и другие культуры. Такими же темпами провели посевную кампанию 1942 года, расширив посевные площади. Только в 1941-1942 году колхозы и совхозы Казахстана дополнительно посеяли почти на 2,5 млн гектарах урожайные культуры.

Значительных успехов добивались животноводы Казахстана. Они, не допуская снижения поголовья скота, добивались хороших результатов. В годы войны, за высокие показатели в приумножении поголовья скота во всесоюзном соревновании по животноводству (было и такое!) победителями стали колхозники Актюбинской, Гурьевской областей. Животноводы Каркаралинского, Баянаульского и Новобогатинского районов неоднократно выходили победителями. Вообще Казахстан 13 раз стал победителем на этом соревновании (Балакаев, Алдажуманов, 1985: 307).

В целом сельское хозяйство Казахстана внесло огромный вклад в обеспечение страны, фронта продовольствием, а промышленность сельскохозяйственным сырьем. Трудным был для тружеников села 1943 год. Из-за засухи урожай выдался небогатым. К тому же посевные площади, расширенные на почти 2,5 млн гектаров требовали соответствующего ухода. Рабочих рук, техники

не хватало. На поле работали в основном женщины и старики, подростки. Женщины вспахивали поля плугом, тягловых сил не хватало. На сезонные работы с 1942 г. постоянно привлекались школьники 12 лет и выше. Таким образом сельское население выходило из положения. К тому же карточная система снабжения населения продовольствием, введенная с 1 июля 1941 г. в Казахстане жителей аулов и сел не коснулась, поскольку считалось, что у сельского населения имеются личное хозяйство и приусадебные участки.

Сами, живя в полуголодных и трудных условиях войны, колхозы Казахстана в 1942 г. выдержали еще одно испытание. В связи с отступлением советских войск до Сталинграда население, предприятия Сталинградской, Ростовской, Орловской, Воронежской областей, Ставропольского края были эвакуированы в тыл. В том числе была эвакуировано значительная часть скота этих областей.

Главным зоотехником и одним из руководителей перегона скота в Западный Казахстан был главный ветеринарный врач одного из районов Воронежской области Ахмет Тунганшин – известный участник алашского движения казахов в предреволюционные годы и в период гражданской войны. А. Тунганшин (1890-1972) один из немногих деятелей, кто получил еще до революции высшее ветеринарное образование. Уроженец Урдинского района Западно-Казахстанской области. Он еще в 1913 г. окончил Варшавский ветеринарный институт. В 1920-1930 годы он работал в системе Наркомата земледелия. Когда в конце 20-х – начале 30 годов в Казахстане начались репрессий против участников национально-освободительного движения Алаш 1917-1920 годов, А. Тунганшин также был обвинен. В 1930 г. его арестовали. В 1932 г. приговором тройки ОГПУ он как «контрреволюционный деятель» был приговорен на 5 лет ссылки в Центральную Черноземную (Воронежскую) область Российской Федерации. Там он работал по специальности, был главным ветеринарным врачом района. Когда закончился срок ссылки, он решил не возвращаться в Казахстан. Таким образом он уцелел от репрессий 1937-1938 годов. Когда встал вопрос о эвакуации скота в Казахстан, учитывая специальность и опыт работы, национальность, власти назначили его одним из руководителей перегона скота. Он с этой работой справился весьма успешно. А. Тунганшин в 1947 г. с семьей вернулся в Казахстан. Был реабилитирован только в 1958 г. Автор этих строк в начале 70-х годов был знаком с ним и его семьей.

В августе 1943 г. начался обратный перегон скота из Западно-Казахстанской, Гурьевской и Актюбинской областей, весь скот Ростовской, Сталинградской, Воронежской области, затем Ставропольского края. Возвращено в эти освобожденные от оккупации районы 638 тысяч голов скота всех видов (Балакаев, Алдажуманов, 1985: 293-295). Причем численность поголовья возвращенного скота с приплодом намного превысила количество эвакуированного в Казахстан поголовья.

В целом Казахстан дал в годы войны товарного хлеба больше на 4829 тысяч тонн, картофеля – на 143,2 тыс. тонн, овощей и сахарной свеклы – на 1193,2 тыс. тонн, хлопка-сырца – на 155,3 тысяч тонн больше, чем за такой же срок до войны (Алдажуманов, 1974: 142).

В начальный период войны летом и осенью 1941 г., а также летом и осенью 1942 г. в два этапа было эвакуировано население городов, оказавшихся под угрозой вражеской оккупации. Свыше 20 тысяч человек прибыли в Казахстан в составе эвакуированных предприятий и учреждений. Одновременно по эвакуации прибыло и население, в большинстве своем дети. В целом за этот период в республику прибыло свыше 550 тысяч человек из числа гражданского населения. Они были размещены в основном в городах и рабочих поселках. В республике была создана специальная комиссия по приему и размещению эвакуированного населения. В исполкомах, учитывая санитарную возможность установили в квартирах жилищную норму до 4 квадратных метра на человека. Путем уплотнения удалось разместить 550 тысяч эвакуированных. Из этого числа людей лишь небольшая часть была размещена в пригородных аулах и селах. В большинстве своем это были люди пожилые и дети. Когда началась эвакуация, в республике прошла акция о заботе над детьми, оставшимися без родителей. Многие дети-сироты обрели родителей, братьев и сестер. Так один из руководителей Казахстана Жумабай Шаяхметов усыновил мальчика, дав ему хорошее воспитание и образование. Ответственный работник

правительства Казахстана С. Кайназаров также усыновил ребенка, дав ему имя Арыстан, который впоследствии стал известным архитектором, лауреатом государственной премии СССР. Таких примеров много.

В Казахстане в годы войны жили и работали многие известные ученые, выдающиеся деятели культуры. Среди них академики В. Бардин, А. Панкратова, С. Юшков, М.П. Ким, кинорежиссеры С. Эйзенштейн, И. Пырьев, Г. Александров, артисты Л. Орлова, Г. Уланова, Л. Смирнова, В. Серова, главный режиссер Московского театра юного зрителя Наталья Сац и многие другие. Н. Сац по просьбе Ж. Шаяхметова в конце 1943 г., когда Московский ТЮЗ эвакуировался в Москву основала в г. Алматы Казахский театр юного зрителя. Этот ныне известный театр носит имя своего первого главного режиссера и художественного руководителя Натальи Сац. Для размещения крупных ученых был выделен санаторий Боровое под Кокшетау. Таким образом создавались условия для работы выдающихся ученых и деятелей культуры.

В г. Алматы плодотворно работала ЦОКС – Центральная объединенная киностудия. К концу войны эвакуированное население стало возвращаться в родные края. Однако многие обосновались здесь, в Казахстане. Так заместитель директора АЗТМ одессит Ф.С. Дахшлейгер остался жить и работать в Алматы. Эвакуированные из Воронежа ученый химик Д.В. Сокольский, экономист, профессор А.Г. Нейштадт и другие связали свою судьбу с Алматы. Герой труда, академик Д.В. Сокольский долгое время работал вице-президентом Академии наук Казахстана. На месте эвакуированных предприятий стали работать уже Казахстанские промышленные объекты.

Важнейшим фактором в достижении победы над фашистской Германией и ее сателлитами явилась деятельность Трудовой армии. Случилось так, что с началом войны резко возросла потребность в трудовых ресурсах. С июня 1941 г. до конца мая 1945 г. из Казахстана призвано в ряды Красной Армии 1 млн. 210 тысяч человек. На производстве их замена проводилась в основном за счет женщин и подростков. После оккупации фашистами территории на западе СССР уменьшилась численность трудоспособного населения, сократилось число стратегически важных промышленных единиц. Все это предстояло восстановить, повысить способность индустриальной мощи государства, противостоять моторизованным войскам противника. А для этого требовались дополнительные трудовые ресурсы.

Советское государство широко использовало подневольный труд граждан, заключенных сталинским режимом в лагеря. Однако масштабы промышленного и транспортного строительства, работа оборонных предприятий и заводов, освоение новых месторождений, стратегически важных для металлургии и оборонной отрасли, требовали максимальной мобилизации все новых трудовых ресурсов.

Трудовая армия берет свое начало еще со времен гражданской войны 1918-1920 годов, когда обязательная трудовая повинность постепенно приобрела черты военизированных отрядов или формирований для организованного выполнения тех или иных восстановительных работ. Один из основателей идеи военизированного принудительного труда Л. Троцкий в свое время видел в этом положительные черты. Однако новая экономическая политика, введенная с 1921 г., опиралась на другие принципы, основанные на частную инициативу и предпринимательство.

А в войне 1941-1945 годов сокрушительное поражение Красной армии в первые полтора года войны и масштабы мобилизационных работ в экономике потребовали создания различных звеньев трудовой армии: рабочие колонны из числа заключенных, которые были строго лагерного типа; ОСМЧ (отдельные строительно-монтажные части), также частью состоявшие из числа гражданского населения, негодного к службе в армии. Вся эта категория людей, в особенности мобилизованные на работу в промышленность и строительство, в народе получили неофициальное название Трудовая армия. Ряды трудовой армии постоянно пополнялись по разнарядке Комитета по учету и распределению рабочей силы при Совнаркомом СССР. А этот исполнительный орган непосредственно получал задание от ГКО (ГАРФ, 24: 2-8.). По мере потребности промышленных объектов и транспорта Постановлениями ГКО «О мобилизации рабочей силы для работы в промышленности, на железнодорожном транспорте и строительстве» люди направлялись в рабочие колонны. Иногда в трудовую армию направлялись люди из числа неработающего населения. Призыв в трудовую армию осуществлялся через военные комиссариаты.

В предвоенные годы в Казахстан (1930-1940) была депортирована часть населения из приграничных районов Закавказья, из Балтийских республик, Западной Украины и Западной Белоруссии, а из самой Российской Федерации так называемые ссыльные кулаки. С началом войны эта категория населения не призывалась в армию. Годные к службе в армии направлялись на работу в промышленность и строительство.

27 августа 1941 г. была расформирована автономная республика немцев Поволжья и немцы были депортированы в Казахстан, Сибирь, небольшая часть в Киргизию. В конце лета и осенью 1941 г. в Казахстане было размещено 374 тысяч немцев. К 1944 г. из этого числа осталось 320 тысяч. Причина уменьшения объясняется тем, что значительная часть мужского немецкого населения была мобилизована в рабочие колонны строго лагерного типа. Необходимо отдать должное этой категории лиц немецкой национальности и вообще всему немецкому населению за труд и лишения военных лет. Депортированные немцы были основным источником пополнения трудовых колонн в начальный период войны.

Начиная с 1944 г. началась депортация некоторых народов Северного Кавказа, калмыков. В Чечено-Ингушской АССР к 24 февраля 1944 г. было взято на учет 506 тыс. человек, которые подлежали выселению. Большая часть их была депортирована в Казахстан. Тогда же в республику были депортированы калмыки, карачаевцы, балкары, летом 1944 г. турки из Грузии, крымские татары, греки и другие. В конце 40-х – начале 50-х годов Казахстан принял украинцев, высланных из Западной Украины. Всего депортированных в республику с 30-х годов до 1950 г. насчитывалось 1 млн. 207 тысяч человек. Они благодарны казахскому народу за теплый прием и братскую помощь (Алдажуманов, Анес, 1998: 428). Следует отметить, что эта группа депортированных была размещена в значительной степени в аулах и селах республики. Причины их депортации в 1944 г. изложены в документах, долгое время считавшимися закрытыми, в том числе изложены в докладных записках, находящихся в «Секретной папке Сталина» (ГАРФ, 64: 165-166 об.). Лишь необходимо отметить то, что воюющее государство не могло позволить в своем тылу беспорядков и подрывных действий. Другое дело, нейтрализация таких случаев, не выселяя целые народы из мест проживания. В этом смысле сталинизм совершил преступление.

В связи с депортацией в военные годы эти категории граждан не подлежали призывам в армию. Те, кто находился в действующей армии были отозваны с фронта и демобилизованы. Сейчас бытует мнение, что в годы войны в трудовой армии будто бы работали только депортированные. Это совсем не так. Да, депортированные немцы вынесли всю тяжесть подневольного труда. Депортированные с 1944 г. граждане участвовали в трудармии, но большей частью работали в сельском хозяйстве. Ко времени их депортации в промышленности, строительстве и транспорте в основном было достаточно рабочей силы. С осени 1944 г. мобилизации подлежали лица для восстановления жизни освобожденных от оккупации городов, возрождения их хозяйственной структуры, а также молодежь и подростки в систему трудовых резервов (школы ФЗО, профессионально-технические училища).

Например, после завершения Сталинградской битвы на восстановление города в трудовую армию было мобилизовано из Казахстана 28272 человека. Большинство из них были казахами. Так из Каскеленского района Алматинской области в 1943 г. 88 подростков казашек послали в школу ФЗО в Кемерово. После окончания обучения они в качестве штукатуров и маляров до конца 1947 г. работали на восстановлении Сталинграда (Сексен сегіз, 1979: 106).

В годы войны свыше 700 тысяч казахстанцев работали в рядах Трудовой армии. Из них более 200 тысяч казахов. Большинство из них работало за пределами республики: на заводах Урала, шахтах Сибири, на заводах Подмосковья, Нижнего Новгорода (тогда г. Горький) и т.д. Вот перечень наркоматов (по современному – министерств), на предприятиях которых трудились рабочие трудармейцы, в том числе казахи:

1. Народный комиссариат боеприпасов (далее наркомат).
2. Наркомат вооружения.
3. Наркомат авиационной промышленности.
4. Наркомат танковой промышленности.
5. Наркомат минометного вооружения.

6. Наркомат черной металлургии.
7. Наркомат цветной металлургии.
8. Наркомат угольной промышленности.
9. Наркомат нефтяной промышленности.
10. Наркомат электростанций.
11. Наркомат химической промышленности.
12. Наркомат тяжелого машиностроения.
13. Наркомат среднего машиностроения.
14. Наркомат станкостроения.
15. Наркомат электропромышленности.
16. Наркомат судостроительной промышленности.
17. Наркомат лесной промышленности.
18. Наркомат текстильной промышленности.
19. Наркомат легкой промышленности.
20. Наркомат строительства.
21. Главное управление военно-промышленного строительства.
22. Наркомат путей сообщения.
23. Наркомат речного флота.
24. Наркомат строительных материалов.
25. Главное управление снабжения нефтяной промышленности при Совнаркомоме СССР.
26. Главное управление топливной промышленности.
27. Прочие организации (ГАРФ. Ф. 9517. Оп. 1. Д. 24. Л. 84-85).

За пределами Казахстана, на территории РСФСР, рядом с рабочими казахами трудились мобилизованные в Трудовую армию граждане республик Средней Азии. Как отмечали М.К. Козыбаев и Н.Е. Едыгенов, «На стройках и промышленных предприятиях Урала, Сибири и Центральной России трудились свыше 200 тысяч казахов, из них 13 тысяч человек на Магнитогорском комбинате, 16 тысяч – в Кузбасе, 20 тысяч рабочих – на заводах Урала. В Челябинской области рабочие республик Средней Азии и Казахстана составляли 18% всех занятых в промышленности. Сотни казахов, узбеков влились в семью рабочих заводов и строек г. Электростали Московской области. На предприятиях 17 городов и районов Свердловской области трудились свыше 32 тысяч рабочих, прибывших из республик Средней Азии и Казахстана» (Козыбаев, Едыгенов, 1995: 111).

Трудармейцы в местах своей работы испытывали большие трудности. Это особенно ощущалось за пределами республики. По вине руководителей служб в некоторых предприятиях было плохо организовано питание, другие бытовые условия. Отдаленность от родных мест, плохое знание русского языка, отсутствие информации на родном языке о происходящих событиях, все это сказывалось на их состоянии. Так в конце 1943г. на одном из военных заводов г. Горький (Нижний Новгород) два казаха трудармейца из-за болезни и истощения умерли. Их тела не убирались, два дня лежали на нарах в рабочем бараке. После жалоб рабочих об этом случае стало известно Организационному бюро профсоюза рабочих оборонной промышленности, которое довело информацию об этом до центральных органов власти СССР. Жалобы на плохие материально-бытовые условия трудармейцев наступали туда и из других мест.

В начале 1944 г. по требованию Москвы правительство Казахской ССР и Центральный комитет Компартии Казахстана были вынуждены принимать решение о помощи трудармейцам, работающим за пределами Республики. Правительство СССР строго указало оказывать постоянную помощь мобилизованным рабочим, резко критикуя руководителей Казахстана за то, что они отправляли людей в трудовую армию, а затем не интересовались их положением. Руководство республики в срочном порядке оказало продовольственную помощь трудармейцам, выделили им одежду. В предприятия и города, где было наибольшее сосредоточение рабочих казахов, назначили представителей от ЦК Компартии Казахстана. Туда регулярно доставлялись газеты и журналы, книги на казахском языке (ГАРФ, 24: 118).

Вообще в годы войны положение не только рабочих и колхозников, но и всего населения было трудным. Не хватало элементарных товаров повседневного спроса. Учитывая все это, власть взяла на учет все ресурсы наличных товаров и продовольствия. В Казахстане фактически с 1 июля 1941 г. была введена карточная система снабжения городского населения продовольствием. Этот порядок распространялся на районные центры, рабочие поселки и рудники. Лишь сельское население осталось вне системы карточного снабжения продовольствием, поскольку у жителей аула и села имелось личное хозяйство (огороды, домашняя живность и т.д.).

Повсеместно создавались учреждения карточного бюро с небольшим штатом. Для централизованного управления работой этой, хотя и временной структуры, с февраля 1942 г. начало функционировать Республиканское бюро продовольственных и промтоварных карточек. Действующие местные точки при городских и районных исполкомах теперь были вовлечены в централизованное управление, что облегчило и упорядочило работу низовых органов по выдаче карточек населению. Были установлены разные категории карточек: для граждан, занятых в первоочередных тяжелых работах, устанавливались повышенные нормы продовольствия; были нормы для рабочих и служащих, для иждивенцев и инвалидов, для детей. Необходимо отметить, что цены на продукты, выдаваемые по карточкам, были доступны населению. Продукты отпускались по государственным расценкам. Чтобы защитить население от недобросовестных людей и мошенников, со временем талоны отпечатывались в типографиях с элементами защиты от подделки.

В годы войны карточная система Казахстана обслуживала ежегодно до 2,5 млн человек. Благодаря этой системе, в тяжелые годы страна сохранила людей, живущих в тылу, подрастающее поколение. Нормированное снабжение населения промтоварами и продовольствием просуществовало до осени 1947 г. В ноябре 1947 г. одновременно с проведением денежной реформы в СССР была отменена и карточная система (РГАЭ, 231: 1-3 об.; Д. 240. Л. 33-40).

Несмотря на трудности военного времени, отсутствие лишних материальных средств, казахстанцы постоянно оказывали добровольную помощь фронту.

В конце лета 1941 г. молодежь Алматы выступила с инициативой о создании фонда обороны страны. Работая во внеурочное время, а также на воскресниках молодежь республики заработанные таким путем средства переводили в открытый ими счет фонда обороны. К осени 1942 г. молодежная организация республики собрала 11 млн 650 тысяч рублей. Как рассказывала в свое время автору этих строк доктор экономических наук Нурхан Батишевна Ахмедова: «молодежь обратилась в Центральный комитет комсомола Казахстана. Я в то время работала секретарем этой молодежной организации. Желание молодежи поддержала вся республика и мы обратились в Москву, в Генеральный штаб Красной Армии с тем, чтобы на эти средства приобрести танки для передачи фронту и их по инициативе молодежи назвать «Комсомол Казахстана». Нашу просьбу поддержали. Соответствующие документы были подготовлены. И я во главе молодежной делегации Казахстана поехала в Москву. Были на приеме в Генштабе. Там нам предложили поехать в г. Коломна, где танковая колонна из 45 машин готова к передаче представителям Западного фронта. Это были новые танки последней модели «КВ» («Клим Ворошилов»). 16 сентября 1942 г. в Коломне состоялась официальная передача танковой колонны фронту и митинг. У каждого из танков на башне была надпись «Комсомол Казахстана» и перед каждым стоял экипаж (Балақаев, Алдажұманов, 1985:171-172). Тогда же снимок этой танковой колонны был напечатан на страницах газеты «Комсомольская правда».

В Фонд обороны страны население республики продолжало отчислять и передавать средства. Даже пожилые бабушки, а также женщины передавали в фонд обороны свои золотые и серебряные украшения. Эти порывы людей можно понять, поскольку из каждой семьи кто-то находился на фронте. Девиз «Укрепим оборонную мощь СССР!» вскоре приобрел широкий размах, особенно в 1943 г. Население Казахстана развернуло патриотическое движение за сбор средств на авиаэскадрилью «Советский Казахстан», а сельские труженики начали еще сбор средств на постройку танковой колонны «Колхозник Казахстана». Вскоре мощная авиаэскадрилья «Советский Казахстан» и танковая колонна «Колхозник Казахстана» были переданы фронту.

В трудовых коллективах республики рабочие и служащие разных отраслей собирали средства на постройку танковых колонн «Шахтеры Караганды», «Нефтяник Казахстана», «Учитель Казахстана», «Турксиб», «Железнодорожники Казахстана» и т.д.

В этом патриотическом движении отличились и отдельные лица. Так председатель колхоза «Жана турмыс» Мендыгаринского района Костанайской области Кабаш Козыбаев сдал в фонд обороны 190 тысяч рублей, получив разрешение на изготовление одного самолета истребителя, поехал в г. Оренбург. Оставшиеся деньги он решил использовать с пользой и договорился со своим другом, украинцем Я. Верещенко (председателем колхоза «Красный повстанец» того же района) совместно купить еще один самолет. На крыльях одного самолета было написано «Кабаш Козыбаев», другого – «Яков Терещенко», а на третьем – их фамилии вместе.

Знатный силач, борец международник Хажимукан Мунайтпасов передав государству 100 тысяч рублей также приобрел самолет. По его просьбе этот самолет в 1944 г. на 1 Белорусском фронте был вручен летчику казаху Кажы Шалабаеву. Тот летал на этом самолете до конца войны и в июне 1945 г. был включен в состав летчиков, которые участвовали в параде Победы (Балақаев, Алдажұманов, 1985: 183).

В 1944 г., когда Нарсутбаю Жаппасбаеву из Кызылординской области было присвоено звание Героя Советского Союза, казахстанская молодежь начала собирать средства на постройку подводной лодки его имени. В итоге были собраны средства на две подводные лодки. Такая же история имела место в апреле 1944 года, когда пулеметчику 100 казахской стрелковой бригады Маншук Маметовой посмертно присвоено звание Герой Советского Союза. Молодежь Баянаульского района Павлодарской области выступила с инициативой собирать средства на постройку танковой колонны имени Маншук Маметовой. Инициативу поддержали все молодежные организации республики. В итоге на эти средства фронту были переданы 26 танков. В своих воспоминаниях «Земля в огне» прославленный полководец, дважды Герой, Маршал Советского Союза И.И. Якубовский писал о том, что осенью 1944 г. в 6-й танковый корпус 3-й танковой армии передали 26 танков, построенных на средства молодежи Казахстана. На борту каждого танка было написано «Герой Советского Союза Маншук Маметова». Эти танки, пройдя с боями Вислу и Одер, участвовали в Берлинской операции, закончили войну в Праге (Якубовский, 1975: 517).

Заключение. В годы войны все материальные и людские ресурсы Казахстана были мобилизованы на оборону СССР. С начала войны до 10 января 1945 г. добровольные средства населения Казахстана, сданные в фонд обороны страны, в денежном выражении составили 386 млн рублей. На эти средства, кроме тысяч минометов и артиллерийских орудий, можно было изготовить 1890 танков или 3790 самолетов. Средства, добровольно собранные населением республики на военную технику составили 475,3 млн рублей. В 1942-1945 годах советское государство проводило 4 подписки на военные займы. Население Казахстана подписалось на эти цели в 3 миллиарда 273 млн рублей. Кроме них по итогам денежно-вещевой лотереи в государственный бюджет поступило 538 млн рублей (Балақаев, Алдажұманов, 1985:308-309). Так население Казахстана, кроме самоотверженного труда и боевых подвигов на фронтах войны, вносил свой неопределимый вклад в разгром врага и достижение Победы.

Information about the authors:

K.S. Aldazhumanov – Candidate of Historical Sciences, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty; kaidar.aldazhum@mail.ru;

K.Z. Kypshakbayev – Higher College of Bolashak University, Kazakhstan, Kyzylorda.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ:

Алдажұманов К. Сельские механизаторы Казахстана на фронтовой вахте // Казахстан в Великой Отечественной войне. Очерки. Вып. II. – Алма-Ата. Наука, 1974. – С. 142.

Преображенная степь. – Алма-Ата, 1967. – С. 181.

Алдажұманов К., Анес Г. и др. Депортированные в Казахстан народы: время и судьбы. – Алматы: Арыс, 1998. – 428 с.

- Архив ДП г. – Алматы. Ф. 5221. Т. 35. Л. 1-10.
Балақаев Т., Алдажұманов Қ. Қазақстан еңбекшілері майдан қызметінде. – Алматы: Ғылым, 1985.
ГАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Д. 64.
ГАРФ. Ф. 9517 (с). Оп. 1. Д.24.
Казakhstan в период Великой Отечественной войны. Советского Союза. – Алма-Ата, 1964. – Т. 1.
Козыбаев М.К., Едыгенов Н.Е. Во имя Победы. – Алматы: Казахстан, 1995.
Кравченко Г.С. Военная экономика СССР. 1941-1945. – Москва, 1963.
Потапов А.В. Гвардейцы фронта и тыла. – Алма-Ата, 1974.
РГАЭ. Ф. 7971. Оп. 5. Д. 231. Л. 1-3 об.; Д. 240. Л. 33-40.
Сексен сегіз қыз. – Алматы: Жалын, 1979. – 106 б.
Якубовский И.И. Земля в огне. – Москва, 1975. – С. 517.

REFERENCES:

- Aldazhumanov K. Selskie mehanizatory Kazahstana na frontovoi vahte [Rural machine operators of Kazakhstan on front-line watch] // Kazahstan v Velikoi Otechestvennoi voine. Ocherki. VyAp. II. – Alma-Ata. Nauka. 1974. – S. 142 [in Russian].
Preobrazhennaya step [The Transformed Steppe]. – Alma-Ata, 1967. – S. 181. [in Russian].
Aldazhumanov K., Anes G. i dr. Deportirovannye v Kazahstan narody: vremya i syudby [The peoples deported to Kazakhstan: time and fate]. – Almaty. Arys. 1998. – 428 s. [in Russian]
Arhiv DP g. – Almaty. F.5221. T. 35. L. 1-10.
Balaqaev T., Aldazhumanov K. Kazahstan enbekshileri maidan kyzmetinde [Workers of Kazakhstan in front service]. – Almaty: Gylym, 1985. [in Kazakh].
GARF. F. 9401. Op. 2. D. 64.
GARF. F. 9517 (s). Op. 1. D.24.
Kazahstan v period Velikoi Otechestvennoi voiny. Sovetskogo Soiuz [Kazahstan during the Great Patriotic War. Of the Soviet Union]. – Alma-Ata, 1964. – T.1. [in Russian].
Kozybaev M.K., Edygenov N.E. Vo imya Pobedy[In the name of Victory]. – Almaty. Kazahstan, 1995. [in Russian].
Kravchenko G.S. Voennaia ekonomika SSSR [Military economy of the USSR]. 1941-1945. – Moskva, 1963. [in Russian].
Potapov A.V. Gvardeisy fronta i tyla [Guards of the front and rear]. Alma-Ata. 1974. [in Russian].
RGAE. F. 7971. Op. 5. D. 231. L. 1-3 ob.; D. 240. L. 33-40.
Seksen segiz kyz [Eighty-eight girls]. – Almaty. Zhalyn, 1979. 106 b. [in Kazakh].
Yakubovski I.I. Zemlya v огне [The earth is on fire]. – Moskva. 1975. – S. 517. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_65-76

FTAMP 03.20.00

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҰШЫРАУ ТАРИХЫ

Р.А. Бекназаров ^{*} , **Г.К. Кушкарлова** , **Ж.Б. Бактығали**
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті, Қазақстан, Ақтөбе.

*Автор корреспондент

E-mail: r.beknazarov@gmail.com (Бекназаров), gulmira-alihan@mail.ru (Кушкарлова), baktygali1999@list.ru (Бактығали)

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан аумағына ХХ ғасырдың 30–40 жылдары депортацияланған поляктар туралы, оның ішінде Ақтөбе облысына күштеп қоныстандырылған поляктар тарихына алғаш рет тарихи-сараптамалық талдау жасалады. Авторлар депортация және қоныстандыру процестерінің жүргізілу барысына сипаттама бере келе, Ақтөбе облысы бойынша статистикалық-салыстырмалы талдаулар жасады. ХХ ғасырдың 30 жылдары әлемдік державалар арасында қайтадан территорияға байланысты шиеленістер туындай бастайды, сол кезеңде шекаралық аймақтарда орналасқан халықтар жер аудару, күштеп қоныстандыру саясаттарының құрбаны болды. Әсіресе, Батыс Украина мен Батыс Белоруссиядан неміс және поляк халықтарын жер аудару қарқынды жүргізілді. Ақтөбе облысына қоныстандырылған поляктарға жасалған іс-шаралар, еңбекпен түзету жұмыстарының іске асуы, түрлі саяси істерге белсене қатысуы мен кейін осы елдің азаматы ретінде партиялық істерге, тың игеру жұмыстарына белсене араласуы көрсетілген. Қазіргі таңда жалпы Қазақстан бойынша 50 мыңнан астам поляктар өмір сүруде.

Түйін сөздер: депортация, Польша, поляктар, қуғын-сүргін, репрессия, қоныс аударту, жер аудару, делегатура.

МРНТИ03.20.00

ИСТОРИЯ ДЕПОРТАЦИИ ПОЛЯКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Р.А. Бекназаров ^{*}, **Г.К. Кушкарлова**, **Ж.Б. Бактығали**
Актюбинский региональный университет им. К. Жубанова, Казахстан, Актобе.

*Корреспондирующий автор

E-mail: r.beknazarov@gmail.com (Бекназаров), gulmira-alihan@mail.ru (Кушкарлова), baktygali1999@list.ru (Бактығали)

Аннотация. В статье впервые дается историко-экспертный анализ о польском народе, депортированном на территорию Казахстана в 30–40е годы ХХ века, в том числе об истории насильственно переселенных в Актюбинскую область поляков. Авторами проведен статистико-сравнительный анализ по Актюбинской области с описанием хода проведения процессов депортации и расселения. В 30-е годы ХХ века между мировыми державами вновь начинает нарастать напряженность, связанная с территорией, в этот период народы, дислоцированные в пограничных зонах, становились жертвами политики депортации и насильственного переселения. Особенно интенсивно велась депортация немецких и польских народов из Западной Украины и Западной Белоруссии. Поляки, переселенные в Актюбинскую область, были задействованы в исправительно-трудовых работах, активное участие в различных политических делах, а затем, полякам, как гражданам этой страны, было разрешено активное участие в партийных делах, в освоении целины. В настоящее время в целом по Казахстану проживает более 50 тысяч поляков.

Ключевые слова: депортация, Польша, поляки, репрессия, ссылка, делегатура.

IRSTI 03.20.00

THE HISTORY OF THE DEPORTATION OF POLES OF THE AKTOBE REGION

R.A. Beknazarov*, **G.K. Kushkarova**, **Zh.B. Baktygali**

Vice-Rector for Science and Innovation, Aktobe Regional University named after K. Zhubanov,
Kazakhstan, Aktobe.

*Corresponding author

E-mail: r.beknazarov@gmail.com (Beknazarov), gulmira-alihan@mail.ru (Kushkarova),
baktygali1999@list.ru (Baktygali)

Annotation. The article for the first time provides a historical and expert analysis of the Poles deported to the territory of Kazakhstan in the 30-40s of the twentieth century, including the history of the Poles forcibly resettled in the Aktobe region. The authors carried out a comparative statistical analysis for the Aktobe region with a description of the course of the processes of deportation and resettlement. In the 30s of the 20th century, tensions related to the territory again began to grow between the world powers, and during this period, the peoples stationed in the border zones became victims of the policy of deportation, forced resettlement. The deportation of the German and Polish peoples from Western Ukraine and Western Belarus was carried out especially intensively. The Poles who moved to the Aktobe region had to perform corrective labor, actively participate in various political affairs, and then, as citizens of this country, actively participate in party affairs, in the development of virgin lands.

Keywords: deportation, Poland, Poles, repression, exile, delegation.

Кіріспе. Кеңес үкіметінің практикасында халықтардың құқығын аяққа таптау көріністерінің дәлелдерін тарихи оқиғалардан білеміз. Сол кезеңдердің айқын мысалы ретінде ХХ ғасырдағы халықтардың депортациялануы процестерін алуға болады. Жалпы, Кеңестік кезеңде «депортация» ұғымына бір жақты түсінік берілген: латынның «deportatio – қуғындау, қылмыстық және әкімшілік жаза шарасы ретінде мемлекеттен қуғындау» процесі (Бексеитова, 2013). Сталиннің талаптарымен және оның басшылығындағы партиялық мемлекеттік жүйенің, жазалау органдарының және үгіт-насихат құралдарының басшылығымен құрылып, экономикалық және әскери істер де осы теориямен алмастырылды, нәтижесінде адамзат қоғамдастығының жаңа түрі – «кеңес халқы адамы» – homosovetikus қалыптасты (Бексеитова, 2013). Ал, билікті басқарудың сталиндік режимінде бұл оқиғалар өзінің ең үлкен дәрежесінде орындалып отырды, әрі күштеп қоныстандырудан да бөлек түрлі саяси, құқықтық қысымдар жасалды. Басшылық тарапынан келген бұйрықты «артығымен орындау» ұранға айналды, ол идеологиялық жағдайда да көрініс тапты. Қазақ КСР аумағына саяси мәселелерге байланысты түрлі халықтарды көшіру, күштеп әкелу процестері орын алды. Бас бостандығынан айыру, тұрғылықты жерден басқа аймаққа еркінен тыс көшіру, жер аудару жұмыстары, арнайы қоныстандырушыларды бөлу, еркінен тыс ауыр қара жұмысқа салу және саяси «қауіпті» деп танылған халықтарды бөлек аймақтарға көшіру сияқты әрекеттер сол жүйенің бұйрығымен орындалды. Бастапқыда депортация негізінен құқық бұзушы деп танылған адамдарға, содан кейін партиялар мен ұйымдардың мүшелеріне, содан кейін ғана бүкіл ұлттарға, ұлттық диаспораларға таралды. Құқықтық жағынан қарайтын болсақ депортациялау немесе күштеп миграциялау әрекеттері де репрессияның бір түріне жатқызылады. Оның негізгі нысаны ретінде бір адам немесе топ емес, бірнеше топтардың жиынтығы ретінде, кейде бір аймақты мекендейтін тұтас халықтар алынды, әрине олардың астарында «саяси мәселелерге кедергі келтіретін халықтар» жатты (Баймаханов, 1998:8). Халықтарды депортациялау институты соғысқа дейінгі, әскери және соғыстан кейінгі кезеңдердің заңнамалық және үкіметтік актілерінде аяқталған нысанды алды. Депортацияның жүргізілу барысы тоталитарлық режим бойынша өтті, әрі билік тарапының негізгі мақсатының бірі, оларды белгісіз аймаққа апарып, әрі қарай өмір сүріп кету шамасы төмен аймақтарға әкелу процестері еді,

сәйкесінше депортацияланған халықтар басқа табиғи-климаттық, этношаруашылық, әлеуметтік-мәдени және тілдік ортаға түсіп, күйзеліске ұшырады.

Материалдар мен әдістер. Қарастырылған мәселенің негізгі деректік базасын Ақтөбе облысының мемлекеттік архивіндегі 30, 504, 1533 қор құжаттары құрайды. Ғылыми мақаламен жұмыс барысында құжаттарды талдаудың өзіндік теориялық және методикалық ұстанымдары алынды. Сондықтан зерттеу жасаудың негізі ретінде деректанулық мәселелерін дамытуды көрсететін идеялар мен ғылыми тұжырымдамалар қарастырылды. Ал методологиялық негіз ретінде халықтардың, олардың көші-қон ерекшеліктерін, этникалық өзгерістер жайындағы ақпараттарға тарихи талдау жасалынды. Зерттеу барысында тарихи анализ, объективтілік, тарихи таным принциптері мен мәтіндік талдау, деректанулық жүйелер салыстырылды. Отандық және шетелдік дереккөздерді өзара салыстырып, объективті тұрғыда жеке бағалау жасалды. Тарихи фактілердің шынайылығымен жұмыс жасау, мәліметтердің өзара байланысы, тарихи фактілердің түрлерімен жұмыс жасау әдіс-тәсілдері де пайдаланылды.

Ақтөбе облысының архивтік құжаттары арасынан 1930-1950 жылдар аралығындағы мәліметтер алынды, аталған тақырып аясындағы ғылыми мақалалар, мысалы Бексейітова А., Баймаханов М., Шотбакова Л., Нырский Ю. сияқты зерттеушілердің қазақ жеріне поляктарды депортациялау процестері жайындағы ақпараттары қарастырылды. Тарихи құжаттар мен сол кезеңдегі келісімшарттардың негізін пайдалана отырып, тарихи талдау жасалды, депортациялау кезеңдері бойынша бөлініп, әрбір кезеңдегі орын алған оқиғалар мен процестердің ерекшеліктеріне статистикалық мәліметтер бойынша талдау жасалды.

Талқылау. Отандық тарихнамада депортациялау жайында жалпы халықтарды күштеп қоныстандыру тақырыптарына, әсіресе «Поляктарды депортациялау процестері» толыққанды зерттелмеген, тек түрлі басылым беттерінде жеке авторлардың жеке зерттеуі бойынша келтірген ақпараттары мен сол заманның куәгерлерінің сұхбаттары бар.

Зерттеу тақырыбының негізгі дереккөздері – архив құжаттары болғандықтан тікелей деректер базасымен жұмыс жасауды талап етеді, яғни Ақтөбе жерінде орын алған депортациялау процестері кезінде сақталған қорлар арқылы қарастыру керек. Айта кетерлік жайт, архив құжаттарында тікелей қоныстандыру процесі жайында айтылмайды, халықтарды қоныстандырудың себептерін арқылы орын алған, бұл да сол замандағы саяси оқиғалармен астасып жатқандығы анық. Қорлардың мәліметтеріне сүйене отырып, қоныстанушылар толқыны басым көпшілігі соғыс жылдарында келген, оны «шекаралық аймақтан қауіпсіз жерлерге қоныстандыру» себебімен ұйымдастырған, көшіп келушілердің көпшілігі отбасымен бірге түгелдей қазақ жеріне әкелініп, әр түрлі облыстарға таратылған, тізімдерде Батыс Украина және Батыс Белоруссия шекарасындағы поляк халықтары саны өте көп болды. Аталған мәліметті Шотбакова Л.К. (Шотбакова, 2014) өз мақаласында көрсетеді, ол қазақ жеріне бас-аяғы 50 мыңнан астам қоныс аударушылар келгендігін көрсетеді. Бексейітова А.Т өз мақаласында қазақ жеріне қоныстандырылған поляктар туралы жалпылама сипаттама берген, яғни белгілі бір аймақтың жай-күйі турасында емес, статистикалық ақпараттарды қамтыған (Бексейітова, 2013). Сондай-ақ түрлі саяси келісімдер аясында да халықтардың тағдыры шешілген жағдайлар болды, соның бірі қазақ жеріндегі өнеркәсіп орындарына жұмысшылар есебінде поляктар тартылғандығы туралы құжаттар жинағында берілген (Иосиф Сталин, 1992:31). Күштеп қоныстандыру процестеріне қарсылық әрекеттері де орын алды, олар көтерілістер мен қарсылық қозғалыстарын ұйымдастырып, өз Отандарына қайтаруды талап етті (Этническая депортация, <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov>). Кейін Польшамен арада келісім шаралары жасалған соң, кейбір жеңілдіктер жасалды, лагерьлер мен түрмелерден поляктарды босату істері, отбасылармен қайта өз мекендеріне қайтару және әлеуметтік көмектер беру істері қолға алынды, дегенмен барлығы да тек сөз жүзінде қалды. Айдарбеков З.С., Ақтаева Л.С., Джақфаров Н.Р. және т.б. депортациялау процестерін кезеңдерге бөліп қарастырады (Айдарбеков, Ақтаева, Джақфаров және т.б., 2014). Қоныстандырылған поляк халықтарының әлеуметтік жағдайы, олардың жергілікті қазақтармен байланыс, атқаралған құқықтық шаралары туралы және қазір қазақ жерінде қалған поляктардың жағдайы жайында Баймаханов ақпараттар келтіреді (Баймаханов, 1998). Жалпы, қазақ жеріне үш толқынды поляк халықтарын

қоныстандыру процестері орын алғандығын көпшілік тарихшылар мойындайды, әсіресе Көкшетау, Қостанай, Алматы және Ақтөбе жерлері қоныстандыру ошағына айналды. Ақтөбе облысына күштеп әкелінген поляктары саны 60 мыңнан астам адам болған, әрі олар әрбір аудандарға тағы да шашырай қоныстандырылғандығы туралы Н. Степаненко өз мақаласында көрсетеді (Степаненко, 2018).

Зерттеу нәтижелері. Алғашқы жер аудару шаралары арқылы жазалау «жаппай ауыл шаруашылығын ұжымдастыру жылдарынан» басталған болатын, бай-кулактар қатарына жатқан халық өкілдерін басқа мемлекеттер территориясына көшіру жағдайлары аз болмаған. Оны сол кезеңде «аса құпия» саналған құжаттардан біле аламыз, 1930 жылы 2 ақпанда ОГПУ №44/21 «Шаруалар класын ликвидациялау шаралары туралы» бұйрығына сәйкес, контрреволюциялық қозғалыстарға қатысы бар шаруалар тобын тез арада ликвидациялау қолға алынды. Әсіресе, белсенді топ басшыларының мал-мүлкін тәркілеп, басқа одақтас мемлекеттер территориясына жер аудару процестері орын алды. Бай-кулактарды жер аудару қазақ жерінде де жүргізілді, 1930 жылы 11 ақпанда Ақтөбе облысы бойынша Қазақ АКСР жер істері бойынша халық комиссары К.Д.Тоқтыбаевтың «құпия хаты» бойынша «біздің округіміз бойынша Шаған өзені, Ембі мен Ащысай өзендері аралығына 2000 шаруа отбасын; Шалқар өзенінен Қарақұм аймағына дейін 2000 шаруа отбасын қоныстандыру жоспарланып отыр. Барлығы 4000 отбасыны осы аудандарға орналастыру істерін ұжымдастыруға 7 күн уақыт қажет. Осы уақыт аралығында жер, тұрғын үй, азық-түлік пункттері туралы ақпарат болады» деген ақпаратты телеграмма арқылы жеткізеді (Айдарбеков, Ақтаева, Джагфаров және т.б., 2012: 91).

Тоталитарлық Сталиннің билігі кезінде халыққа қарсы жазалау процестерінің арасында терроризмнің барлық үш түрі қолданылды: депортациялау, жер аудару, күштеп қоныстандыру. Бұл процестер кез-келген кеңес тұрғыны үшін оңай соққан жоқ, себебі тұтқындалғандар арасында өз қылмысын түсінбегендер де болды немесе болмашы нәрсеге бола жер аударылып кетті. «Сталин қайтыс болғаннан кейін (1953 ж.) жасалған Мемлекеттік қауіпсіздік комитетінің (КСРО МҚК) мәліметтері бойынша, 1936–1951 жылдар аралығында 3 600 000-нан астам адам ұлттық белгілері бойынша қуғын-сүргінге ұшырады», 1935–1938 жж. соның ішінде Польшамен шекаралас аумақтардан «саяси өзгермейтін элемент» ретінде қудаланды (Алдажуманов, Алдажуманов, 1997:16). Алдымен, Польшаның сол уақыттағы державалар арасындағы саяси рөліне назар аударсақ, бірінші дүниежүзілік соғыс басталған кезде Польша аумағы Австрия-Венгрия, Германия мен Ресей империясы арасында бөлініп, Бірінші дүниежүзілік соғыстың Шығыс майданының көптеген операцияларының аренасына айналды. Соғыстан кейін Ресей, Германия және Австрия-Венгрия империялары ыдырағаннан кейін Польша тәуелсіз республика болды. 1934 жылдың 23 қаңтарында Польша мен Германия он жыл мерзімге агрессияға қарсы, өзара шабуыл жасаспау келісіміне қол қойды. Германия алда орын алатын әскери операцияларға поляктарды пайдалану мақсатында ресми заң жүзінде қарастырылуы керек болатын. Польша өз кезегінде 3,5млн адамнан тұратын әскер жасақтай алды, енді ол Батыс Белоруссия мен Батыс Украина жеріне шабуылдай бастады. Оған жауап ретінде 1936 жылдың сәуір айында Кеңес өкіметі «сенімсіз элементтер» ретінде КСРО-ның Батыс шекаралас аудандарынан поляк, неміс және т.б. Қазақ КСР-на көшіруді бастады (Этническая депортация, 2014: <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov>).

1939 жылғы 28 сәуірде Гитлер неміс мүдделеріне қайшы келетін күш қолданбау туралы поляк-неміс декларациясын мойындады. Дегенмен, екі жақты келісім жасап, 1939 жылғы 23 тамызда Германия мен Кеңес Одағы арасында агрессияға қарсы тұру туралы шартқа қол қойылды, оған қоса берілген құпия Қосымша хаттамада тараптар Шығыс Еуропада өзара мүдделердің салаларын бөлу туралы уағдаласты. Хаттамаға сәйкес Польшадағы мүдделер саласының шекарасы шамамен «Керзон сызығы» бойынша өтті (О «Пакте Молотова...», 2009). Молотов-Риббентроп пактісі – кеңестік-германдық агрессияға қарсы келісімнің үкіметтер мен мемлекеттері атынан В. Молотов пен И. Риббентроп қол қойған құпия қосымшасының атауы. Нәтижесінде 1939 жылы 1 қыркүйекте Германия Польшаға басып кірді. 17 қыркүйекте Қызыл армия елдің шығыс аймақтарына кіргізілді.

Сонымен, поляктарды депортациялау істері КСРО аумағында, 1936–1941 жылдары Қазақ КСР және Сібір аудандарына көрсеткен поляктарды жаппай көшірудің екі толқыны болып өтті: 1936 жылдың сәуірінде және 1940–1941 жж. Бірінші толқын поляктар мен немістерді КСРО-ның шекаралас аудандарынан шығару болды. Екінші толқын Батыс Беларусь пен Батыс Украинаның жаңадан қосылған аудандарында тұратын поляктарды қамтыды. Сталин оларды ерекше қауіпті ұлт деп санады, өйткені, жаппай жер аударылғандардың саясаты поляктардан басталды.

1936 жылы Волынядан 49000 поляк және 15000 неміс жер аударылған. Украинадан шамамен 69 293 (поляктар мен немістерді қосқанда) адамды жаппай депортациялау әрекеті жүзеге асты, кейбір авторлар болса поляктар саны 60 000 жоғары болды деп болжайды. 1947 жылғы 1 қазандағы халық есебі бойынша Қазақстанда 1936 жылы интернаттарда қоныстанған 41 772 поляк тіркелді, Көкшетау облысына (29 мыңнан астам адам) және Ақмола облысына (7700-ден астам адам) жіберілгендеген мәлімет бар (Этническая депортация, 2014: <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov>).

Украинада КСР шекаралас аудандарының поляктары болды. 1936 жылғы 28 сәуірде КСРО ХКК «күпия» белгісімен №776-120 қаулы қабылдады. Онда, атап айтқанда «КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі қаулысы бойынша, Қазақ АКСР аумағындағы Қарағанды облысындағы қоныс аударуы мен қоныстарын ұйымдастырылуы, КСРО-дан қоныс аударатын поляк және неміс шаруашылықтары үшін, саны 15000 шаруашылықтан 45000 адамнан тұратын қазіргі ауыл шаруашылығы еңбеккерлерінің типі бойынша, олардың азаматтық құқықтармен шектелмейді және қоныстандырудың әкімшілік ауданы шегінде жүріп-тұруға құқығы бар, бірақ қоныстану орындарының аумағынан шығуға құқығы жоқ» деп жазылған. Қабылданған қаулыға сәйкес шекара аймағында құқық бұзған «сенімсіз элементтер» ретінде поляк ұлтының 35820 адамын Қазақстанның түрлі облыстарына депортациялау процестері орын алды (Спецпереселенцы, 2007: 35). Күштеп қоныстандыру саясатына іліккен халықтар 1934 жылға дейін – арнайы, еріксіз қоныс аударушылар, ал 1934–1944 жылдары – шаруалар тобы ретінде еңбек қоныс аударушылары, 1944 жылдан бастап – арнайы қоныс аударушылар деп аталды. КСРО ХКК-нің 1937 жылғы 22 сәуірдегі қаулысына сәйкес олар арнайы еңбекшілерге арналған кенттерге орналастырыла бастады.

«Қазақстанға қоныс аударатын 15 мың неміс және поляк колхоздарын орналастыру барысында келесі тәртіп пен іс-шаралар белгіленген:

1. Қоныс аударатын шаруашылықтардың 12 мыңы жұмыс істеп тұрған колхоздарда және 3 мыңы жаңадан ұйымдастырылған дербес колхоздарда ұйымдастырылсын;
2. Оңтүстік Қазақстан облысына 7000 отбасы, Алматы облысына 3000 отбасы, Шығыс Қазақстан мен Қарағанды облыстарына 2000 отбасы, Ақтөбе облысына 1000 отбасы көшірілсін;
3. БКП(Б) Орталық Комитеті мен КСРО Халық Комиссарлары кеңесінен қоныс аударушылардың жұмыспен және ауыл шаруашылығы машиналарымен, белгілі бір мөлшерде мал санымен, сондай-ақ қоныс аударатын колхозшыларды жаңа өнімдердің жеткілікті мөлшерімен (егін, бау-бақша өсіру жұмыстары) қамтамасыз етілуін белгілеуді сұрау;
4. Әрбір отбасыға тұрғын үй берілгенге дейін уақытша шатырлармен қамтамасыз ету үшін комитеттер ұйымдастыру;
5. Одақтың қоныс аудару комитетінен Қазақстанға қоныс аударушыларды орналастыру үшін жергілікті ұйымдарға көмек ретінде білікті әкімшілік-техникалық қызметкерлерден 20-25 адамнан тұратын ерекше топтарды жіберуді сұрау» (Айдарбеков, Актаева, Джагфаров және т.б., 2014:47).

1936 жылы 19 шілдеде КСРО ХКК жанындағы кеңестік бақылау комиссиясы төрағасының орынбасары З.М.Беленскийдің КСРО ХКК төрағасы В. М. Молотовқа Украинадан Қазақстанға қоныс аударушыларды жөнелтуді ұйымдастырудағы кемшіліктерді тексеру нәтижелері туралы ақпаратта қазақ жеріне Батыс Украинадан қоныстандырылған шаруа отбасыларының әлеуметтік тұрмысы іс-шаралар тәрбіне сәйкес еместігі туралы жеткізеді. Әкімшілік билік органдары тарапынан уәде етілген істердің ешқайсысы орындалып жатпағаны шындық еді, барлық істер,

есептер тек қағаз жүзінде қалды, шағым, арыз, хаттарға жауап болған жоқ (Айдарбеков, Актаева, Джагфаров және т.б., 2014: 70)

Қазақстан Кеңестер Одағының құрамында болған басқа да республикалар сияқты жазықсыз адамдардың өз мемлекеті аумағына жаппай қоныс аударуыжағдайына байланысты барлық ауыртпалықтар мен азапты кезеңдерді бастан кешірді. Бірлескен өмір мен қызмет жылдары қазақстандықтардың тоталитарлық, империялық, этнонационалистік саясаттың қандай да бір белгілерін тұрақты қабылдамауын қалыптастырды. Қоныс аудару территориясы ретінде республиканың бүкіл аумағы алынды, депортация кеңестік жүйенің көріністерінің бірі болды.КСРО жасаған саяси репрессиялау құрбаны болған халықтардың ең көп санды болғаны – поляктар және Польша мемлекетінің халықтары, сол аймақты мекендеген басқа ұлттар да болды. Қазақ жеріне күштеп депортациялау жұмыстары барысында қай халыққа болмасын оңай соққан жоқ. Қазақстанда өткен 1999 жылғы халық санағы бойынша XX–XXI ғғ. аралығында 40 мың поляк тұрғыны болған, бұл республика халқының 0,3%-ын құрады. Поляктардың көпшілігі Солтүстік Қазақстанның аймақтарына жер аударылған, атап айтқанда, Ақмола және Қостанай облыстарына. Солтүстік Қазақстан облысында поляктардың ең көп саны – 17054 адам, бұл облыс халқының 2,6% құрайды. Бұл тарихи фактілермен де сәйкес келеді, өйткені саяси қуғын-сүргін және депортация жылдары, 1930–1940 жылдар шегінде поляк азаматтарының көп бөлігі осы аймаққа көшірілді.

Депортацияланған тұтқындар арасында түрлі қарсылық процестері орын алды, мысалы аудандық комитет хатшысының 1937 жылғы мамырдағы баяндамасында «Соңғы 10 күнде жаңа кенттерде немістер мен поляктардың қоныс аударушылары арасында контрреволюциялық элемент тарапынан арандатушылық жұмыс қатты өрістеді... шабындық жерлерді өртеуді ұйымдастыру, социалистік меншікті ұрлау, жеке бақшаларды отырғызудан жалтару, қашу» осындай әрекеттермен басшылық тарапқа қарсылығын білдірді (Этническая депортация, 2014: <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov>). Дегенмен, ішкі тәртіп ережелерінің қатал жағдайларына қарамастан қашу кейде жаппай орын алып та отырды. Мәселен, № 4, 9, 10, 11 кенттерден 1936 жылғы маусымнан бастап 1937 жылғы наурызға дейінгі кезеңде тұратындардың жалпы саны 2700 құрады, оның ішінде 302 адам қашуға мәжбүр болды. Орын алған оқиғалар арасында көпшілік қашып кеткен азаматтар Омбы қаласына бет алды, олардың пікірінше, осы аймақтан өз туған жерлеріне жету оңай болады деп ойласа керек. Аталған оқиғалардың орын алуын тоқтату, революцияға қарсы қауесеттердің таралуын тоқтату үшін Красноармейск аудандық партия комитеті 1937 жылы 7 мамырда «аталған ауылдардағы саяси оқиғалар туралы»қаулы қабылдады, онда «ауылдардағы орын алған саяси қарсылық»көрсетілгендеп келтіріледі (Этническая депортация, 2014: <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov>). Осы қаулымен аудандық атқару комитетінің партиялық тобына «ұйымдастырушыларды анықтау және оқшаулау, халық арасында түсіндіру жұмыстарын жүргізу, қоныс аударушылардың қозғалысына қатаң бақылау орнату, ауыл кеңесі мен коменданттың рұқсаты жоқ қоныс аударушыларды жұмысқа қабылдауға тыйым салу»шұғыл шаралар қабылдау тапсырылды. Сондай-ақ қашу мен өрттерді ұйымдастырушыларға демонстрациялық сот процесін ұйымдастыру, материалдық жағдайдың мәселесін талқылай отырып, жалпы шаруашылық жиналыстарын өткізу міндеті қойылды (Этническая депортация, 2014: <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov>).

Қазақстанға жер аударуға жоспарланған поляктар үшін депортацияның тағы бір толқыны 1939–1941 жылдары пайда болды. Бұл республикалардың кеңес режиміне қарсы барлық өкілдері 20–30-шы жылдары жұмыс істеген схема бойынша Сібірге, Орта Азияға және Қазақстанға көшірілді. 1940 жылы жер аударылғандардың көптеген құрамы Солтүстік Қазақстан, Павлодар, Ақмола, Талдықорған, Алматы және Жамбыл облыстарына жіберілді. Олар қуғын-сүргінге ұшыраған бүлікші ұйымдардың қатысушыларының, бұрынғы поляк армиясы офицерлерінің, полицейлердің, түрмеге қамалғандардың, жандармдардың, помещиктердің, фабриканттардың және бұрынғы поляк мемлекеттік аппараты шенеуніктерінің отбасы мүшелері болды (Алдажуманов, Алдажуманов, 1997:12). Олардың арасында «поляк посадниктері және

босқындар» атты арнайы қоныс аударушылардың екі бөлек жаңа контингенті пайда болды. Посадниктер – бұл Польшадан қоныс аударушылар, негізінен, 1920 жылғы поляк-кеңес соғысында ерекшеленген және 20–30 жылдары алған поляк армиясының бұрынғы әскери қызметшілері. Олар жергілікті тұрғындарға қатысты белгілі бір полиция қызметін атқарды. Дегенмен, 1939 жылы Батыс Украина мен Батыс Беларусь КСРО құрамына кіргеннен кейін, поляк посадниктері «еңбек халқының ең қауіпті жаулары» деп жарияланып, отбасыларымен Қазақстанға, Оралға және Сібірге жер аударылды. Осы тұста ескерер жайт, олардың ұлттық құрамы гетерогенді болды, яғни негізгі бөлігін поляктар құрады, бірақ олардың арасында еврейлер, украиндар, белорустар, немістер және басқа ұлт өкілдері де болды. 1940 жылдың ақпанынан 1941 жылдың маусымына дейін барлығы 380 мың поляк жер аударылды, олардың көпшілігі арнайы қоныстануға түсті. 1941 жылы жер аударылған халықтарға одан да қиын болды. Сонымен қатар, Қазақстанда қуғын-сүргінге ұшыраған офицерлердің 66 мыңға жуық отбасы тіркелді, олардың басым көпшілігі поляктар болды.

1939 жылы 19 мамырдағы ГУЛАГ басқарма бастығы М.В.Конрадовтың КСРО Ішкі істер комитетінің орынбасары В. В. Чернышевке Украинадан қоныс аударушыларды есепке алуды ұйымдастыру жөніндегі «аса құпия» баянхатында: «КСРО ХКК бұйрығымен, қазақ жеріне қоныстандырылған халықтар бірден паспорттарын өлкелік ұйымдарға тапсырады; қоныстанғандар орналастырылған кенттерден қашу қылмыстары орын алмас үшін комендатура ұйымдастырылуы тиіс; жеңіл қылмыстар мен құқық бұзушылықтарды болдырмас үшін милициялық күштерді күшейту қажет» деген ұсыныстарын жеткізеді (Айдарбеков, Актаева, Джагфаров және т.б., 2014: 92)

КСРО ХКК-нің 1940 жылғы 10 сәуірдегі №497-178 қаулысы бойынша Қазақстанға Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан 60667 (басқа деректер бойынша – 61092) поляктар көшірілді. Олар Ақтөбе, Ақмола, Қостанай, Павлодар, Солтүстік Қазақстан және Семей облыстарында қоныстандырылды: 36729 адам – колхоздарға, 17923 адам – совхоздарға және 8000 адам – әртүрлі өнеркәсіптік кәсіпорындардың жұмысшы кенттеріне жер аударылып жіберілді (Сталин, 1992:31).

Ұлы Отан соғысы басталғаннан кейін 1941 ж. 12 тамызда «Аса құпия» белгісімен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі мен БКП(б) ОК «қуғын-сүргінге ұшыраған поляктарды босату тәртібі туралы» Қаулысы қабылданды (Айдарбеков, Актаева, Джагфаров және т.б., 2014: 1). Кеңес үкіметі мен Польша үкіметі арасында келісім жасалуына байланысты КСРО-ның Халық Комиссарлар Кеңесі мен БКП(б) Орталық Комитеті қаулы етеді: «...түрмелерден, еңбекпен түзеу лагерлерінен, әскери тұтқындарға арналған лагерлерден, арнайы поселкелерден және поляк азаматтарын: а) бұрынғы поляк армиясының барлық әскери тұтқындары мен тұтқындалған әскери қызметшілерінен; б) түрмелерге және еңбекпен түзеу лагерлеріне әр түрлі мерзімге сотталғандар, сондай-ақ, ПХК (НКВД) органдарының, соттар мен әскери тұтқындардың қарауындағы тергеудегі адамдар босатылсын; в) Украина мен Белоруссияның батыс облыстарының аумағынан шығарылған арнайы елді мекендерге жіберілгендер (қоршаушылар мен орманшылар, қуғын-сүргінге ұшырағандардың отбасы мүшелері және басқалар). Босатылған поляк азаматтарына шекаралас аудандарды, тыйым салынған аймақтарды, соғыс жағдайында жарияланған жерлерді және бірінші және екінші санаттағы режимдік қалаларды қоспағанда, КСРО аумағында еркін тұруға рұқсат етілсін». Көріп отырғанымыздай, поляктарға бұрынғы тұрғылықты жерлеріне оралуға рұқсат етілмеді. Сонымен қатар, бұл шешім мәні бойынша орындалған жоқ деп айтуға болады, өйткені қабылданған қаулыға қарамастан поляктарды жер аудару жалғасып, «соғыстың алғашқы айларында Қазақстанға тағы 50 мыңға жуық түрлі ұлт өкілдері қоныстандырылды» (Шотбакова, 2014).

Үкіметтің арнайы қоныс аударушыларға қатысты жүргізіп отырған саясатын нақтылай түсу үшін 1948 жылғы 26 қарашада «Немістер, поляктар, қалмақтар, ингуштар, шешендер, финдер, латыштар және басқа да берілген аудандарға қоныс аударушылар мәңгіге көшірілді» және олардың қоныс аудару аумақтарынан ПМ органдарының рұқсатынсыз кетіп қалуы 20 жылға дейін лагерлерде ауыр еңбекпен жазаланды. 1945 жылдың 8 қаңтарында КСРО ХКК-нің «Арнайы қоныс аударылғандардың құқықтық жағдайы туралы» қаулысы шықты, онда арнайы қоныс

аударушылар ресми түрде толық құқықты азаматтар ретінде анықталды. КСРО ИМ ГУЛАГ бастығы генерал-лейтенант В.Наседкин түсіндіргендей, ендігі жерде күштеп қоныстандырылған барлық халық өкілдері «арнайы қоныс аударушылар жағдайына ауыстырылған адамдар еңбекақы мөлшеріне, тұрғын үй-коммуналдық тамақтануды, сауда мен мәдени-тұрмыстық мекемелерді қамтамасыз етуге құқылы, тек қана қоныс аудару ауданынан тыс жерлерге шығу құқығы кірмейді»деп көрсетті.

Сонымен, XX ғасырдың 30 жылдары, жер аударудың алғашқы жылдарында поляк ұлтына қарсы қуғын-сүргін бойынша Қазақстанға барлығы 13 600 отбасы жер аударылды: Оңтүстік Қазақстан облысына – 5 500, Алматы және Қарағанды облыстарына – 3 000, Шығыс Қазақстан облысына – 2 000, Ақтөбе облысына – 100 отбасы. Жалпы, кеңестік басқа да поляк операциялары қылмыстық істер ретінде 143 810 адамның ісі қаралды, оның ішінде 139 835 адам сотталды. Оның ішінде 111 091 адам (77,25%) ату жазасына кесілді, 28 744 адам (23%) қамауға алынды.

Ұлы Отан соғысы жылдары Қазақстанға жер аударылған поляктар саны 61 092 адамды құрады (Ақтөбе облысына – 5 646). Облыс бойынша олар келесідей қоныстанды: Ақтөбе ауданына – 615 адам, Мөртөк ауданына – 813, Қобда ауданына – 625, Ключевой ауданына – 947, Жұрын ауданына – 815, Темір ауданына – 875, Новороссийский ауданына – 655, Степной ауданына – 328, Родниковский ауданына – 330 (Степаненко, 2018).

Ақтөбе аймағына жер аударылған поляктардың әлеуметтік өмірге бейімделуін қалыптастыру барысында, 1941 жылы желтоқсанда облыста делегатура құрылып, онда депортацияланған поляктардың істерін Польша елшілігі қолға алды. Делегатураның есептеріне сәйкес, аймақтағы поляк депортанттарының жағдайын бағалауға болады. Келесідей мұрағаттық құжаттан үзінді: «Древская Мария Болеславовна, 1892 ж.т., полька, Варшавада, Рим-католик дінінде дүниеге келген. 1939 жылға дейін ол Львов облысының Самбор қаласында тұрды. Азаматтығы – поляк. 1940 ж.14 сәуірде Польшадан қуылды, 1941 ж. 10 шілдеде қамауға алынды, жазасын Қарағанды еңбекпен түзеу лагерінде өтеді. 1941 жылы 8 желтоқсанда босатылды, қазір Ақтөбе қаласында Ворошилов көшесі, 114 мекен-жайында тұрады» ақпараттар архивтерде осындай негіздерде сақталған. Делегатура поляк депортанттарын жұмысқа орналастыру мәселесімен де айналысты. Ең үлкен артель 1941 жылдан 1943 жылға дейін жұмыс істеген «Рекорд» артелі болды. Артель сыртқы киімдер мен іш киімдерді тігумен, балалар ойыншықтарын өндірумен айналысты. Төрағасы Станислав Додлица есімді поляк ұлтының азаматы болды.«Ақжар» кірпіш артелінде 25 поляк, «Утилькомбинат» артелінде де осынша адам жұмыс істеді. «Дружба» ауыл шаруашылығы артелі (Джурунда) әскери тапсырыстарды орындай отырып, пальто, етік, қолғап және етік тікті. Осы деректердегі штат кестесіне сәйкес 153 адамның 110-ы поляктар болды.Делегацияның құжаттарының деректері бойынша, аудандық атқару комитеттері поляктарға жұмыс күндері нан мен басқа да өнімдерді беруді, қалыпты өмір сүру жағдайларын қамтамасыз етуді бақылауға міндеттеді.Делегация эвакуация кезінде ата-анасынан айырылған поляк балаларына қамқорлық жасады, оларға арналған балалар үйлері Ақкөмір, Алға, Шалқар, Ақтөбе қалаларында болды.

Поляктарға арналған арнайы қоныс аудару режимі тек 1956 жылы 17 қаңтарда – КСРО Жоғарғы Кеңесі Президиумының арнайы Жарлығымен жойылды. Жарлық олардың арнайы қадағалауын жойды (комендатуралар деп аталады), бірақ поляктардың ресми түрде статусы қалпына келтірілмеді және бұрынғыдай әкімшілік органдардың бақылауында болды. Бұрынғы поляктардың «арнайы қоныстанушылары» толыққанды кеңес азаматтары болып саналғанына қарамастан, поляктардың көпшілігінде 1959 жылға дейін төлқұжаттары болған жоқ, ал кейбір аймақтарда оларға төлқұжаттар тек 1970 жылдары берілген. Өткеннің қайғылы оқиғаларын шынайы жарықтандыратын құжаттарға деген қызығушылық бүгінде күннен күнге артып келеді. Жақында халықтарды толығымен жер аудару тақырыбында көптеген көркем және тарихи-публицистикалық шығармалар жазылды. Сол оқиғалардың куәгерлерінің барлық естеліктері, осы тақырыптағы барлық үзінділер негізінен бір сарында көрсетілген: қайғы, ауыртпашылық, қорқыныш, трагедия. Алайда, халықтарды депортациялаудың толық тарихы – Сталиндік режимнің ең қорқынышты өнертабыстарының бірі әлі жазылмаған, ол адамзатқа қарсы осы қылмыстың мәніне ене алатын зерттеушілерін күтуде. Бұл варваризмнің механизмін ғана емес, оның бастауын, шығу тегін, себептері мен формаларын да ашу керек. Бұл зұлымдықтың «бір елде»

неге мұндай масштабта пайда болғанын түсіндіруге, оны психология, әлеуметтану, әлеуметтік құрылым, идеологияның ерекшеліктері тұрғысынан түсіндіруге тырысқан жөн (Этапы депортации, https://studbooks.net/542544/istoriya/etapy_deportatsii_polyakov_territorii_zapadnoy_ukrainy_kazahstan).

Күштеп қоныс аудару саясатын зерттеу барысында Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві басып шығарған «Қазақстандағы поляктар тарихынан (1936–1956)» құжаттар жинағы маңызды рөл атқарады. Жинақта Қазақстандағы поляк ұлтының кеңес азаматтарының жағдайы туралы құжаттар жарияланды. Украин КСР-нен поляктарды күштеп көшіріп әкелу және республикаға орналастыру, Екінші дүниежүзілік соғыс кезеңінде поляк субъектілерін депортациялау және республикада поляк елшілігінің делегатураларын құру, поляк патриоттары одағының қызметі, Ұлы Отан соғысы жылдарында Қазақ КСР-інде поляк әскери құрамаларын құру туралы материалдар сақталған. Архивтік материалдар екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және соғыстан кейінгі алғашқы жылдары поляк азаматтарының республикадағы өмірінің түрлі аспектілерін ашып көрсетеді. Жинаққа Республиканың мемлекеттік архивінде сақталатын және әлі күнге дейін ғылыми айналымға белсенді енгізілмеген 185 құжат енгізілді, оның 177-і алғаш рет жарияланды (Шотбакова, 2014). Осы уақытқа дейін жарияланған құжаттар жинақтарының ортақ кемшілігі жер аударылғанға және арнайы қоныс аударғанға дейін поляктардың діни өмірі туралы материалдардың толық болмауы, олардың жергілікті халықпен қарым-қатынасы туралы ақпараттың жеткіліксіздігі болып табылады. Жарияланған жұмыстар мен архив көздерін талдау кейбір шетелдік және кеңестік (ресейлік) авторлардың депортацияланған поляктарға қатысты статистикалық мәліметтері әр түрлі екенін, оларды әрі қарай нақтылауды қажет ететінін көрсетеді (Дегитаева, 2000:330).

Алматы облысының мемлекеттік архивінің қорларында поляктарды депортациялау бойынша өз құрамы бойынша әртүрлі құжаттар бар: Украина мен Белоруссияның батыс облыстарынан жер аударылған поляк азаматтарына қосымша материалдық көмек көрсету туралы КСРО және Қазақ КСР Халық Комиссарлары Кеңесінің қаулылары; КСРО-да поляк армиясы қызметшілерінің отбасыларының материалдық-тұрмыстық орналасуын жақсарту жөніндегі іс-шараларды өткізу туралы облыстық атқару комитеті төрағасының орынбасарының директивалық нұсқаулары, поляк азаматтарының тізімі, поляк азаматтарына түскен қайырымдылық жүкті заңсыз пайдалану туралы баяндама жазбасы, поляк азаматтарын КСРО-дан Польшаға қайтару жөніндегі нұсқаулықтар сақталған.

Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінде Ұлы Отан соғысы жылдары барысында шекаралық аймақтардан қоныс аударылған поляк халықтарының түрлі тізімдері берілген, онда аты-жөні, жеке мәліметтер, келу себептері, жұмыс жағдайлары мен орналасу ерекшеліктеріне де сипаттама берілген. Жалпы депортациялау барысында Ақтөбе облысы Темір ауданына қоныс аударылғандардың тізімі көрсетілген (АқОМА. 27-іс, 3-п.) «Темір ауданы бойынша польшалық азаматтар» ісінде 1941 жыл 31 қазаннан 1942 жыл 26 наурыз аралығындағы тізім көрсетілген. Аталған уақыт аралығында Екінші Дүниежүзілік соғыстың бағыты КСРО аумағына өткен кезінде қазақ жеріне қоныс аударылған халықтар көп болды. Ақтөбе облысы, Темір ауданына қоныстандырылған поляктар саны 590 жетті, көпшілігі шекаралық аймақтардан келген, отбасымен бірге қоныстандырылғандар да бар. Іс-құжат келесідей тәртіпте жасалған: қоныстанушы азамат толық аты-жөні, туған жылы және туған жері, ұлты, діні, қазақ жерінде тіркелген ауданы, аймаққа тіркелген номері, отбасылық жағдайы, тілі, отбасы мүшелерінің аты-жөні мен мекен-жайы көрсетілген. Мысалы, Кривокульска Юлия Пешровна 1904 жылы Торнополь облысы Козлов ауданында дүниеге келген, поляк, католик, 1940 жылы 13 сәуірде Темір ауданына әкелінген, 1922 жылдан тұрмыста, ата-анасы қайтыс болған; Стахыра Тадэуш Игнатович 1911 жылы Станислав облысында дүниеге келген, поляк, рим католик діні, 1941 жылы 6 қазанда Темір ауданы Ақтас аулына қоныстандырылған, 1940 жылдан отбасылы, ата-анасымен бірге көшіріліп әкелінген; Пруска Ядвига Зигмидовна 1924 жылы Скержевица облысында дүниеге келген, поляк, Рим католик дінінде, 1941 жылы 3 қазанда Темір ауданы Каганович кентіне әкелінген, тұрмыста емес, ата-анасының жағдайы белгісіз; Залевска Казимера Антоновна 1911 жылы Тлцана облысы, Хойново ауданында дүниеге келген, поляк, рим католик дінінде 1941 жылы 6 қазанда Темір

ауданына әкелінген, 1934 жылдан тұрмыста, ата-анасы жағдайы белгісіз. Тізімдегі азаматтардың салыстырмалы түрде алатын болсақ, көпшілігі Польша-Украин жерінен қоныс аударған, поляк ұлты азаматтары, католик дінін ұстанғандар, еркінен тыс көшірілген, барлығы дерлік Темір ауданы мен жақын селоларға қоныстандырылған, ата-аналары белгісіз жағдайда немесе Польша аумағында қалған.

Сондай-ақ Ақтөбе облысының мемлекеттік архивінде Ұлы Отан соғысы кезінде шабуылдар алаңы аймағында қалған тұрғындарды көшіру оқиғалары туралы «Әскери шабуылдарға ұшыраған аймақтардан эвакуацияланған тұрғандар тізімі» ісінде 1941 жылы 1 тамыздан қауіпті аймақтарда қалған аралас ұлт өкілдерін қазақ жеріне көшіру барысы қамтылған (АқОМА, 26-іс). Аталған іс-қағазда 1941 жылдың 1 тамызынан 1942 жылдың 1 қаңтарына дейін Ақтөбе облысының аудандарына көшіріп әкелінгендер тізімі берілген. Мұнда Батыс Украина және Батыс Белоруссиядан қоныстанған халықтардың алдымен аты-жөні, шифрленген номері, қай аймақтан қоныстандырылғандығы жөнінде ақпараттар берілген. Мысалы, С.Ослук Витовский облысынан, М.Полий Фостов ауданынан, М.Яровенко Запорожье ауданынан, А.Квасинский Виницкой ауданынан, И.Прибыловский Днепропетров ауданынан, И.Либанов Прижук ауданынан қоныстандырылған. Жоғарыда аталған уақыт аралығында 381 тұрғын эвакуацияланған және Ақтөбе облысының 12 аймағына тараатыла қоныстандырылған.

Ақтөбе облысына қоныс аударушылар туралы құжаттар арасында «Ақтөбе қалалық кеңестің арнайы қоныс аударушылар есебінде» (АқОМА, 626-іс). Ішкі Ресей мен Украина, Белоруссиядан келген түрлі ұлт өкілдері кездеседі. Іс-құжат Ақтөбе қалалық Еңбекші депутаттар кеңесінде атқарушы органдары бұйрығымен жазылған, облыстың 37 аудан-аймақтарына 1941 жыл 1 қаңтарынан 1946 жыл 1 қаңтарына дейінгі уақыт аралығындағы қоныстанған халықтарды құрайды. Қоныстанған халық арасында орыстар, украиндер, белорустар мен поляк халықтары кездеседі, басым көпшілігі белорустар мен поляктар құрайды. Тізімдеме келесідей тәртіппен орналасқан: толық аты-жөні, туған жылы, ұлты, қоныс аударылған мекен-жайы мен Қазақстандағы тіркелген аумағы, орналасқан жұмыс орны да көрсетілген. Мысалы, Чогат Антонина Константинович, Чогат Андрей Федорович, Чотау Терений Ивановна, Рубенец Ольга Васильевна, Оранбинский Иван Дмитриевич, Усин Анна Васильевна тағы басқа да қоныс аударушылар алфавиттік тәртіп бойынша тіркелген, жалпы, барлығы 200 астам халық өкілдері бар.

Ақтөбе облысының ішкі істер департаментінде архив құжаттарының істерінде кездейсоқ Польшадан депортацияланған поляктар жөнінде материалдар кездеседі. Мысалы, №718 істе – Батыс Украинадан жер аударылған поляк (Львов қ.) Нырский Юрий Алексеевтің құжаттары тіркелген. Міне осындай деректер №705, 715-істерде де кездеседі (Нырский, 1944:48).

Кеңес мемлекетін депортациялау саясаты жүзымдаған азаматтардың тағдырына әсер етіп, қазіргі тарихтың қорқынышты беттерінің біріне айналды. Зорлықпен қоныс аудару саясаты бірінші болып әсер етті. Тарихта әлі де болсын поляк халықтарының толық зерттелмеген өзіндік тарихы, қоныстану тағдыры, ұлттардың ары қарай өмір сүріп кету жолында жасалған жұмыстары қайта қарауды қажет етеді, әсіресе жергілікті Ақтөбе облысына қоныстандырылған поляктардың арғы тарихын қарастыру күн тәртібіндегі мәселелердің бірі, себебі тарихи фактілер жоқтың қасы, ал архив деректеріне көп уақытқа дейін қол жеткізу мүмкін болмады.

Осылайша, Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві және Ақтөбе облысы ішкі істер департаментінде сақталған, бұрынғы КСРО ХҚК архивінде сақталған депортацияланған поляк халықтары қатысты архив құжаттары әрі қарай зерттеуді қажет етеді.

Қорытынды. КСРО-ның жаппай саяси қуғын-сүргіннің түрлі сипаттарға ие болғаны белгілі, халықтарды көшіру, күштеп қоныстандыру процестері де аталған саясаттың айқын көрінісі. Қазақ жеріне қоныстандырылған халықтардың арасында поляктар ең көп ұлттық топтардың бірін құрады. Дәстүрлі поляк мәдениетінің тасымалдаушылары бола отырып, олар Қазақстан Республикасындағы қазіргі поляк диаспорасының негізін құрады. Әр түрлі саяси кезеңдерден өткен поляк халқы қазақ халқымен етене жақын араласып, тату қатынасқа көшіп үлгерді. Қазір Қазақстанда, статистикалық органдардың мәліметтері бойынша, 50 мыңға жуық поляктар тұрады. Кеңестік уақытта олардың саны қазіргіден әлдеқайда көп болған, шамамен 100 мыңдай күштеп

жер аударуға ұшырағаннан кейін қазақ жерінің әр түрлі аймақтарына қоныстандырылды. Поляктардың ең көп қоныстанған аймақтары ретінде Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қарағанды, Ақтөбе және Алматы облыстары алынады. Қазақ халқымен бірге түрлі саяси кезеңдерді бастан өткізіп, өмірдің қиын сынақтарына қарамастан, поляктардың көпшілігі ұлттық дәстүрлерді сақтап, жаңа ұрпаққа ана тіліне, мәдениетіне деген сүйіспеншілігін жеткізе алды.

Мақала OR 11465470 «XX ғасырдың 20-50 жылдарындағы Қазақстандағы жаппай қуғын-сүргін және ақтау үдерістері: бірыңғай деректер базасын құру» жобасын іске асыру шеңберінде Қазақстан Республикасы Білім және Ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен дайындалды.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Айдарбеков З.С., Ақтаева Л.С., Джағфаров Н.Р., Кан Г.В., Капаева А.Т., Осипов В.П., Шепель В.Н. Из истории депортаций. Казахстан 1930-1935 гг. Сборник документов. – Алматы: LEM, 2012. – 772 с.

Айдарбеков З.С., Ақтаева Л.С., Джағфаров Н.Р., Кан Г.В., Капаева А.Т., Осипов В.П., Шепель В.Н. Из истории депортаций. Казахстан. 1935-1939 гг. Сборник документов. – Алматы: LEM, 2014. – 740 с.

АқОМА (Ақтөбе облысының мемлекеттік архиві). 504-қ., 2-т., 27-іс.

АқОМА 30-қ., 1-т., 626-іс.

АқОМА. 1533-қ., 1-т., 26-іс.

Алдажуманов К.С., Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. – Алматы. Фонд «XX век», 1997. – 16 с.

Баймаханов М.Т. Государственно-правовые проблемы общенационального согласия реабилитации жертв политических репрессий. – Алматы: Фонд «XX век», 1998. – 11 с.

Баймаханов М.Т. Государственно-правовые проблемы общенационального согласия реабилитации жертв политических репрессий. – Алматы: Фонд «XX век», 1998. – с. 13.

Бексеитова А.Т. Депортация польского населения в Казахстан: их правовой статус и положение (1936-1956 г.г.) // <https://articlekz.com/article/11715>

Жумашев Р.М., Елеуханова С.В. Депортация поляков в Казахстан в 30-40-е годы XXв.: анализ исторических источников // https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6417/Жумашев_Депортация_3-75

Иосиф Сталин – Лаврентию Берия: их надо депортировать. Документы, факты, комментарии. Москва. – 1992. – 330 с.

Нырский Юрий Алексеевич, 1944 г.р. // Архив ДВД Актюбинской области. Ф. 12. Оп. 1. Д. №718. – 1944. 48 с.

О «Пакте Молотова — Риббентропа» (Краткая справка)– Историко-документальный департамент МИД России (24 июля 2008). Архивировано 6 апреля 2009 года.

Сборник документов: АП РК / Отв. ред. Л.Д. Дегитаева. – Алматы: Казахстан, 2000. – 344 с.)

Спецпереселенцы в Карагандинской области. Сборник документов и материалов. Караганда. – 2007. – 135 с.

Степаненко Н. О депортации поляков. // <https://avestnik.kz/o-deportatsii-polyakov/>

Шотбакова Л.К. Из истории депортации поляков в Казахстан (первая пол. XXв.) // <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/06/19/75ef99df96bf7ff18b433fa90103fd87.pdf>

Этапы депортации поляков с территории Западной Украины в Казахстан// https://studbooks.net/542544/istoriya/etapy_deportatsii_polyakov_territorii_zapadnoy_ukrainy_kazahstan

Этническая депортация поляков. Энциклопедия Красноярского края (17 сентября 2014) // <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov/>

REFERENCES:

Aidarbekov Z.S., Aktaeva L.S., Dzhangfarov N.R., Kan G.V., Kapayeva A.T., Osipov V.P., Shepel V.N. Izistoriideportatsiy.Kazakhstan. 1935–1939gg.Sbornikdokumentov[From the history of deportations. Kazakhstan. 1935–1939. Collection of documents]. – Almaty: LEM, 2014. – 740 p.[inRussian]

Aidarbekov Z.S., Aktaeva L.S., Dzhagfarov N.R., Kan G.V., Kapaeva A.T., Osipov V.P., Shepel V.N. Iz istorii deportatsiy. Kazakhstan 1930-1935gg. Sbornik dokumentov [From the history of deportations. Kazakhstan 1930–1935. Collection of documents]. – Almaty: LEM, 2012. – 772 p. [in Russian]

Aldajumanov K.S., Aldajumanov E.K. Deportatsiya narodov – prestupleniye totalitarnogo rezhima [The deportation of peoples is a crime of the totalitarian regime]. – Almaty. Fond «XX century», 1997. – 16 p. [in Russian]

AqOMA (Aqtobe oblysyn memleketi karchivi). F. 504. O. 2. D. 27

AqOMA. F. 1533. Op. 1. D. 26

AqOMA. F. 30. Op. 1. D. 626

Baimakhanov M.T. Gosudarstvenno-pravovyye problemy obshchenatsional'nogo soglasiya reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy [State-legal problems of national consent for the rehabilitation of victims of political repression]. – Almaty: Fond «XX century», 1998. – 11 p. [in Russian]

Baimakhanov M.T. Gosudarstvenno-pravovyye problemy obshchenatsional'nogo soglasiya reabilitatsii zhertv politicheskikh repressiy [State-legal problems of national consent for the rehabilitation of victims of political repression]. – Almaty: Fond «XX century», 1998. – 13 p. [in Russian]

Bekseitova A.T., Deportatsiyapolskogonaseleniya v Kazakhstan: ihpravovoi status i polozheniye (1936–1956 r.r.) [Deportation of the Polish population to Kazakhstan: their legal status and situation (1936–1956)] // <https://articlekz.com/article/11715> [in Russian]

Etapy deportatsiy polyakov s territoriy Zapadnoi Ukrainiy v Kazakhstan [Stages of deportation of Poles from the territory of Western Ukraine to Kazakhstan] https://studbooks.net/542544/istoriya/etapy_deportatsii_polyakov_territorii_zapadnoy_ukrainy_kazahstan [in Russian]

Etnicheskaya deportatsiya polyakov. Entsiklopediya Krasnoyarskogo kraya [Ethnic deportation of Poles. Encyclopedia of the Krasnoyarsk Territory] // <http://my.krskstate.ru/docs/greatwar/etnicheskaya-deportatsiya-polyakov/> [in Russian]

Iosif Stalin – Lavrentiyu Beriya: ikhnadodeportirovat'. Dokumenty, fakty, kommentarii [Joseph Stalin – Lavrentiy Beria: they must be deported. Documents, facts, comments]. – Moscow, 1992. – 330 p. [in Russian]

Nyrsky Yu.A. Arkhiv DVD Aktyubinskoy oblasti [Archive DVD of the Aktobe region]. F. 12. Op. 1. D. No. 718. – 1944, 48s. [in Russian]

O «Pakte Molotova — Ribbentropa» (Kratkaya spravka) [About the «Molotov-Ribbentrop Pact» (Brief information)]. – Historical and Documentary Department of the Russian Foreign Ministry (July 24, 2008). [in Russian]

Sbornik dokumentov [Sat. documents: AP RK] Resp. ed. L.D. Degitaeva. – Almaty: Kazakhstan, 2000. – 344 p.) [in Russian]

Shotbakova L.K. Iz istorii deportatsiy polyakov v Kazakhstan [From the history of the deportation of Poles to Kazakhstan] (the first half of the 20th century) // <https://e-history.kz/media/upload/1466/2014/06/19/75ef99df96bf7ff18b433fa90103fd87.pdf> [in Russian]

Spetspereselentsy v Karagandinskoy oblasti. Sbornik dokumentov i materialov [Special settlers in the Karaganda region. Collection of documents and materials Karaganda]. – 2007. – 135 p. n [in Russian]

Stepanenko N. O deportatsiy polyakov // <https://avestnik.kz/o-deportatsii-polyakov/> [in Russian]

Zhumashev R.M., Eleuhanova S.V. Deportatsiya polyakov v Kazakhstan v 30-40-ye gody KHKH v.: analiz istoricheskikh istochnikov [Deportation of Poles to Kazakhstan in the 30-40s of the XX century: analysis of historical sources]. https://rep.ksu.kz/bitstream/handle/data/6417/Жумашев_Депортация_3-75 [in Russian]

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_77-90

FTAMP 03.20:03.29

ОТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АСА МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ҚАБЫЛДАУЫ МЕН БАҒАЛАУЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША)

Д.А. Жұмағалиев* , **З.Қ. Арынова**

ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты. Қазақстан, Нұр-Сұлтан.

*Автор корреспондент

E-mail: darhanbai@mail.ru (Жұмағалиев), z_k_71@bk.ru (Арынова).

Аңдатпа. Мақалада отандық тарихшылардың Қазақстан тарихындағы аса маңызды тұлғаларды қабылдауы мен бағалауы мәселелері зерттеледі. Жұмыс Қазақстан тарихының әртүрлі мәселелері бойынша мамандар арасында жүргізілген социологиялық сауалнамаларының нәтижелерін зерттеуге негізделген. Бұл зерттеу Қазақстандағы қазіргі тарих ғылымын қалыптастыру тұжырымдамасын әзірлеу мақсатында ұйымдастырылған жобаның бір бөлігі болып табылады. Зерттеуге тапсырыс беруші Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты, ал жобаны орындаушы – ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институты қызметкерлерінің арнайы жұмыс тобы. Зерттеу респонденттерден арнайы сауалнама сұрақтарына жауап алу арқылы жүзеге асырылды, оның негізгі мақсаты Қазақстандағы тарих ғылымының жағдайын зерттеу болды. Алынған деректер негізінде республикалық маңызы бар Нұр-Сұлтан және Алматы қалалары мамандарының Қазақстан тарихында мейлінше оң рөл атқарған тарихи тұлғалар туралы пікірлеріне талдау жасалды.

Түйін сөздер: тарих, тарихи сана, тарихнама, Қазақстан, шетелдік зерттеушілер, замануи концепциялар, отандық ғалымдар, тарихи тұлғалар, пәнаралық байланыстар.

МРНТИ 03.20:03.29

ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫХ В КАЗАХСТАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ)

Д.А. Джумағалиев*, **З.Қ. Арынова**

Институт истории государства КН МОН РК. Казахстан, Нур-Султан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: darhanbai@mail.ru (Джумағалиев), z_k_71@bk.ru (Арынова).

Аннотация. В статье проводится исследование вопросов восприятия и оценки отечественными историками наиболее значимых личностей в истории Казахстана. Работа основана на изучении результатов социологических опросов анкетирования среди специалистов по разным вопросам истории Казахстана. Данное исследование является частью проекта организованного в целях разработки концепции по формированию современной исторической науки Казахстана. Заказчиком исследования выступил Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, а исполнителем проекта – специальная рабочая группа сотрудников Института истории государства КН МОН РК. Реализация исследования проводилась путем получения ответов респондентов на вопросы специальной анкеты, основной целью которой являлось изучение состояния исторической науки Казахстана. На основе полученных данных проводится

анализ мнений специалистов из городов республиканского значения Нур-Султан и Алматы по историческим деятелям, сыгравшим наиболее позитивную роль в истории Казахстана.

Ключевые слова: история, историческое сознание, историография, Казахстан, современные концепции, отечественные ученые, исторические деятели, междисциплинарные связи.

IRSTI 03.20:03.29

PERCEPTION AND ASSESSMENT BY KAZAKH HISTORIANS OF THE MOST SIGNIFICANT HISTORICAL PERSONS IN KAZAKHSTAN (BY THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS)

D.A. Jumagaliyev*, Z.K. Arynova

Institute of History of the State CS MES RK, Kazakhstan, Nur-Sultan.

*Corresponding author

E-mail: darhanbai@mail.ru (Jumagaliyev), z_k_71@bk.ru (Arynova).

Abstract. The article studies the issues of perception and evaluation by domestic historians of the most significant personalities in the history of Kazakhstan. The work is based on the study of the results of sociological surveys of questionnaires among specialists on various issues of the history of Kazakhstan. This study is part of a project organized in order to develop a concept for the formation of modern historical science in Kazakhstan. The customer of the study was the Institute of History and Ethnology named after Ch. Valikhanov, and the executor of the project is a special working group of employees of the Institute of State History of the KN MES RK. The study was carried out by obtaining respondents' answers to the questions of a special questionnaire, the main purpose of which was to study the state of historical science in Kazakhstan. Based on the data obtained, an analysis is made of the opinions of specialists from the cities of republican significance Nur-Sultan and Almaty on historical figures who played the most positive role in the history of Kazakhstan.

Key words: history, historical consciousness, historiography, Kazakhstan, foreign researchers, modern concepts, domestic scientists, historical figures, interdisciplinary connections.

Кіріспе. Ұлттың тарихи санасын қалыптастыру – қазақстандықтардың ұлттық болмысын қалыптастыру үшін өте маңызды және өзекті процесс. Бұл процестің маңыздылығы туралы Қазақстан Республикасының Президенті Қ.-Ж.К. Тоқаев ел халқына жолдауларында, сөйлеген сөздерінде және бұқаралық ақпарат құралдарындағы мақалаларында бірнеше рет айтты. Бұл ретте тарих ғылымының маңыздылығы жиі айтылды. Солардың ішінде 2020 жылдың 1 қыркүйегіндегі Қазақстан қоғамына дамудың жаңа парадигмасын әзірлеу және тұтас ұлт сапасын арттыру міндеті қойылған Жолдауды атап өтеміз. Олардың орындалуы ұлттың дамуы мен ілгерілеуінің қажетті шарты ретінде қарастырылды (Тоқаев, 2020). Тағы бір маңызды құжат деп мемлекет басшысының 2021 жылғы 1 қыркүйектегі Жолдауын атауға болады, онда Қазақстан Республикасының Президенті еліміздің мәдени-тарихи мұрасының әлеуетінің байлығын қоғамды біріктіру және ұлттық бірегейлікті нығайту мәселелерінде тиімді пайдаланудың маңызды рөлін атап өтті (Тоқаев, 2021).

Ұлттың тарихи санасы көп жағдайда ұлттық тарихтың белгілі бір кезеңдерінде маңызды рөл атқарып, артына бай тарихи-мәдени мұра қалдырған жеке тұлғалардың төңірегіне қоғамның топтасу негізінде құрылатынын айта кеткен жөн. Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі (Назарбаев, 2018). Сондай-ақ, бүгінгі таңда жүзеге асырылып жатқан ұлттық тарихты қайта зерделеу үдерісін ескере отырып, тарихи тұлғалар мен олардың қоғам мен мемлекет дамуына қосқан үлесі туралы объективті пікір қалыптастырудың аса маңызды екенін атап өтеміз. Бұл ретте тұлға емес, тарих ағымына әсер еткен әрекеттердің жиынтығы, олардың тарихқа, жалпы мемлекетке қосқан үлесі бағаланады. Сондықтан ұлы тұлғаларды анықтау бойынша ғылыми-зерттеу жұмысында субъективті факторды

жоққа шығару үшін сауалнама, мамандар пікірі, құжаттарды, басылымдарды талдау және тағы басқалары сияқты социологиялық әдістердің мүмкіндіктерін кеңінен пайдалану керек.

Сондықтан да Қазақстан тарихындағы жекелеген тарихи тұлғаларға баға беру социологиялық зерттеулердің өзекті мәселелерінің бірі болды. Зерттеу барысында тарих ғылымдарының кандидаттары, докторлары немесе PhD докторлары ғылыми дәрежелері бар тарих саласындағы беделді мамандармен сұхбат жүргізілді. Кәсіби тарихшы болып табылатын респонденттер сауалнама сұрақтарына жауап бере отырып, олардың түсінігіндегі Қазақстан тарихындағы ең маңызды тұлғалар мен ел халқының тарих ғылымына деген қызығушылық деңгейін анықтауы керек болды. Алынған деректер негізінде ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жұмыс тобының қызметкерлері ең жиі аталып өткен тарихи тұлғаларды іріктеп алды. Жүргізіліп жатқан зерттеу Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жалпы жетекшілігімен жүргізіліп отырған «Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымын қалыптастырудың ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеу» жөніндегі бағдарламалық қаржыландыру жобасының маңызды бөлігі болып табылады.

Тарих саласындағы отандық сарапшылардың ең маңызды тарихи тұлғаларды қабылдауы мен бағалауына қатысты тарихи тақырыптардағы әлеуметтанулық зерттеулер онша көп емес екенін атап өткен жөн. Негізінен Қазақстанда мұндай сауалнамалар кәсіби тарихшылардың қатысуынсыз қарапайым халық арасында жүргізілді. Сонымен бірге тарих саласының мамандары көбінесе сауалнамалардың тікелей қатысушылары болмағандықтан, тек жүргізіліп жатқан социологиялық зерттеулердің нәтижелерін бағалап, талдай алатын. Сондықтан, респонденттері көбіне ғылыми дәрежесі бар тарихи бейіндегі кәсіби мамандар болғандықтан, жүргізіліп жатқан зерттеулер осы тектес социологиялық зерттеулер арасында ерекше маңызға ие. Бұл мақалада біз жұмыс тобының қызметкерлері 2021-2022 жылғы зерттеу барысында Қазақстанның әртүрлі аймақтарынан 100-ден астам сарапшылармен жүргізілген сауалнаманың кейбір нәтижелерін ұсынғымыз келеді.

Бұл мақалада Қазақстанның ірі қалалары Нұр-Сұлтан мен Алматыдан келген 42 сарапшының жауаптарын талдаудың жекелеген нәтижелері берілген, мұнда ел халқының жалпы тарихқа және аса маңызды тарихи тұлғаларға деген қызығушылығын бағалайтын деректер зерттелген.

Материалдар мен методология. Осы жұмыстың мақсаты мен міндетіне байланысты, социологиялық ақпаратты жинаудың ең танымал әдісі ретінде социологиялық сауалнама пайдаланылды. Бұл әдіс әмбебап болып табылады, өйткені ол адамдардың субъективті әлемі, олардың қалауы, пікірлері және адамның объективті сипаттамалары туралы ақпарат алудың негізгі әдісі болып саналады. Социологиялық сауалнаманың негізі жанамалы жартылай жабық сауалнама болды. Сауалнама нәтижелері кәсіби тарихшылардың ұлттық тарих контекстіндегі ой-пікірлерін көрсетеді және қоғам өмірінде символдық және топтастырушы рөл атқарған тұлғалар шеңберін анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау. Қазақстанның тарих ғылымы дамуының қазіргі кезеңінде жеке тұлғаның тарихтағы рөлін зерттеу мәселесі республиканың тарихи санасының жаңа концепциясын қалыптастыру жұмысының басым міндеттерінің біріне айналды. 1995 жылы Қазақстан Республикасы Президенті жанындағы Мемлекеттік саясат туралы Ұлттық кеңес бекіткен «Қазақстанда тарихи сананы қалыптастыру» тұжырымдамасы қабылданған болатын. Мұнда тарихтың, әсіресе, қоғам дамуының өтпелі кезеңдерінің ерекше маңызы көрсетіліп, тарихи білімнің негізгі басымдықтары, тарих ғылымының проблемалары, тарихи білім беру мен ағарту ісінің болашағы белгіленген болатын.

Тарихи сананың аспектілерін зерттеу пәнаралық зерттеулер кешенінің қажеттілігін айқын көрсетеді. Ең шынайы нәтижелерді гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдардың, ең алдымен тарих пен әлеуметтану әдістері мен тәжірибесін қолдану арқылы ғана алуға болады. Зерттеушілер әлеуметтанудың (тарихи әлеуметтанудың) зерттейтін бір саласы ретінде тарихи сана мен тарихи жадыны атайды (Романовский, 2000: 13). Әлеуметтануда Ж.Т. Тощенконың пікірінше, мысалы, философиядағыдай қоғамдық сананың теориялық деңгейі емес, нақты адамның немесе адамдар тобының ұстанымында бейнеленетін нақты жұмыс істейтін сана зерттеледі. «Елге, әлеуметтік топтарға, жеке адамға, халық өміріндегі кейбір мәселелерге әсер ететін маңызды тарихи оқиғалар»

әлеуметтанушы ғалымдардың назарын жиі аударып зерттеу объектісі болып табылады (Тощенко, 2000: 4).

Алдымен, 1990-2000-шы жылдары посткеңестік кеңістік мемлекеттерінде жарияланған тарихи сананың түрлі әлеуметтанулық зерттеулерінің нәтижелеріне тоқталған жөн. Посткеңестік кеңістікте салыстырмалы түрде жүйелі түрде тарихи сананы зерттеуге байланысты социологиялық зерттеулер тек Ресей Федерациясында жүргізілді. Азаматтардың тарихи санасының деңгейін зерттеуге арналған алғашқы бүкілресейлік зерттеу В.И. Меркушин бастаған зерттеу тобының «Историческое сознание: состояние, тенденции развития в условиях перестройки» атты еңбегі болды (Тощенко, 2000: 5-8, 11-13). Осы зерттеу нәтижесі бойынша респонденттер оң бағасын берген тарихи тұлғалардың ішінде атап айтқанда, Петр I – 74%, В. Ленин – 57%, Г. Жуков – 55%, А. Невский – 28% (Тощенко, 2000: 8). Тарихи тұлғаларға деген көзқарасты анықтауда олардың тұлғасы емес, жалпы тарих барысына, сондай-ақ тұтас дәуірге әсер еткен іс-әрекеттері мен қызметтерінің жиынтығы бағаланатыны сөзсіз.

1991 жылы Мәскеу мемлекеттік педагогикалық университетінің әлеуметтану және саясаттану кафедрасы «Историческое сознание современной студенческой молодежи» атты тақырыпта зерттеу жүргізді (Утенков, 2000: 119-122). Осы зерттеу нәтижесінде жастардың тарихи санасының қалыптасу механизмі, тарихи жадының тереңдігі, тарихи оқиғалар мен тарихи тұлғаларға көзқарасы мен бағасы туралы деректер алынды. Алынған нәтижелердің бір бөлігі жастардың XX-шы ғасырдағы тарихи тұлғаларға деген көзқарасына қатысты болды. Сауалнама барысында «Сіздің ойыңызша, XX ғасырдағы Ресей мемлекет қайраткерлерінің қайсысы, еліміздің дамуына көбірек әсер етті?» деген сұрақ қойылған. Нәтижесінде төмендегідей келесідей мәліметтер алынды: В. Ленин – 50%, М. Горбачев – 48%, П. Столыпин – 38%, И. Сталин – 37%, Б. Ельцин – 14%, Н. Хрущев – 8%, Николай II мен Л. Брежнев – 6%, Ю. Андропов – 4% (Утенков, 2000: 120-121). Зерттеу авторларының айтуынша, мұндай нәтижелерге тарих ғылымынан гөрі, бұқаралық ақпарат құралдары, публицистика көбірек әсер еткен.

2009 жылы «Восприятие молодежью новых независимых государств истории советского и постсоветского периодов» атты үлкен зерттеу жүргізілді. Бұл посткеңестік кеңістікте бүгінгі күнге дейін жүргізілген және тарихты, тарихи жады мен тарихи сананың басқа да аспектілерін қабылдау мәселелеріне арналған ең ірі социологиялық зерттеу болып табылады (Задорин, 2009). Бұл зерттеуде азаматтардың тарихи санасына сипаттама тарихты қабылдаудың үш бағытын анықтау арқылы берілді: тарихи тұлғаларға көзқарас пен баға, тарихи оқиғаларды қабылдау, бірақ барлық сұрақтар хронологиялық тұрғыдан XX ғасырмен шектелді. Сауалнамада берілген тарихи қайраткерлер арасында ел басшылары Николай II мен В. Лениннен бастап, М. Горбачев пен Б. Ельцинге дейін, сонымен қатар, атақты ғалымдар, қолбасшылар және басқалар болды.

Басқа посткеңестік елдерге қарағанда 1990 жылдары Қазақстанда тарихи сана бойынша арнайы социологиялық зерттеулер жүргізілген жоқ. Сондықтан бұл кезеңге арналған эмпирикалық деректер қоры жоқ. Ең алғашқы зерттеулердің бірі 2000 жылдардың бірінші жартысында Е.С. Омаровтың социологиялық сауалнамасы, оның нәтижелері мен материалдары 2006 жылы танымал «Социологические исследования» ғылыми журналында жарияланды (Омаров, 2006: 69-72). Е.С. Омаров өзінің «Что мы знаем о казахской цивилизации?» атты мақаласында социологиялық сауалнама нәтижесіне сүйене отырып, өркениет пен мәдениет құбылысын қазақтың тарихи-мәдени символдары арқылы түсінуге талпыныс жасады. Бұл зерттеу өзінің мақсаттары мен сұрақтарының тақырыптары тұрғысынан, әсіресе алынған нәтижелер тұрғысынан белгілі бір дәрежеде қазақстандықтардың тарихи санасын талдауға мүмкіндік беретін алғашқы үлкен деректер қорын берді. Бұл сауалнама халық саны бойынша еліміздің ең үлкен қаласы Алматыда және негізінен университет оқытушылары мен студенттері арасында жүргізілді. Жүргізілген зерттеу – сауалнама түріндегі жаппай сауалнама болды, ал іріктеу көлемі 704 адамды құрады (Омаров, 2006: 70).

2009 жылы «Еуразиялық монитор» тұрақты еларалық халықтық сауалнама жүргізу жүйесі негізінде «Восприятие молодежью новых независимых государств истории советского и постсоветского периодов» жобасы жүзеге асырылды (Илеуова, 2015). Бұл осы уақытқа дейін Қазақстанда және посткеңестік кеңістіктің басқа елдерінде тарихи сана мен тарихи жады

мәселелері бойынша жүргізілген жалғыз және ең ауқымды зерттеу. Зерттеудің қазақстандықтарға арналған «ұлттық» бөлімінде ұлт қайраткерлері ретінде А. Иманов, Ә. Бөкейханов, Т. Рысқұлов, Д. Қонаев, О. Сүлейменов берілген. Сауалнама елімізде 2009 жылдың 20-28 сәуір аралығында өтіп, жалпы 1091 респондент қамтылған.

2010 жылы ҚР БҒМ ҒК Философия, саясаттану және дінтану институтының қызметкерлері «Этнические стереотипы и границы межкультурного понимания в Республики Казахстан» атты жобасын жүзеге асыру шеңберінде әлеуметтік зерттеу жүргізді. Зерттеу нәтижелері қазақстандықтардың тарихи санасының өткенге баға беру, оның Қазақстан азаматтарының интеграциялану процесінде маңызды факторлар арасындағы орнын анықтау сияқты аспектілерін анықтауға мүмкіндік береді (Дунаев, 2016: 44).

2011 жылы «Стратегия» орталығы еліміздің халқы пен сарапшылары арасында «Сіз ел тарихындағы қандай оқиғаларды мақтан етесіз?» деген тақырыпта сауалнама жүргізген болатын. Сауалнамаға жалпы 1600 респондент және 48 сарапшы қатысқан (Илеуова, 2015). Бұл жолы сауалнама қатысушыларына ашық сұрақтар ұсынылды. Яғни, қандай да бір оқиғаны қатысушылардың өздері еске алуы тиіс болды.

Қазақстан азаматтарының тарихи санасы мәселелерін қамтыған «Ценности и идеалы независимого Казахстана» атты ұжымдық монография 2015 жылы жарық көрді (Шаукенова, 2015). Халық арасындағы сауалнама Қазақстанның барлық аймақтарында жүргізіліп, респонденттер саны кемінде 1000 респондентті құрады.

Көрсетілген әлеуметтанулық зерттеулерден бөлек, 2014 жылы А.П. Коновалов жүргізген жұмысты атауға болады. Ол қазақстандықтардың тарихи санасы мен этномәдени құндылықтарының аймақтық деңгейде атап айтқанда, Шығыс Қазақстан қалаларының бірінің тұрғындары арасында таралуын зерттеді (Коновалов, 2015). Зерттеудің негізгі әдісі сауалнамалық анкета болды, респонденттердің жалпы саны 517 адамды құрады. Сауалнама барысында тек сұрақтар ғана емес, сонымен қатар облыс тұрғындарының тарихи сауаттылық деңгейін анықтауға көмектесетін иллюстрациялық материал да пайдаланылды. Сонымен қатар, респонденттерге тарихи білім деңгейін көтеру бойынша өз ұсыныстарын енгізу ұсынылды.

Соңғы жылдардағы осы тақырыптағы жұмыстардың бірі ретінде Г.Ж. Сұлтанғазы мен Л.К. Мұқатаеваның мақаласын атап өтуге болады (Султанғазы, 2020). Мақалада уақыт пен рухани мұраны сақтау арасындағы объективті байланысты қамтамасыз ететін құбылыс ретінде адам мен тарихтың өзара әрекеттесу мәселелері қарастырылған. Зерттеудің негізгі құралы ретінде социологиялық сауалнама пайдаланылды. Бұл белгілі бір тарихи тұлғалар мен оқиғалардың қоғамның санасы мен жадындағы маңызын белгілеу және анықтау арқылы қоғам мен өткен құбылыстың арақатынасының сенімді бейнесін жасауға мүмкіндік берген.

Сонымен, қазақстандықтардың тарихи санасының нақты деңгейін зерттеуге бағытталған Қазақстанда жүргізілген социологиялық зерттеулерге шолу мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Біріншіден, қолда бар барлық зерттеулер тек 2000-шы жылдарға қатысты, яғни тәуелсіздіктің алғашқы онжылдығында отандық тарих саласындағы сарапшылардың арасында тарихи тұлғаларды қабылдау мен бағалауына қатысты зерттеулер жүргізілмеген, сондықтан бұл Қазақстан азаматтарының тарихи санасының даму динамикасын анықтауға қиындық тудырады. Екіншіден, зерделеуге болатын материалдардың қолжетімді көлеміне қарамастан, әлі де болса зерттеу жүргізу және бұқаралық тарихи сананы зерттеу бойынша көбірек мәліметтерді қалыптастыру тәжірибесі жүруде. Үшіншіден, соңғы жылдардағы зерттеулер санының артуы азаматтардың тарихи санасының өсуіне жауап ретінде қоғам мен мемлекет тарихи сана бойынша зерттеулер жүргізуге мүдделі деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеудің теориялық негізін тарихи-әлеуметтанулық зерттеу саласындағы шетелдік және қазақстандық ғалымдардың еңбектері құрады. Олардың ішінде: Р.С. Абдуллаев пен М.М. Гасановтың (Абдуллаев, 2021), Н.П. Копцеваның (Копцева, 2013), Д.А. Бажанов пен В.В. Хуциевтің (Бажанов, 2020), М.Р. Горюнова, О.Р. Шефер және Т.Н. Лебедеваның (Горюнова, 2021), А.В. Святославскийдің (Святославский, 2010), И.В. Амбарцумовтың (Амбарцумов, 2019), Н.С.

Лапин мен М.С. Томанованың (Лапин, 2016), А.З. Адиевтің (Адиев, 2021), И. Шубрт, И. Винопал және М. Вавраның еңбектері (J. Subrt, 2012).

Бастапқы кезең ретінде зерттелетін мәселенің теориялық негіздерін анықтау болды. Әзірбайжан ғалымдары Р.С. Абдуллаев пен М.М. Гасанов сұхбатта сұрақ қою әдісінің негізгі түрлерін қарастырады. Мұнда бір респондентпен немесе топпен толық уақытты өзара әрекеттесу болады. Сонымен қатар сауалнамаларды қолдану, егер зерттеу әртүрлі географиялық орындарда жүргізілсе, жалпы материалды алуға және салыстырмалы талдауды дайындауға ықпал етеді. Сондай-ақ сұхбаттың терең талдаулар жүргізуге және белгілі бір фактілерді егжей-тегжейлі көрсетуге көмектесетіні ескеріледі (Абдуллаев, 2021: 373-380). Алдын ала әзірленген сауалнама қосымша көмекші материал ретінде қызмет атқарады.

Н.П. Копцева сауалнаманың маңыздылығын сұхбат беруші мен респондент арасындағы әлеуметтік-психологиялық байланыс арқылы вербалды сипаттағы бастапқы ақпаратты тікелей немесе жанама алу әдісі ретінде қарастырды. Бұл ретте респонденттің өзі зерттелетін әлеуметтік процестер мен құбылыстардың тікелей қатысушысы болады (Копцева, 2013: 410).

Д.А. Бажанов пен В.В. Хуциев тарих студенттерінің жастар тобының әлеуметтік маңызды оқиғалар мен тарихи жады туралы қабылдауын зерттеу үшін сауалнама жүргізді. Пайдаланылған сауалнамалар бірнеше бөліктерге бөлінді. Жарияланған сұрақтарды қатаң реттілік жүйесімен толтыру ұсынылды. Бұл жағдай зерттеудің маңызды және іргелі нүктесі болды. Өмірлік тәжірибе, құндылықтар жүйесі және сауалнамада қойылған сұрақтарға респонденттердің эмоционалды жауабы, сондай-ақ олардың жеке дүниетанымы сияқты көрсеткіштерді зерттеуге ерекше назар аударылды (Бажанов, 2020: 335).

И. Шубрт, И. Винопал және М. Вавра чех азаматтары арасында сауалнамалық зерттеу жүргізіп, үш аспектісін қарастырған. Бірінші, чех халқының өз тарихын білуі және оған қызығушылығы, екінші, олардың тарихи процесс туралы түсінігі және өткен, қазіргі және болашақ арасындағы байланыс, үшінші, өздерінің ұлттық тарихын, маңызды кезеңдері мен оқиғаларын бағалауы. Тарихи сана мәселесі социологиялық әдіснаманың көмегімен атап айтқанда, сандық тәсіл арқылы қарастырылады. Мәселен, алдымен, өз тарихына қызығушылық танытатын чех халқының саны бағамдалады. Одан кейін назар тарихи сананың жалпы аспектілеріне ауысады (J. Subrt, 2012: 83-84).

М.В. Горюнова, О.Р. Шефер және Т.Н. Лебедеваның ұжымдық мақаласында сауалнамалық зерттеулерді қолдануда және олардың нәтижелері бойынша графиктер мен кестелер түрінде көрнекі материалдарды құрастыруда жаппай қамтуды (200 адам) пайдаланудың маңыздылығын атап өтті. Алынған нәтижелер мұғалімдердің мәдени-ағартушылық қызметінде, атап айтқанда физика пәнінде тарихи материалды негіз ретінде пайдалану қажеттілігін түсінуге ықпал етті (Горюнова, 2021: 79-84). А.В. Святославскийдің жұмысында Мәскеу облысы тұрғындарының ұжымдық тарихи жады саласындағы (2009-2010 жж.) қалаулары мәселесі бойынша социологиялық зерттеулердің нәтижелері талданады. Сауалнама мен сұхбат респонденттердің (500 адам) пікірінше, ұлттық тарихтағы Мәскеу облысында ескерткіш қоюға лайықты тарихи тұлғалардың рейтингін анықтауға бағытталған (Святославский, 2010: 1-3).

И.В. Амбарцумовтың сауалнамалық зерттеулер нәтижелері ғана емес, сонымен қатар жүзеге асыру формасы, кезең-кезеңдігімен және анонимділігімен де қызықтырады. Жұмыстың негізгі мақсаты – тарихтан тыс мамандық студенттерінің тарихқа деген қызығушылық деңгейін анықтау болды. Бірінші сұрақтың нәтижесі бойынша респонденттер тарихқа қызығатындар, осы пәнге ішінара қызығушылық танытатындар және тарихқа немқұрайлылық танытқандар болып үш топқа бөлінді. Айта кету керек, респонденттер өз жауаптарын дәлелдеуге мүмкіндік алды және бірнеше сауалнамада егжей-тегжейлі уәждер болды. Бұл олардың экспериментке эмоционалды және мотивациялық қатынасын анықтауға ықпал етті. Кейіннен тарихтың отандық немесе шетелдік, сүйікті кезең, тарихи білімнің таңдаулы саласы, білім беру функциялары, студенттердің ағымдағы оқуға көзқарасы сияқты салаларына қосымша грация жүргізілді (Амбарцумов, 2019).

Н.С. Лапин мен М.С. Томанованың ұжымдық зерттеуінде Eurasian Monitor жүйесі жүргізген зерттеу және «Стратегия» қазақстандық әлеуметтік-саяси зерттеулер орталығының нәтижелері негізінде алынған еларалық анкеталық сауалнамалар материалдарына талдау жасалады. Зерттеу

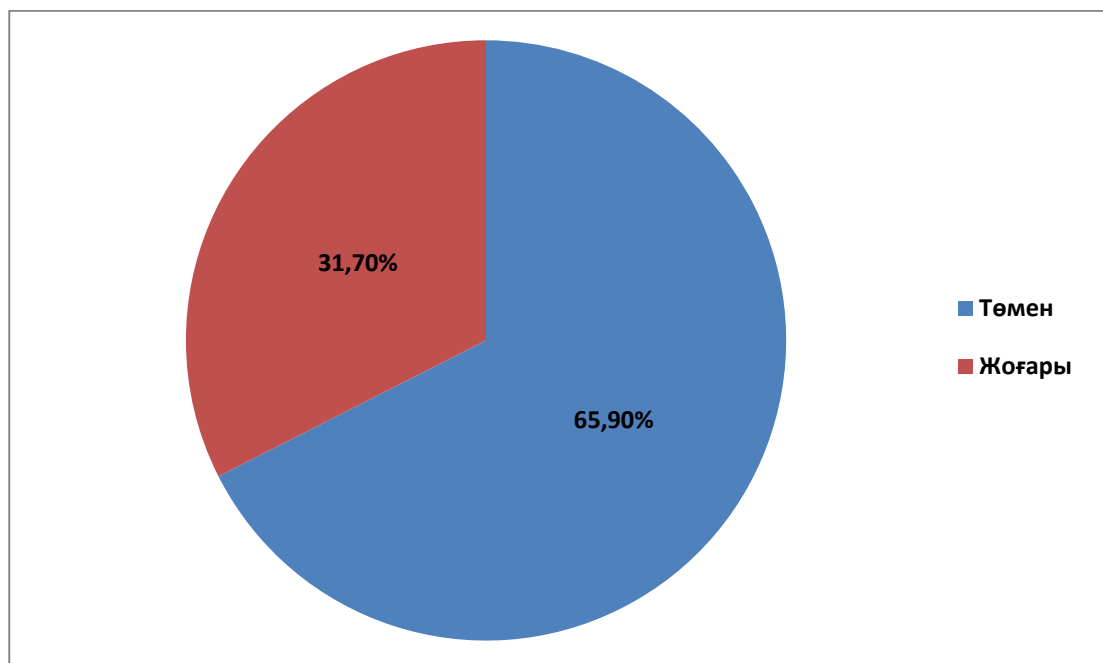
пәні посткеңестік кеңістіктегі жастардың XX-ғасырдың ең маңызды тарихи кейіпкерлерін және сол кезеңдегі маңызды оқиғаларды анықтаудағы қабылдауының көрсеткіштері, олардың тарихқа көзқарасы және олар туралы хабардарлық сезіну деңгейі болды. Зерттелетін аймақ елдері жастарының идеологиялық ұстанымдарын және олардың кеңестік тарихтың маңызды оқиғаларына қатынасын анықтау үшін де идеологемалық талдаулар жүргізілді. Топтастыру кесте түрінде орындалып, графиктер модельденеді. Аталған жұмыста бұған дейінгі зерттеулердің нәтижелері де сараланған. Жалпы, анкеталық зерттеулерді талдаудың арқасында зерттеушілер халықтың тарихқа деген қызығушылық деңгейі, оның білім деңгейіне көзқарасы, посткеңестік кеңістік жастарының ортақ өткен тарихтың маңызды оқиғалары мен тарихи тұлғаларына берген бағасы сияқты деректерді жеткілікті түрде егжей-тегжейлі зерттей алған (Лапин, 2016).

Сонымен, жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, сауалнама респонденттердің зерттеу объектісіне қатынасын өлшеудің тиімді құралы болып табылады деген қорытынды жасауға болады. Сауалнамалар респонденттер өз пікірін егжей-тегжейлі түрде білдіретін ашық немесе ұсынылған жауаптардың бірі тандалған жабық болуы мүмкін. Бірінші нұсқа респондент жауабының құрамдас бөліктерінің ең негізделген көзқарасын қалыптастыруға ықпал етеді. Екіншісі әрі қарай графиктер немесе кестелер құру үшін есептеулер жүргізуді, сондай-ақ респонденттің қойылған сұраққа қатынасының деңгейін анықтауды қолдайды. Сауалнамаларды қолдану қысқа мерзімде респонденттердің көп санын қамтуға ықпал етеді. Сауалнама материалы негізінде зерттеуші деректердің жеткілікті үлкен көлемін талдау және есептеулер жүргізу, кестелер мен графиктер құру мүмкіндігін алады. Сауалнама материалдарымен жұмыстың бұл түрлері объективті нәтижелерге қол жеткізуге ғана емес, сонымен қатар оларды ең ыңғайлы және қолжетімді көрнекі түрде көрсетуге көмектеседі.

Нәтиже. ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының жұмыс тобының қызметкерлері жүргізген социологиялық сауалнама Қазақстанның ірі қалалары – Нұр-Сұлтан мен Алматыдан барлығы 42 ғылыми сарапшыны қамтыды. Респонденттер Қазақстан тарихындағы мейлінше оң рөл атқарған тарихи тұлғаларды көрсетуі тиіс болды. Бұл қалалар еліміздегі ең маңызды білім мен ғылым ошақтары орналасқан орталық ретінде таңдалды. Мұнда сұхбат алынған көптеген сарапшылар, тарих ғылымдарының кандидаттары мен докторлары, сонымен қатар PhD докторлары өздерінің ғылыми қызметін жүзеге асыратын көптеген ірі оқу орындары мен ғылыми мекемелер орналасқан.

Мәселен, Алматы қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің, А.Х. Марғұлан атындағы Археология институтының, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университетінің, Еуразия технологиялық университетінің, Қ. Сәтбаев атындағы Қазақ ұлттық технологиялық университетінің сарапшылары. Нұр-Сұлтан қаласындағы ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің, Еуразиялық гуманитарлық институтының, М.С. Нәрікбаев атындағы Қазақ мемлекеттік заң университетінің, «Шабыт» Қазақ ұлттық өнер университетінің респонденттері.

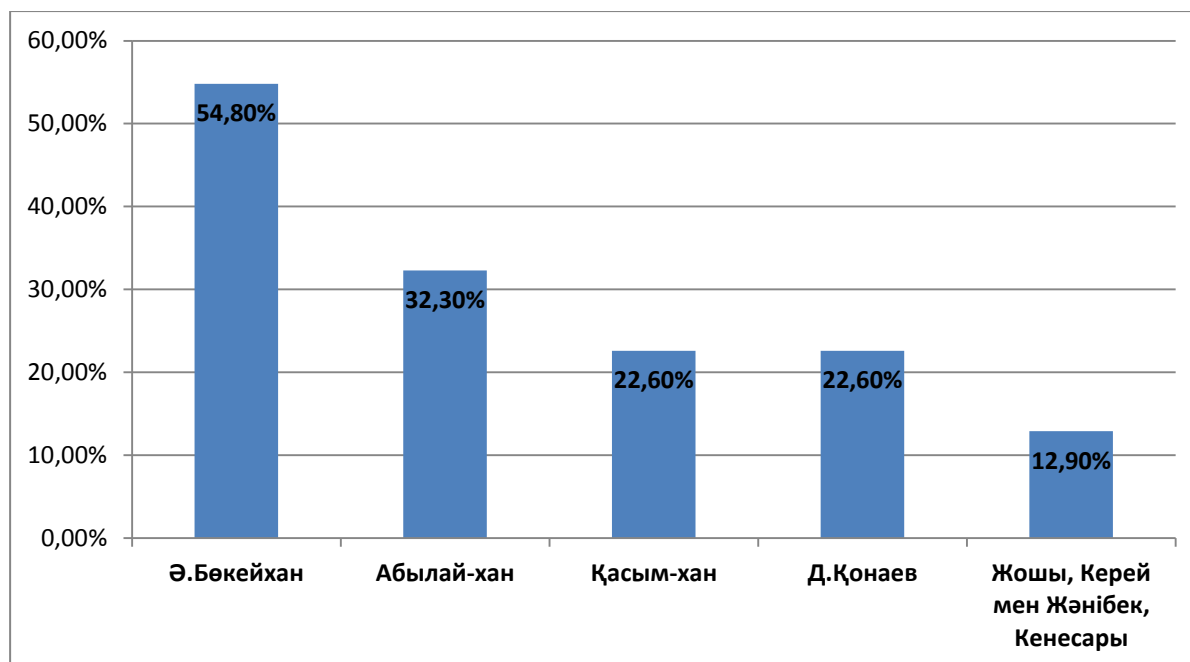
Әлеуметтанулық сауалнама бірқатар өте маңызды мәліметтерді бөліп көрсетуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, азаматтардың өз елінің тарихына деген қызығушылық деңгейі туралы қызықты мәліметтер алынды (1 сурет). Біріншіден, сарапшылардың басым көпшілігі Қазақстан азаматтарының өз тарихына деген қызығушылығын атап өте келе, оның «төмен» екенін көрсетті - 65,9%. Сәл аз сарапшылар қазақстандық қоғамның өз тарихына деген қызығушылығын «жоғары» деп бағалады. Бұл пікірді респонденттердің - 31,7% көрсетті.

1 сурет. Азаматтардың Қазақстан тарихына қызығушылығы

Сонымен қатар, зерттеуде ұсынылған кейіпкерлер әртүрлі, кейде қарама-қарсы, құндылық және идеологиялық көзқарастардың өкілдері екенін ескерген жөн. Мысалы, Қасым-хан, Әбілқайыр-хан, Абылай-хан, Д. Қонаев – мемлекеттің азды-көпті табысты көшбасшылары ғана емес, өмірдің түбегейлі әртүрлі үлгілерінің символдары. Тиісінше, әрбір елдің ішінде респонденттердің идеологиялық және саяси көзқарастарына байланысты оларға деген көзқарас әртүрлі.

Қазақстан тарихында аса маңызды және оң рөл атқарған қайраткерлерді анықтаудағы басты мәселе бойынша деректерді талдауға көшсек, мұнда мамандар негізінен мына тұлғаларды таңдады: Ә. Бөкейхан, Абылай-хан, Д. Қонаев, Қасым-хан, Керей мен Жәнібек хандар. Айта кету керек, Нұр-Сұлтан қаласы бойынша сарапшылардың жауаптарына сүйене отырып, келесі диаграмманы ұсынуға болады:

2 сурет. Қазақстан тарихында мейлінше оң рөл атқарған тұлғалар (Нұр-Сұлтан қаласының сарапшылары сауалнамасының нәтижелері бойынша)

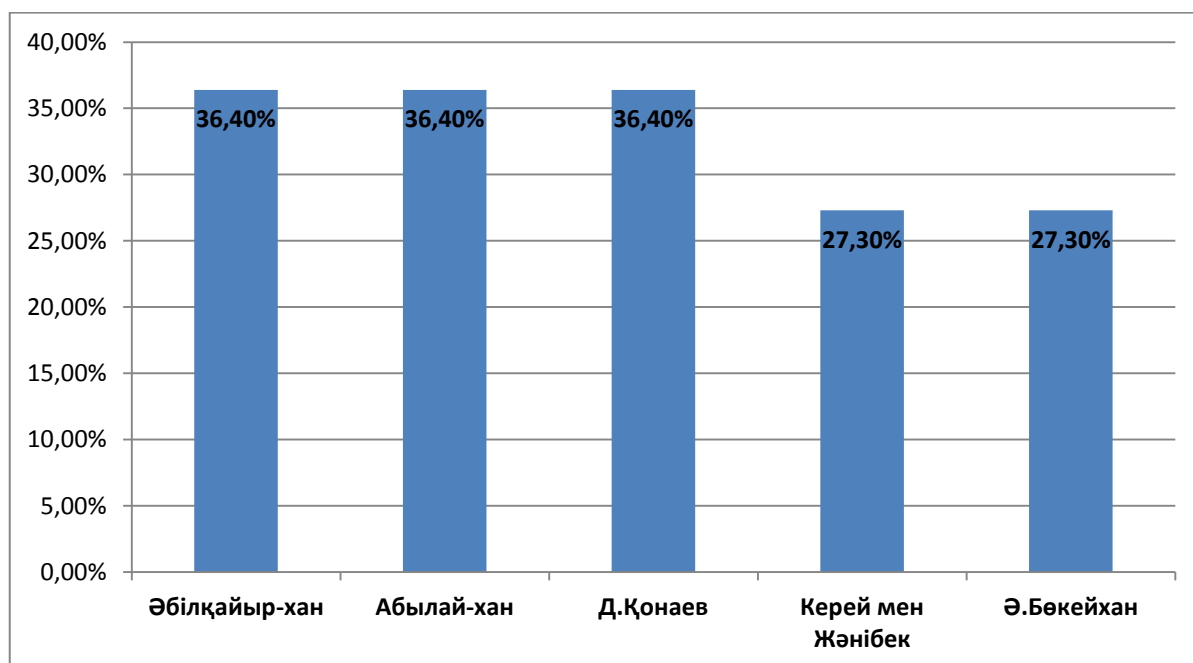
Көріп отырғанымыздай, Нұр-Сұлтан қаласының сарапшыларының негізгі бөлігі бұл мәселеде Алаш ұлттық қозғалысының көшбасшысы Ә. Бөкейханның тұлғасын ерекше атап өтті. Оған орташа есеппен респонденттердің 54,8% таңдау берді.

Ғалымдардың таңдауы бойынша екінші орынға XVIII ғасырда өмір сүрген үш жүздің ханы Абылайдың тұлғасы орналасты. Оны респонденттердің 32,3% таңдаған.

Үшінші орынға Қасым-хан мен Д. Қонаев орналасты. Олардың әрқайсысына 22,6% берілген. XV-ң басында Қазақ хандығының күшейіп, территориясы мен халқының санының өсуі Қасым-хан билігі тұсына келеді. Ал, Д. Қонаев басқарған кеңестік кезеңдегі Қазақстанның өсіп-дамуы, және біраз респонденттердің сол кезеңнің өкілі болуымен, олар үшін кеңестік кезеңдегі республикалық өнеркәсіптік кешеннің құрылуымен ғана емес, сонымен бірге білім, ғылым, мәдениет салаларының дамуымен, сондықтан Д. Қонаев тұлғасы өте жағымды сезімдерді тудырады.

Төртінші орынға респонденттердің таңдауы бойынша қазақ хандарының арғы атасы Жошы-хан, Қазақ хандығының алғашқы билеушілері Керей мен Жәнібек хандар және қазақтың үш жүзінің соңғы ханы болған Кенесары - 12,9% орналасты.

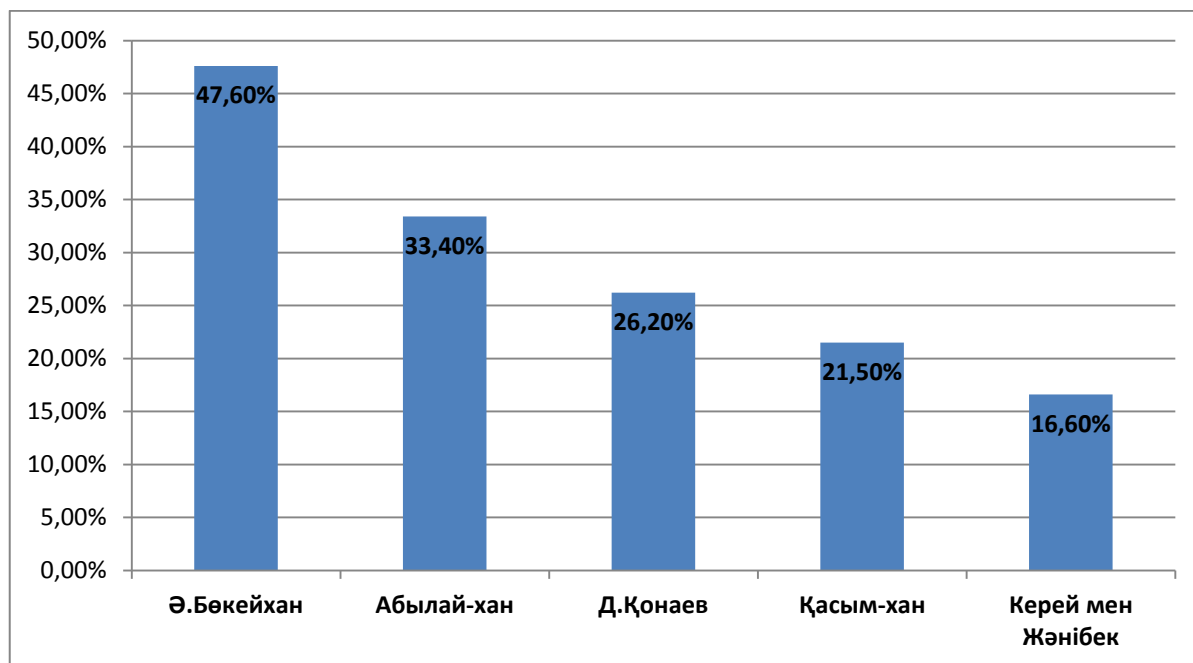
Алматы қаласының сарапшыларының таңдауына келетін болсақ, олардың пікірлерінің диаграммасы мынадай болды:

3 сурет. Қазақстан тарихында мейлінше оң рөл атқарған тұлғалар (Алматы қаласының сарапшылары сауалнамасының нәтижелері бойынша)

Алынған нәтижелер көрсеткендей, Алматы қаласы бойынша сарапшылардың көпшілігі аса көрнекті тұлғалар деп бағалағандар арасында: Кіші жүздің билеушісі Әбілқайыр-хан, Орта жүздің билеушісі Абылай-хан және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің Бірінші хатшысы болған Д. Қонаев - 36,4%-дан алды. Ал Қазақ хандығының алғашқы билеушілері Керей мен Жәнібек хандар және Алаш Орда көсемі Ә. Бөкейхан - 27,3% көрсетілген. Алматы қаласы бойынша, жалпы респонденттер үшін аталған тарихи тұлғалардың рөлі баламалы түрде теңдей бөлінген, нәтижелер бойынша алшақтық шамалы екенін көруге болады. Бұл ретте, Әбілқайыр-ханның көрсетілуі қызығушылық тудырады. Бір жағынан, ол батыл қолбасшы, ұйымдастырушы ретінде танылса, екінші жағынан, оның қызметі Ресей империясының протекторатын қабылдауымен белгілі.

Жалпы, Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларының барлық сарапшыларының көрсеткен нәтижелері келесідей болды:

4 сурет. Қазақстан тарихында мейлінше оң рөл атқарған тұлғалар (Нұр-Сұлтан және Алматы қаласының сарапшылары сауалнамасының нәтижелері бойынша)

Көріп отырғанымыздай, сарапшылардың басым бөлігі Қазақстан тарихындағы аса көрнекті тұлға ретінде қоғам және мемлекет қайраткері, «Алаш» ұлттық-демократиялық партиясының көсемі Ә. Бөкейханды (47,6%) ерекше атап өткен. Сарапшылардың жалпы таңдауында екінші орында Абылай-хан (33,4%) тұр. Сондай-ақ, респонденттер өз таңдауларында Д. Қонаев (26,2%), Қасым-хан (21,5%), Керей мен Жәнібек хандарды (16,6%) көрсеткен. Яғни, респонденттердің аталған тұлғаларды Қазақстан тарихындағы аса көрнекті тұлғалар деп таңдауы, бұл тарихи қайраткерлердің Отан тарихының әр кезіңіндегі маңызды рөлімен түсіндіруге болады.

Қорытынды. Жүргізілген социологиялық зерттеулердің нәтижелерін түйіндей келе, бірқатар қорытындылар жасауға болады. Сауалнамаға респонденттердің жауаптарын талдау олардың тарих ғылымының заманауи мәселелеріне деген қызығушылығын айқын көрсетеді, сондай-ақ Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларының сарапшыларының пікірлерін білуге мүмкіндік береді. Қазақстандық қоғамның тарихқа деген қызығушылық деңгейін бағалау сұрағы бойынша респонденттердің басым көпшілігі халықтың бұл пәнге деген қызығушылығы бар, бірақ ол жоғары емес деп есептейді.

Қазақстан тарихында маңызды рөл атқарған тарихи тұлғаларды анықтау мәселесіне келсек, мұнда негізінен XV-XX ғасырлардағы тұлғалардың есімдері аталды. Елордалық сарапшылардың көпшілігі Ә. Бөкейхан, Абылай-хан, Қасым-хан және Д. Қонаевты атады. Алматылық респонденттердің таңдауы негізінен мынадай саяси қайраткерлер көрсетілді: Әбілқайыр-хан, Абылай-хан, Д. Сауалнамалық анкета сұрақтары қазақ тарихшылар қауымы өкілдерінің арасында белгілі бір қызығушылық тудырды деп айта аламыз. Нұр-Сұлтан және Алматы қалаларының сарапшыларының пікірлерін талдай отырып, респонденттердің ұстанымдары бір-біріне өте ұқсас бірнеше мәселелер бар екенін атап өтеміз.

Жалпы, зерттеу өте нәтижелі болғанын, ал алынған нәтижелер әлі жартылай өңделуде екенін айтамыз. Жүргізілген сауалнамалық зерттеу еліміздің халқын біріктіріп, ұлттық сананы қалыптастыруда шешуші рөл атқарған тарихи тұлғаларды анықтау мәселесіне қатысты сарапшылардың пікірлерін анықтауға елеулі ұйытқы болды. Тарихи тұлғалардың көптеген идеялары мен істері өзектілігін жоймай, бүгінгі ұрпаққа тартымды үлгі ретінде ұйытқы болуда. Мысалы, Кенесары ханның ұлт-азаттық қозғалысы мен Алаш қайраткерлерінің тәуелсіз Қазақ мемлекетін құру әрекеті сәтсіз аяқталғанымен, олардың күресі қазақ мемлекеттілігін жаңғыртудың жарқын мысалы болды. Ә.Бөкейхан, Абылай-хан, Д. Қонаев, Қасым-хан, Керей

және Жәнібек хандардың қазақ мемлекеттілігінің дамуына қосқан үлесін және олардың саяси мұраларын зерттеу, оларды мәңгі есте қалдыру Қазақстан Республикасындағы тарихи сананың жаңа концепциясын жасау бойынша жұмыстардың маңызды құрамдас бөлігі болуы тиіс.

Алғыс

Мақала Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің қаржылық қолдауымен, мемлекеттік тапсырыс аясында ЖТН OR11465459 «Қазақстанның қазіргі заманғы тарих ғылымын қалыптастырудың ғылыми негізделген тұжырымдамасын әзірлеу» тақырыбы бойынша ғылыми-зерттеу жобасына (ПЦФ) қатысты дайындалды.

Information about the authors:

D.A. Jumagaliyev – Master of Humanities, Institute of History of the State CS MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-3578-6467>, darhanbai@mail.ru;

Z.K. Arynova – Master of Humanities, Institute of History of the State CS MES RK, Nur-Sultan, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-6284-233X>, z_k_71@bk.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Абдуллаев Р.С., Гасанов М.М. Анкетирование и интервью как методы исследования социокультурной идентичности (на примере молокан Азербайджана) // Collegium Linguisticum-2021. Сборник научных статей ежегодной конференции Студенческого научного общества МГЛУ. Редколлегия: И.А. Гусейнова [и др.]. Москва: Московский государственный лингвистический университет, 2021 – С. 373-380.

Адиев А.З. Общероссийская идентичность в Дагестане (по данным опросов 2016–2019 гг.) // Социологические исследования № 4, 2021 – С. 136-142.

Амбарцумов И.В. Предмет «история» с точки зрения студентов непрофильных факультетов и заведений // Гуманитарный научный вестник. 2019. №2 – С. 1-10.

Бажанов Д.А., Хуциев В.В. Студенты-историки младших курсов как носители исторической памяти (по материалам анкетирования студентов I и II курсов института истории и социальных наук РГПУ им. А.И. Герцена, направление «История») // Герценовские чтения 2020. Актуальные проблемы русской истории. Сборник научных и учебно-методических трудов Всероссийской научной конференции. Редколлегия: А.Б. Николаев (отв. ред. и отв. сост.) [и др.]. Санкт-Петербург, 2021. Издательство: Центр научно-информационных технологий «Астерион». – С. 334-340.

М.Р. Горюнова, О.Р. Шефер и Т.Н. Лебедева Принцип историзма как основа культурно-просветительской деятельности учителя физики в школе // Вестник Южно-Уральского государственного гуманитарно-педагогического университета - № 1 (161), 2021 – С.65-91.

Дунаев В.Ю., Курганская В.Д. Формирование общеказахстанской идентичности как предмет преподавания Казахстана // Историческая память как источник конструирования казахстанской идентичности. Мат. 4-й г. науч.-практ. конф. Научно-экспертной группы АНК г. Алматы (26 ноября 2015 г., Дом Дружбы). – Алматы: ИФПР КН МОН РК, 2016. – 140 с.

Задорин И.В., Баринов С.В., Зайцев Д.Г. Восприятие молодежью новых независимых государств истории советского и постсоветского периодов. Краткий аналитический отчет по результатам массовых опросов населения. 2009 (52 с.) [Электрондық ресурс] Циркон. Портал российской прикладной социологии. <http://www.zircon.ru/upload/File/russian/publication/1/090909.pdf> (Қараған күні: 20.02.2022).

Илеуова Г.Т. Основные исторические события Казахстана в восприятии населения страны. 2015. [Электрондық ресурс] ОФ ЦСПИ «Стратегия». <https://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/socialresearch/item/457-osnovnye-istoricheskie-sobytiya-kazakhstan-v-vospriyatii-naseleniya-strany> (қараған күні: 14.02.2022).

Коновалов А.П. Оценки уровня исторического сознания (исследования в Восточном Казахстане) 2015. [Электрондық ресурс] Global International Scientific Analytical Project. http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistemsl/dok_pegeez.htm (қараған күні: 12.12.2021).

Копцева Н.П. Проведение экспериментального прикладного культурного исследования межкультурной коммуникации: фокус-группы, личное интервью, анкетирование, получение экспертного мнения (на материале исследования Красноярского края) // Современные проблемы науки и образования. 2013. – № 3. – С. 410.

Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры». 2018 жылғы 21 қараша. [Электрондық ресурс]. (elbasy.kz) <https://elbasy.kz/sites/default/files/pagefiles/2020-10/uly-dalanyn-zheti-kyry.pdf> (қараған күні: 01.02.2022).

Омаров Е.С. Казахская цивилизация в оценках алматинцев // Социологические исследования. -2006. – №6. – С. 69-72.

Романовский Н.В. Историческая социология в структуре социологического знания // Социологические исследования. – 2000. – №6. – С.10-19.

Султангазы Г.Ж., Мукатаева Л.К. Историческая память в условиях современного Казахстана: поиски героев и смыслов. [Электрондық ресурс]. Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». № 2(22), 2020. <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1426> (қараған күні: 17.02.2022).

Тоқаев Қ.-Ж.К. Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. [Электрондық ресурс]. (akorda.kz) https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (қараған күні: 01.02.2022).

Тоқаев Қ.-Ж.К. Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2021 жылғы 1 қыркүйек [Электрондық ресурс]. (akorda.kz) <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (қараған күні: 01.02.2022).

Тощенко Ж.Т. Историческое сознание и историческая память. Анализ современного состояния // Новая и новейшая история. – 2000, №4. – С.3-14.

Утенков В.М., Закалин А.С. Об историческом сознании студенческой молодежи // Социологические исследования. – 2000, №6. – С.119-122.

Ценности и идеалы независимого Казахстана. Коллективная монография / Под общ. ред. Шаукеновой З.К. – Алматы: Институт философии, политологии и религиоведения КН МОН РК, 2015. – 322 с.

Lapin N.S., Tomanova M.S. Historical Consciousness and Perception of National History by Kazakhstan Youth in the 20th Century // Indian Journal of Science and Technology. – 2016, Volume: 9, Issue: 48. P: 1-11. DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i47/108366.

Subrt J., Vinopal J., Vavra M. The czechs and their history: a contribution to the study of historical consciousness// Вестник РУДН, серия Социология, 2012. – № 1. – С. 66-89.

REFERENCES:

Abdullayev R.S., Gasanov M.M. Anketirovaniye i interv'yu kak metody issledovaniya sotsiokul'turnoy identichnosti (na primere molokan Azerbaydzhana) [Questionnaire and interview as a method of researching sociocultural identity (on the example of Molokan Azerbaijan)] // Collegium Linguisticum-2021. Sbornik nauchnykh statey yezhegodnoy konferentsii Studencheskogo nauchnogo obshchestva MGLU. Redkollegiya: I.A. Guseynova [i dr.]. Moskva: Moskovskiy gosudarstvennyy lingvisticheskiy universitet, 2021 – P. 373-380. [in Russian].

Adiyev A.Z. Obshcherossiyskaya identichnost' v Dagestane (po dannym oprosov 2016–2019 gg.) [All-Russian identity in Dagestan (according to surveys 2016–2019)] // Sotsiologicheskiye issledovaniya № 4, 2021 – P. 136-142. [in Russian].

Ambartsumov I.V. Predmet «istoriya» s tochki zreniya studentov neprofil'nykh fakul'tetov i zavedeniy [The subject of «history» from the point of view of students of non-specialized faculties and institutions] // Gumanitarnyy nauchnyy vestnik. 2019. №2 – P. 1-10. [in Russian].

Bazhanov D.A., Khutsiyev V.V. Studenty-istoriki mladshikh kursov kak nositeli istoricheskoy pamyati (po materialam anketirovaniya studentov I i II kursov instituta istorii i sotsial'nykh nauk RGPU im. A.I. Gertsena, napravleniye «Istoriya») [Students-historians of junior courses as carriers of historical

memory (according to the materials of questionnaires of students I and II courses of the Institute of History and Social Sciences of RGPU named after AI Herzena, direction «History») // Gertsenovskiy chteniya 2020. Aktual'nyye problemy russkoy istorii. Sbornik nauchnykh i uchebno-metodicheskikh trudov Vserossiyskoy nauchnoy konferentsii. Redkollegiya: A.B. Nikolayev (otv. red. i otv. sost.) [i dr.]. Sankt-Peterburg, 2021. Izdatel'stvo: Tsentr nauchno-informatsionnykh tekhnologiy «Asterion». – P. 334-340. [in Russian].

Goryunova M.R., Shefer O.R. and Lebedeva T.N. Printsip istorizma kak osnova kul'turno-prosvetitel'skoy deyatel'nosti uchitelya fiziki v shkole [The principle of history as the basis of cultural and educational activity of a teacher of physics at school] // Vestnik Yuzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo gumanitarno-pedagogicheskogo universiteta – № 1 (161), 2021 – P.65-91. [in Russian].

Dunayev V.Yu., Kurganskaya V.D. Formirovaniye obshchekazakhstanskoy identichnosti kak predmet prepodavaniya Kazakhstana [Formation of Kazakhstani identity as a subject of teaching Kazakhstan] // Istoricheskaya pamyat' kak istochnik konstruirovaniya kazakhstanskoy identichnosti. Mat. 4-y g. nauch.-prakt. konf. Nauchno-ekspertnoy gruppy ANK g. Almaty (26 noyabrya 2015 g., Dom Druzhby). – Almaty: IFPR KN MON RK, 2016. – 140 p. [in Russian].

Zadorin I.V., Barinov S.V., Zaytsev D.G. Vospriyatiye molodezh'yu novykh nezavisimyykh gosudarstv istorii sovetskogo i postsovetskogo periodov. Kratkiy analiticheskiy otchet po rezul'tatam massovykh oprosov naseleniya. [The perception of the youth of the newly independent states of the history of the Soviet and post-Soviet periods. A brief analytical report on the results of mass population surveys] 2009 (52 p.) [Elektrondyk, resurs] Tsirkon. Portal rossiyskoy prikladnoy sotsiologii. <http://www.zircon.ru/upload/File/russian/publication/1/090909.pdf> (Karagan күнн: 20.02.2022). [in Russian].

Ileuova G.T. Osnovnyye istoricheskiye sobyitiya Kazakhstana v vospriyatii naseleniya strany. [The main historical events of Kazakhstan in the perception of the population of the country] 2015. [Elektrondyk resurs] OF TSSPI «Strategiya». <https://www.ofstrategy.kz/index.php/ru/research/socialresearch/item/457-osnovnye-istoricheskiesobyitiya-kazakhstana-v-vospriyatii-naseleniya-strany> (karagan күнн: 14.02.2022) [in Russian].

Konovalov A.P. Otsenki urovnya istoricheskogo soznaniya (issledovaniya v Vostochnom Kazakhstane) [Assessment of the level of historical consciousness (research in East Kazakhstan)] 2015. [Elektrondyk, resurs] Global International Scientific Analytical Project. http://kazakhstan.news-city.info/docs/sistems/dok_pegeez.htm (karagan күнн: 12.12.2021) [in Russian].

Koptseva N.P. Provedeniye eksperimental'nogo prikladnogo kul'turnogo issledovaniya mezhkul'turnoy kommunikatsii: fokus-gruppy, lichnoye interv'yu, anketirovaniye, polucheniye ekspertnogo mneniya (na materiale issledovaniya Krasnoyarskogo kraya) [Conducting experimental applied cultural research of intercultural communication: focus groups, personal interviews, questionnaires, obtaining expert opinions (on the material of research of Krasnoyarsk Krai)] // Sovremennyye problemy nauki i obrazovaniya. – 2013. – № 3. – P. 410. [in Russian].

Nazarbayev N.A. «Uly dalanın jeti qırı». [Seven Edges of the Great Steppe] 2018 jilǵı 21 qaraşa. [Elektrondıq resurs]. (elbasy.kz) <https://elbasy.kz/sites/default/files/pagefiles/2020-10/uly-dalany-zhetikyry.pdf> (qaragan күні: 01.02.2022).

Omarov Ye.S. Kazakhskaya tsivilizatsiya v otsenkakh almatintsev [Kazakh civilization in the assessment of Almaty residents] // Sotsiologicheskiye issledovaniya. -2006, №6. – P. 69-72. Romanovskiy N.V. Istoricheskaya sotsiologiya v strukture sotsiologicheskogo znaniya [Historical sociology in the structure of sociological knowledge] // Sotsiologicheskiye issledovaniya. – 2000, №6. – P.10-19. [in Russian].

Sultangazy G.Zh., Mukatayeva L.K. Istoricheskaya pamyat' v usloviyakh sovremennogo Kazakhstana: poiski geroyev i smyslov. [Historical memory in the conditions of modern Kazakhstan: search of heroes and meanings] [Elektrondyk resurs]. Elektronnyy nauchnyy zhurnal «edu.e-history.kz». № 2(22), 2020. <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1426> (karagan күнн: 17.02.2022) [in Russian].

Toqayev Q.-J.Q. Jaca jaǵdaydaǵı Qazaqstan: is-qımıl kezeci. Memleket Basşısı Qasım-Jomart Toqayevtin Qazaqstan Xalıqına Joldawı. [Kazakhstan in the new situation: the stage of action. Address of

the President Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan] 2020 jilgi 1 qırkıyek. [Elektronlıq reswrs]. (akorda.kz) https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek (karağan kьni: 01.02.2022) [in Kazakh].

Toqaeв Q.-J.Q. Xalıq birligi jane jьyeli reformalar - el ırkendewinic berik negizi. Memleket Basşıı Qasım-Jomart Toqaevtın Qazaqstan Xalıqına Joldawı. [People's unity and systemic reforms are a solid foundation for the country's prosperity. Address of the President Kassym-Zhomart Tokayev to the people of Kazakhstan] 2021 jilgi 1 qırkıyek [Elektronlıq reswrs]. (akorda.kz) <https://www.akorda.kz/kz/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtynkazakstan-halkyna-zholdauy-183555> (karağan kьni: 01.02.2022) [in Kazakh].

Toshchenko Zh.T. Istoricheskoye soznaniye i istoricheskaya pamyat'. Analiz sovremennogo sostoyaniya [Historical consciousness and historical memory. Analysis of the current state] // Novaya i noveyshaya istoriya. – 2000, №4. – P.3-14. [in Russian].

Utenkov V.M., Zakalin A.S. Ob istoricheskom soznanii studencheskoy molodezhi [On the historical consciousness of student youth] // Sotsiologicheskiye issledovaniya. – 2000. – №6. – P.119-122. [in Russian].

Tsennosti i idealy nezavisimogo Kazakhstana. Kollektivnaya monografiya [Values and ideals of independent Kazakhstan. Collective monograph] / Pod obshch. red. Shaukenovoy Z.K. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2015. – 322 p. [in Russian].

Lapin N.S., Tomanova M.S. Historical Consciousness and Perception of National History by Kazakhstan Youth in the 20th Century // Indian Journal of Science and Technology. – 2016, Volume: 9, Issue: 48, P: 1-11. DOI: 10.17485/ijst/2016/v9i47/108366 [in English].

Subrt J., Vinopal J., Vavra M. The czechs and their history: a contribution to the study of historical consciousness// Vestnik RUDN, seriya Sotsiologiya, 2012, № 1. – P. 66-89. [in English].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_91-100

FTAMP 03.41.91

БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҰРПЫ

Қ.А. Жамбулатов *

Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институты. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kairo_88@inbox.ru (Жамбулатов)

Аңдатпа. Мақалада қазіргі Батыс Қазақстан аумағында б.д. II ғ. екінші жартысы – IV ғ. аралығында өмір сүрген көшпелі халыққа тән жерлеу салтын сипаттайтын статистикалық мәліметтер келтірілген. Іріктемеге барлығы екі жүзден астам нысан есепке алынды. Жайық өзенінің бойы мен Мұғалжар маңында орналасқан кейінгі сармат мәдениеті ескерткіштерінің өңірлік ерекшеліктерінің бар екендігі байқалады. Бұл ерекшеліктердің қатарына қорым ішінде «П» және «батпантас» («гантель») тәрізді бірегей нысандардың кездесуі, жерлеу ғұрпының бірнеше түрлерінің таралуы жатады. Дегенмен, аталған екі өңірдегі кейінгі сармат ескерткіштерінде де қос өңірге ортақ қасиеттер сақталған. Олардың қатарына: қабір шұңқырының пішіні, жерленген адамның басын солтүстік секторге қарату, бас сүйек деформациясы және т.б. жатады. Атап айтқанда, Батыс Қазақстанның барлық аумағында таралған жерлеу салты, атап айтқанда, қабір шұңқырларының пішіні, жерлеу мүлкі және т.б. ерекшеліктері ортақ, әрі біртұтастыққа ие. Бұл нысандар нақты бір жерлеу салты, діни-ғұрыптық жерлеу немесе тек діни мақсатта қолданылған.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан, кейінгі сармат кезеңі, қорым, «батпантас», жерлеу салты.

МРНТИ 03.41.91

ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА

К.А. Жамбулатов *

Институт археологии им. А.Х. Маргулана. Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: kairo_88@inbox.ru (Жамбулатов)

Аннотация. В данной работе приведены статистические данные по погребальному обряду населения позднесарматской культуры, проживавшего на территории современного Западного Казахстана во второй половине II–IV в. н.э. Всего в выборке было учтено свыше 200 объектов. По внешним признакам, в том числе расположению в могильных комплексах своеобразных и в тоже время уникальных «П»-образных и «гантелевидных» сооружений, а также по некоторым элементам погребального обряда выделяются региональные особенности для позднесарматских памятников бассейна р. Жайык и Мугалжар. При этом позднесарматские памятники обоих локальных регионов сохраняют свои единые диагностирующие признаки: форма могильной ямы, ориентировка погребенного в северный сектор, деформация свода черепа и устойчивый набор погребального инвентаря. Несомненно, что все выделенные объекты несут в себе определенную погребальную, культово-погребальную или только культовую нагрузку.

Ключевые слова: Западный Казахстан, позднесарматское время, погребальный обряд.

IRSTI 03.41.91

**FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE
OF WESTERN KAZAKHSTAN****Kairat Zhambulatov***

A.Kh. Margulan Archeology Institute. Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: kairo_88@inbox.ru (Zhambulatov)

Abstract. The article presents statistical materials on the funeral rite of the nomadic population living on the territory of modern Western Kazakhstan in the second half of the 2nd–4th centuries AD, which are united into a single Late Sarmatian culture. In total, more than two hundred objects were taken into account in the sample. According to external features, regional features are distinguished for the Late Sarmatian monuments of the Jaiyk and Mugaljar river basins. In particular, according to the location in the burial complexes of peculiar and at the same time unique “П”-shaped and “dumbbell-shaped” structures and some elements of the funeral rite. At the same time, the Late Sarmatian monuments of both local regions retain their common diagnostic signs, manifested in the form of a grave pit, the orientation of the backbone to the northern sector, the deformation of the cranial vault and a stable set of funeral equipment. These objects were used as a specific burial rite, religious-ritual burial, or only for religious purposes.

Key words: Late Sarmatian time, Western Kazakhstan, funeral rite.

Кіріспе. Біздің дәуіріміздің II ғасырының екінші жартысынан бастап сармат мәдениетінің аясында елеулі өзгерістер орын ала бастайды. Соның ішінде, өлім-жітімді жөнелту, марқұмды соңғы сапарға аттандыру сынды діни сипаттағы рәсім-жоралғылар өзгеріске ұшырайды. Мамандардың пікірінше, бұл өзгерістердің жүзеге асуына Оңтүстік Орал маңына басқа жақтан көшпелі тайпалардың қоныс аударып келуі себеп болған. Бұл тайпалар өз кезегінде кейінгі сармат мәдениетінің қалыптасуына негіз болады. Олар бұдан кейін батысқа қарай қозғала отырып, Солтүстік Қара теңіз маңына дейін жетеді. Оңтүстік Орал маңына кейінгі сармат тайпалары келмес бұрын бұл жердегі жерлеу салты көршілес далалы-орманды Орал мен Еділ-Дон өңірлерінде қалыптасқан салт-жоралғыларға қарағанда «таза» күйінде сақталған еді (Мошкова, 2009: 163–165; Малашев, Мошкова, 2010: 37–56). Сондықтан Оңтүстік Орал маңындағы кейінгі сармат мәдениетіне тән жерлеу салт-жоралғыларын жан-жақты зерттеу арқылы осы далада орын алған күрделі тарихи оқиғаларды түсінуге болады.

Материалдар мен әдістер. Жалпы алғанда, Батыс Қазақстанның екі облысынан кейінгі сармат мәдениетіне жататын 204 нысан зерттелінген. Оның ішіндегі 172 нысан оба үйінділері ретінде тұрғызылған. Үйіндісі жоқ 2 жерлеу орны бар. Сегіз қабір бұл кезеңге дейінгі ерте дәуірде тұрғызылған оба үйінділерінің ішінде жасалған. Бұлардан бөлек, «гантель» (8 нысан) және «П» тәрізді құрылыстар (5 нысан), сақина сынды құрылыс (5 нысан) пен қабірі жоқ оба үйінділері (4 нысан) кездеседі. Барлық нысаннан жалпы 190 қабір орны анықталған. Оның ішінде 8 қабір «гантель» және «П» тәрізді құрылыс орындарынан табылды. Бұл аталған құрылыстардың барлығы кейінгі сармат мәдениеті ескерткіштеріне ерекше сипат береді.

Бірқатар шартты белгілер бойынша Батыс Қазақстан аумағында орналасқан кейінгі сармат кешендері аталған аймақтың физикалық-географиялық ерекшеліктеріне байланысты екі өңірге бөлінеді. Біріншісі, Жайық өзенінің алабы болса, екіншісі Мұғалжар өңірі (Кейінгі сармат мәдениетінің өңірлік ерекшеліктерін жете түсіну үшін Мұғалжар ұғымының астында Жайық-Жем үстіртінің батысы мен Мұғалжар тауларының шығыс сілемдері аралығындағы даланы есепке алу қажет).

Мұндай белгілер кейінгі сармат мәдениеті кешендерінің планиграфиясында айқын байқалады. Мәселен, Жайық өзенінің алқабында кейінгі сарматтар өздерінің қорымдарын биік

жағалауларда жасаған (Мамай, Қисық-Қамыс-I, Ноғай-Чижень-I, Гниловский, Барбастау-II және т.б.). Олар өздерінің кішігірім обаларын бұларға дейінгі дәуірлерде тұрғызылған үлкен обалардың мандарына шоғырландырып, жалпы өзен бағытына сәйкес тізбектей орналастырған. Мұнда кейінгі сарматтар көптеген обаларадан құралатын қорымдар жасамады. Сонымен қатар, мұнда Мұғалжар өңіріне тән «гантель», «П» тәрізді және басқа да құрылыс орындары кездеспейді. Бұндай жерлеу орындары Жайық өзенімен шектеліп, одан әрі батысқа қарай таралмаған (Скрипкин, 1984: 149; Кривошеев, 2005: 321; Мошкова, 2007: 108).

Мұғалжар өңірінде жоғарыда көрсетілген жерлеу орындары көптеп кездеседі. Сондай-ақ олар кейінгі сармат мәдениетінің әрбір кешенінде орналасқан (Боталов, Бисембаев, 2002: 108–116; Дуйсенгали және т.б., 2018: 237).

Мұғалжарда кейінгі сармат мәдениетінің қорымдары Жем, Ойыл, Ор, Ырғыз, Қалдығайты және т.б. өзендердің алқаптарында орналасқан. Өңірдің жер бедерінің әр-түрлі болып келуі де ескерткіштердің таралуына әсер етті. Мәселен, Целинный-I, Ульке-II, Басшилi, Атпа қорымдары төбелердің, үстірттердің биік жерлерінде орналасқан. Ал Ақбұлақ-II-III, Таскопа-III сынды ескерткіштер биік және еңіс терассалардан анықталды. Олар ендік бағытта бір немесе бірнеше қатарға тізбектеле орналасқан (Дуйсенгали және т.б., 2018: 237–241; Боталов, Гуцалов, 2000: 266).

Кейінгі сарматтар марқұмды дөңгелек формадағы үйіндінің астына жерлеген. Оба көп жағдайда топырақтан тұрғызылған. Оба құрылысына тастарды қолдану әдісі сирек кездеседі. Тастардың қолданылуы 9 жағдайда және тек қана Мұғалжар өңірінде байқалады.

Сыртқы немесе қорғаннан тыс құрылыс элементтеріне қазылған ор мен котловандар жатады. Олар оба үйіндісіне топырақ әзірлеу жұмыстарының нәтижесінде пайда болған. Мұғалжар өңірінде мұндай обалардың жалпы саны – 13. Орлар әдетте дөңгелек формада жасалған. Қазіргі жер бетінде оларды үстіндегі өсімдіктің қалың өсуінен байқауға болады. Қазылған орлардың үзілетін жерлері байқалмайды, яғни, олар тұтас келеді. Сондай-ақ ор мен үйіндінің арасында болатын кеңістік қалдырылмайды. Ордың ішкі қабырғасы бірден үйіндіге ұласып кетеді. Орлардың тереңдігі 0,15 пен 0,3 м, ені 1-2 м аралығында.

Көп жағдайларда оба үйінділерінің диаметрі үлкен емес, 6-10 м аралығында. Оба диаметрінің орташа коэффициенті 10,7 м, биіктіктікі 0,3 м. Тек қана сегіз обаның диаметрлері 20-34 м (4,7%).

Жерлеу орындарының көпшілігі (169 нысан) жеке үйінді астында жасалған. Жеті обада екі қабір кездесті: орталық және шеткі. Бір қабірде екі ересек адамның қатар жерленуі анықталған болатын. Бұдан бөлек басқа екі қабірде ересек адамның қасына сәбиді қоса жерлеген. Бірінші жағдайда сәбидің денесі ересек адамның шынтағы тұсында қойылып, басы ересек адамның бағытымен бірге солтүстікке қаратылған. Екінші қабірде сәбидің денесі ересек адамның аяқ жағына қойылған.

Бірнеше обалардың үйінділерінен (55 оба) марқұмның құрметіне берілген тризна белгілері байқалады. Нақты айтқанда бұл нысандардан үй жануарларының сүйектері, қыш ыдыстың сынықтары, от пен күлдің қалдықтары анықталды.

Оба үйіндісінің ішкі құрылымы қарапайым және күрделі түрде жасалып, олар қабір шұңқырының үстінен немесе жанынан тұрғызылған. Дегенмен мұндай элементтер жиі кездеспейді, тек пішіні жағынан ерекшеленетін обаларда ғана қолданылады. Тақсай I қорымындағы 3 және 4 оба үйінділерінің астынан ерекше құрылым элементтері анықталып, толық құжатқа түсірілген (Архив ИА, 3124). Нақтырақ айтқанда, үлкен үйіндінің орталық бөлігінде, қабір шұңқырының үстінен күрделі құрылым жасалған. Сол дәуірдегі жер бетінің деңгейіне сары түсті құмайт топырағы төселіп, ол арнайы алаң-платформа ретінде дайындалған. Жасалған алаңның биіктігі 0,3 м, қабырғалары 6Ч6 м. Өкінішке орай, мұнда сақталған ағаш фрагменттерінің не үшін қолданылғандығын анықтау мүмкін емес.

Қызылжар V қорымының 24 және 26-обаларында (Бисембаев, Гуцалов, 2009: 372–384) және де Лебедевка VI қорымының 19 обасында (Архив ИА, 1759). қызықты құрылыс орындары анықталған. Атап айтқанда, топырақ үйіндісінің астында квадрат пішінді құрылыс жасалып, оның орталық бөлігінде қабір орналасқан. Барлық нысандардағы құрылыстар шикі кірпіш сынды «блоктардан» салынып, төртбұрышты пішінге ие болған. Бұл құрылыс қабырғаларының ені 1–1,5 м, биіктігі 0,2 м дейінгі аралықта.

Қабір шұңқырларының жабыны жөніндегі ақпарат 17 обаның материалдары негізінде анықталды. Көп жағдайда қабір жабыны ағаштан немесе құрақтан жасалған. Бір нысанда ғана тас пайдаланылған. Мәселен, Родники I қорымының 2-обасында қабірдің үстін жапқан тас плиталардың қалдықтары сақталған (Архив ИА, 2084). Жандама қуыстары да ағаштың немесе құрақтың көмегімен жабылған болуы керек.

Қабір шұңқырларының көбісі оба үйіндісінің орталық бөлігінде орналасқан (154 ед.). Кей жағдайларда обаның басқа секторларынан да кездеседі. Мәселен 19 қабір оңтүстік-батыс сектордан, үш қабір солтүстік-батыс, ал біреуі оңтүстік-шығыс сектордан анықталды. Оба үйіндісінің орталық өсінен ауытқу коэффициенті Жайық өзенінің алқабынан тіркелді.

Талқылау. Кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу салтын зерттеу деректік базаның толығы арқасында ғана мүмкін болды. Мәселен, бастапқыда бұл ескерткіштерде Рыков П.С. соғысқа дейінгі уақытта барлау, тексеру мақсатындағы қазба жұмыстарын жүргізген. Кейін, XX ғасырдың екінші жартысынан бастап кейінгі сармат мәдениетіне тиесілі ескерткіштерді толық масштабта және мақсатты түрде зерттеу жұмыстары басталды. Мұндай зерттеулердің жандануына жекелеген аймақтар мен әр-түрлі өңірлердегі археологиялық зерттеу орталықтарының ашылуы да бір жағынан түрткі болды (Орал, Ақтөбе) (Китов, Мамедов, 2014: 27–37). Г.И. Багриков жетекшілік еткен зерттеу тобы (Багриков, Сенигова, 1968: 71–88) Лебедевқа атты элитарлық обалар кешенінен таңғаларлық олжалар мен табылымдар анықтаған соң осы Есен-Амантау үстіртінде кешенді зерттеу жұмыстары жүргізіле бастады. Бұл ғылыми ізденістерге әр-түрлі уақыттарда М.Г. Мошкова, Б.Ф. Железчиков, В.А. Кригер қатысқан (Архив ИА, 1131, 1602, 1679, 1759, 1838). Лебедевқа обалар кешенінен кейінгі сармат уақытына жататын 50-ден аса жерлеу және діни-ғұрыптық құрылыс орындары анықталды. Шамамен осыншама жерлеу орындарын С.Ю. Гуцалов та Целинный-I, Атпа I-III, V, Восточно-Курайлинский және т.б. ескерткіштерін зерттеу барысында тапқан болатын. (Архив ИА, 2084, 2218, 2135). Ал Г.А. Кушаев Мамай, Қисық-Қамыс, Ноғай-Чижень және т.б. ескерткіштерінде құтқару мақсатындағы археологиялық қазба жұмыстарын жүргізген (Кушаев, 1993: 171; Железчиков, 1998: 136). Сонымен қатар, Ақтөбе облысында (Басшийлі, Үлгілі, Сарытау) А.А. Бисембаевтың (Архив ИА 2578, 2614], Батыс Қазақстан облысында (Тақсай, Ақадыр) Я.А. Лұқпанованың жетекшілігімен (Лукпанова, 2020: 1021–1033) кейінгі сармат мәдениетіне қатысты бірқатар жерлеу орындары зерттелді. Қазіргі таңда Ақтөбе облыстық тарихи-өлкетану музейінің зерттеу тобы Ойыл ауданындағы кейінгі сармат ескерткіштерін кешенді, әрі жоспарлы түрде зерттеу үстінде (Жамбулатов, 2017: 146 – 150).

Батыс Қазақстан мен оған іргелес жатқан өңірлерде жүргізілген қазба жұмыстарының нәтижесінде кейінгі сарматтардың жерлеу салты айқындалып, алынған мәліметтер М.Г. Мошкова (Мошкова, 1982: 80–87; 1989: 191–193; 2009: 176), С.А. Трибунский (Трибунский, 2003), С.Г. Боталов, С.Ю. Гуцалов (Боталов, Гуцалов, 2000: 122–128) және В.Ю. Малашев (Малашев, 2013) сынды ғалымдардың жарияланымдарынан көрініс тапқан.

Зерттеу нәтижелері. Батыс Қазақстанның аумағында орналасқан кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу орындары, қабір түрлері бірнеше типтерге бөлінеді. Бұрын зерттелген нысандар негізінде қабірлердің сегіз түрі бөлініп көрсетілді (Скрипкин, 1984: 149; Мошкова, 1989; 2009: 176). Олардың екеуі – төртбұрышты, батыс қабырғасында жандама жасалған тар қабірлер.

Төртбұрышты тар қабірлер. Мұндай пішіндегі қабірлер басқаларға қарағанда жиі кездеседі. Сонымен қатар, төртбұрышты тар қабір түрі Жайық өзені алабында да, Мұғалжар өңірінде де тең мөлшерде таралған. Мұндай қабірлердің саны 71 (37,3%). Әдетте олардың бұрыштары тегіс келеді. Қабір шұңқырының ені 40-70 см аралығында. Қабырғалары тегіс, кей жағдайларда төменгі бөліктері тарылады немесе кеңейеді. Шұңқырдың түбі де тегіс. Бес қабірдің қабырғаларында ғана кішігірім жандама секілді ойықшалар анықталды.

Батыс қабырғасында жандамасы бар қабірлер. Жоғарыда көрсетілген қабір түрі секілді екі өңірде де тең мөлшерде таралған. Барлығы 64 шұңқыр анықталды. Шұңқырдың кіре-берісі тар қылып жасалуы мүмкін. Қабырғалары мен түбі тегіс. Жандаманың түбі кіре-беріс шұңқырының түбінен әрдайым биіктігі 10–30 см болатын басқышпен бөлінеді. Сирек жағдайларда ғана кіре-беріс шұңқырының қабырғасының бойында басқыш жасалған. Сонымен қатар, осы кіре-беріс

шұңқырында жануарлардың сүйектері анықталады. Олар марқұмның құрметіне жасалған астан қалған болуы мүмкін.

Төртбұрышты, ені орташа өлшемді қабірлер. Мұндай түрдегі қабірлер жоғарыда көрсетілген екі типтермен салыстырғанда сирек кездеседі. Барлығы 32 қабір анықталған (16,8%). Мұндай қабірлер Жайық өзенінің алабында жиі кездеседі. Қабір қабырғаларының ені 0,7 до 1 м құрайды, әрі тегіс келеді. Сирек жағдайларда жандамалар жасалған.

Шығыс қабырғасында жандама жасалған қабірлер. Мұндай қабірлер тек қана Мұғалжар өңірінде кездеседі. Барлығы сегіз қабір анықталған (4,2%). Кіре-беріс шұңқырдың ені орташа, бұрыштары түзулеу, қабырғалары тегіс. Қосымша құрылымдық ерекшеліктер анықталмады. Жандама шығыс қабырғаның бойында жасалып, кіре-беріс шұңқырдан басқышпен бөлінген.

Төртбұрышты кең қабір. Шұңқыр тік бұрышты пішінде жасалады. Көлденең қабырғаларының ені 1-1,5 м. аралығында. Қабырғалары – түзу, түбі – тегіс. Барлығы сегіз қабір белгілі. Жайық өзенінің алқабынан 2 қабір (8,1%), Мұғалжар өңірінен 5 қабір (3,6%) анықталған.

Шаршы формасындағы қабірлер. Барлығы төрт қабір анықталған. Оның біреуі Деркөл өзенінің бойында, ал үшеуі Орал маңының дала бөлігінде орналасқан. Қабырғалары – түзу, түбі – тегіс. П.И. Багриков қазып алған екі элитарлы қабірдің бұрыштарында ойықшалар жасалып, ол жерлерге қазандар мен басқа да керек-жарақтар қойылған (Багриков, Сенигова, 1968: 71 – 88).

Сағасы бар және сопақша келетін қабірлер. Әрқайсысы екі данадан кездеседі (1%). Қабірдің қабырғалары сәл қиғаштау, түбіне қарай тарылады (сағалары қабірдің түбіне жақын жерден жасалады). Сағалар кемер ретінде қызмет етіп, онда ағаштан жасалған жабын орнатылатын болған. Мұндай жағдай Покровка 10 қорымының обаларынан кездесті (Малашев, Яблонский, 2008: 44). Сопақ пішіндегі қабірлер тек Лебедевқа қорымынан анықталды. Қабірлердің қабырғалары түзу немесе түбіне қарай кеңейеді.

Қабірлердің түбі әр-түрлі материалдармен төселген. Мәселен, шыбықтардан немесе қамыстардан жасалған төсеніштер 10 қабірден кездеседі (6,7%). Қабір жабындылары да органикалық материалдардан жасалатын болған. Мұндай жабындылар екі қабірден кездеседі (1,3%). Целинный-І қорымындағы 5 обада жасыл түсті реңкі жабын анықталды. Осы қорымдағы 24 обаның түбіне құм төселген.

Тақтайдан жасалған жабын төрт қабірден анықталды. Он сегіз жерлеу орнынан табыт кездесті. Он екі табыт төртбұрышты қабірден анықталса, ал қалған алтауы шұңқырдың батыс қабырғасындағы жандамадан табылды. Тар шұңқырда тоғыз, орташаларында үш жерлеу орны кездесті. Табытқа салынған марқұмдардың бас сүйектері деформацияға ұшыраған. 18 қабірден 11 деформацияға ұшыраған бас сүйек анықталды (61,1%).

Табыттар ағаш тақтайлардан жасалған. Бүйір және бойлық қабырғаларын бекітудің екі әдісі анықталды. Бірінші әдіс бойынша бойлық тақтайлар бүйір тақтайларында дайындалған ойықтарға бекітіледі. Екінші әдіс бойынша бүйірдегі және бойлық тақтайлар металлдан жасалған қапсырмалар арқылы қосылады. Бір жағдайда ғана табытқа имитация жасалған. Жандамасы бар қабірлерде ағаштар жай ғана марқұмның үстіне қойылған.

Ағаштың ортасын ойып жасалынған табыттар екі обадан кездесті. Екі жағдайда да бас сүйектер жасанды деформацияға ұшыраған. Қабірдің түрі: жандама және тар төртбұрышты шұңқыр. Ағаш жақтаулар үш қабірде жасалған. Жерленген адамдардың бас сүйектері деформацияға ұшыраған. Қаратөбе қорымының 4 обасында зембіл анықталды (Сейткалиев, 2014: 141–148). Осыған ұқсас жерлеу ғұрпы Жайық өзенінің алқабындағы Кузнецово қорымының 4-обасында кездеседі (Архив ИА, 2234). Бұл екі қабірдің пішіні бірдей – шаршы тәрізді.

Жерленген адамдар әдетте қабірдің орталық өсі бойымен жатқызылған. Мұндай жағдай кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу орындарында көп кездеседі. Тек қана жиырмадан астам қабірде басқаша жағдай орын алған. Нақтырақ айтқанда, мұндай қабірлерде марқұмды шұңқырдың қабырғаларына жақындатып жатқызған. Бірақ нақты бір заңдылықтар байқалмайды. Басқа екі жағдайда жерленген адамдар шаршы тәрізді қабірге қиғашынан қойылған (қабірге салынған заттар кейінгі сармат кезеңіне тиесілі). Бұл жағдайларда бұған дейін үстемдік еткен жерлеу ғұрпының сарқыншақтары сақталған болуы мүмкін.

175 қабірдегі марқұмдардың бас жағы қай бағытқа қаратылғандығын анықтау мүмкін болды. Көп жағдайда жерленгендер солтүстік секторға қаратылып қойылған. Мұндай бағдармен жасалған 166 жерлеу орны анықталды (94,8%). Бұлардың ішінен 96 қабір тура солтүстікке, 58-і солтүстік-батысқа, 12-сі солтүстік-шығысқа қаратылған. Марқұмның басын оңтүстік, шығыс және батысқа қаратып қою әрекеті өте сирек кездеседі.

Марқұмды арқаға жатқызып жерлейді. Кей жағдайларда жерленген адамның қолы аяқтарының үстіне қойылады. Сонымен қатар, бір қолын денеден алшақтатып қою жағдайлары да кездеседі. Марқұмның аяқтары бір-біріне жақын немесе алшақ орналасады. Кейде аяқтарды ромб түрінде немесе бір аяғын тізе тұсынан бұғу арқылы орналастырады (салт аттының қалпы).

Кейінгі сармат мәдениетінің жерлеу орындарынан бас сүйегі тірі кезінде деформацияға ұшыраған адамдардың қабірлері көптеп анықталды. Мұндай құбылыс марқұмдардың арасынан 65% кездеседі (Мошкова, 2009: 93).

Кейінгі сарматтардың қабірлеріне жерлеу бұйымдары қойылған. Көп жағдайда марқұмның бас немесе аяқ жағына қойылған қыш ыдыстар анықталды. Олар жапсыру әдісімен немесе көзе шарығында жасалған қыш бұйымдар түрінде кездеседі. Сонымен қатар салт аттылар мен жауынгерлерге қажетті бұйымдар көп таралған. Олардың қатарына қылыштар, қанжарлар, ауыздықтар, айылбастар және т.б. жатады. Сондай-ақ айналар, әшекей бұйымдары, фибулалар, моншақтар мен алқалар, қоңыраулар кездеседі.

Қорытынды. Батыс Қазақстанның барлық аумағында таралған жерлеу салты, атап айтқанда, қабір шұңқырларының пішіні, жерлеу мүлкі және т.б. ерекшеліктері ортақ, әрі біртұтастыққа ие. «Батпантас» («гантель») және «П» тәрізді жерлеу орындарының өңірлік ерекшеліктері байқалады. Бұл нысандар нақты бір жерлеу салты, діни-ғұрыптық жерлеу немесе тек діни мақсатта қолданылған. Олардың семантикалық мән-мағынасын анықтау – арнайы зерттеу-жұмыстарын қажет етеді.

Зерттеу ҚР БҒМ Ғылым комитетімен қаржыландырған (БНҚ № OR11465466)

Information about the authors:

Kairat Zhambulatov – A.Kh. Margulan Archeology Institute. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kairo_88@inbox.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8877-091X>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Багриков Г.И., Сенигова Т.Н. Открытие гробниц в Западном Казахстане // Известия АН КазССР. – 1968. № 2. – С. 71-88.

Бисембаев А.А. Отчет о раскопках могильника Басшийли. Актобе, 2002. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2002. Ф. 11, д. 2578, оп. 2, 65 л.

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю. Лебедевский археологический микрорайон: итоги и перспективы изучения // Нижневолжский археологический вестник. – 2009. Вып. 10. – С. 372-384.

Бисембаев А.А., Гуцалов С.Ю., Ткачев В.В. Отчет об археологических раскопках курганов у аула Ульгули. 2004 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2004. Ф. 11, д. 2614, оп. 2, 93 л.

Боталов С.Г., Бисембаев А.А. Новые материалы по культуре гуннов Западного Казахстана // Вопросы истории и археологии Западного Казахстана. – 2002. Вып. 1. – С. 108-116.

Боталов С.Г., Гуцалов С.Ю. Гунно-сарматы Урало-Казахстанских степей. – Челябинск: изд-во «Рифей», 2000. – 267 с.

Гуцалов С.Ю. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области летом 1988 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1988. Ф. 11. Д. 2218. Оп. 2. Л. 63.

Гуцалов С.Ю., Макаревич Г.В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актюбинской области летом и осенью 1986 года // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1986. Ф. 11, д. 2125, оп. 2, 138 л.

Гуцалов С.Ю., Родионов В.В. Отчет об археологических разведках и раскопках в Актыобинской области летом 1985 года // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1985. Ф. 11, д. 2084, оп. 2, 198 л.

Дуйсенгали М.Н., Мамедов А.М., Баиров Н.М. Предварительные итоги исследования погребально-поминальных комплексов поздней древности бассейна реки Уил // Маргулановские чтения–2018: м-лы междунар. науч.-практ. конф. «Духовная модернизация и археологические исследования» (г. Актобе, 19–20 апреля 2018 г.) / ред. А.А. Бисембаев. – Алматы–Актобе: Институт археологии им. А.Х. Маргулана; Актыобинский областной историко-краеведческий музей, 2018. – С 237-241.

Жамбулатов К.А. История изучения памятников позднесарматского времени Западного Казахстана // IX Оразбаевские чтения: м-лы республ. науч.-практ. конф. «Современные методы и подходы в изучении историко-культурного наследия Казахстана и сопредельных стран», приуроченной к 95-летию А.М. Оразбаева (г. Алматы, 28–29 апреля 2017 г.) / отв. ред. Г.К. Омаров. – Алматы: Қазақ университеті, 2017. Ч. 1. – С. 146-150.

Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет. Археологические работы в Уральской области в 1977 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1977. Ф. 11, д. 1602, оп. 2, 203 л.

Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет. Археологические работы в Уральской области в 1979 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1979. Ф. 11. Д. 1759. Оп. 2. Л. 110.

Железчиков Б.Ф. Археологические памятники Уральской области. – Волгоград: Изд-во Волгоградского государственного университета, 1998. – 136 с.

Китов Е.П., Мамедов А.М. Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке. – Астана: изд. группа Филиала Института археологии им. А.Х. Маргулана в г. Астана, 2014. – 352 с.

Кривошеев М.В. Позднесарматская культура южной части междуречья Волги и Дона. Проблемы хронологии и периодизации: дис. ... канд. ист. наук. – Волгоград, 2005. – 321 с.

Кушаев Г.А. Этюды древней истории степного Приуралья. – Уральск: Диалог, 1993. – 171 с.

Лукпанова Я.А. Отчет о проведении археологических раскопок на курганном комплексе Таксай I в Теректинском районе в 2012 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 2012. Ф. 11. Д. 3124а. Оп. 2. Л.86.

Лукпанова Я.А. Об изучении памятников раннего железного века Степного Приуралья (2002–2020 гг.) // Мир Большого Алтая. – 2020. Т. 6. – № 3. – С. 1021-1033.

Малашев В.Ю. Позднесарматская культура Южного Приуралья во II–III вв. н.э.: дис. ... канд. ист. наук. – М., 2013. – 301 с.

Малашев В.Ю., Мошкова М.Г. Происхождение позднесарматской культуры (к постановке проблемы) // Становление и развитие позднесарматской культуры (по археологическим и естественнонаучным данным): м-лы семинара центра изучения истории и культуры сарматов / отв. ред. А.С. Скрипкин. – Волгоград: изд-во Волгоградского государственного университета, 2010. Вып. III. – С. 37-56.

Малашев В.Ю., Яблонский Л.Т. Степное население Южного Приуралья в позднесарматское время: по материалам могильника Покровка 10. – М.: Институт археологии РАН; Восточная лит-ра, 2008. – 365 с.

Малов Н.М. Отчет об археологических исследованиях на р. Деркул за 1988 год. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1989. Ф. 11. Д. 2234. Оп. 2. Л.100.

Мошкова М.Г. Позднесарматские погребения Лебедевского могильника в Западном Казахстане // Краткие сообщения Института археологии. – 1982. Вып. 170. – С. 80-87.

Мошкова М.Г. Позднесарматская культура // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время / отв. ред. А.И. Мелюкова. – М.: Наука, 1989. – С. 191-202.

Мошкова М.Г. Археологические памятники южноуральских степей второй половины II–IV вв.: позднесарматская или гунно-сарматская культура (погребальный обряд) // Российская археология. – 2007. № 3. – С. 103-111.

Мошкова М.Г. Анализ сарматских погребальных памятников II–IV вв. н.э. // Статистическая обработка погребальных памятников Азиатской Сарматии. Вып. IV. Позднесарматская культура. – М.: Восточная литература, 2009. – 176 с.: карты.

Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет. Археологические работы в Уральской области в 1978 году // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1978. Ф. 11. Д. 1679. Оп. 2. Л. 138.

Мошкова М.Г., Железчиков Б.Ф., Кригер В.А. Отчет археологические работы на территории Уральской области в 1980 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1980. Ф. 11. Д. 1838. Оп. 2. Л. 161.

Мошкова М.Г., Кушаев Г.А. Отчет о работе Западно-Казахстанской экспедиции в 1969 г. // Архив Института археологии им. А.Х. Маргулана, 1969. Ф. 11. Д. 1131. Оп. 2. Л. 44.

Сейткалиев М.К. Неординарный погребальный комплекс из могильника Каратобе в Западном Казахстане // *Stratum plus*. – 2014. Вып. 4. – С. 141-148.

Скрипкин А.С. Нижнее Поволжье в первые века нашей эры. – Саратов: изд-во Саратовского университета, 1984. – 149 с.

Трибунский С.А. Позднесарматская культура урало-казахстанских степей: дис. ... канд. ист. наук. – Ижевск, 2003. – 506 с.

REFERENCES:

Bagrikov G.I., Senigova T.N. Otkrytie grobnic v Zapadnom Kazahstane [Opening of tombs in Western Kazakhstan] // (News of the Academy of science of the Kazakh Soviet Socialist Republic, 1968. – N 2. – P. 71-88. [in Russian].

Bisembaev A.A. Otchet o raskopkah mogil'nika Basshijli [Report on the excavations of the Basshiyli burial ground] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2002. – Fund 11, file 2578, inventory 2, 65 p. [in Russian].

Bisembaev A.A., Gucalov S.Yu. Lebedevskij arheologicheskij mikrorajon: itogi i perspektivy izucheniya [Lebedev Archaeological Microdistrict: Results and Prospects of Study]// *Nizhnevolzhsky Archaeological Bulletin*, 2009. – N 10. –P.372-384. [in Russian].

Bisembaev A.A., Gucalov S.Yu., Tkachev V.V. Otchet ob arheologicheskikh raskopkah kurganov u aula Ul'guli [Report on the archaeological excavations of mounds near the village of Ul'guli] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2004. – Fund 11, file 2614, inventory 2, 93 p. [in Russian].

Botalov S.G., Bisembaev A.A. Novye materialy po kul'ture gunnov Zapadnogo Kazahstana [New materials on the culture of the Huns of Western Kazakhstan] // *Issues of history and archeology of Western Kazakhstan*, 2002. – N 1. – P.108-116. [in Russian].

Botalov S.G., Gucalov S.Yu. Gunno-sarmaty Uralo-Kazahstanskih stepej [Hunno-Sarmatians of the Ural-Kazakhstan steppes]. – 2000. – Chelyabinsk: Rifey publishing house. – 267 p. [in Russian].

Gucalov S.Yu. Otchet ob arheologicheskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoj oblasti letom 1988 g. [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer of 1988] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1998. – Fund 11, file 2218, inventory 2, 63 p. [in Russian].

Gucalov S.Yu., Makarevich G.V. Otchet ob arheologicheskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoj oblasti letom i osen'yu 1986 goda [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer and autumn of 1986] // Archive of the A. Kh. Margulan Archeology Institute, 1986. – Fund 11, file 2125, inventory 2, 138 p. [in Russian].

Gucalov S.Yu., Rodionov V.V. Otchet ob arheologicheskikh razvedkah i raskopkah v Aktyubinskoj oblasti letom 1985 goda [Report on archaeological exploration and excavations in the Aktobe region in the summer of 1985] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1985. – Fund 11, file 2084, inventory 2, 198 p. [in Russian].

Dujsengali M.N., Mamedov A.M., Bairov N.M. Predvaritel'nye itogi issledovaniya pogrebal'no-pominal'nyh kompleksov pozdnej drevnosti bassejna reki Uil [Preliminary results of the study of funerary and memorial complexes of late antiquity in the Wil River basin]// *Margulan Readings–2018: Materials of the Intern. scientific-practical conference "Spiritual modernization and archaeological research"*

(Aktobe, April 19-20, 2018) / ed. A.A. Bisembaev. – Almaty-Aktobe: A.Kh. Margulan Archeology Institute; Aktobe regional museum of local history, 2018. – P. 237-241. [in Russian].

Zhambulatov K.A. Istoriya izucheniya pamyatnikov pozdnesarmatskogo vremeni Zapadnogo Kazahstana [The history of the study of monuments of the late Sarmatian time of Western Kazakhstan] // IX Orazbaev readings: materials of the republican scientific and practical conference "Modern methods and approaches in the study of the historical and cultural heritage of Kazakhstan and neighboring countries", dedicated to the 95th anniversary of A.M. Orazbayeva (Almaty, April 28–29, 2017) / ed. G.K. Omarov, 2017 – Almaty: Kazakh University. – P. 146-150. [in Russian].

Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1977 g. [Report. Archaeological work in the Ural region in 1977] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1998. – Fund 11, file 1602, inventory 2, 203 p. [in Russian].

Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1979 g. [Report. Archaeological work in the Ural region in 1979] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1998. – Fund 11, file 1759, inventory 2, 110 p. [in Russian].

Zhelezchikov B.F. Arheologicheskie pamyatniki Ural'skoj oblasti [Archaeological monuments of the Ural region]. – 1998. – Volgograd: Volgograd State University Publishing House. – 136 p. [in Russian].

Kitov E.P., Mamedov A.M. Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazahstana v rannem zheleznom veke [Nomadic population of Western Kazakhstan in the early Iron Age]. – 2014. – Astana: ed. group of the Branch of the A.Kh. Margulan Archeology Institute. – 352 p. [in Russian].

Krivosheev M.V. Pozdnesarmatskaya kul'tura yuzhnoj chasti mezhdurech'ya Volgi i Dona [Late Sarmatian culture of the southern part of the interfluvium of the Volga and Don. Problems of chronology and periodization]: dis. ... cand. ist. sciences. – 2005. – Volgograd. – 321 p. [in Russian].

Kushaev G.A. Etyudy drevnej istorii stepnogo Priural'ya [Sketches of the ancient history of the steppe Urals]. – 1993. – Uralsk: Dialogue. – 171 p. [in Russian].

Lukpanova YA.A. Otchet o provedenii arheologicheskikh raskopok na kurgannom komplekse Taksaj I v Terektinskom rajone v 2012 g [Report on the archaeological excavations at the Taksaj I barrow complex in the Terektinsky district in 2012] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 2012. – Fund 11, file 3124, inventory 2, 86 p. [in Russian].

Lukpanova YA.A. Ob izuchenii pamyatnikov rannego zheleznoogo veka Stepnogo Priural'ya (2002–2020 gg.) [On the study of sites of the Early Iron Age in the Steppe Urals (2002–2020)] // World of Greater Altai, 2020. – V 6, N 3. – P. 1021-1033. [in Russian].

Malashev V.YU. Pozdnesarmatskaya kul'tura YUzhnogo Priural'ya vo II–III vv. n.e. [Late Sarmatian culture of the Southern Urals in the II–III centuries. AD]: dis. ... cand. ist. sciences. – 2013. – 301 p. [in Russian].

Malashev V.Yu., Moshkova M.G. Proiskhozhdenie pozdnesarmatskoj kul'tury (k postanovke problemy) [The origin of the late Sarmatian culture (to the formulation of the problem)] // Formation and development of the late Sarmatian culture (according to archaeological and natural science data): materials of the seminar of the center for the study of the history and culture of the Sarmatians / ed. ed. A.S. Skripkin, 2010. – Volgograd: publishing house of the Volgograd State University. – P. 37-56. [in Russian].

Malashev V.Yu., Yablonskij L.T. Stepnoe naselenie Yuzhnogo Priural'ya v pozdnesarmatskoe vremya: po materialam mogil'nika Pokrovka 10 [Steppe population of the Southern Urals in the late Sarmatian time: based on the materials of the Pokrovka 10 burial ground]. – 2008. – Moscow: Institute of Archeology of the Russian Academy of Sciences; Eastern literature. – 356 p. [in Russian].

Malov N.M. Otchet ob arheologicheskikh issledovaniyah na r. Derkul za 1988 god [Report on archaeological research on the river Derkul for 1988] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1989. – Fund 11, file 2234, inventory 2, 100 p. [in Russian].

Moshkova M.G. Pozdnesarmatskie pogrebeniya Lebedevskogo mogil'nika v Zapadnom Kazahstane [Late Sarmatian burials of the Lebedev burial ground in Western Kazakhstan] // Brief reports of the Institute of Archeology, 1982. – N 170. – P. 80-87. [in Russian].

Moshkova M.G. Pozdnesarmatskaya kul'tura [Late Sarmatian culture]// Steppes of the European part of the USSR in the Scythian-Sarmatian time / ed. ed. A.I. Melyukov, 1989. – M.: Nauka. – P. 191-202. [in Russian].

Moshkova M.G. Arheologicheskie pamyatniki yuzhnoural'skih stepej vtoroj poloviny II–IV vv.: pozdnesarmatskaya ili gunno-sarmatskaya kul'tura (pogrebal'nyj obryad) [Archaeological Sites of the South Ural Steppes of the Second Half of the 2nd–4th Centuries: Late Sarmatian or Hun-Sarmatian Culture (Funeral Rite)] // Russian Archeology, 2007. – N 3. – P. 103-111. [in Russian].

Moshkova M.G. Analiz sarmatskih pogrebal'nyh pamyatnikov II–IV vv. n.e. [Analysis of Sarmatian funerary monuments of the 2nd–4th centuries AD] // Statistical processing of funerary monuments of Asian Sarmatia, 2009. – N IV. Late Sarmatian culture. – M.: Oriental literature. – 176 p., maps. [in Russian].

Moshkova M.G., Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1978 godu [Report. Archaeological work in the Ural region in 1978] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1978. – Fund 11, file 1967, inventory 2, 138 p. [in Russian].

Moshkova M.G., Zhelezchikov B.F., Kriger V.A. Otchet. Arheologicheskie raboty v Ural'skoj oblasti v 1980 godu [Report. Archaeological work in the Ural region in 1980] // Archive of the A. Kh. Marghulan Archeology Institute, 1980. – Fund 11, file 1838, inventory 2, 161 p. [in Russian].

Moshkova M.G., Kushaev G.A. Otchet o rabote Zapadno-Kazahstanskoj ekspedicii v 1969 g. [Report on the work of the West Kazakhstan expedition in 1969] // Archive of the A.Kh. Margulan Archeology Institute, 1969. – Fund 11, file 1131, inventory 2, 44 p. [in Russian].

Sejtkaliev M.K. Neordinarnyj pogrebal'nyj kompleks iz mogil'nika Karatobe v Zapadnom Kazahstane [Extraordinary burial complex from the Karatobe burial ground in Western Kazakhstan] // Stratum plus, 2014. – N 4. – P. 141-148. [in Russian].

Skripkin A.S. Nizhnee Povolzh'e v pervye veka nashej ery [Lower Volga region in the first centuries of our era]. – 1984. – Saratov: publishing house of Saratov University. –149 p. [in Russian].

Tribunskij S.A. Pozdnesarmatskaya kul'tura uralo-kazahstanskih stepej [Late Sarmatian culture of the Ural-Kazakhstan steppes]: dis. ... cand. ist. Sciences, 2003. – Izhevsk. – 506 p. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_101-111

FTAMP 03.00.20

ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҰЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ФЕНОМЕНІ

Жүсіп Сұлтан-Хан¹ , М.М. Қозыбаева^{2*}

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Алаш» ҒЗИ. Қазақстан, Нұр-Сұлтан;

²Нұр-Сұлтан қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалы. Қазақстан, Нұр-Сұлтан.

* Автор-корреспондент

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Жүсіп), koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева).

Андатпа. Мақалада авторлар «Қазақ» газетінің маңызды қоғамдық-саяси орган ретінде қалыптасуына Әлихан Бөкейхан мен Ахмет Байтұрсынұлының ықпалы туралы мәселе көтереді. Орынборда 5 жыл бойы А. Байтұрсынұлының редакторлығымен шығып тұрған тұңғыш жалпыұлттық «Қазақ» газеті қазақ өлкесінің қоғамдық-саяси, Ресей империясының ішкі істері мен халықаралық жағдай, оқу-ағарту, ғылым, көшпелі де отырықшы мал және егін шаруашылықтары, мәдениет, тіпті адам құқы, әйел теңдігі салаларын түгел қамтыған әмбебап мерзімді басылымға айналып, 1913-1918 жылдар бойы бүкіл Қазақ даласының қоғамдық пікіріне жалғыз өзі үстемдік орнатты. Зерттеушілердің пікірінше, «Қазақ» газеті мен «Алаш» қайраткерлері қазақ қоғамында «мәдени ренессанс» жасады, заманауи қазақ мемлекетін құрды. Тұңғыш жалпыұлттық әрі халықаралық «Қазақ» газетінің қазақ халқы мен қазіргі Қазақ мемлекеті алдындағы өшпес тарихи рөлі мен маңызын асыра бағалау мүмкін емес.

Түйін сөздер: «Алаш» қозғалысы, «Қазақ» газеті, ұлттық идея, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, мәдени ренессанс, ұлттық автономия, кеңес өкіметі.

МРНТИ 03.00.20

АЛИХАН БУКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ И ФЕНОМЕН ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ»

Жусип Сұлтан-Хан¹, М.М. Козыбаева^{2*}

¹НИИ «Алаш» Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева.

Казахстан, Нур-Султан;

²Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Нур-Султан.

Казахстан, Нур-Султан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Жусип), koz.mahabbat_85@mail.ru (Козыбаева).

Аннотация. В статье авторы поднимают вопрос о влиянии Алихана Букейзхана и Ахмета Байтұрсынұлы на формирование газеты «Казах» как важного общественно-политического органа. Первая общенациональная газета «Казах», издаваемая в Орынборе за 5 лет под редакцией Ахмета Байтұрсынұлы, освещала общественно-политические вопросы Казахского края, внутренние дела Российской империи и ее международное положение, образование, науку, кочевое и оседлое животноводство и земледелие, культуру, права человека, равноправие женщин, превратилось в универсальное периодическое издание, охватывающее все сферы, и в течение 1913-1918 годов единолично господствовало в общественном мнении всей казахской степи. По мнению исследователей, газета «Казах» и деятели движения «Алаш» создали «культурный ренессанс» в казахском обществе и заложили основу современному казахскому государству. Неизгладимую

историческую роль и значение первой общенациональной и международной газеты «Казак» для казахского народа и современного казахского государства невозможно переоценить.

Ключевые слова: движение «Алаш», газета «Қазақ», национальная идея, Алихан Букейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, культурный ренессанс, национальная автономия, советская власть.

IRSTI 03.00.20

ALIKHAN BUKEYKHAN, AKHMET BAITURSYNULY AND THE PHENOMENON OF THE NEWSPAPER «KAZAKH»

Zhussip Sultan-Khan¹, M.M. Kozybayeva^{2*}

¹Research Institute "Alash" of the L.N. Gumilyov Eurasian National University.
Nur-Sultan, Kazakhstan;

²Nur-Sultan branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.
Nur-Sultan, Kazakhstan.

*Corresponding author

E-mail: prahacz2002@gmail.com (Zhussip), koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva).

Abstract. In the article, the authors raise the question of the influence of Alikhan Bukeizkhan and Ahmet Baitursynuly on the formation of the newspaper "Kazakh" as an important public and political body. The first national newspaper "Kazakh", published in Orynbor for 5 years under the editorship of Akhmet Baitursynuly, covered the socio-political issues of the Kazakh region, the internal affairs of the Russian Empire and its international position, education, science, nomadic and settled animal husbandry and agriculture, culture, human rights, the equality of women, turned into a universal periodical covering all areas, and during the years 1913-1918 single-handedly dominated the public opinion of the entire Kazakh steppe. According to researchers, the Kazakh newspaper and the leaders of the Alash movement created a "cultural renaissance" in Kazakh society and laid the foundation for the modern Kazakh state. The indelible historical role and importance of the first national and international newspaper "Kazakh" for the Kazakh people and the modern Kazakh state cannot be overestimated.

Key words: Alash movement, Kazakh newspaper, national idea, Alikhan Bukeihan, Ahmet Baitursynuly, cultural renaissance, national autonomy, Soviet power.

Кіріспе. 1913-1918 жылдары Орынборда шығып тұрған тұңғыш жалпыұлттық әрі халықаралық «Қазақ» газетінің қазақ халқы мен қазіргі Қазақ мемлекеті алдындағы өшпес тарихи рөлі мен маңызын асыра бағалау мүмкін емес. «Өшпес тарихи рөлі мен маңызы» деп күр сөзбен шектелмей, қысқаша шолып өтейін. 1913 жылдың 2 ақпанынан 1918 жылдың қаңтарына дейін «Қазақ» газетінің 260 саны үзілмей шығып тұрып, қаңтар айында Орынборға Кеңес әскері басып кірген соң, қазақтан шыққан тұңғыш бөлшебек Әліби Жангелдин газет құрылтайшыларын тұтқындай алмай редакцияны қиратып, оның жалпы құны 106 мың рубльге бағаланған дүние-мүлкін талан-таражға салды, бөлшебек газеттеріне үлестіріп берді. 1918 жылдың шілде-қыркүйек айларында «Қазақтың» 261-266 саны үзіліп-үзіліп жарық көрді де, Орынбор біржола кеңес өкіметінің қолына өткен соң, жабылды.

Материалдар мен зерттеу әдістері. Осы мақаланы жазу үстінде авторлар іргелі ғылыми қағидалар ретінде ғылыми объективтілік пен тарихшылықты басшылыққа алды. Зерттеуде жалпы ғылыми және арнайы тарихи әдістер, ал жалпы ғылыми әдістерден – талдау, синтез, логикалық әдістер қолданылды. Арнайы-тарихи әдістер санатында авторлар тарихи-ретроспективті, тарихи-генетикалық, тарихи-типологиялық, тарихи-жүйелік әдістерге назар аударды. Тарихи зерттеудің жалпы ғылыми және арнайы әдістері де қолданылды, оларды қолдану тақырып бойынша бірқатар маңызды сұраққа жауап табуға мүмкіндік берді. Мақаланы жазу барысында ғылыми этиканың негізгі қағидалары мен интеллектуалдық адалдық пен әдептіліктің жоғары стандарттары сақталды. Мақала авторлары ғылыми деректерді қолдан жасау, бұрмалау,

плагиат, жалған авторлық және т.б. жағдайларға жол бермеді. Зерттеудің теориялық негізіне отандық ғалымдар – М. Қозыбаев (Қозыбаев, 1998), Қ. Нүрпейіс (Нүрпейісов, 1995), С. Аққұлұлы (Бөкейхан Ә., 1995), С. Смағұлова, Ғ. Әнес («Қазақ» газеті», 2015) және т.б.

Талқылау. 1917 жыл басында «Қазақ» редакциясы «Азамат» серіктестігінің мүшелері мен оқырмандарына баспахана сатып алуға көмек сұраған үндеу жолдады. Сол кезде серіктестік қоржынында 106 мүшесінен түскен 10 600 рубль қаражаты болды (Баспахана туралы, 1917, № 214: 4). І-дүниежүзілік соғыстың қарсаңында шағын баспахана 10 мың патша рубліндей болса, 1917 жылға қарай 20-30 мыңға дейін қымбаттады, ал ірі баспахана – 30-40 мыңнан асып жығылды («Азамат» серіктері, 1917, № 219: 4). «Қазақ» үндеуіне Шығыс Түркістан қазақтарынан 600 рубль, оның ішінде бір Құлжадан 6 қазақ 100 рубльден, Шымкенттен 100, Қарқаралы оязынан 4 кісі 100 рубльден, Ақмешіттен 100 («Қазақ» газеті, 1917, № 216: 4), Ақмола облысының Қызылжар (Петропавл) оязынан 1 мың, Пішпек оязының қырғызынан, Атбасардан, Сырдария облысының Қазалы оязынан 100-100 рубльден, Аягөзден, Ақтөбеден («Қазақ» басқармасы, 1917, № 219: 3), тіпті І-дүниежүзілік соғыс майданында Қостанай оязы Кеңарал болысынан барып, 16-дружина 210 партиясында окоп, траншея, блиндаж қазып жүрген жігіттерден 103 рубль және т.б. қаншама қазақ «Азамат» серіктестігіне мүшелікке кіріп, жарна аударумен жауап қатты. Нәтижесінде, М. Дулатұлы өзінің «Қазақ» баспаханасы» атты мақаласында: *«Жаңа арада «Азамат» серіктігі атына «Қазақ» газеті үшін 30 мың сомға баспахана алдық. Баспахананың екі машинасы бар, орысша харфтері мол, саймандары түгел құрулы. Мұсылманша харфті Қазаннан алдырғалы тұрмыз, заказ беріп қойдық. Сүйтіп барлығы 40 мың сомға түскен қазақша һәм орысша басатын баспаханамыз болды»,* - деп хабарлады (Міржақып, 1917, № 239: 1).

Алдыңғы қазақ басылымдарының бірі де сапасы, көтерген тақырыптарының өзектілігі, таралымы, оқырман аудиториясы, әсіресе бүкіл исі қазақ арасындағы ықпал-беделі жағынан А. Байтұрсынұлы бастаған «Қазақ» газетімен теңесе алмайтын. Газеттің 5 жылғы тігіндісін парақтап шыққаннан-ақ «Қазақтың» Ұлы даланың қоғамдық-саяси, оның ішінде Ресейдің ішкі істері мен халықаралық жағдай, оқу-ағарту, ғылым, денсаулық, көшпелі де отырықшы мал және егін шаруашылықтары, мәдениет, тіпті адам құқы, әйел теңдігі салаларын түгел қамтыған әмбебап мерзімді басылым болғанына көз жеткіземіз. ХХІ ғасыр басындағы Тәуелсіз Қазақстанның ондаған телеарнасы, қазақ, орыс және басқа тілдердегі мыңдаған мерзімді қоғамдық, әдеби, ғылыми басылымдары, электрондық БАҚ-тардың қазіргі қоғамдағы беделі мен ықпалы – одан 100 жыл бұрынғы бір «Қазақ» газетінің абырой-беделімен, ықпалымен салыстыруға келмейді. «Қазақ» 1913-1918 жылдар бойы бүкіл Қазақ даласының қоғамдық пікірі мен көзқарасына бірден-бір үстемдік етті.

Алғашқы жылдары «Қазақ» 3 мыңдай данамен шығып тұрса, Сорбонна университеті ғалымдарының мәліметінше, 1916-1917 жылға қарай 8 мың данамен (Беннигсен, Лемерсье-Келькежей, 1964), яғни өзіне дейінгі басылымдардың бәрін қосқанда да артық данамен таралды. Көп ұзамай газет сандарын Шығыс Түркістан қазақтары, төңкеріске дейін Жетісу облысына қараған Пішпек оязының (қазіргі Қырғыз Республикасы) қырғызы, өзбек оқығандары, Самар, Уфа губернелерінің башқұрты мен башқұрттанған қазағы, Варшава, Киев, С.-Петербург, Мәскеу, Қазан, Томскі ЖОО-ларында және Самарқанд, Бұқара, Стамбұл медреселеріндегі қазақ жастары жаздырып алып тұрды. 1916-1917 жылдары І-дүниежүзілік соғыста Ресей империясының Минскі, Киевтен Ригаға дейін созылған Батыс, Солтүстік-Батыс және Солтүстік майдандарында окоп-траншея қазған 100 мыңдаған қазақ азаматы мен оларға қамқор болған бүкілресейлік «ЗемГорОдағы» «Бұратана бөлімінің» Ә.Н. Бөкейхан бастаған «Алаш» зиялылары мен студент жастары үзбей оқыды (Жүсіп, Маслов, 2021). Осылайша жалпыұлттық «Қазақ» газеті – тұңғыш жалпыұлттықтан халықаралық басылымға айналды.

Нәтиже. А. Байтұрсынұлының «Қазақ» редакциясы бір газет шығарумен ғана шектелмеді. Қазақтың тұңғыш зайырлы мектебіне арналған ұлт тіліндегі тұңғыш оқулықтар, көркем шығарма мен аударма, әдебиеттану, фольклортану, ұлт тарихы туралы ғылыми зерттеулерін өздері жазып, ақын-жазушылардың шығармалары, ауыз әдебиеті үлгілері жинақтарын кітап етіп шығарды. Мысалы А. Байтұрсынұлының 1- және 2-сынып оқушыларына арналған «Әліппе» және «Тіл құрал» оқулықтары, М. Дулатұлының бастауыш мектептің 1-және 2 жылында оқитын «Есеп

күралдары»; көркем шығармалардан Ғ. Қараштың «Аға түлпар» өлеңдер жинағы, Б. Өтетілеуұлының «Жиған-терген», Ахаңның «Маса», Міржақыптың «Бақытсыз Жамал» романы, «Терме» және «Азамат» өлеңдер жинағы, Ш. Құдайбердіұлының «Қалқаман – Мамыры» және т.б. газеттің әрбір санында *«Бұл кітаптар ешкімге ақшасыз жіберілмейді... Сондықтан тиісті бағасына лайықтап марка жіберу керек. Кітапшыларға һәм 10 кітаптан артық аударушыларға сомынан 30 тиын кемітіледі. Адрес мынау: Оренбург, редакция газеті «Қазақ». [«Қазақ»] басқармасында сатылатын кітаптар»* деген жарнамалар беріліп тұрды («Қазақ» газеті, 1915, № 150: 4).

«Қазақ»-тың ұлтының мәдени қайта жаңғыруы жолында атқарған тағы бір игі ісі бар. Ол – кедей балаларының білім алуы үшін қаржы-қаражатқа мұқтаж балаларына жәрдем беруі. «Қазақ» редакциясы «мұқтаж оқушыларға жәрдем» науқанын ұйымдастырып, елдің түкпір-түкпірінен 50 тиын, 1-3-5 сомдап қанша қаржы жиналғанын, қай оқушыға не студентке қанша көмек берілгенін газет беттерінде үзбей жариялап тұрды. Мысалға, газеттің әрбір кезекті санында: «1) Орынбордағы «Медресе Заһдия» шәкірті Сапарғали Бердімұратұлына 45 сом... 3) Семейдегі торговый школ шәкірті Ғұмыр Юнісұлына 30 сом 21 тиын; 4) Електегі педагогический курс шәкірті Файзулла Османұлына 30 сом 11 тиын; 5) Ақтөбедегі 2 класты школ шәкірті Сыдық Яқұпұлына – 22 сом 11 тиын; 6) Паулодардағы педагогически курс шәкірті Қауан Босықбайұлына - 45 сом 21 тиын...», - деген сияқты құлақтандыру жарияланатын (Жәрдем берілген, 1917, № 220: 4).

«Оренбург, - деп жазды М. Шоқай бір естелігінде, - столица оренбургского казачества, выросшая на башкирской земле. Население города – татары, русские и казаки. Наших же казахов в этом городе – всего несколько семей... Но самым важным было и то, что в Оренбурге проживали наиболее выдающиеся и талантливые писатели и деятели – Байтурсынулы Ахмет и Дулатулы Мир-Якуб... Здесь выходила еженедельная газета «Казак», благодаря талантливому руководству Ахмета и Мир-Якуба приобретшая чрезвычайно большое влияние на казахские массы. Вот почему ЧУЖОЙ Оренбург стал временным руководящим центром национального движения казахов. Вот почему I революционный съезд казахов был созван здесь» (Шоқай, 2014: 243-244).

М. Шоқайдың бұл пікірін толықтыра кетсек, Орынбор – қазақ ұлт-азаттық қозғалысының жетекші орталығы болса, ал «Қазақ» газетінің редакциясы – бүкіл Ұлы қазақ даласының бірден-бір оқу-ағарту, мәдениет, ғылыми-зерттеу ұлттық орталығына айналды. Халел Досмұхаметұлының 1930 жылы НКВД тергеушісіне: *«Появилась в Оренбурге газета «Казак», во главе которой стали А. Байтурсынов и М. Дулатов... Т. о. возник центр, объединивший и руководивший тем слоем казахского населения, который был разбужен I-ой русской революцией. Газета давала руководящие статьи по политической жизни казахов, открывала дискуссии и была объединителем тогдашней политической мысли»*, - деп мәлімдеуі тағы бір дәлел (Движение Алаш. 2011: 109-110).

Міне «Қазақты» 5 жыл бойы үзіліссіз басқарған А. Байтұрсынұлының ұлт мүддесіне сіңірген еңбегінің маңызы мен рөлін «Алаш» көшбасшысы Әлиханнан артық әділ бағалалаған қайраткер жоқ деуге болады. Патшалық биліктің «Қазаққа» салған кезекті қомақты айыппұлын төлей алмай, газетті жабылудан құтқару үшін өзі абақтыға отырған 1914 жылы, Әлихан екі адал үзеңгілесінің рухын көтеру үшін былай деп жазды: *«Орысқа газета, журнал шығарып жол ашқан А.Н. Радищев абақтыға жабылып, 10 жыл Сібірге айдалған. Осы Радищев замандасы, тағы орысқа газет, журнал шығарып Еуропа жолын ашқан Н.И. Новиков Шлиссельбург деген зор қиын абақтыда 15 жыл отырған. Бауырым, Ахмет, Мирякуб! Сен екеуіңнің абақтың Радищев пен Новиков абақтысы... 18 ғасырда «ақыл патшасы» атанған француз Вольтер еді. Осы Вольтер замандасы, Толстойға неше жол көрсеткен француз Руссо, тағы осы екеуінің замандасы философ Дидро абақтыда жатқан. Біздің Ресейде абақтыға жатпаған жақсы адам кем. Жазушы Достоевский, Потанин, Короленко, Чернышевский, Морозов абақтыда жатқан... Салтыков, Герцен, Пушкин, Лермонтов, Тургеневтер айдалған»* (Қыр баласы, 1914, № 54: 4 б.).

1930-жылдары Астраханда саяси айдауда жүрген Ахметті босату үшін Әлихан Халықаралық Қызыл Крест комитетінің Мәскеудегі өкілі Екатерина Пешковаға өзінің адал үзеңгілесін былай

сипаттап жазды: «Он просветитель казахского народа. Байтурсынов - Кирилл и Мефодий, Новиков и Радищев своего народа. Он создал азбуку, которая по мнению профессора Молло, лучшая из Азбук... Байтурсынов А. автор грамматики, синтаксиса, букваря, хрестоматий на казахском языке. Он Наркомпрос Казахской АССР, многолетний в 1920-1928 г., до ареста его, председатель научной при НарКомПроме комиссии... Он, Б.А., редактор, издатель и создатель единственной тогда казахской газеты "Казак". [В] 1913-1918 гг., в старое время, не было казака, который не читал и не знал этой газеты. Когда в 1916 г. Оренбургский губернатор трижды оштрафовал "Казак" на 4500 руб., то эти деньги переводились читателями по телеграфу долями по 5, 10, 50, 100 руб. и спасали от тюрьмы редактора Аханг (уважительно-ласкательное от Ахмета). Судьба Байтурсынова А. схожа с судьбой Н.Г. Чернышевского, как он Байтурсунов Ахмет, бесстрашный пророк своих убеждений, как он, кабинетный работник, как он - страх власти. Я знаю Н.Г. Чернышевского и не боюсь с ним сравнивать Байтурсынова А., так как его так же знаю» (Қойгелдиев, 2016: 1-2).

Ең бастысы - «Қазақ» газеті мен «Алаш» идеясын, қозғалысын, партиясын, 1917-1920 жылдары жасаған Алаш Ұлттық Жерлі Республикасын (аутономия болу, Әлихан Бөкейхан 1917 жылы мәлімдегендей, дербес мемлекет болу) (Қыр баласы, 1917, № 251: 1) және қайраткерлерін бір-бірінен бөліп қарауға болмайды. «Алаш»-ты тарихи құбылыс деп алсақ, «Қазақ» - осы тарихи құбылыстың өзі, баспасөз құралы ретінде «Алаш» құбылысының ақыл-ойы, ұлттық сана-сезімі, көзі, құлағы және тілі болды. Газеттің алғашқы сандарының бірінде Түрік баласы: «Қияметке шейін қазақ қазақ болып жасамақ. Осы гасырдағы әлем жарығына қазақ көзін ашып, бетін түзесе, өзінің қазақшылығын жоғалтпағандай, және өзіміздің ширақ әдетіне ыңғайлы қылып «Қазақ мәдениеті[н]» (Казакская культура) құрып, бір жағынан «Қазақ әдебиеті[н]» (Казакская литература) тұрғызып, қазақшылығын сақтамақшы» («Қазақ» газеті, 2015), - деп жазғанындай, газеттің «Қазақ» атауының өзі «Алаш» идеясы болатын.

Өзінің атауымен Ұлы дала халқының «Қазақ» деген төл этнонимін қорғап, ата-бабадан қалған кең-байтақ жерін Ресейдің орыс келімсектерін қоныстандыратын отарлау саясатына табанды түрде қарсы тұрды. Екіншіден, алдыңғы басылымдарды саяси-діни қозғалыстың өкілдері шығарса, «Қазақты» - Әлихан Бөкейхан мен оның Ахмет Байтұрсынұлы, Міржақып Дулатұлы, Райымжан Мәрсеқұлы сынды өздерін «батысшылдар» деп санаған ұлт зиялылары ұйымдастарды. Оған «Қазақ» пен «Айқап» құрылтайшылары арасындағы 1913-1915 жылдарғы қызу пікірталасы айқын дәлел. Француз ғалымдары А. Беннигсен мен Ш. Лемерсье-Келкеженің ортақ пікірінше, М. Жұмабайұлы, М. Дулатұлы, Х. Досмұхаметұлы, Е. Омарұлы, Ә.-Х. Жүндібайұлы, М. Тынышбайұлы және т.б.-ды қосқанда қазақтың барлық зиялысы газет авторларының қатарында болды. Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынұлы, Ш. Құдайбердіұлы және басқалар тарих, әдебиеттану, оқу-ағарту, ғылым, жер игеру және жалпы экономика туралы зерттеулерін осы жерде жариялады. Жалпы «Қазақ» газеті, француз ғалымдарының пікірінше, аса биік ғылыми деңгейге жетті (Беннигсен, Лемерсье-Келькежей, 1964). «Батысшылдар» көшпелі дәуірдің заманы өткен салт-дәстүр, ұлттық құндылық, көшпелі шаруашылық пен жалпы мәдениеттің орнына Қазақ қоғамына тың идея, салт-дәстүр, жаңа заман құндылықтарын, заманауи шаруашылық (экономика) пен мәдениет ұсынды. Қазақтың заманауи жазба әдеби тілін, ұлт әдебиетін, зайырлы білім-ғылым жүйесін, жалпы ұлт мәдениетін қалыптастырды, халықтың ұлттық сана-сезімін «Масадай» ызыңдап оятты. XX ғасыр басында «Қазақ» газеті Дала және Түркістан өлкелері мен 5 дербес облыс-оязға бөлініп, тарыдай шашылған халқын «Алаш» идеясы мен туы астына жинап, Қошқе Кемеңгерұлы атап көрсеткендей, «қазіргі қазақ ұлтын қалыптастырды». Бір сөзбен айтқанда, Оксфорд университеті Орта Азияны зерттеу орталығының пікірінше, «Қазақ» газеті мен «Алаш» қайраткерлері қазақ қоғамында «мәдени төңкеріс», «мәдени ренессанс» жасады (Общество изучения, 1985).

«Қазақ» газетінің халқы алдындағы тағы бір өшпес қызметі – қазақты «бұратана» есебінде І-дүниежүзілік соғыстың қара жұмысына күштеп жұмылдырған 1916 жылғы «25 маусым жарлығы» мен 1916 жылғы көтеріліс кезіндегі атқарған игі ісі. «Қазақ» газеті ұлттық мемлекеті, жанашыр үкіметі жоқ қазағын отаршыл империяның зұлым саясатынан қорғауға бар күш-жігерін салып, бейресми немесе «көлеңкедегі» ұлттық парламент пен үкіметтің міндетін қатар атқарды. 1916

жылдың 7 тамызында Орынборда 6 қазақ облысының өкілдерін жинап, бір жағынан қазақ халқының «25 маусым жарлығының» жөн-жосықсыз орындалуына қарсы көтерілгенін түсіндірді, екінші жағынан – халқын сабырлыққа үндеп, жарлыққа қарсы шықпай, ұлдарын қара жұмысқа жіберуге үгіттеп, газет бетінде «7 тамыз кеңесінің қаулысын» (Бөкейханов, т.б., 1916, № 192: 1) және «Алаштың азаматына!» (Әлихан, т.б., 1916, № 192: 1) мен «Қазақ жұртына!» атты үндеулерін жариялады (Әлихан, т.б., 1916, № 192: 1). Үшіншіден, отаршыл әкімшілікке қазақ шаруашылығын күйзелтпеу үшін жарлықтың орындалуын 1916 жылдың соңы мен келесі 1917 жылдың басына дейін ұзартуды және майданға алынған азаматтар мен олардың отбасыларына жеңілдік беруді сұраған қаулы қабылдады. Кеңестің ізінше «Қазақ» құрылтайшылары елді аралап, үгіт-насихат жүргізді. Ал қазақ жігіттері қан майданның қара жұмысына аттанғанда, Әлихан, Міржақып бастаған «Қазақ» құрылтайшылары, ұлт зиялылары мен Ресейдің әр түкпірінде оқитын студенттерін жинап, Ресейдің Батыс, Солтүстік және Солтүстік Батыс майдандары шептеріне аттанды. «Қазақ» майдандағы қазақ жігіттерінің тұрмысы мен қызметі туралы еліне үзбей хабар беріп тұрды. Осылайша «Қазақ» құрылтайшылары Ресейді 300 жылдан астам билеп-езген патшалық билікті құлатқан 1917 жылғы Ақпан төңкерісін адамзат тарихындағы ең қанқұйлы І-дүниежүзілік соғыстың қан майданында окоп қазған аға-інілерімен бірге қарсы алып, Минскі қаласынан қанішер патшаның құлағанынан бейхабар, Ұлы даласында шырт ұйқыда жатқан халқын жеделхатымен оятты.

Бұл жерде ғалымдар тарапынан осы күнге дейін ескерілмей келген мынадай тарихи фактыны ерекше атап өту керек. Батыс майданға өз ықтиярымен аттанып, окоп қазған қандастарын көзінің қарашығындай қорғап жүрген Алаш көсемі Әлихан Бөкейхан II Николай патшаның тақтан кетіп, патшалық биліктің құлағанын ең алғаш білген санаулы қайраткердің бірі болды. Патша үкіметінің орнына жаңа ғана жасақталған бүкілресейлік Уақытша үкіметтің мүшесі, әділет министрі А. Керенский Петроградтан Батыс майдандағы Әлиханға жеделхат жолдап құлағдар етті (Байтурсунов, Дулатов, 1917, № 10: 1, 3-4). Ол жеделхаттың ізінше «Қазақ» газеті мен Ұлы қазақ даласының түкпір-түкпіріне - 25 мекенжайға мынадай жеделхат кетті: *«Росиядағы барша халыққа ағайындық, теңдік, бостандық күні туды... «Учредительное собрание» сайлауына қазақ болып қамдану керек. Жарамды, жақсы адамдарын ауызға ала беру керек. Енді араздық, өштік, дау-жанжал, талас, партиялық сыйыспауларды тастау керек. Көксерлік жұмыстарың – бірлік, адалдық болсын! Жер мәселесін де қозғап, тезірек қолға ала беріңдер! Біз қалайтын патшалық түрі - «ДЕМОКРАТИЧЕСКАЯ РЕСПУБЛИКА», яғни мал өсіріп, егін салып, жерге ие боларлық түрі. Құдайдан басқа ешкімнен қорықпаңдар! Түзулікпен іс етіңдер... өзіміздің майдандағы жұмысшыларымызға болысыңдар! Халықтың көңілін білдіріңдер!»* («Қазақ» газеті, 1917, № 223: 2 б.).

«Қазақ» газетінің ең басты да тарихқа алтын әрптермен жазылатын қызметі – қазақтың тұңғыш «Алаш» ұлттық либералдық-демократиялық партиясын құрып, оның ресми үгіт-насихат құралы ретінде бүкілресейлік құрылтай жиналысы сайлауында зор жеңіске жетуіне шексіз үлес қосты. 1847 жылы Кенесары ханның қайғылы қазасымен тарих сахнасынан біржола кеткен Қазақ хандығының жер аумағы мен үйіндісі үстінен арада тура 70 жыл өте заманауи ұлттық мемлекет болып іргетасын қайта көтерген Алаш Ұлттық Жерлі Республикасын құруға мұрындық болды және оның тұңғыш ресми баспасөзі міндетін атқарды.

Міне осынау тарихи фактылар бола тұрып, тәуелсіздіктің 30 жылында «Қазақ» газетіне лайықты тарихи, ғылыми және саяси бағасы берілді деп айта алмаймыз. «Қазақ» - лайықты бағасын өзінің тұңғыш редакторы болған Ахмет Байтұрсынұлының туғанына 150 жыл толған мерейтойы аясында алады деп үміттенеміз.

Енді «Қазақ» газеті қалай дүниеге келді, соған қысқаша тоқталайың.

«Қазақ»-ты тұңғыш жалпыұлттық басылым деуге – оны шығару 1907 жылғы «Серке», «Қазақ газеті», 1911 жылғы «Қазақстан» газеттері мен «Айқап» журналынан бұрын қолға алынғаны айқын дәлел. Оған Әлиханның 1905 жылдың 11 мамырында Григорий Потанинге жазған хатындағы *«Нельзя не скорбеть, что на казакском языке нет газеты, которая могла бы объединить единомышленников и уничтожить массу бесполезной работы, необходимой при настоящих условиях...»* (ҚОӨМ, 1315 ж: 117) деген жолдарынан көз жеткіземіз. «При настоящих

условиях» деген сөзінің астарында «Алаш» қозғалысын айтып отырғанын Г. Потанинге жазған кезекті хатындағы *«В вопросах федеративного (союза) устройства русского государства каза'ки пойдут в рядах крайних областников. Я вступил в переписку с известными влиятельными каза'ками и надеюсь из них организовать отделение сибирского союза»* деген жолдарынан айқын аңғарамыз (ҚОӨМ, 1315: 119). Демек, Әлиханнның отаршыл Ресей империясын сонау 1905 жылы-ақ федерация етіп түбегейлі реформалау арқылы қазақ ұлттық мемлекетінің шаңырағын қайта көтеруді стратегиялық мақсат етіп алғанын, «Алаш» ұлт-азаттық қозғалысын ұйымдастырумен бірге, оның ресми үнқағазын да ашуды бірден жоспарлағанын байқаймыз. Ұлттық басылым шығару мәселесі сол жылдың маусымында отаршыл империя үкіметіне жолданған әйгілі «Қарқаралы құзырхатының» 3-тарауына: *«Для выяснения текущих нужд каза'кского народа необходимо издание газет на каза'кском языке, для чего потребуются установление явочного порядка на издание газет без предварительной цензуры и на открытие типографий»*, - деп ойып жазылды (Омск, 1906, № 32:1).

1905 жылдың соңында Санктпетербурлық «Наша жизнь» газеті: *«В период 17 октября [1905 г.] и после, Букейханов собирался издавать газету на каза'кском языке и уехал в степь, чтобы потолковать со своими земляками-каза'ками о предстоящих выборах и тех задачах, которые неотложны были для каза'кского народа»* деп жазды (Из Сибирской жизни, 1906: 3).

Міне бұл мәліметтерден бір-ақ тұжырым шығады: әу бастан-ақ «Алаш» қайраткерлері Әлихан, Ахмет қазақ тіліндегі «Қазақ» атаулы газетті реті келсе 18 ақпан жарлығы мен 17 қазан Манифесі берген азаттықты пайдаланып, 1905 жылдың соңында, реті келмесе – 1906 жылдың басында, яғни I Мемлекеттік дума сайлауының қарсаңында, бірақ Орынборда емес, Семейде, одан да нақтырақ айтсақ – 1917 жылдың мамыр айында атауы «Алаш» деп өзгертілген «Заречная слободка» кентінде басып шығаруды жоспарлағаны, Ахметтің өз сөзімен айтсақ, «сүттей ақ, айдай жарық». Бірақ Дала генерал-губернаторының қазақша газет шығаруға рұқсат бермесін де ескеріп, басқа қазақ облысында да қарама-қатар өтініш бергені байқалады. Қазақ жерін аяусыз билеп-төстеген отаршыл билік патшаның «17 қазан Манифесін» місе тұтпай, кешегі Қазақ хандығын Дала және Түркістан өлкелері мен Орынбор, Орал, Торғай, Закаспий сынды бірнеше дербес облысқа және Алтай өңірінің Бийскі, Змеингорскі және Барнауыл ояздарына ыдыратып, Қазақ еліндегі отарлау саясатын жалғастыра берді. Сол себепті 1905 жылдың 9 желтоқсанында «Қазақ» газетін шығаруға оның құрылтайшысы әрі меншік иесі ретінде Мұстафа Оразайұлына және редакторы ретінде Ахмет Байтұрсынұлына Семей облысы немесе Дала генерал-губернаторы емес, Орынбор облысының генерал-губернаторы рұқсат берді («Қазақ» газеті, 1998).

Ал Дала генерал-губернаторы қазақша газет шығаруға ғана емес, «17 қазан Манифесін» аяққа таптап, Мемлекеттік думаға Семей облысы қазағынан депутат сайлауға, турасын айтқанда – Әлиханнның депутат сайлануына барынша бөгет жасады. Алдымен 1906 жылдың 1 қаңтарынан бастап Дала өлкесіне «әскери тәртіп» орнатты (Бөкейхан Әлихан, 2017). Ізінше газеттің бас құрылтайшысы әрі Семей қазақтарынан I Дума депутаттығына түсуге бел буған Әлиханды 1906 жылдың 8 қаңтарында тұтқындап, не ресми айып тақпай, не тергемей, не соттамай 4 ай бойы Павлодар-Омбы абақтыларында ұстап, ақыр соңында оны туған Қазақ өлкесінен алысқа жер аударуды жоспарлады. Қазақтың 10-даған халық өкілі сайланған I және II Мемлекеттік думаны 1906-1907 жылдары мерзімінен бұрын 2 рет қуып таратып, II Дума таратылған 1907 жылдың 3 маусымында сайлау туралы ережеге қазақ халқын сайлау құқынан айырған түзету енгізді. Ол жайында Әлихан 1910 жылғы «Қазақтар» атты тарихи-анықтамалық очеркінде: *«Закон 3 июня 1907 года лишил 4 j миллионную каза'кскую народность избирательных прав. Правительство, очевидно, сочло лишним присутствие в Государственной думе представителей от того народа, которого оно столь насильственно лишило собственных земель»*, - деп күйіне жазды (Букейханов, 1910). 1907-1910 жылдары «Қазақ» газетін ұйымдастырушы «Алаш» қайраткерлерін жаппай қудалады. Әлиханды II Дума депутаттығына түсуден бас тартуға мәжбүр етіп (Букей-Хановъ, 1907, № 7: 4), 1907 жылдың желтоқсанында «Выборг үндеуіне» қол қойып таратты» деген нақай айыппен сайлау құқынан айырып, қоғамдық қызмет атқаруға тыйым салып, 3 ай түрме жазасына кесті; Семейде түрме жазасын 3 ай емес, 8 ай өтеп шыққан 1908 жылдың желтоқсанында өзін «ит

жеккенге» айдауын тосып отырмай, өз бетінше алдымен С.-Петерборға, одан, 1917 жылы Ахмет пен Міржақып жазғандай, Самарға «эмиграцияға» кетті (Байтұрсунов, Дулатов, 1917, №10: 1, 3-4).

А. Байтұрсынұлы 1909 жылы тұтқындалып, 10 айдан соң ғана босатылып, Дала өлкесінде қалуға болмауы себепті өз тандауымен Орынборға қоныс аударды (РФМА, 2881:38).

Ж. Ақбайұлы - Қарқаралыдағы митингіге қатысқаны үшін істі болып, I және II Дума сайлауына жіберілмей, алдымен Якутияға жер аударылды.

М. Дулатұлы да «Оян, қазақ!» жинағы үшін түрмеге жабылып, бостандыққа шығысымен Түркістанда бас сауғалауға тура келді.

Осылайша Семейде шығару жоспарланған «Қазақ» газеті де, ұлы Абайдың тұңғыш шығармалар жинағы да, Ахметтің «Қырық мысалы» да жарық көрмей кейінге қалды.

Кадет партиясының хатшысы А. Корниловқа 1908 жылдың 9 желтоқсанында жазған хатында Әлихан С.-Петерборда қалмауының сырын «не нашёл себе «хлебной» работы» деп түсіндірді (РФМА, 447: 1). Ал тарихи фактыға сүйенсек, 1909 жылдың қаңтарында Әлиханның «майлы жұмысты» Самардан табуы, ал Ахметтің 1910 жылы Семей түрмесінен шыға сала Орынборды тандауы – екі қайраткердің өзара алдын-ала уәделескен мәселесі. Біріншіден, Самар мен Орынбор – «қойы қоралас» көрші облыстар, екеуінің арасы – Семей мен Өскемен арасындай. «Қазақ» газетін басқарып тұрған Ахметті 1914 жылдың күзінде түрмеге жапқанда, Самардан пәуескемен шұғыл жеткен Әлихан айыппұлын төлеп босатып алды (Міржақып, 1917, № 239: 1).

Егер «Серке», «Қазақстан» газеттері мен «Айқап» журналы оқыған және қалталы қазақтардың арасынан шыққан жекелеген халық жанашырының немесе халықшыл азаматтар тобының жеке бастамасымен пайда болса, «Қазақ» газеті – бүкіл ғұмырын халқының құқы мен азаттығы үшін күреске сарп еткен, қалың қазағының жарқын болашағын болжай білген ат төбеліндей топтың қиян-кескі күресінің жемісі болатын.

Екіншіден, «Азамат» серіктестігі жалғыз «Қазақ» газетін ғана емес, қазақтың тұңғыш зайырлы заманауи мектептеріне арналған тұңғыш оқулық кітаптарын, түрлі әдебиет, жинақ шығарды. Міне ұлт тіліндегі осы әдебиеттің бәрін үзбей шығару үшін «Алаш» қайраткерлері «Азамат» серіктестігінен басқа да тұрақты қаржы көздерін қарастырды. Самарда орталық кеңсесі орналасқан Дон жер банкі дәл сол қаражат көзінің біріне айналды. Әлихан 1909 жылдан банктің жер бағалайтын бас агенті болды. Новосібірлік тарихшы ғалым В. Козодой тапқан тың мәліметке сәйкес, газет жарыққа шыққан 1913 жылы Әлихан Ахметті осы банктің Орынбордағы филиалына жер бағалаушы агент ретінде қызметке тартқан (Козодой, 2021). Сөйтіп қазақтың тұңғыш жалпыұлттық басылымын, жекелеген қаржылай демеушілерді, «Азамат» серіктестігінің мүшелік жарналарынан басқа тағы бір тұрақты да сенімді қаржы көзімен қамтамасыз етті.

Алайда, отаршыл империя заманынан аман шыға білген «Қазақ» газеті совет өкіметінің Қазақстанға үстемдік орнатуға кіріскен алғашқы күндерінде-ақ – 1918 жылдың басында біржола жабылды.

Қорытынды. Кеңес өкіметі «Қазақ» газетін жойғанымен, қазақ үнін өшіре алмады. Ақпан төңкерісінің ізінше «Қазақпен» қатар Бөкейде «Ұран», Ташкентте «Бірлік туы», Қызылжарда «Жас азамат», Алаш қаласында алдымен «Сарыарқа», одан соң «Абай» журналдары жарық көрді. 1920 жылдың соңында Ташкентте шыға бастаған «Ақ жол» газетін «Қазақты» қайта тірілткен басылым деуге толық негіз бар. Алайда шынайы тәуелсіз басылым ретінде «Қазақ» газетінің бастап берген жолын ұстанған «Ақ жол» - тағы бір қазақ бөлшебегі Тұрар Рысқұлұлының 2 жыл бойы соңына түсіп 1926 жылы жаптырған соңғы тәуелсіз қазақ басылымы болды.

Мақала 2021-2023 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша АР09260561 «Ахмет Байтұрсынұлы. 12 томдық толық шығармалар жинағы. Қазақ және орыс тілдерінде» жобасын іске асыру негізінде аясында дайындалды.

Information about the authors:

Zhussip Sultan Khan – Research Institute "Alash" of the L.N. Gumilyov Eurasian National University. Nur-Sultan, Kazakhstan; <https://orcid.org/0000-0002-4090-3963>, E-mail: prahacz2002@gmail.com;

M.M. Kozybayeva – Of the branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology in Nur-Sultan. Nur-Sultan, Kazakhstan. <https://orcid.org/0000-0002-7223-2439>, E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

- «Азамат» серіктері. // «Қазақ» газеті. – 1917. – № 219, 23 ақпан. – 4 б.
- Әлихан, Міржақып, Ахмет. Алаштың азаматына! // «Қазақ» газеті. – 1916. – №192, 11 тамыз. – 1 б.
- Әлихан, Міржақып, Ахмет. Қазақ жұртына! // «Қазақ» газеті. – 1916. 11 тамыз. – № 192. – 1 б.
- Байтурсунов А., Дулатов М. Наш ответ докладной записке, напечатанной в №125 «Заря» от 5 сентября с.г. // Газета «Южный Урал». – 1917. – № 10, 14 сентября. – С. 1, 3-4.
- Баспахана туралы. // «Қазақ» газеті. – 1917. – № 214, 20 қантар. – 4 б.
- Беннигсен А., Лемерсье-Келькежей Ш. Пресса и национальное движение среди мусальман России до 1920 г. – Париж: Сорбонна, 1964.
- Бөкейхан Әлихан. Шығармалары / Сочинения. В 15 т. – Астана: «Алашорда» қоғамдық қоры, 2017. – 5 т. – 146 б.
- Бөкейханов А., Алмасұлы О., Дулатұлы М. 7 тамыз кеңесінің қаулысы. // «Қазақ» газеті. – 1916. – № 192, 11 тамыз. – 1 б.
- Букей-Хановъ Ал. Нурм. Открытое письмо киргизамъ Семипалатинской области. // Газета «Голось степи». – 1907. – № 7, 13 января. – С. 4.
- Букейханов А.Н. Киргизы. // Костелянский А.Н. (ред.). Формы национальнаго движения въ современных государствах. – СПб., 1910. – 600 с.
- Движение Алаш: Сборник материалов судебных процессов над алашевцами. Трехтомник. – Алматы: ФФ «Ел-шежіре», 2011. – Т. II.
- Жәрдем берілген мұқтаж оқушылар. «Қазақ» басқармасы жәрдем береді. // «Қазақ» газеті. – 1917. – № 220, 1 наурыз. – 4 б.
- Жүсіп С.А., Маслов Х.Б. Исторические аспекты участия казахов в Первой мировой войне. // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». – 2021. – № 3(27) // <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1666>.
- Из Сибирской жизни: член Государственной думы от казахов Семипалатинской области Букейханов, Алихан Нурмухамедович. // Газета «Наша жизнь». – 1906. – 21 июня (4 июля). – 3 с.
- Козодой В.И. Алихан Букейхан: человек-эпоха. – Новосибирск, 2021. – 130 с.
- Краснояр облыстық өлкетану музейі (КОӨМ). 7928-қ. 117-т. 1315 ж-іс. 117-п. КОӨМ. 7928-қ. 119-т. 1315-іс. 119-п.
- «Қазақ» басқармасы. Тілестестеріне рақымет! // «Қазақ» газеті. – 1917. – №219, 23 ақпан. – 3 б.
- «Қазақ» газеті. / Бас ред. Ә. Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 1998. – 258 б.
- «Қазақ» газеті. 1913 жыл. / Араб қарпінен аударғандар: С. Смағұлова, Ф. Әнес, Т. Замзаева. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2015. – 34 б.
- «Қазақ» газеті. – 1915. – № 150, 21 қыркүйек. – 4 б.
- «Қазақ» газеті. – 1917. – № 216, 2 ақпан. – 4 б.
- «Қазақ» газеті. – 1917. – № 223, 23 наурыз. – 2 б.
- Қозыбаев М. Ахмет Байтұрсынов – XX ғасырдың ұлы реформаторы // Отан тарихы. – 1998. – №3. – 22-28 б.
- Қойгелдиев М. Алаш қозғалысы (Кемекші оқу құралы). – Алматы: «Санат», 1995. – 368 б.
- Қойгелдиев М. Кеңестік идеология жасырған ақиқат. // «Жас Алаш». – 2016. – №78 (16160), 29 қыркүйек – 1-2 бб.

- Қыр баласы. Жалпы Сібір сиезі (Томскі қаласында өткен сиездің жұмысы туралы есеп). // «Қазақ» газеті. – 1917. – № 251, 21 қараша – 1 б.
- Қыр баласы. Ұят-ай! // «Қазақ» газеті. – 1914. – № 54, 16 наурыз – 4 б.
- Міржақып. «Қазақ» баспаханасы. // «Қазақ» газеті. – 1917. – № 239, 11 тамыз. – 1 б.
- Нүрпейісов К. Алаш һәм Алашорда [текст]: Алашорда тарихы. – Алматы: «Ататек», 1995. – 256 б.
- Общество изучения Средней Азии. «Казахи о русских до 1917 года. А. Букейханов, М. Дулатов, А. Байтурсунов, Т. Рыскулов». - Оксфорд, Англия, 1985.
- Омск, 26-го августа. // «Иртыш». – 1906. – № 32, 26 августа. – 1 с.
- Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФМА). Д-7-қ. 1909-т. 2881-іс. 38-п.
- РФМА. 5102-қ. 1-т. 447-іс. 1-п.
- Шоқай М. Шығармаларының толық жинағы: Он екі томдық. – Алматы: Дайк-Пресс, 2014. – Т. 9.

REFERENCES:

- «Azamat» serikteri. [Companions of «Azamat»] // «Qazaq» gazetі. – 1917. – № 219, 23 aqpan. – 4 b. [Kazakh].
- Әlihаkn, Міrjaқыp, Аhmet. Alashtyn azamatyna! [To the citizen of Alash!] // «Qazaq» gazetі. – 1916. – №192, 11 тамыз. – 1 б. [Kazakh].
- Әlihаn, Міrjaқыp, Аhmet. Qazaq jurtyна! [To the Kazakh people!] // «Qazaq» gazetі. – 1916. – № 192, 11 тамыз. – 1 б. [Kazakh].
- Baitursunov A., Dulatov M. Nash otvet dokladnoi zapiske, napechatannoi v №125 «Zaria» ot 5 sentyabrya s.g. [Our answer to the report, printed in № 125 "Zarya" on September 5, 2018.] // Gazeta «Yuzhny Ural». – 1917. – № 10, 14 sentiabria. – S. 1, 3-4. [Russian].
- Baspahana turaly. [About the printing house] // «Қазақ» gazetі. – 1917. – № 214, 20 қантар. – 4 б. [Kazakh].
- Bennigsen A., Lemerse-Kelkejei Sh. Pressa i nacionalnoe dvijenіe sredi musulman Rossii do 1920 g. [Press and national movement among Muslim Russia until 1920] – Parij: Sorbonna, 1964. [Russian].
- Bokeikhan Alikhan. Shygarmalary [Works] / Sochineniia. V 15 t. – Astana: «Alashorda» qogamdyq qory, 2017. – 5 t. – 146 b. [Kazakh].
- Bokeikhanov A., Almasuly O., Dulatuly M. 7 тамыз kenesinin qaulysy. [Resolution of the Council of August 7.] // «Qazaq» gazetі. – 1916. – № 192, 11 тамыз. – 1 б. [Kazakh].
- Bukei-Hanov Al. Nurm. Otkrytoe pismo kirgizам Semipalatinskoi oblasti. [Open letter to Kyrgyz Semipalatinsk region] // Gazeta «Golos stepi». – 1907. – № 7, 13 yanvary. – S. 4. [Russian].
- Bukeihanov A.N. Kirgizy. // Kostelianskii, A.N. (red.). Formy nacionalnago dvijeniia v sovremennyh gosudarstvah. – SPb., 1910. – 600 s. [Russian].
- Dvijenіe Alash: Sbornik materialov sudebnyh processov nad alashevtsami. [Dvizhenіe Alash: Collection of materials of legal proceedings over Alashevtsami] Trehtomnik. – Almaty: FF «El-shejire», 2011. – T. II. [Russian].
- Jardem berilgen muqtaj oqushylar. «Qazaq» basqarmasy jardem beredi. [Aided needy students. "Kazakh" administration provides assistance.] // «Qazaq» gazetі. – 1917. – № 220, 1 nauryz. – 4 б. [Kazakh].
- Jysip S.A., Maslov H.B. Istoricheskie aspekty uchastiia kazahov v Pervoi mirovoi voine. [Historical aspects of the participation of Kazakhs in the First World War] // Elektronnyi nauchnyi jurnal «edu.e-history.kz». – 2021. – № 3(27) // <https://edu.e-history.kz/ru/publications/view/1666> [Russian].
- Iz Sibirskoi jizni: chlen Gosudarstvennoi dumy ot kazahov Semipalatinskoi oblasti Bukeihanov, Alihan Nurmuhamedovich. [From Siberian Life: Member of the State Duma of the Kazakh Semipalatinsk Region Bukeikhanov, Alikhan Nurmukhamedovich.] // Gazeta «Nasha jizn». – 1906. – 21 iunia (4 iulia). – 3 s. [Russian].

- Kozodoi V.I. Alihan Bukeihan: chelovek-epoha. [Alikhan Bukeikhan: man-era]– Novosibirsk, 2021. – 130 s. [Russian].
- Krasnoyarsk Regional Local History Museum (KRLHM). F. 7928. In. 117-t. C. 1315 zh. L.117. [Russian].
- KRLHM. F. 7928. In. 119. C. 1315. Sh. 119. [Russian].
- «Qazaq» basqarmasy. Tilestesterine raqymet! ["Kazakh" management. Thank you for your support!] // «Qazaq» gazetі. – 1917. – №219, 23 aqpan. – 3 b. [Kazakh].
- «Qazaq» gazety. / Bas red. A. Nysanbaev. – Almaty: «Qazaq enciklopediiasy», 1998. – 258 b. [Kazakh].
- «Qazaq» gazety. 1913 jyl. / Arab qarpinen audarǵandar: S. Smagulova, F. Anes, T. Zamzaeva. – Almaty: «Arys» baspasy, 2015. – 34 b. [Kazakh].
- «Qazaq» gazety. – 1915. – № 150, 21 qyrkyiek. – 4 b. [Kazakh].
- «Qazaq» gazety. – 1917. – № 216, 2 aqpan. – 4 b. [Kazakh].
- «Qazaq» gazety. – 1917. – № 223, 23 nauryz. – 2 b. [Kazakh].
- Qozybayev M. Akhmet Baitursynov – XX gasyrdyn uly reformatory [Akhmet Baitursynov - the great reformer of the 20th century] // Otan tarihy. – 1998. – №3. – 22-28 b. [Kazakh].
- Qoigeldiev M. Alash qozǵalysy (Kemekshi oqu quraly). [Alash Movement (Auxiliary Study Guide)]– Almaty: «Sanat», 1995. – 368 b. [Kazakh].
- Qoigeldiev M. Kenestik ideologiiia jasyrǵan aqiqat. [The truth hidden by Soviet ideology] // «Jas Alash». – 2016. – №78 (16160), 29 qyrkyiek – 1-2 bb. [Kazakh].
- Qyr balasy. Jalpy Sibir siezi (Tomski qalasynda otken siezdin jumysy turaly esep). [General Siberian sieze (report on the work of the sieze held in Tomsk)] // «Qazaq» gazetі. – 1917. – № 251, 21 qarasha – 1 b. [Kazakh].
- Qyr balasy. Uyat-ai! [Shame!] // «Qazaq» gazetі. – 1914. – № 54, 16 nauryz – 4 b.
- Mirjaqyp. «Qazaq» baspahanasy. ["Kazakh" printing house] // «Qazaq» gazetі. – 1917. – № 239, 11 tamyz. – 1 b. [Kazakh].
- Nurpeiisov K. Alash hám Alashorda [tekst]: Alashorda tarihy. [Alash and Alashorda [text]: History of Alashorda] – Almaty: «Atatek», 1995. – 256 b. [Kazakh].
- Obscestvo izucheniia Srednei Azii. «Kazahi o russkih do 1917 goda. A. Bukeihanov, M. Dulatov, A. Baitursunov, T. Ryskulov» [Society for the Study of Middle Asia. "Kazakhs and Russians until 1917. A. Bukeikhanov, M. Dulatov, A. Baitursunov, T. Ryskulov"] - Oksford, Angliia, 1985. [Russian].
- Omsk, 26-go avgusta. [Omsk, August 26] // «Irtysh». – 1906. – № 32, 26 avgusta. – 1 s. [Russian].
- State archive of the Russian Federation (SARF). F. D-7. In. 1909. C. 2881. Sh. 38. [Russian].
- SARF. F. 5102. In. 1. C. 447. L.1. [Russian].
- Shoqai M. Shygarmalarynyn tolyq jinagy: On eki tomdyq. [Complete collection of works: Twelve volumes.] – Almaty: Daik-Press, 2014. – T. 9. [Kazakh].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_112-124

IRSTI 03.09.55

THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT TOWARDS EUROPEAN EMIGRANTS

R. Zakarya

Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: krzakarya@gmail.com (Zakarya Rakhmetolla)

Abstract. Since the 1930s, due to external political circumstances, the party's attitude towards foreign emigrants has changed. The possibility of spreading anti-Soviet propaganda among the peoples or carrying out sabotage caused the need for a "purge" among emigrants. Before the beginning of the "Great Terror", the procedure for arresting foreigners was somewhat different from the procedure for arresting Soviet citizens: for each such arrest or search, the sanction of the People's Commissar of Internal Affairs or his deputy was required. They also determined the jurisdiction of the case and sent them either to the court, or to the tribunal, or to the Military College. If, as a measure of social protection, expulsion abroad was supposed to be decided by a Special meeting, then it was preferable to do without arrest at all.

The "Great Terror" left little of these rules: coordination with Moscow during arrests and searches was no longer required. Political emigrants became hostages of the Soviet system, Soviet politics, they were isolated, they were under vigilant control, they were "dissolved" in society.

Key words: USSR, repression, foreigners, politics, anti-imperialism.

FTAMP 03.09.55

ЕУРОПАЛЫҚ ЭМИГРАНТТАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫ

Р. Закарья

Ш.Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институты, Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: krzakarya@gmail.com (Закарья Рахметолла)

Аннотация. 1930 жылдардан бастап сыртқы саяси жағдайларға байланысты партияның шетелдік эмигранттарға қатынасы өзгерді. Антисоветтік пропоганданы немесе диверсияны халықтар арасында тарату мүмкіндігі эмигранттар арасында "тазартуды" қажет етті. "Үлкен Террор" басталғанға дейін шетелдіктерді тұтқындау тәртібі кеңес азаматтарын тұтқындау тәртібінен біршама өзгеше болды: әрбір осындай қамауға алу немесе тінту үшін ішкі істер халық комиссарының немесе оның орынбасарының санкциясы талап етілді. Олар істің соттылығын анықтап, оларды сотқа, трибуналға немесе әскери алқаға жіберді. Егер әлеуметтік қорғау шарасы ретінде арнайы жиналыстың шешімі бойынша шетелге шығару керек болса, онда қамауға алынбай-ақ жасаған жөн.

"Үлкен террор" бұл ережелерден Аз қалды: тұтқындау мен тінту кезінде Мәскеумен келісу енді қажет болмады. Саяси эмигранттар кеңестік жүйенің, кеңестік саясаттың барымтасы болды, олар оқшауланды, олар мұқият бақылауда болды, қоғамда "ерітілді".

Түйін сөздер: КСРО, репрессия, шетелдіктер, саясат, анти-империализм.

МРНТИ 03.09.55

РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЭМИГРАНТАМ

Р. Закарья

Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: krzakarya@gmail.com (Закарья Рахметолла)

Аннотация. С 1930 годов в связи с внешне-политическими обстоятельствами изменились отношение партии к иностранным эмигрантам. Возможность распространение среди народов антисоветскую пропанду или же проведение диверсии вызвало необходимость проведение «чистки» среди эмигрантов. До начала «Большого террора» порядок арестов иностранцев несколько отличался от порядка ареста советских граждан: на каждый такой арест или обыск требовалась санкция наркома внутренних дел или его заместителя. Они же определяли подсудность дела и направляли их или в суд, или в трибунал, или в Военную коллегияю. Если в качестве меры социальной защиты предполагалась высылка за границу по решению Особого совещания, то предпочтительнее было обходиться и вовсе без ареста.

«Большой террор» мало что оставил от этих правил: согласование с Москвой при арестах и обысках более не требовалось. Политэмигранты оказались заложниками советской системы, советской политики, их изолировали, они были под бдительным контролем, их «растворили» в обществе.

Ключевые слова: СССР, репрессия, иностранцы, политика, антиимпериализм.

Introduction. As a result of the acceleration of the pace of industrialization in the 1930s. The Soviet Union was able to strengthen its economic and military potential and become a powerful military power. However, for the Soviet state in the second half of the 1930s there was a real threat of war on two fronts - against Japan in Asia and against Germany in Europe.

The rise to power of the Nazis in Germany was the event that changed the vector of development of international relations and made the threat of a new war quite real. Germany has consistently pursued a course to violate the Versailles Agreements, namely, to rearm and militarize as soon as possible and change the existing state of affairs in Europe. In 1935, the number of German armed forces reached almost 500 thousand people and thereby exceeded the limits set by the Treaty of Versailles. On October 25, 1936, a military-political agreement was concluded between Italy and Germany, on October 26, 1936. Japan and Germany signed the "Anti-Comintern Pact". In turn, France and England pursued a policy of "appeasement" of Germany, as evidenced by the Munich agreements of 1938. Germany's revanchist plans were obvious, but they did not meet with a proper rebuff from the leading European powers. As a result of the acceleration of the pace of industrialization in the 1930s. The Soviet Union was able to strengthen its economic and military potential and become a powerful military power. For the Soviet state in the second half of the 1930s. there was a real threat of war on two fronts – against Japan in Asia and against Germany in Europe.

Methods. When studying migrants in the USSR in the first half of the twentieth century, a systematic approach was used, taking into account a wide range of political, economic, social, national and psychological factors to assess the process and a comprehensive study of the phenomena under consideration. . The research is based on the basic principles of historical knowledge, such as historiography, objectivity and science. An important part of this article is the work of foreign scientists and specialists. The research uses methods of collecting, analyzing and analyzing interstate documents and articles of historians.

Discussion. The source basis of the research work was considered at conferences and dissertations held in Russia. Such sources include the Code of laws of the USSR and scientific collections. Some

articles have been published in foreign scientific publications. The results of the study were presented and discussed in the form of reports at the meetings of the Department of World History, the Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov.

In general, the murder of Kirov in 1934 was a signal for a new wave of repression. On the same day, the decree of the Presidium of the CEC of the USSR "On the procedure for conducting cases on the preparation or commission of terrorist acts" was adopted, which significantly reduced the legal guarantees of the rights of the accused in this category of cases (Collected Laws of the USSR of 1931 No. 69, item 459). The terms of the investigation were reduced to 10 days, the indictment was supposed to be handed to the accused 1 day before the trial, in which the cases were considered without the participation of the parties (i.e. without a prosecutor and a lawyer). Cassation appeals and petitions for pardon were not allowed, and the sentence to the highest measure had to be carried out immediately. A similar procedure was introduced on September 14, 1937 and in cases of sabotage and sabotage. The maximum term of imprisonment in cases of State crimes was increased from 10 to 25 years. The cases of persons brought to justice on political charges began to be dealt with out of court with the use of capital punishment. Given the large number of such cases, at Molotov's suggestion, the punishment was carried out according to lists. The special meeting began to act not in full, as stipulated by law, but in the form of a "3 judges", and then a "2 judges": the People's Commissar of the PKIF (first Yezhov, and then Beria) and the prosecutor of the USSR (Vyshinsky). On November 4, 1934, another resolution was adopted and it concerned political emigrants: "On work among the German population." It noted that anti-Soviet elements allegedly intensified among the Germans, and meanwhile, local party organizations and PKIF bodies react extremely weakly to these facts, in fact, allow connivance, completely incorrectly believing that our international policy requires these indulgences to Germans or other nationalities living in the USSR and violating elementary loyalty to the Soviet government. In a circular letter, the Central Committee demanded that republican and local organizations streamline the registration of party members within three months, check the correctness of information about those included in party documents and "clear the ranks of the CPSU of crooks, crooks and attached elements." (Manukyan, 2014: 103-104)

It should be noted, however, that despite the "mass hysteria of the search for "enemies of the people", fascists and spies," cases of sabotage and subversive activities by foreigners on the territory of the Soviet Union did take place. Already in 1933, the USPM had information about the conduct of sabotage and reconnaissance work by German intelligence at the defense enterprises of the USSR. Foreign nationals who worked at these enterprises transferred the most important military materials to Germany.

Against the background of the growing threat of war, foreign specialists who worked at that time at particularly important industrial enterprises of the country, which also included the Stalingrad factories: 'STF', "Krasny Oktyabr" and "Barricades", were under close attention. And since Germany was considered by the Soviet leadership as an enemy in a future war, the Germans, first of all, became the object of close attention of the state security agencies.

According to the information of the PKIF of the Stalingrad region, anti-Soviet foreign citizens living in Stalingrad organized a counterrevolutionary Trotskyist group at the Stalingrad Tractor Factory, numbering 29 participants, in connection with which a series of arrests began in 1936. In this group, from among the most hostile to the leaders of the party and the government of the USSR, a terrorist core consisting of 11 people was singled out, ready to "take personal part in a terrorist act against the leaders of the party and government."

All of them were found guilty of committing crimes under Articles 58, paragraphs 1, 6, 8, 10 and 11 of the Criminal Code of the RSFSR, namely: espionage, conducting counter-revolutionary and terrorist activities, propaganda or agitation, containing calls for the overthrow, undermining or weakening of Soviet power (Art. 58 paragraphs 1, 6, 8, 10 and 11 of the Criminal Code of the RSFSR as amended in 1926).

The organizer of the counterrevolutionary Trotskyist group at the STF was considered to be Kunt Alfred, born in 1904. The investigative file No. 8472 contains the following personal information about Kunt: "A native of Berlin, Germany, a German, a citizen of the USSR, non-partisan, a former member of the CPG, in 1923-1927 and in 1929-1932, a locksmith, social status – a worker, graduated from a folk

school and 2 years of technical school, has no criminal record, has no awards, did not serve in the Red Army, did not serve in the White Army, since 1925 a member of the Trotskyist organization, lives in Stalingrad, arrived in the USSR in February 1932. through the IOAFR as a political emigrant, the father is a worker (tinker)".

During the search, a "heimatshine" (certificate of citizenship) was seized from him. Kunth admitted that after Hitler's coup he intended to return to Germany. Despite the fact that he was a member of the CPG and a political emigrant, he did not expect any retaliatory measures from the National Socialists, since he believed that he would fall under the Hindenburg amnesty.

As a result of numerous interrogations and confrontations, "the investigation established" that since 1925 Kunt had been "an active participant in the Trotskyist opposition in Germany and in December 1931 in Berlin was recruited by K.B. Berman-Yurin to conduct a counter-revolutionary operation on the territory of the USSR on behalf of the Trotskyist center in Berlin, headed by Trotsky's son L. Sedov. terrorist work". Having agreed to personally participate in the terrorist act against Stalin, Alfred Kunt undertook: To deliver to the USSR and hand over to a member of the counterrevolutionary Trotskyist terrorist center I.N. To Smirnov, Trotsky's directives to existing Trotskyist organizations in the USSR about a new terrorist course of struggle against the leaders of the party and the Soviet government.

During the investigation, it was established that Alfred Kunt conducted espionage activities in favor of Germany. Alfred Kunt used members of the counterrevolutionary Trotskyist group to obtain espionage information. Kunt was supposed to collect information about the work of the STF, special secret workshops, their equipment and products, about the political sentiments of foreigners and about the sentiments of Soviet citizens. As evidence of Kunt's terrorist propaganda, the testimony of Berman-Yurin was attached to the case, according to which "Alfred Kunt had to stay in the Soviet Union in order to carry out Trotskyist work among German and other political emigrants there. He was instructed to create a Trotskyist group in the Union, which could later be used for terrorist purposes."

The case of Kunt, like other foreigners, was heard in a closed court session, without the participation of the prosecution and defense parties, as well as without calling witnesses. According to the circular of the People's Commissariat of Justice and the Prosecutor of the USSR dated January 8, 1937, cases in which military, diplomatic or state secrets could be disclosed were considered by military tribunals without the participation of the prosecution and defense. This category included cases on charges of treason, espionage, sabotage and terror.

According to the indictment dated August 7, 1937 in investigative case No. 8472, Alfred Kunt fully pleaded guilty to counter-revolutionary Trotskyist, terrorist and espionage activities, "during the investigation he was convicted by the testimony of Otto Vollenbruch, Otto Liebenau and other members of the counter-revolutionary group", his testimonies at the preliminary investigation confirmed. In the last word, Kunt stated that he repented of everything and asked the court to save his life. However, according to the verdict of the Military Collegium of the Supreme Court of the USSR, on August 16, 1937, Alfred Kunt was shot. (Rezanenko O.O. 2018: 159-165)

Some historians also point to two more important directive letters issued by the PKIF GUGB in early 1937 and which had a great influence on the course of future repressions against political emigrants from Germany. The first of them (No. 12 of February 14) is entitled "On the terrorist, sabotage and espionage activities of the German Trotskyists, carried out on the instructions of the Gestapo on the territory of the USSR", the second (No. 26 of April 2, 1937) - "On the increasing activity of German intelligence bodies and special institutions of the fascist party (the foreign and foreign policy departments of the Anti-Comintern, the intelligence service of security detachments, and so on) on the territory of the USSR. The multi-page "Orientation on the Activities of the German Fascists in the USSR" attached to it already sounded a formidable characterization of the activities of the German fascists as "... typical of the pre-war period" - in other words, an assessment of the general political situation as practically "pre-war".

The beginning of the "German operation" dates back to Stalin's note, attached to the minutes of the meeting of the Politburo of the Central Committee of the All-Union Communist Party of Bolsheviks on July 20, 1937: "All Germans from our military, paramilitary and chemical plants, at power plants and construction, in all areas, arrest everyone." He also drew up a draft decision with his own hand: Yezhov

was ordered to immediately proceed with the arrest of all Germans who worked at defense factories, and the expulsion of some of them abroad, about which to report daily to the Central Committee.

Yezhov issued the PKIF Operational Order No. 00439 on the German operation on July 25 - an order that opened a whole era of mass contingent (mainly national) operations that affected both "his" citizens and foreigners of the corresponding nationality. German subjects, "settled" in defense enterprises and railways, were qualified in this order as infiltrated agents of the German General Staff and the Gestapo, prepared for sabotage activities for the period of the war. Within five days (starting from July 29) all of them were ordered to be arrested, including those who had already quit their jobs. But, in comparison with Stalin's initiating note, the task of the operation is significantly narrowed: it is no longer about everyone and everything. Only German citizens, wherever they worked, as well as former German citizens who took Soviet citizenship and previously worked at defense facilities.

The general task of liquidating the "spy-sabotage base" in the USSR leads to the problem of repression not only against German citizens, but also against other foreign citizens and their associations, one way or another connected with foreign countries. It is divided into operations along separate national "lines", and three of them were pivotal - Polish, Harbin and German.

The "Polish" operation was promoted at intervals of two weeks after the "German" one. The corresponding order (No. 00485) was issued on August 11, and on August 15 the "operation" itself began. The number of victims in the Polish operation quickly ran into the thousands, and "the intensity of arrests and executions grew here every week." At the same time, apparently, an order was being prepared for the Harbin residents, which (for No. 00593) will be issued on September 20.

Prior to the beginning of the Great Terror, the procedure for arresting foreigners was somewhat different from the procedure for arresting Soviet citizens: for each such arrest or search, the sanction of the People's Commissar of Internal Affairs or his deputy was required. They also determined the jurisdiction of the case and sent them either to the court, or to the tribunal, or to the Military Collegium. If as a measure of social protection it was supposed to be deported abroad by decision of the Special Conference, then it was preferable to do without arrest at all.

The "Great Terror" left little of these rules: coordination with Moscow during arrests and searches was no longer required. As in the case of Soviet citizens, collective lists, or "albums" were introduced: not separate cases, but "albums", and not even "albums", but lists of those already arrested should be sent to the center, while the actually compromising materials with such a volume of work the center did not ask (only in relation to foreign diplomats, the "archaic" procedure has not changed). A sufficient and necessary condition for compromise was already belonging to the contingent being developed, in this case, to foreign nationals and, first of all, to citizens of Germany, Poland, Italy and Japan - countries that were perceived as the most likely opponents in a future war. Expulsion abroad was still practiced, but starting from the summer of 1937, it was usually preceded by an arrest.

In relation to the "German operation" of 1937-1938, the earliest of the statistical reports of the PKIF identified by N. Okhotin and A. Roginsky refer to November 16, 1937 - 2536 convicts in "landscape order" throughout the country. A month later, there were already 5,805 of them, of which 85% (4,921 people) were in Ukraine (mainly in the Donetsk, Dnepropetrovsk and Zhytomyr regions) and another 11% in Moscow and Leningrad. But here, we recall, the objects of repression were not foreigners, but citizens of the USSR.

Repressions against foreigners in the USSR developed in several directions, indicated by N. Okhotin and A. Roginsky. The first (and main!) is the purposeful administrative "squeezing out" of foreigners from the USSR (a kind of "cleansing" of the homeland), the second is the actual isolation of foreign diplomatic missions in the USSR, and the third is the arrests of foreigners, in particular, German citizens.

The signal for "squeezing out" was Yezhov's letter to the Politburo dated March 1937, which spoke of the use by foreign (mainly German) intelligence for espionage and sabotage of representatives of German firms and specialists of foreign nationals working in enterprises and institutions of the West Siberian Territory. The Politburo decided: "To deny foreigners living in the West Siberian Territory (when extending a residence permit) the right to further reside in the West Siberian Territory. First of all, to carry out this event in relation to German, Japanese and Polish citizens." But a month later, the same

task was set as a strategic one for all local PKIF: "To carry out operational and preventive measures within six months aimed at removing all German subjects and all foreign subjects from the USSR who are more or less suspicious of espionage and counterrevolutionary work. The very posing of the question of the removal of all subjects of Germany without exception, a country with which the USSR was not at war, is amazing. (Polyan P.M., Glezer O.B. 2004)

At the February-March Plenum of the Central Committee of the Party in 1937, Stalin put forward the thesis: as we move towards socialism, the class struggle will become more and more aggravated, designed to justify arbitrariness and mass repression. Stalin established personal control over the organs of state security. He directly gave instructions to Yezhov, and then to Beria, about the arrests (V. Kolyazin, 1997: 24). So, on the testimony of one arrested person, he wrote: "T. Yezhov, the persons I have marked in the text with the letters "ar." should be immediately arrested, if they have not yet been arrested. I. Stalin. In July 1937, by order of July 25, 1937, the PKIF began an operation to identify and systematically exterminate spies. All citizens had to participate in the class struggle and in every possible way contribute to the identification and detention of spies, enemies of Soviet society. The Soviet leadership called: "All officials and citizens are obliged to provide the employee in whose name the warrant is issued, full assistance for successful completion.". The "special policy" of the top Soviet leadership also affected political emigrants. German political emigrants were under special supervision. For each foreigner living or temporarily staying in the USSR, the so-called "operational materials" and "card file of contacts" were started. On the basis of such documents, a verdict was issued on how pro-Soviet or anti-Soviet this or that foreigner was. Surveillance was carried out on almost all those arriving from abroad, the accumulated material was collected in "operational-investigative cases." (Manukyan, 2014: 104-405)

Surveillance was carried out, on the one hand, by the secret services, on the other hand, by informants who were assigned to each German emigrant (translators, guides, work colleagues, etc.) home step of political emigrants. Similar cases were started both against ordinary German political emigrants and against the most proven communists and internationalists:

The investigation used similar cases during this period. Many German émigrés were charged with "pro-fascist agitation of a defeatist nature" and "counter-revolutionary activities among the emigres." As the main appearances of foreign agents in all the "scriptures" of the PKIF, Moscow theaters were presented, and certainly the Bolshoi Theater.

The Stalinist leadership realized that they were taking an unprecedented step, leaving the West, and especially those who sympathized with the USSR in the West, to doubt the democratic nature of the Soviet state. But these measures, despite the possible undermining of the authority of the USSR in the eyes of sympathetic forces in Europe, made it possible to get rid of "dissenters". The purges led to a split among political emigrants. The "special line" towards political emigrants, pursued by the Soviet leadership, led to a sharp change in the mood of the Germans who ended up in the USSR. (Manukyan M.N. 2014: 106)

Apparently, the "squeezing out" of foreigners by refusing to renew their residence permits in the spring and summer of 1937, if it happened, was not very active, mainly concerning border or regime areas. But the era of mass operations that began already in August immediately brought the problem of foreigners to the fore. By the end of August, a concise and capacious circular of the PKIF "On Foreigners" (No. 68 of 08/22/1937) was developed, rigidly postulating: "the vast majority of foreigners living in the USSR are the organizing principle of espionage and sabotage." In this way, he presented foreigners as a single "hostile" category and had a strong influence on the entire course of the "great terror". Historians also determined the tactics of "squeezing out" them: by refusing to renew their residence permits after their expiration, by issuing exit visas to them. First of all, this applied to citizens of Germany, Poland, Japan, Italy, Austria, Argentina, Belgium, Bulgaria, Hungary, Holland, Denmark, Cuba, Latvia, Lithuania, Manchukuo, Mexico, Romania, Finland, Switzerland, Estonia, Yugoslavia, in the second (in the presence of compromising data) - to the subjects of England, France, the USA, Spain, Turkey, Czechoslovakia, Iran, Afghanistan, China and Greece.

Beginning in the summer of 1937, the practice of expelling foreigners abroad also changed: now, as a rule, to be sure, it was preceded by arrest. In particular, the vast majority of already arrested German citizens were expelled.

However, the main target of the German, Polish and all foreign operations of 1937-1938 were still not foreign, but their own citizens of "foreign" nationalities, marked by various "colors" of suspicion. The combination of such a marked "colour" with the "wrong" nationality, as noted by N. Okhotin and A. Roginsky, was enough for arrest, but most often this combination led to administrative repression - dismissal and subsequent expulsion.

Examples of administrative persecution based on ethnicity were mass "ethnic" layoffs from defense industry enterprises, as well as from the army. So, according to the directive of the People's Commissar of Defense Voroshilov 200sh of June 24, 1938, military personnel of all "nationalities that are not part of the Soviet Union", including Germans, as well as all those born or living abroad, as well as having relatives there, were subject to dismissal from the Red Army. (Decree of the Politburo March 23, 1938 Protocol N° 59.)

A special and very interesting question is the contingent of the so-called "former foreign citizens" who have passed into Soviet citizenship. As N. Okhotin and A. Roginsky note, in different contexts they could appear both as foreigners, and as Soviet citizens, and as stateless persons (or as "persons without citizenship"). So, in the investigation cases of political emigrants, practically all of them appear as Soviet citizens, which in reality was far from being the case. (Polyan P.M., Glezer O.B. 2004).

Mass arrests caused alarm, doubt and anxiety. At first, the attitude of emigrants towards arrests was rather calm, each arrested by the PKIF was considered by them as a spy, as Soviet propaganda strenuously spoke about. The materials for the Central Committee of the IOAFR noted: "Last year (meaning 1937), the attitude towards the relatives of the arrested Germans was like fascists and spies." (RSASPH F. 495. I 292. C 101. P. 10.). However, from the middle of 1938, when such well-known figures of the CPG as Paul Scherber, Willy Kleist, Hans Gauslanden, Walter Dittbender or some of their close relatives were arrested, many people lost faith in the correctness of the "purge" being carried out. An atmosphere of mistrust and betrayal dominated among the emigrants, and a wave of denunciations spread.

The report of the German representative at the ECCI, Dietrich, to the Central Committee of the CPG on April 29, 1938 stated: "Indeed, more efforts are needed to convince the comrades of the fairness of the measures taken by the Soviet organs. But in general, it is clear from the conversations that trust in the party, as well as in the organs of Soviet power, is declining. In his memoirs about this period, V. Leonhard wrote: "With the end of the process in the case of the "bloc of Rights and Trotskyites" - the largest and last of the three processes during the purge from 1936 to 1938. - repression, however, did not stop. (RSASPH F. 495. I 292. C 101. P. 11.)

The leadership of the regional party committees performed their duty of revealing spies very well, political emigrants were under vigilant supervision.

In the materials for information in the Central Committee of the CPG, in the German representation at the ECCI, it was noted: "It will not be in any way an exaggeration to say that every German citizen living abroad is an agent of the Gestapo."

On April 28, 1938, 842 Germans arrested by the PKIF were registered with the German representation of the ECCI, but this is only the part of those arrested who are registered with the German representation. The actual number of arrested Germans is, of course, higher. From October 1937 to the end of March 1938, there were only 470 arrested, in the month of March alone 100 people were arrested. On March 9, 1938, the last 4 male political emigrants were arrested in the House of Political Emigrants in Moscow. In the provinces, for example, in Engels, not a single German remained at large. In Leningrad at the beginning of 1937 there were 103 Germans, and in February 1938 only 12 people remained.: "These figures are also reflected in the payment of membership dues. While at the beginning of 1937 1,300 members of the CPG paid membership dues to the German representation, at present there are only 378 members who paid membership dues, of which 17 did not pay this year, and since Since we don't know anything about them, we don't know if they still exist. To this we must also add three comrades: Bertha Kelle, Schutz Eliza and Erich Wundersee did not pay membership fees since the end of 1937. The

amount of membership fees fell from 10,000 rubles at the beginning of 1937 to 3,000 rubles. in April 1938 this year it was received: in January - 6.783.40 rubles; in February - 4.226.75 rubles; in March - 3.377.65 rubles. and in April - 3.916, 10 rubles. 224. It can be said that by April 1938 more than 70% of the members of the CPG were arrested by the PKIF.

In the materials for information in the Central Committee of the CPG, addressed to comrade. Dengel, it was noted: "If the arrests continue in the future in such a volume as in March 1938, then within three months not a single member of the CPG will remain."

Political йmigrйs turned out to be hostages of the Soviet system, Soviet politics, they were isolated, they were under vigilant control, they were "dissolved" in society. The reports noted: "They are shocked and overwhelmed by the numerous arrests. When one meets the other, he asks: "Are you still alive?" When comrades come to our bureau to pay membership dues, they say: "Well, is your file cabinet getting smaller and smaller? How much is left, one dozen?" "Are you now taking 2 times a day? We are generally surprised that you have not completely closed yet. Head. Belov, the personnel department of the ECCI, wrote in a memorandum: "Almost everywhere, foreigners and persons of foreign origin are, as a rule, removed from work. For example, according to available information, all foreign employees at the Marx-Engels-Lenin Institute were recently fired from their jobs. At the Institute of World Economy and World Politics, more than 20 people have recently been reduced, most of them foreigners or persons of foreign origin. They also remove foreigners from work at factories ... There are reports that people who have long accepted Soviet citizenship and transferred to the CPSU are also dismissed from work, only because they are former foreigners. Unemployed German emigrants there is one Moscow each: 20 people dismissed from the apparatus of the ECCI and unable to find work, 20 people dismissed from other international organizations, 15-20 people dismissed from factories and economic organizations. In addition, about 90 people of German political emigrants live in the house of political emigrants, who have been looking for work for a year or more and cannot find it." (Manukyan M.N. 2014: 106-110).

Those who were declared "spies and fascists" and who nevertheless were arrested, were expected by lengthy interrogations. A questionnaire was set up for each arrested person. In addition to traditional items such as "Last name, first name, patronymic. Date of Birth. Place of Birth. Place of residence. Profession and specialty. Place of service and position or occupation. Passport, etc." The questionnaire contained items that related to the period of life in the Soviet Union, related to anti-Soviet activities: "Service in the White and other armies, participation in gangs and uprisings under Soviet power (when and in what capacity); What kind of repressions was he subjected to under Soviet rule: a criminal record, arrest, etc. (when, by what body and for what). After filling out the questionnaire, the arrested were forgotten, they disappeared, no one knew anything about them. The only connection with the outside world was numerous interrogations by the PKIF. Hans Hauska recalled: "All conversations were conducted in Russian. My request for an interpreter was denied. The investigator brought a dictionary with him just in case. He told me that he knew German himself, but it turned out that his vocabulary was a couple of expressions, namely, "Communist Party of Germany" and even rude abuse. During interrogations, the innocent were made enemies, spies, counter-revolutionaries, "hostile class elements." About the interrogations, Hauske X. wrote the following: "Immediately after being taken to the Lubyanka, they began to send people for interrogation and, without asking too many questions, severely beat them." For many, the time of imprisonment was short-lived. They were "spare" from lengthy interrogations, their guilt was "already proven in advance." "very day and every night a couple of people were called "with things". Among them were many who were not interrogated at all, and only a few were "under investigation" for a couple of days. In 99% of all cases in the Taganrog prison they were "sentenced" in this way."

The prisoners still found out who and how much they convicted, finding any ways: "Although these sentences were not announced to us in the cells - the arrested were simply taken away" with things"-, nevertheless, thanks to the inscriptions in the bathhouse or toilet, we found out about the terms that our former cellmates received. The "norm" then was 10 years, in some cases 8 years, in "happy cases" - 5 years. Hans Hauske described what foreign citizens could expect in his *Chronicles of Experience*: "Some experts told me that, as a citizen of a foreign state, I can only be sent out of the USSR by the Special Conference". Constant interrogations, uncertainty, expectation of the worst, the worst conditions of

existence plunged "a person in a few days into an almost bestial state." Hauske X. recalled: "You gradually get dumber and fall into some kind of abyss. There was no clean linen. Everything was full of bugs. We were all terribly overgrown, our beards were trimmed only once a month with a typewriter. She was almost not sheared, but simply pulled out a tuft of hair.

Tests awaited those who remained at large. It was impossible to talk with the enemies of the people, wives, after the arrest of their husbands, lost their housing and jobs, and were also expelled from the party if they were members of it. Attempts to find support in the IOAFR turned out to be fruitless. They were not allowed into the building of the Comintern In the bureau of German representatives, scenes of despair of the wives of the arrested were a common occurrence. From despair, bewilderment, loneliness, many wives tried to commit suicide.

In the autumn of 1938, a particularly wide wave of arrests swept through for several weeks... The rout also affected the foreign communists living in the Soviet Union. In a few months, more leaders were arrested in the apparatus of the Comintern than were arrested in 20 years by all the bourgeois governments together. Indeed, in connection with mass layoffs, many employees of the Comintern were out of work on the eve of their arrest. V. Leonhard, being a child, was brought by his mother to the USSR after the Nazis came to power. He was brought up in an international orphanage, studied at the institute, and then at the school of the Comintern, worked in the National Committee "Free Germany". He survived the arrest of his mother, mass repressions against honest communists, deportation to Kazakhstan. 107 had no citizenship. As a result of the Stalinist terror, the CPG suffered heavy losses. Most of the emigrants are gradually becoming disillusioned, disillusioned about the justice of the party's policy. The status of a political emigrant was discredited. In his letter to the political emigrant Fr. Huber noted on April 23, 1939, that the political emigrant no longer has a positive sound. The letter makes it possible to judge the atmosphere among the political йmigrйs: "...Now the German йmigrйs are completely 'atomized'. Everyone lives for himself within his own four walls, in fear of being associated with an arrested acquaintance or somehow discrediting himself. The leadership of the regional party committees performed their duty of revealing spies very regularly, and political emigrants were under vigilant supervision. In the materials for information in the Central Committee of the CPG, in the German representation at the ECCI, it was noted: "It will not be an exaggeration in any case, if you say ... every German citizen living abroad is an agent of the Gestapo." On April 28, 1938, 842 Germans arrested by the PKIF were registered with the German representation of the ECCI, but this is only the part of those arrested who are registered with the German representation. The actual number of arrested Germans is, of course, higher. From October 1937 until the end of March 1938 there were only 470 arrested, in the month of March alone 100 people were arrested. How many people were arrested, and for what period of time the arrests occurred, could be judged by the payment of membership dues to the party: "These figures are also reflected in the payment of party membership dues. While at the beginning of 1937 1,300 members of the CPG paid membership dues to the German representation, at present there are only 378 members who paid membership dues, of which 17 did not pay this year, and since we know nothing of them, it is not known whether they still exist. The amount of membership fees fell from 10,000 rubles at the beginning of 1937 to 3,000 rubles. in April 1938.

The head of the personnel Department of IKKI Belov wrote in a memo: "Almost everywhere foreigners and persons of foreign origin, as a rule, are removed from work. So, according to reports, all foreign employees at the Marx-Engels-Lenin Institute have recently been dismissed from work. The Institute of World Economy and World Politics has recently reduced over 20 people, most of them foreigners or persons of foreign origin. Foreigners are also removed from work in factories. There are reports that people who have long accepted Soviet citizenship and transferred to the CPSU are also being removed from work only because they are former foreigners. The realization that everyone, without exception, could be subjected to such a punishment came very soon. Everyone was preparing for the arrests, they no longer talked about the justice of the arrests, they were just expected and feared: "In the middle of March of 1938, some comrades living in the house of Political Emigrants packed their suitcases and, full of fear and horror, expected to be arrested" On September 15, 1937, the personnel department of the Comintern proposed to its leadership: 1. ...urgently conduct a thorough check of all political emigration and make a final decision on the further use of each political emigrant. Those whom

it will be decided to leave in the USSR should be offered to immediately obtain Soviet citizenship. For persons sending abroad, if they have already accepted Soviet citizenship, an application for renunciation of Soviet citizenship must be initiated immediately; 2. To apply to the CPSU with a request: a) to establish a list of localities in which it is allowed to reside, and a list of enterprises or industries in which emigrants who do not enjoy political trust are allowed to work; b) to establish a certain procedure for sending foreigners and persons who do not enjoy political trust to work, with an obligation to accept them c) give instructions to the PKIF bodies that all foreigners left in the USSR should receive appropriate documents indicating where they have the right to reside; d) to give special instructions to the relevant authorities about the place of residence and the procedure for sending family members of persons arrested by the PKIF to work. "According to Soviet laws, an arrest warrant with justification of its reason had to be presented to the arrested person[^] within two weeks. Most of us have not seen this warrant at all or received it only a few months later". The prisoners still found out about who was convicted and how much, looking for any means: "Although these sentences were not announced to us in the cells - the arrested were simply taken away "with things" -, nevertheless, thanks to the inscriptions in the bath or toilet, we learned about the terms that our former cellmates received. The "norm" then was 10 years, in some cases 8 years, in "lucky cases" - 5 years. Hans Hauske described what foreign citizens could expect in his "Chronicles of the Experience": "Some experts told me that as a citizen of a foreign state, I could only be expelled from the USSR by a Special meeting. Constant interrogations, uncertainty, expectation of the worst, the worst conditions of existence plunged a person into an almost bestial state in a few days. He asked for how long my passport was valid. Then he demanded my consent to work abroad as a secret agent of the PKIF." In case of refusal, blackmail by relatives followed, the same happened with Hauske X.: "You must not forget," he replied, "that your wife is a Soviet citizen and that the PKIF knows everything about her connection with her family in Germany, and that she will be arrested for it". After a short pause, he showed me the arrest warrant for my wife. Then I was seized with fear, I asked what they wanted from her. He replied: this, they say, is the PKIF's business." After being reminded of relatives and their possible future fate, the outcome was unequivocal. Hans Hauske wrote: Russian Russian and I wrote the following statements: "I hereby undertake to work abroad as a secret agent of the PKIF of the USSR and never tell anyone about this commitment." Signed in Russian and German. I chose the name "Walter Frank" as a pseudonym, indicated the conditional address: Moscow, 20, on demand. After that, I was taken back to the cell". Trials awaited those who remained at large. It was impossible to talk to the enemies of the people, wives were deprived of housing and work after the arrest of their husbands, and were also excluded from the party if they were in it. In the backyard of the "Lux Hotel", a ruined house was equipped, in which the relatives of the arrested were settled. Attempts to find support in the PRI were unsuccessful. They were not allowed into the Comintern building. A special bureau was created to work with the relatives of the arrested. The work of the bureau was aimed at helping in job search, providing various kinds of references. "In the bureau of German representatives, scenes of despair of the wives of the arrested were commonplace. Out of despair, bewilderment, loneliness, many wives tried to commit suicide. The reports noted: "It really takes more effort to convince comrades of the justice of the actions of the Soviet authorities. But in general, it is clear from the conversations that confidence in the party, as well as in the organs of Soviet power, is falling." At the turn of 1938-1939, the bloody purge stopped as suddenly as it had begun. In his memoirs V. Leonhard wrote: "Today it seems amazing to me how quickly people in Moscow, including me, could erase thoughts of this horror from their memory. We have really been through too much during these terrible months. Our senses are probably dulled. A few weeks later, after Yezhov's removal, arrests were talked about only in rare cases. (Manukyan M.N. 2014: 106-110).

The persecution of Germans as a mass phenomenon was officially announced for the first time by the TASS news agency. In his message dated March 1, 1937, it was said that back in November 1936, citizens of this country were arrested in Moscow and Leningrad for counterrevolutionary activities and espionage. The German Embassy and the Ambassador himself, Count von Schulenburg, made attempts to secure the release of the arrested. Despite the lack of comprehensive information, they kept records of cases of detention and arrest of German citizens. Thus, the embassy list No. 1 included 67 people

arrested since October 13, 1936. until May 12, 1937 These people lived mainly in Ukraine, Central Russia, the Urals and Siberia, and all were charged with political charges.

Despite all the efforts of the embassy staff, the German side could not achieve accurate data. By 1935, at least 6 thousand citizens of the Third Reich lived in the USSR. As a result of Hitler's coming to power in Germany and the beginning of large-scale repressions within the Soviet Union, the vast majority of Germans hastily left the USSR. As a result, by the beginning of the "Great Terror", no more than 1 thousand German citizens remained in the Soviet Union. By July 1937, 130 of them had been arrested. The situation of the families of those arrested also turned out to be tragic.

According to the German Embassy, 360 Germans were already in custody by September 1937, and in 1937 diplomats established 730 cases of arrests and detentions of German citizens, of which about 70% were specialists and skilled workers who had previously concluded contracts with Soviet enterprises.

The embassy claimed that the actual number of foreign citizens arrested was 40-50% higher than the official figures given. According to the embassy, the arrests continued until mid-1939. In 1938, 445 German citizens were detained, in 1939 – 235 people. The German government carried out an action to remove its citizens from the territory of the USSR. Several transports were organized, with which Germans were sent home from different places of the Soviet Union. So, in a report from Warsaw, from where the movement of migrants was monitored, it was said that they were sent from Kiev, Odessa and Kharkov through the territory of Poland.

Many German citizens quite justifiably assumed that upon their return to their homeland they were unlikely to be welcomed with open arms and agreed to cooperate with the investigative authorities. One of the forms of cooperation was to make a public political statement condemning fascism. The form of such a statement, which fell into the hands of German diplomats, intensified the work of the embassy to collect information about the activities and political preferences of all German citizens living in the territory of the Soviet Union. Whether such work was crowned with success or not is difficult to judge. It is only known for certain that, as a result of changes in the political situation in Western Europe and the Soviet Union in the 1930s, not all foreign citizens were able to finish their work under an employment contract on time and, regardless of external factors, decide on their future place of residence. For many, the opportunity to return to their homeland has become illusory.

Currently, thanks to declassified archival documents, we have become aware of the fate of many repressed foreigners working in the USSR in the 1920s and 1930s.

It must be recognized that the recorded testimony does not represent objective evidence of the events that occurred. After all, if we assume that the agents of the intelligence agencies of the Third Reich admitted from the first time that they systematically transmit data to the General Staff, Germany would hardly have been able to capture half of the European continent with such people. The objectivity lies only in the fact that these people tragically ended their lives, in the fact that they fell into the flywheel of the foreign policy processes of the pre-war years.

Since the middle of 1939, the wave of arrests began to decline, some Germans were able to return to their homeland at this time. So, on December 8, 1939, the government of the USSR gave consent for 92 women to leave for Germany. Those leaving at the same time were deprived of Soviet citizenship (if they had it at that time). In part, the change in the situation was due to the 153 events of 1939, when the Molotov-Ribbentrop non-aggression treaty was signed between the USSR and Germany on August 23, and in September of the same year the German-Soviet treaty of friendship and borders came into effect.

National operations were conducted throughout the country. Foreigners who had taken Soviet citizenship, their family members, and Soviet citizens who had close contacts with those under investigation also came under investigation. Foreign citizens were charged with a variety of charges, not limited to suspicions of espionage.

If we talk about the procedure for convicting foreign nationals, it should be noted that it differed from the generally accepted one. It consisted of several stages of the work of the central and local PKIF bodies. During the investigation, the departments drew up conclusions with recommendations as punishment, including execution and imprisonment in the camp. Then they were included in a special list ("album"), signed by the head of the PKIF Department, the prosecutor and sent for consideration to the Central Office in Moscow. The final decision on each individual case was made by the People's

Commissar of Internal Affairs N.I. Yezhov and the prosecutor of the USSR A. Vyshinsky. The sentences were executed upon the return of the "albums" to the local PKIF (Lubyanka. Stalin and the Main Directorate of State Security of the NKVD. 1937-1938.).

Thus, it is established that the authorities considered their active involvement in socio-political activities to be one of the ways to quickly integrate foreign workers into Soviet society. This approach was understood by both communist activists and apolitical foreign workers, many of whom saw social work primarily as a way of self-realization and career growth. Various forms of social activity aroused the interest of foreigners. Party and public organizations intensified the participation of foreign workers in the movement of inventors and innovators, foreign workers were involved in socio-political work. Most of the immigrants who were members of various Marxist organizations, communist and social democratic parties back in their homeland joined the ranks of the CPSU and even took Soviet citizenship.

Thus, based on the conducted research, it can be concluded that in the USSR in the 1930s a certain group of foreigners, the so-called "Soviet foreigners" – foreign citizens who arrived in the Soviet Union in the late 1920s-1930s. as political or economic immigrants, for whom the impossibility or unwillingness to return to their homeland due to various objective and subjective circumstances caused their "dissolution" in Soviet society: someone took Soviet citizenship and remained in the USSR consciously, and someone was arrested and sentenced to prison during the period of mass repression or the highest penalty is execution. (Pavlova V.V. 2016:154).

The dynamics of the contingent itself is interesting. Compared with the pre-war situation, by the end of the war there was a significant increase in the number of foreigners sent to the zone, by 1950 their number in the zone reached almost 30 thousand people, but it was during 1950, when, probably, 5-year sentences began to expire, their number almost halved.

In the data for 1939, a very small number of Germans and a complete absence of Poles are noteworthy: they were most likely held in prisons. Among the campers, citizens of China stand out (most likely they are Russians from Harbin) and Iran, whose share will fall significantly by 1945, but later, by 1951, it will increase again. At that time, the vast majority went to the citizens of the countries with which the USSR was at war - Germany, which accounted for more than half of all foreigners in the zone, as well as Romania and Hungary (this cannot be said about Italy). In 1950, Japan was added to them, but the shares of these countries themselves noticeably shrank (moreover, Hungary, becoming the second country after Germany in terms of the number of its citizens in the GULAG, far surpassed Romania); the second noticeable trend was the appearance and gradual increase in the share of Polish citizens.

In February 1953 (that is, literally on the eve of Stalin's death) The Ministry of Internal Affairs and the KGB have prepared a resolution "On the organization of special camps for the detention of Germans, Austrians and other foreigners convicted by military tribunals of groups of Soviet occupation forces in Germany and Austria." It was assumed that the Ministry of Internal Affairs would prepare four camp departments for these purposes-two in the Mordovian ASSR, one in the Irkutsk region and one in Kazakhstan, completing the work on their transfer within a 6-month period. The MGB was obliged to continue to take convicted Germans from the GDR to the territory of the USSR only in particularly severe cases (espionage, terror, sabotage, and some others), placing them only in special camp departments. A year before the expiration of the sentence, convicts from the USSR were transported to the prisons of the Ministry of Internal Affairs in the GDR or in the Soviet occupation zone of Austria. (Polyan P.M., Glezer O.B. 2004).

Information about the authors:

Zakarya Rakhmetolla – PhD student. Junior researcher, Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Email: krzakarya@gmail.com.

REFERENCES:

- Art. 58 paragraphs 1, 6, 8, 10 and 11 of the Criminal Code of the RSFSR as amended in 1926.
BƏGAI Nikolai Fedorovich SOVETSKIE ITALIANTsY: TRANSFORMATsII ETNICHESKOI OBNOSTI. 1930-e – 2010-e GODY Istoricheskaiia i sotsialno-obrazovatelnaia mysl. Tom 6 №6, Chast 1, 2014 Str 41-49.

Ləbianka. Stalin ı Glavnoe əpravlenie gosədarstvennoi bezopasnosti NKVD. 1937-1938. <https://istmat.org/node/29597>.

Manəkian Marieta Nodarovna Germanskaia politicheskaia emigratsiia v SSSR (1933-1941 gg.) Voronejskii gosədarstvennyi pedagogicheskii əniversitet. Dissertatsiia na soiskanie əchenoi stepeni kandidata istoricheskikh naək 2014 Str 63.

Pavlova Vera Vladimirovna MEJDƏNARODNAIa TRƏDOVAIa IMMIGRATsIIa V SSSR V 1920–1930-E GG. (NA MATERIALAH RSFSR I ƏKRAINSKOI SSR) DISSERTATsIIa na soiskanie əchenoi stepeni kandidata istoricheskikh naək Moskva – 2016 Federalnoe gosədarstvennoe bıədjethoe obrazovatelnoe əchrejdenie vysshego obrazovaniia «Moskovskii pedagogicheskii gosədarstvennyi əniversitet» Str 134-135.

P.M. Polian, O.B. Glezer. M.: OGI, 2004 Inostrantsy v GƏLAGE: sovetskie repressii protiv mostrannopoddannyh 2004 Demoskop Weekly <http://www.demoscope.ru/weekly/2004/0147/analit03.php>.

Postanovlenie Politbıero Tsentralnogo komiteta Vsesoıəznoi kommənisticheskoi partii bolshevikov "O kadrah obronnoi promyshlennosti". Protokol № 59 ot 23 marta 1938 goda.

Rezanenko Olga Olegovna INOSTRANNYE SPETsIALISTY NA PROMYShLENNYH PREDPRIIaTIIaH STALINGRADA V KONTsE 1920-h–1930-e gg. Federalnoe gosədarstvennoe avtonomnoe obrazovatelnoe əchrejdenie vysshego obrazovaniia «Volgogradskii gosədarstvennyi əniversitet» DISSERTATsIIa na soiskanie əchėnoi stepeni kandidata istoricheskikh naək Volgograd – 2018 Str 101-114.

RSASPH F. 495. I 292. C 101. P. 10.

RSASPH F. 495. I 292. C 101. P. 11.

Sobranie zakonov SSSR ot 1931 g. № 69, st. 459. O rabote zernovyh sovhozov.

Verni mne moıə svobodə! Deiateli literatėry ı iskəsstva Rossii ı Germanii - jertvy stalinskogo terrora. Memorialnyi sbornik dokəmentov iz arhivov byvshego KGB. /f.f. Koliazin M., 1997.-S. 24.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_125-133

FTAMP 03.20.00

АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ

А.Ғ. Ибраева¹ , А.С. Темирханова^{2*} , Т.С. Садықов²

¹М. Қозыбаев атындағы СҚМУ, Қазақстан, Петропавл;

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Қазақстан, Нұр-Сұлтан.

* Автор-корреспондент

Е-mail: akmaral1971@mail.ru (Ибраева), asema_sko@inbox.ru (Темирханова), sadykov_ts@enu.kz (Садықов).

Андатпа. Мақалада қазіргі кезеңдегі гуманитарлық ғылымдар жүйесінде этнос және этногенез теорияларын зерттеудің мәселелерін, этникалық зерттеулердегі негізгі методологиялық әдістемелерін талдаған ізденістерді жүйелейді. Сонымен қатар аталған мақалада этнос, этногенез, этникалық тарихқа көңіл бөлінеді.

Этнос ұғымы, оның пайда болуы, рөлі, тарих процесінде дамуы әлі күнге дейін ғылымда біржақты түсінік жоқ екені белгілі. Әр этностың өмір сүруі мен одан әрі дамуы көп жағдайда басқа этностармен өзара тығыз байланыста болған. Академик Манаш Қабашұлы Қозыбаев қазақ тарихында қандай мәселесі болмасын жан-жақты зерттеген. Әсіресе қазақ халқының шығу тегі мен мемлекет болып қалыптасу тарихы туралы аса қажетті зерттеулерінің маңызы зор. Тарих теориясының негізін қалаған ғалым-зерттеуші әлі де айтары мол еді. Біздің пікірімізше, ғалымның шәкірттері мен артында қалған ұрпағы қазақ тарихын одан да биік деңгейге көтереді.

Түйін сөздер: Манаш Қозыбаев, академик, этнос, ұлт, тарих, тұлға, концепция, этногенез, теория, қазақ.

МРНТИ 03.20.00

АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА

А.Г. Ибраева¹, А.С. Темирханова², Т.С. Садықов²

¹СКГУ им. М. Козыбаева, Казахстан, Петропавловск;

²ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан.

*Корреспондирующий автор

Е-mail: akmaral1971@mail.ru (Ибраева), asema_sko@inbox.ru (Темирханова), sadykov_ts@enu.kz (Садықов).

Аннотация. В статье систематизируются проблемы изучения теорий этноса и этногенеза в системе гуманитарных наук на современном этапе, исследования, в которых проанализированы основные методологические вопросы этнических исследований. Также в данной статье уделяется внимание этносу, этногенезу, этнической истории.

Известно, что понятие этноса, его возникновение, роль, развитие в процессе истории до сих пор не имеют однозначного понимания в науке. Существование и дальнейшее развитие каждого этноса во многом было тесно связано с другими этносами. Академик Манаш Кабашевич Козыбаев всесторонне исследовал проблемы казахской истории. Особенно важны необходимые исследования казахского народа о происхождении и истории становления государства. По нашему мнению, ученики и потомки ученого поднимут казахскую историю на еще более высокий уровень.

Ключевые слова: Манаш Козыбаев, академик, этнос, нация, история, личность, концепция, этногенез, теория, казах.

IRSTI 03.20.00

ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS

A.G. Ibraeva¹, A.S. Temirkhanova², T.S. Sadykov²

¹M. Kozybayev NKSU, Kazakhstan, Petropavlovsk;

²L.N. Gumilyov University, Kazakhstan, Nur-Sultan.

*Corresponding author

E-mail: akmaral1971@mail.ru (Ibraeva), asema_sko@inbox.ru (Temirkhanova), sadykov_ts@enu.kz (Sadykov).

Abstract. The article systematizes the problems of studying the theories of ethnos and ethnogenesis in the system of humanities at the present stage, studies that analyze the main methodological issues of ethnic studies. This article also focuses on ethnos, ethnogenesis, and ethnic history.

It is known that the concept of an ethnos, its origin, role, and development in the process of history still do not have an unambiguous understanding in science. The existence and further development of each ethnic group was in many ways closely related to other ethnic groups. Academician Manash Kabashevich Kozybayev comprehensively investigated the problems of Kazakh history. The necessary research of the Kazakh people on the origin and history of the formation of the state is especially important. In our opinion, the students and descendants of the scientist will raise the Kazakh history to an even higher level.

Key words: Manash Kozybayev, academician, ethnos, nation, history, personality, concept, ethnogenesis, theory, Kazakh.

Кіріспе. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев өзінің әр түрлі деңгейде сөйлеген сөздерінде, осы кезге дейін жариялаған кітаптарында тәуелсіз Қазақстанның өмір шындығына сай жаңа тарихын жазуға және сол арқылы халқымыздың жаңа тарихи санасын қалыптастыру ісіне әрдайым назар аударады. Ол өткен тарихын білмеген, өзінің ұлттық қасиеттерінен айырылған халық қасіретке ұшырайтындығы туралы, өзінің жақсысы мен жайсаңын сыйламаған адам басқаларға құрметті бола алмайтындығы жөнінде, өткенге тас атқан бейбаққа келешек қарғыс жаудыратыны хақында терең тұжырымдар жасады. Қазақстанның жаңа, шыншыл тарихын жазуға батыл кірісуге еліміздің тәуелсіздікке қол жеткізуі қолайлы жағдайлар туғызады. Тәуелсіздіктің қарсаны мен оның алғашқы жылдары тарихи тақырыпқа қалам тартушылар саны көбейді (Нүрпейіс, 2007: 27).

Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев өзінің «Тәуелсіздік бәрінен қымбат» деген кезекті мақаласында қайта жаңғырған қазақ мемлекетінің, ата-бабаларымыз аңсаған азаттықтың тұғыры нығая түскенін әйгілейтін маңызды белес екендігін атап өткен. Тарих тұрғыдан алып қарасақ, 30 жыл деген қас-қағым сәт екені белгілі. Бірақ, бұл бірқатар халықтар үшін қиындық пен қуаныш, дағдарыс пен даму алмасқан тұтас дәуір десек артық болмас. Біз осы жолдан өтіп келе жатқанымыз анық. Этнос пен этногенез мәселелері ғылымда аса күрделі болып табылады. Оларды шешу әрекеттері біздің елде де, шетелде де маңызды орынға ие. Бірақ этногенездің мәнін ашатын теориялық құрылымдар әлі де көптеген ғалымдар мен адамзаттың ойлау бөлігі ретінде танылмады. Отандық этнологияда маңыздылардың бірі болып табылатын және әлі күнге дейін түпкілікті шешілмеген этногенез мәселесі этностың табиғатын түсінумен тығыз байланысты.

XX ғасырдың екінші жартысында этнологияның жаңа ғылымы қалыптасты, оның негізгі тұжырымдамасы этнос болып табылады. Этнос – бұл биоәлеуметтік құбылыс, оған биологиялық және әлеуметтік факторларды, материалдық және идеалды алғышарттарды, психологиялық және

мәдени ерекшеліктерді ескеретін ерекше тәсіл қажет. Олардың барлығы бір-бірімен тығыз байланысты және этникалық қауымдастықтарды құру мен дамытуда қажетті құрылымдық элементтердің ажырамас бірлігі ретінде әрекет етеді. Философия ғылымдарының кандидаты Айрат Зарипов өзінің «Этногенездің жалпы мәселелері және ғылыми теория» деген мақаласында этнос ұғымына мынадай анықтама береді: «Этностар – бұл адам бірлігінің формасы, ол мүшелердің ішкі байланысының арқасында сақталады, бұл олардың өзін-өзі тануында айқын көрінеді. Бұл жағдайда өзін-өзі тану әр адамға осы топпен өзін-өзі анықтауға мүмкіндік беретін критерий болып табылады. Этникалық топтың қалған белгілері трансформациядан өтіп, оларға сүйене отырып, қауымдастықты белгілі бір тұтастық ретінде бөліп көрсету әрдайым мүмкін болмағандықтан, этникалық өзін-өзі тану іс жүзінде жалғыз критерий болып қала береді, соның арқасында адамдарды осы топқа біріктіруге болады».

Бірқатар іргелі сәттер этногенез процесінің тарихи сипатын және жекелеген халықтардың генезисін нақты көрсетеді. Әр халықтың таралу аймағы бар және осыған байланысты халықтар мен өсімдіктер мен жануарлар әлемінің ішкі және түрішілік категориялары арасындағы сыртқы ұқсастық байқалады. Алайда, халықтардың диапазонмен байланысы өте күрделі және көптеген әлеуметтік факторлармен делдал болады, бұл халықтардың немесе олардың бөліктерінің басқа географиялық жағдайлары бар жаңа аймақтарға қоныс аударуының көптеген тарихи мысалдарымен көрінеді, бірақ мәдени және этникалық ерекшеліктерін толық сақтайды. Қазіргі дәуір бізге этникалық топтардың едәуір санының қарқынды эмиграциялық процесінің нәтижесінде қалыптасудың көптеген мысалдарын ұсынады, олар аумақтық тұрғыдан мегаполистерден толығымен ажыратылған, бірақ көптеген ұрпақтар үшін этникалық дәстүрлерді сақтайды және қоршаған халықтың мәдени дағдыларын іс жүзінде біріктірмейді. Осылайша, этногенез процесі табиғи ортамен тығыз байланыста зерттелуі керек, онсыз кейбір жағдайларда көп нәрсе түсініксіз болып қалуы мүмкін, бірақ бұл әлеуметтік-тарихи процесс және ол ең алдымен тарихи зерттеудің объектісі болып табылады.

Материалдар мен әдістер. Ғалым Манаш Қозыбаевтың еңбектеріндегі этнос тарихы байланысты тарихилық, жүйелілік, салыстырмалы талдау және жинақтау әдістері кешенді қолданылады. Зерттеліп отырған мәселе отандық және шетелдік тарихнамада өзіндік орны бар өзекті тақырыптардың бірін екендігін көрсетеді. Кейінгі түркі халықтарының қалыптасуының ежелгі тарихы мен этногенетикалық үрдісінің терең тарихи тамырын жан-жақты қарастырған. Біз мемлекеттік тәуелсіздік алғаннан кейін түркітілдес халықтардың этностық байланыстары мен туыстық қатынастарын зерттеуді назарға алып, саяси және мәдени контексте маңызды басымдық ретінде танылған Елбасы – Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаевтың идеялары мен бастамаларын әлемдік интеграциялық үдерістер жағдайында түркі халықтарын жақындастыруға бағытталған ортақ тарихи бастаулар мен түркі бірлігінің маңыздылығын жиі еске аламыз. Осыдан түркі тектес халықтардың этникалық тарихы мен этногенезі тақырыптарының ғылыми-тарихи өзектілігі, қазіргі заманның әлеуметтік және идеологиялық мәселелерінің жазықтығына шығатыны туралы қорытынды шығарамыз. Жаһандану дәуірінде Түркі әлемі оны құрайтын халықтардың этникалық бірегейлігі мен мәдени ерекшеліктерін сақтауға жан-жақты үмтылуда.

Талқылау. Мақалада қазақ ұлтының пайда болу мәселесі, оның қалыптасу кезеңдері, сондай-ақ қазақ ұлтының мәнін білу жолдары туралы айтылады. Зерттеудің ерекшелігі – этногенез процесін, ең алдымен, табиғи жағдайларға, содан кейін экономикалық, экономикалық, саяси, мәдени, тарихи, психологиялық факторларға байланысты күрделі қарама-қайшылықты процесс тұрғысынан қарастыру. Бұл құбылыстар әзірше қазақстандық ғалымдардың еңбектерінде жеткілікті зерттелмеген. Сонымен қатар, мақалада пікірталас мәселелеріне де назар аударылған. Тарихи процесті қайта ойластыру, жаңа тарихи ойлауды қалыптастыру мәселелері күн тәртібіне шыққан кезде саясаттану мен жалпы ғылым әлеуметтік – саяси модельдердің түбегейлі өзгеруі деп аталатын кезеңдерде ерекше маңызға ие болады.

Халықтың қалыптасуы – өте күрделі мәселе болып табылады. Ұлттың қалыптасуы үшін келесі жағдайлар қажет: біріншіден, мәдениет дамуының белгілі бір деңгейі; екіншіден, белгіленген шекаралары бар аумақ; үшіншіден, қалыптасқан қоғамдық-этникалық сана; төртіншіден, қалыптасқан тіл; бесіншіден, көптеген этникалық өкілдерге тән белгілі бір сыртқы

келбеті; алтыншыдан, этностың негізгі этносаяси немесе тарихи-географиялық белгілерін көрсететін мемлекет атауы.

Саясаттану ғылымы ғылыми мәселелерге жаңа көзқарас, еркін шығармашылық ізденіс, сонымен қатар этногенез, мемлекеттілік, көшпенділер ғылымы, дінтану, халықаралық қатынастар және ортақ тарихи мұра мәселелеріне қызығушылықты арттыру түрінде анықталған жаңа сапалы сипаттамаға ие болды. Этностық бірегейлік пен ұлттық идеяның даму жағдайы мемлекеттіліктің даму тарихы мен динамикасын зерделеудің алыпсатарлық, абстрактілі және жеңілдетілген тәсілдерінен еркін терең, жан-жақты проблемасын қояды.

Қазақ халқының пайда болу мәселесін зерделеу кезінде Қазақстан жерін мекендеген ежелгі тайпалардың өмір тарихына назар аудару қажет. Қазақ халқының тікелей ата-бабалары қазіргі Қазақстан аумағы арқылы 3-2 мың жыл бұрын көшіп келген тайпалар деп айтуға болмайды. Соған қарамастан, егер халықтың пайда болуы экономикалық қызметтің дамуымен, өзіндік мәдениеттің пайда болуымен, тілдің қалыптасуымен тікелей байланысты болса, онда бұл тайпалар қазақ халқының қалыптасуына тікелей қатысты болды.

Ежелгі заманда Қазақстанды мекендеген тайпалардың өмірін зерттеу дәстүрлі түрде қола дәуірінен басталды. Қазақстан аумағында және біздің дәуірімізге дейінгі 2-1 мыңжылдықтар аралығында шекаралас аймақтарда өмір сүрген тайпаларды мәдениеті бойынша андроновтықтар деп атайды. Дегенмен, андронов тайпалары туралы нақты ақпарат жоқ. Алайда ғалымдар қазақ этносының нәсілдік-генетикалық дамуы қола дәуірінен бастау алады деп есептейді. Мұны Қазақ ұлттық және ежелгі Андронов мәдениеттерінің кейбір үқсастықтары растайды. Қазақстан аумағында Андронов мәдениетінің көптеген ескерткіштері сақталған. Қыш бұйымдарындағы андроновтықтардың өрнектері Қазақ кілемдерінің, әшекейлерінің, киіз үй бұйымдарының заманауи үлгілерімен үйлеседі.

Отқа, ата-бабалардың рухына табыну, қойлардың, жылқылардың көп мөлшерін өсіру және олардың өнімдерін тамаққа пайдалану андроновтар мен қазақтардың тұрмыс салтының туыстық жақындығын айғақтайды. Қазақтардың кейінгі тайпалармен этногенетикалық байланысы бар: сақ, ғұн, үйсін, қаңлы, сарматтар және т.б.

Кейбір ғалымдардың пікірінше, үйсін тайпалары мен кейінірек қалыптасқан қазақ этностары арасында тікелей байланыс бар, мұны өмір салтының жалпы белгілері дәлелдейді. Бұл көшпелі өмір салтымен үйлескен мал шаруашылығының шешуші рөлі, киіз үйді тұрғын үй ретінде пайдалану, кешенді шаруашылық (мал шаруашылығы - егіншілік), сүт-ет тағамдары, астықтан нан пісіру және т.б. сонымен қатар, қоғамдық-әлеуметтік құрылымда үқсастық байқалады. Дерек көздеріне сүйенсек, үйсін қоғамы үш бөлікке бөлінген: сол қанаты, орталық қанаты және оң қанаты, оны үш қазақ жүзімен қатар жүргізуге болады. Бұл этногенетикалық сабақтастықты растайды.

Ғалымдардың пайымдауынша, қазақ халқының тікелей қосылуы түркі этногенезінің басталуына жатады. Түркі кезеңінің шаруашылық-мәдени өмірінің үлгілері кейінірек көптеген түркі халықтарына (қазақтар, қырғыздар, қарақалпақтар, башқұрттар, ноғайлар, алтайлар, тувалықтар, түрікмендер) ортақ болды.

Моңғол жаулап алуы алдында Қазақстан аумағын мекендеген түркі тайпалары біртұтас халық құруға дайын болды. Мысал ретінде қимақ-қыпшақ конфедерациясының одағы табылады. Қыпшақтар басып алған Алтайдан Еділге дейінгі аумақты парсы ақыны, саяхатшы және мемлекет қайраткері Насир Хосроу Дешті-қыпшақ (Қыпшақ даласы) деп атайды.

Алайда моңғол әскерлерінің басып кіруі бұл процесті баяулатып, оны бірнеше ғасыр бұрын артқа тастады. Қалыптасқан экономикалық және мәдени-этникалық байланыстар жойылды. Көптеген түркі тайпалары бытыраңқы, бұрынғы бірігуінен айырылды. Моңғолдардың әсерінен тайпалардың басқару жүйесінде, экономикалық қызметте, әдет-ғұрыптарда, дәстүрлерде өзгерістер болды. Сонымен бірге моңғолдардың басқыншылық әрекеттері Қазақстан халқының этникалық құрамына елеулі өзгерістер енгізді. Моңғолдармен бірге Қазақстан аумағына шығыстан келіп, манғыттар, барластар, қоңыраттар, татарлар және т.б. сияқты тайпалар қоныстанды.

Қазақстан аумағы әр түрлі этникалық топтардың көші-қонына үнемі ұшырады. Әсіресе ғұндардың, кейін түркі тайпаларының ұлы қоныс аудару дәуірінде және моңғол шапқыншылығы дәуірінде қарқынды этникалық араласу қазақтардың сыртқы келбетінде өз ізін қалдырды. Сонымен қатар, қарқынды этномиграциялық үрдістер кезеңінде қазақтардың ата-бабалары басқа этностық топтардың өкілдерімен араласып, оларды көбінесе өз этносына ассимиляциялады. Бұл моңғолдарға да қатысты. Олар бірте-бірте салт-дәстүрлерді, түркі тілін, дінін қабылдады. Бұл туралы XIII ғасырда араб географы Эль-Омари былай деп жазған: «Бұрын бұл мемлекет (Алтын Орда) қыпшақтардың елі болған, бірақ татарлар оларды жаулап алғанда, қыпшақтар олардың қол астындағылар болған. Осыдан кейін жеңімпаздар олармен араласып, туыстарға айналды, ал жергілікті тұрғындардың табиғи және тұқым қуалайтын қасиеттері жоғары болды, ал келгендер нағыз қыпшақтарға ұқсады». Сондықтан қазақтардың ата-бабалары Қазақстан аумағы өзінің туған жері болған тайпалардан шыққан деп есептеу керек.

XII-XV ғғ. Қазақстан жерінде және шекара маңы аумағында бірнеше мемлекеттер болды: Ақ Орда, Моғолстан, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы. Бұл мемлекеттердің тұрғындары өзбектер, өзбек-қазақтар, моңғолдар (моғұлдар) және ноғайлар деп аталды. Бұл атаулардың өзіндік этникалық және саяси маңызы болды. Егер «халық» ұғымы этникалық құрылым ретінде қарастырылса, онда ол «этноним» терминімен белгіленеді (өзбектер, қазақтар, қырғыздар). Өз мемлекетінің (тұрғылықты жерінің) атауына сәйкес аталған халық «политоним» терминімен анықталды (Моғолдар-Моғолстан мемлекетінің халықтары, ноғай - Ноғай ордасына жататын халықтар), яғни бұл ұғым этносаяси. Тарихи-этнологиялық әдебиетте тарихи-этнографиялық аймақта құрылған мемлекеттің халқы этносаяси қауымдастық деп аталады.

Халықтың этникалық және саяси тұрғыдан біртұтас болуы үшін, ең алдымен, өзінің тәуелсіз мемлекеттілігі болуы керек. Бірлікке ұмтылған тайпалар саяси тұрғыдан Ақ орда, Әбілқайыр хандығы, Ноғай Ордасы және Моғолстан сияқты түрлі мемлекеттерге бытыраңқы болды. Алайда бұл мемлекеттер қазақ мемлекеттілігінің қалыптасуына, өзіндік этникалық кеңістіктің қалыптасуына негіз болды. Барлық қазақ тайпалары мен рулары әртүрлі мемлекеттерге кеткенімен, олар бір тілде сөйледі.

Қазақ халқының қалыптасуы XV ғасырдың екінші жартысы мен XVI ғасырдың басы арасында, дербес тәуелсіз Қазақ хандығы құрылған кезде аяқталды. Осылайша, ұлттың қалыптасуының тағы бір шартына қол жеткізілді – өз мемлекетінің атауы. Қазақ хандығында ру-тайпалық сана біртіндеп әлсіреп, қазақтар үшін ортақ этникалық сана күшейе түсті. Осылайша «қазақ жері», «Қазақ мемлекеті», «Қазақ елі» деген ұғымдар пайда болды. Этникалық тарихи-хронологиялық құрылымдардың үш түрі бар: ру-тайпалық, халық, ұлт. Осы бірлестіктердің әрқайсысында өзіндік этникалық сана-сезім бар. Этникалық сана дегеніміз-адамның белгілі бір этникалық бірлестіктің мүшесі ретіндегі сана-сезімі.

Рулар мен тайпаларға бөліну дәстүрлері барлық уақытта сақталған. Қазақтарда және олар халық болып қалыптасқаннан кейін этникалық сананың барлық түрлері көрінді. Әсіресе қазақтардың халық ретінде қалыптасуының бастапқы кезеңінде халықтық этникалық санамен салыстырғанда ру-тайпалық сана басым болды.

«Қазақ» атауының (этнонимінің) пайда болуы туралы көптеген пікірлер бар. Осы уақытқа дейін зерттеушілер бұл мәселе бойынша пікір таластыруда. Жазбаша әдебиетте «қазақ» деген атау пайда болған кезде ғылымда нақты тұжырым жоқ. IX – X ғғ. Жетісу және Оңтүстік Қазақстан жерлерінде өмір сүрген үш қарлұқ тайпасының жалпы атауы – «хасаки» болған. Қарлұқтардың қазақ этногенезіне тікелей қатысы болғаны белгілі. X–XI ғасырларға жататын араб құжаттарында, сондай-ақ орыс шежірелерінде жазбалар бар: Қара теңіздің солтүстік-шығысындағы Касаг қаласы, Касаг елі туралы. Кейбір ғалымдардың пікірінше, бұл жерде XI ғасырда Дон және Днепр жағалауларында біріккен және қалған қазақтардың үлкен қонысы туралы айтылады. X ғасырда билік еткен Византия императоры Константин Багрянородный Кавказдың солтүстік-батысында «қазақтар елі» бар екенін хабарлады. Мұсылман жазба деректеріндегі қазақ сөзінің алғашқы ескертулерінің бірі жасырын түркі-араб сөздігінде кездеседі. Ол мамлюк мысырында қыпшақтар құрған болуы мүмкін.

Қазақ ұлтының қалыптасуының соңғы кезеңі – бұл ХҮ ғасырдың екінші жартысының басында Шығыс Дешті Қыпшақ халқы қандай болған, өз дамуының әртүрлі сатыларында болған рулардың, тайпалардың конгломератынан белгілі бір тайпалар тобын бөлу, оқшаулау процесі. Бұл оқшаулау процесі бірқатар факторлардың, әсіресе саяси факторлардың әсерінен болды. Осылайша, жоғарыда келтірілген фактілерден көрініп тұрғандай, ұлттың қалыптасуы өте ұзақ процесс. Оның соңғы қалыптасуын белгілі бір уақыт кезеңімен сипаттау мүмкін емес. Алайда, тарихи, этнографиялық, антропологиялық және лингвистикалық деректер Қазақстанның ғалым-тарихшыларына XIV–XV ғасырларда қазақ ұлтының қалыптасу процесі аяқталды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері. Көрнекті еуразияшыл ғалым, тарихшы-этнолог, тарих және география ғылымдарының докторы, ақын Лев Николаевич Гумилевтің пікірінше, этникалық белгіні анықтайтын белгі – бұл тарихи тағдырдың ортақтығы нәтижесінде халықта қалыптасатын өзіндік сәйкестіліктің болуы. Дәл осы белгілерді этникалық топты бөлу кезінде негізгі деп санауға болады.

Кейбір жағдайларда этногенез ұғымы бойынша белгілі бір қалыптасқан қауымдастықтың пайда болуы мен одан әрі этникалық тарихы қарастырылады. Этногенез мыналармен тығыз байланысты: глотогенез – тілдің қалыптасуы, культуругенез, адам нәсілдерінің өзара әрекеттесу процесі. Этногенездің маңызды сипаты этноним болып табылады. Бірақ бұл факторлардың байланысы жанама болып келеді. Дәстүр бойынша, этногенез этнографиялық білімнің бір бөлігі ретінде қарастырылады, дегенмен этногенез мәселесін өзінің кеңдігі мен ерекшелігінде түсіндірген С.А. Токарев өзінің классикалық мақаласында былай дейді: «Этнографиялық ғылымның маңызды мәселелерінің бірі бола отырып, этногенетикалық процесс кейбір этнографтарды қызықтырмайды. Керісінше, әр түрлі мамандықтағы ғалымдар: тарихшылар, лингвистер, археологтар, антропологтар жеке халықтардың пайда болу мәселелерімен айналысты және айналысады. Сонымен қатар: этнографтар әлі күнге дейін бірқатар халықтардың, әсіресе еуропалық халықтардың этногенезі мәселелерін шешуде және шешуде өз әріптестерінен едәуір артта қалып отыр». Этникалық процестерді зерттеу кезінде негізгі күш-жігер, егер ол қазіргі заманға қатысты болса немесе бұрынғы этникалық процестер, мәдени, тілдік және бұрыннан бар немесе қазіргі кездегі халықтардың тарихи дамуы кезіндегі әлеуметтік-саяси өзгерістер талданатын болса, қайта құруға бағытталған. Айырмашылық айқын және бұл біздің зерттеуде шекараларды нақты анықтауға мүмкіндік береді.

Ұлт тарихын еуроцентристік, отаршылдық көзқарас тұрғысынан пайымдауға тырысқан еңбектерге объективті, ғылыми тұрғыдан тойтарыс бере отырып, тәуелсіздігіне қол жетіп, өзін-өзі тануға, ата тарихын түгендеуге жаңа бағыт алған елімізде академиктің сүбелі еңбектерінің танымдық, тағылымдық және қолданбалық маңызы зор. Ғалым өзінің зерттеу еңбектерінде қазақ тарихын жүйелі түрде саралап, ғылыми-теориялық тұрғыдан талдап, Отантану ғылымын жаңа сатыға көтергендігі баршамызға аян.

Қазақстан аумағы әр түрлі этникалық топтардың көші-қонуына үнемі ұшырады. Әсіресе ғұндардың, кейін түркі тайпаларының ұлы қоныс аудару дәуірінде және моңғол шапқыншылығы дәуірінде қарқынды этникалық араласу қазақтардың сыртқы келбетінде өз ізін қалдырды. Сонымен қатар, қарқынды этномиграциялық үрдістер кезеңінде қазақтардың ата-бабалары басқа этностық топтардың өкілдерімен араласып, оларды көбінесе өз этносына ассимиляциялады.

Түркі қағанаты алғашқы феодалдық мемлекет болғандығын анық. Қазақ халқының құрамына Қазақстанның оңтүстік аумақтарында тұратын қаңлылар кірді. Содан кейін олар солтүстік-батыс сармат тайпаларымен араласып кетті. Осының бәрі кейіннен қазіргі қазақ халқын қалыптастырған Қазақстанның алғашқы этностары болып табылады. Қазіргі Қазақстан аумағын түркі тайпаларымен қоныстандыру – қазақ халқының қалыптасуының екінші кезеңі. Уақыт өте келе ягма, дулат, болаттар, қарлұқтар және басқа да көптеген тайпалар пайда болды. Қазақстанның этникалық құрамы тек ұлғая түсті. Қазақ ұлтының қалыптасуы қоныстар мен тайпалардың әртүрлі өмірлік аспектілерінің жақындығы негізінде өтті.

Қазақ топырағынан жаралған түркі тектес тайпалар, түркі тектес ұлыстар адам баласының тарихына өшпес із қалдырғаны белгілі. Дей келе, заманымыздың X ғасыр шенінде Еуразия

сахарасында сан тайпалардың жиынтығы болған тектерден этностардан бөліну процестері басталғаны белгілі. Лев Гумилев айтқандай, XI ғ. түркі суперэтнос санатында сөне бастады деген деректер келтірген (Гумилев 1989: 19). Қыпшақ «түркі» деген жинамалы этнонимді ысырып тастап, өзі супер этносқа – барлық тайпалардың жиынтық атауына айналды, басқа түркі тайпалардың бірден-бір ұйтқысы болды деген пікірін келтірген. Оны Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің шежіресіндегі деректермен нақтылайды. Ғалым «қыпшақ», «қазақ» атаулары қатар шыққандығын айтып, ол тарихтың бір белесінде қыпшақ одағына кірді де, сол сәтте жалпы түрік тайпалары сияқты қыпшақ тонын жамылып жүре берді деген тұжырым жасаған. Оны парсы, Византия, араб, орыс, қытай тарихи деректерімен дәлелдеп көрсеткен.

«Қазақ» атауының төркіні туралы бірқатар ғалымдардың тың деректерін келтіріп, оның қай кезеңде пайда болғандығын талдап, қыпшақ деген халық болып аталған қазақтар түркі әлемінің қара шаңырағы болған деген ойын айтқан. Егер атақты шығыстанушылар Н. Аристов пен А. Бернштам ғұндарды түркі этногенезінің мәйегі деп қараса, Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев қазақты түркілердің мәйегі есебінде қарастыратынын ашып айтқан. Ғалым Манаш Қабашұлы моңғол үстемдігі кезінде де қазақ этносы өзінің даму жолын тоқтатпағанын айтады. Автордың айтуынша моңғол империясы барша қазақ жерін біріктіріп, ататегінен келе жатқан қасиеттерін сақтағандығы туралы мәліметтер келтірген.

Ғалым жаңа дәуірде әлемдік өркениетке мән мен сән берген, үн мен күй берген, сыр мен жыр берген Дала өркениетінің ұлыларының үлесі зор екендігін ерекше атап өткен. Сондай-ақ Дала өркениеті ғылым мен білімге, өнерге, рухани өмірге ғажайып үлес қосқандығын көрсеткен. Бірқатар зерттеулер көрсетіп отырғандай моңғол шапқыншылығына дейін қыпшақтардың жетекшілігімен қазақ этносының қалыптасу кезеңі өзінің аяқталу кезеңіне енді.

Бүгінгі таңда генетикалық деректер қазақтардың антропологиялық зерттеулеріне қайшы келмейтін тарихи деректерді толықтырады. Оразақ Ысмағұловтың деректері бойынша, 20 ғасырдағы қазіргі қазақтар 13 ғасырда антропологиялық тұрғыдан қалыптасты және 13 ғасырдағы Алтын Орданың көшпелі халығынан еш айырмашылығы жоқ (Исмагулов, 2007: 65). Бұл тұжырымдар кластерлік талдау жүргізген Л.Т. Яблонскийдің деректерімен расталады, соның нәтижесінде Алтын Орданың (төменгі Поволжье) көшпелілеріне қазіргі қазақтар ең жақын болып шықты, ал қазіргі татарлар, өзбектер және чуваштар Алтын Орданың қала тұрғындарына жақын болып шықты (Яблонский, 2008: 29). Жоғарыда айтылғандардың бәрін қорытындылай келе, қазақтар генетикалық және антропологиялық тұрғыдан Алтын Орданың негізгі «мұрагерлерінің» бірі болып табылады деген тұжырым жасалған. Сонау екі мыңжылдық жігінде аты аталатын қазақтар, көк теңіздің солтүстігін, Қобаннан шығысқа қарай мекендеген «Қазақия» елі күш алып, бір этносты өз атымен біріктірді. Басқаша айтқанда, сайын этностардың эволюциялық дамуы 1500-2000 жылғы созылды.

Сондай-ақ әлемдегі өз орнына деген әлеуметтік-психологиялық танымдар мен стереотиптерді қамтитын этникалық қауымдастықтың ділдік түсініктерінің жиынтығын да айта аламыз. Рулар мен тайпаларға бөліну дәстүрлері бұрынғы уақыттан сақталған.

Өтеміс қажының «Шыңғыснама» еңбегінде қазақ хандары династиясының негізін қалаушы Жошы ұрпағы Орыс хан (1369-1376) деп санаған. ХҮ ғасырдың екінші жартысында қазақ деген термині Шу мен Талас өзендері аралығындағы өзбек ханы Әбілхайырдан көшіп келген тайпалар тобы аталды. Өзбек ұлысынан Жетісуға қоныс аударған Жәнібек пен Керей қазақ халқы этногенезі шешуші рөл атқарған. Бірақ бұл рөлдің маңызы халықтың өзін қалыптастыруда емес, оның қазіргі атауында еді. Өзбек хандығы Әбілхайыр ханның саясатына наразы бір топ бытырап кеткен тайпалар ғана емес, сол жерде Дешті Қыпшақта тұрған рулар мен тайпалардың бірігуі, Орыс ханның ұрпақтары ұлысының халқы бөлініп, Жетісуға қоныс аударды. Сондықтан қоныс аудару қазақ халқының пайда болуын анықтаған жоқ, тек оны қосу үрдісін жеделдеткен. Бұл үдерістің өтпелі сипаты «өзбек-қазақ» терминімен жақсы дәлелденген. Қазақ ұлтының қалыптасуының соңғы кезеңі – бұл ХҮ ғасырдың екінші жартысының басында Шығыс Дешті Қыпшақ халқы қандай болған, өз дамуының әртүрлі сатыларында болған рулардың, тайпалардың конгломератынан белгілі бір тайпалар тобын бөлу, оқшаулау үрдісі. Бұл оқшаулау процесі бірқатар факторлардың, әсіресе саяси факторлардың әсерінен болған.

Қазақ халқының ақтық білім алуына бірнеше ғасыр өтті. Кезең XIV ғасырда басталып, XVI ғасырдың басында аяқталды. Осы уақыт ішінде кез-келген ұлт қалыптасатын маңызды жағдайға қол жеткізілді – олар өз мемлекетінің атауын ойлап тапты. Бірте-бірте моңғолдардың ұстанымдары әлсірей бастады, ал қазақтың этникалық санасы тек күшейе түсті. Түркі тайпалары моңғолдармен бірікті, өйткені олар көшпелі өмір салты, руханият және мәдениет туралы ұқсас түсініктерге ие болды. Содан кейін ұлттық атауы бар біртұтас мемлекет құру идеясы пайда болды. Осылайша қазіргі қазақтардың ата-бабалары ұлтты қалыптастыру жолына түсті. Бірыңғай ұлт құруға үмтылыс болғанымен, қазақтарда бұрынғысынша жүздерге бөліну болды. Өз кезегінде жүздер руларға бөлінді, олардың арасында субгенуска бөлінген үлкен бірлестіктер болды. Әрбір бірлестік жауынгерлік түмен ерекшеленді, сонымен бірге «Алаш» деген жалпы атау болды. Ту – таңба деп аталатын жалпы белгі. Әр тұқымның өзіндік белгісі болды, олар жануарларды, күнделікті заттарда, қару-жарақтарда, сәулет өнерінде қолданылды. Тамға – бұл жай ғана жалпы белгі емес, өзіндік шығу тарихы бар символ. Әрбір жалпы белгінің шығу тегі әлі күнге дейін сенімді емес. Бұл қазақ халқының тарихын әлі де зерттеу керек екенін көрсетеді, өйткені қазіргі тарихшылардың бәрі бірдей біліне бермейді. Әрбір таңба – әлемдік мәдениеттің қазынасы. Сондай-ақ шежіре бар. Мұндай жинақтарда Қазақстан аумағында бұрын мекендеген тайпалардың қалыптасу тарихы сипатталған. Қазақстан халқының қалыптасуының ұсынылған кезеңдері жаңалықтардың, әлеуметтік-саяси талдаулардың арқасында белгілі. Белгілі деректер бойынша, қазақ ата-бабаларына ұлттық мәдениеттің қалыптасуы қаншалықты қиын болғанын көрсетеді. Сондықтан қазіргі қазақтарға ғасырлар бойы қалыптасқан нәрсені сақтау керек.

Екінші мыңжылдық ішінде Дала өркениетінің, қазақ халқының жоғалтқандары да аз емес еді. XVIII ғасырда көшпенділік өркениеттің қабырғасы сөгіліп, отаршылық жүйесі Еуразия даласында жүзге тарта ұлттар мен ұлыстарды жойып жіберген. Бірқатар халықтардың генефонды әлсірегендігі белгілі. Дегенмен қазақ халқы өз болмысын сақтап қалған еді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қазақ халқының этногенезі туралы мәселені антропологиялық тұрғыдан бір мезгілде қарастыру қажет деп айтуға болады. Тарихи кезеңге қарамастан, этномәдени мұраның объективті тасымалдаушысы және негізгі құрушысы әрқашан адам болған және болып қала береді. Жекелеген этникалық топтардың географиялық орналасуына байланысты мұрагерлік белгілердің көріну жиілігі әр түрлі болатыны белгілі. Бұл генетикалық байланысты ұлттардың нәтижесін шығарып, олардың өзара байланысын анықтай алатын адамның биологиялық табиғаты.

Белгілі бір гендердің белгілі бір халықтың өкілдері арасында таралуы халықтың этникалық тарихының, оның көші-қонының, ассимиляциясының сөзсіз дәлелі болып табылады. Демек, ғасырлар бойы бақыланып келген генетикалық ерекшеліктер негізіндегі антропологиялық талдауды негізге ала отырып, Қазақстан халқының этникалық та, тарихи дамуының да негізгі бағыттарын анықтауға болады. Сайып келгенде, этногенез процесі жедел процесс емес, ол қарапайым қоныс аударумен жүрмейді. Этногенез – бұл тұрақты процесс, ол үздіксіз және әрқашан жағдайларға немесе саяси ерік-жігерге қарамастан жүреді. Сондықтан қазақ этносы – бұрын-соңды қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген, ешқайда жай жоғалып кетпеген және қандай да бір жолмен қазақтардың этногенезін анықтаған халықтардың ұжымдық бейнесінің даму жолы болып табылады. Бұрын халық өзін сәйкестендіруге мүмкіндік қандай да бір белгілі бір этносом, ол сезіне білуі тиіс тиесілігін оған және дамытуға этническое самосознание, ол зарождаясь артуда уақыт ішінде. Этногенез-бұл тұрақты процесс, ол үздіксіз және әрқашан жағдайларға немесе саяси ерік-жігерге қарамастан жүреді. Сондықтан қазақ этносы-бұрын-соңды қазіргі Қазақстан аумағында өмір сүрген, ешқайда жай жоғалып кетпеген және қандай да бір жолмен қазақтардың этногенезін анықтаған халықтардың ұжымдық бейнесінің даму жолы.

Information about the authors:

A.G. Ibraeva – Doctor of history, professor. M. Kozybayev NKSU. Kazakhstan, Petropavlovsk, akmaral1971@mail.ru; <https://orcid.org/0000-0002-7556-7779>;

A.S. Temirkhanova – PhD student of the Department of History of Kazakhstan. L.N. Gumilyov university, Kazakhstan, Nur-Sultan, E-mail: asema_sko@inbox.ru; <https://orcid.org/0000-0002-3231-5141>;

T.S. Sadykov – Doctor of history, professor. L.N. Gumilyov university, Kazakhstan, Nur-Sultan, E-mail: sadykov_ts@enu.kz. <https://orcid.org/0000-0002-5656-162X>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Нүрпейіс К. Тарихи тұлғалар / Бас редак. Б. Аяған. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» Бас редакциясы, 2007. – 376 б.

Әбіл Е.А. Кіріспе сөз. // ҚМПИ ЖАРШЫСЫ №1 (45), 2017.

Қозыбаев М.Қ. Ата тарихы туралы үзік сыр. // Ақиқат. – №12. – 1992

Қозыбаев М. Киелі тәуелсіздік / Құраст. І.М. Қозыбаев. – Алматы: Баспалар үйі, 2009. – 448 б.

Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая степь. – М., 1989. – 55 б.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – А., 1992. – С.254.

Исмагулов О. Сихымбаева К.Б. Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. – Алматы, 2007. – 240 с.

Яблонский Л.Т. К палеоантропологии средневекового населения Поволжья // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т.6. – Донецк. 2008. – С. 269-286.

REFERENCES:

Nurpeiis Q. Tarihi tulǵ alar / bas redak. B. Aiaǵ an. – Almaty: Qazaq ensiklopediasynyń. Bas redaksiasy, 2007. – 376 b.

Bbil E.A. kirispe syz. // QMPI jarshysy №1 (45), 2017.

Qozybaev M.Q. Ata tarihy tǵraly ǵzik syr. // Aqıqat. – №12. – 1992.

Qozybaev M. Kieli tǵelsizdik / Qurast. I.M. Qozybaev. – Almaty: Baspalar ǵıı, 2009. – 448 b.

Gǵmilev L.N. ejelgi Resei jǵne Uly dala. – M., 1989. – 55 b.

Klǵshtornı S.G., Sultanov T.I. Qazaqstan. ǵsh myńjyldyq shejiresi. – A., 1992. – 254 B.

Ismagǵlov O., Sıhymbaeva K.B. Ismagǵlova A.O. qazaqtardyń etnikalyq dermatoglifikasy. – Almaty, 2007. – 240 s.

Iablonskıı L.T. Povolje ortaǵ asyrlyq halqynyń paleoantropologiasyna//orta ǵ asyrlardaǵ y Eǵropa dalalary. T.6. – Donesk. 2008. – 269-286 b.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_134-145

FTAMP 03.20.00

КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.)

М.С. Исаев^{1*} , С.Т. Шаметов² , Р.Т. Джаппарова¹

¹Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті, Қазақстан, Түркістан;

²«Әзірет Сұлтан» мемлекеттік тарихи-мәдени қорық-музейі, Қазақстан, Түркістан.

*Автор-корреспондент

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев), shayan65@mail.ru (Шаметов), jan-rau@mail.ru (Джаппарова)

Аңдатпа. Мақала Қазақстандағы 1918-1953 жж. аралығындағы мұсылмандық діни мешіттер мен киелі жерлерге қарсы кеңестік саясаттың кезеңдік ерекшеліктерін, салдарын айқындауға арналған. Сонымен қатар, кеңестік дінмен күрес саясатының жасырын қарсылық танытқан сопылардың халық діни дәстүрі мен дүниетанымын сақтап қалу үшін жасаған іс-әрекеттері мен Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы «Қылуат» жерасты мешітінің жағдайы, жабылу тарихы қарастырылады. Кеңестік кезеңдегі дінге қарсы жүргізілген саясаттың құқықтық базасы саналатын декреттер, заңды күші бар құжаттар, архив құжаттары мен зерттеу еңбектер ғылыми мақаланың дереккөздері ретінде талданды. Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған салыстыру, болжам жасау, талдау тәсілдері қолданылды. Тарихи кезеңдегі мешіттер мен киелі жерлерге қатысты кеңестік саясаттың шынайы бейнесін тың архив құжаттары негізінде ғылыми қалпына келтіру зерттеу жұмысының жаңалығын көрсетеді.

Мақаладағы ғылыми нәтижелер тарихи танымымызды толықтырып, өскелең ұрпаққа халқымыздың діни-рухани тарихын танытатын болады.

Түйін сөздер: кеңестік саясат, дінмен күрес, ислам діні, сопылық, жерасты мешіттері, киелі жерлер, қылуат.

МРНТИ 03.20.00

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.)

М.С. Исаев^{1*}, С.Т. Шаметов², Р.Т. Джаппарова¹

¹Международный казахско-турецкий университет им. Ходжа Ахмеда Ясави.
Казахстан, Туркестан;

²Государственный историко-культурный заповедник-музей «Азрет Султан».
Казахстан, Туркестан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Исаев), shayan65@mail.ru (Шаметов), jan-rau@mail.ru (Джаппарова)

Аннотация. В статье дается определение периодических особенностей последствий советской политики против мусульманских религиозных мечетей и святынь в Казахстане 1918-1953 гг. Кроме того, рассматривается история закрытия, состояние подземной мечети «Хильвет» в районе мавзолея Ходжа Ахмеда Ясави, действия суфиев, тайно сопротивлявшихся против советской политики в борьбы с религией для сохранения народной религиозной традиции и

мировоззрения. В качестве источников научной статьи были проанализированы декреты, документы, имеющие юридическую силу, архивные документы и исследовательские работы, являющиеся правовой базой проводимой антирелигиозной политики советского периода. При определении объекта исследования использовались методы сравнения, прогнозирования и анализа, направленные на раскрытие содержания исторических данных и сформулированных фактов. Научное восстановление подлинного образа советской политики в отношении мечетей и святынь исторического периода на основе архивных документов показывает новизну исследовательской работы. Полученные научные результаты дополняют наше историческое познание и покажут подрастающему поколению религиозно-духовную историю нашего народа.

Ключевые слова: советская политика, борьба с религией, исламская религия, суфизм, подземные мечети, святые места, хильвет.

IRSNI 03.20.00

THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953)

M.S. Issayev^{1*}, S.T. Shametov², R.T. Dzhapparova¹

¹International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi. Kazakhstan, Turkistan;

²Researcher, Azret Sultan State Historical and Cultural Museum. Kazakhstan, Turkistan.

E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz (Issayev), shayan65@mail.ru (Shametov), jan-rau@mail.ru (Dzhapparova)

Abstract. The article defines the periodic features of the consequences of the Soviet policy against Muslim religious mosques and holy places in Kazakhstan in 1918-1953. In addition, the history of the closure, the state of the underground mosque "Hilvet" in the area of the mausoleum of Khoja Ahmed Yasawi, the actions of the Sufis who secretly resisted the Soviet policy in the fight against religion in order to preserve the folk religious tradition and worldview are considered. Decrees, documents with legal force, archival documents and research papers, which are the legal basis for the ongoing anti-religious policy of the Soviet period, were analyzed as sources for the scientific article. When determining the object of research, methods of comparison, forecasting and analysis were used, aimed at disclosing the content of historical data and formulated facts. The scientific restoration of the true image of the Soviet policy towards mosques and holy places of the historical period on the basis of archival documents shows the novelty of the research work. The obtained scientific results will supplement our historical knowledge and show the rising generation the religious and spiritual history of our people.

Key words: Soviet policy, fight against religion, Islamic religion, Sufism, underground mosques, holy places, hilvet.

Кіріспе. Қоғамдағы рухани және саяси жағдайды айқындауда дін мен дінге халықтың көзқарасын қарастыру маңызды орын алады. Дін адамның дүниетанымы мен өмірлік ұстанымын, құндылықтық бағдарын қалыптастыратындықтан дінге қатысты саясат тарихи кезеңдерде түрлі өзгерістерге ұшырап отырды. Кеңес өкіметінің дінге қарсы жүргізген шектеу, қуғындау саясатына қарамастан халықтың дінге деген сенімі жойылмады. Бұл халық пен діннің бірге екендігін көрсетті. Посткеңестік елдер үшін дін мен мемлекет арақатынасын, діни саясаттың бағыттарын айқындап алу маңызды міндеттердің қатарында болды. Бүгінгі Қазақстан үшін де мемлекеттің дін саясаты өзекті мәселе болып отыр. Сондықтан, тоталитарлық қоғамдағы кеңестік биліктің діни саясатындағы тәжірибені, оның салдарларын жадымыздан шығаруға болмайды. Сонымен қатар, кеңестік қатаң қысым жағдайындағы халықтың мұсылмандық ата дәстүрін зерттеу өткенімізді танып, сабақтастықты жалғастыруымыз және түрлі теріс діни ағымдарға қарсы тұра білуіміз үшін де маңызды.

Шетелдік тарихнамада кеңестік кезеңдегі Қазақстандағы мешіттерге қарсы саясат мәселелерін тікелей қарастырған зерттеулер болмағанымен, бірқатар еңбектерде аталған мәселе ішінара талданады. У. Колларз (Колларз, 1961) Кеңес Одағындағы дін мәселесін, У. Флетчер (Флетчер, 1971) мемлекет пен шіркеу арасындағы қатынастарды, Г. Штриккер (Штриккер, 1993) кеңес мемлекетіндегі большевиктердің діни конфессияларға қатысты саясатын қарастырған еңбектері зерттеу мақаламыздың мәселесіне байланысты тарихнамалық әдебиеттерді жүйелеу барысында айрықша назар аудартты. Кеңес мемлекетіндегі мұсылман ұлттық коммунизмі мәселесін зерттеуге арналған А. Беннигсен (Беннигсен, 1983) еңбегін айрықша атап көрсетуге болады. Кеңестік биліктің құрылғанынан Екінші дүниежүзілік соғысқа дейінгі ислам дініне қарсы күрес науқанын айқындап көрсетуге арналған Ш.Келлер (Келлер, 1992) еңбегінің де маңыздылығы жоғары. Сонымен қатар, М. Броуксап (Броуксап, 1987), П. Фроуз (Фроуз, 2005), М. Кемпер (Кемпер, 2009), Е. Тасар (Тасар, 2018) сынды шетелдік зерттеушілердің кеңестік кезеңдегі Орта Азия мен Қазақстандағы діни жағдайға байланысты зерттеулеріндегі сопылық дәстүр, мешіттер мен киелі жерлер тұрғысындағы тұжырымдары мен деректері зерттеу жұмысымызды жазу барысында айрықша қарастырылды.

Кеңестік кезеңде жазылған тарихи зерттеулерде кеңес билігінің исламға, оның ішінде мешіттерге қатысты саясатынан хабар беретін зерттеу еңбектер жоқтың қасы. Дегенмен, кеңес билігінің ислам діні саласындағы саясаты КСРО ыдырағаннан кейін зерттеушілердің назарын аударған өзекті тақырып болды. А.Б. Юнусова (Юнусова, 1999) кеңес билігінің исламға қатысты саясатын Башқұртстан мысалында қарастырса, В.А. Ахмадуллин (Ахмадуллин, 2002) 1917-1945 жж. аралығындағы кеңес өкіметінің мұсылман дініне қарсы саясатын зерттеді. Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін кеңестік биліктің діни саясаты шынайы қарастырылып, отандық зерттеушілердің еңбектерінде объективті бағасын ала бастады. Г. Мухтарова (Мухтарова, 1998) 1917-1991 жж. аралығында Қазақстандағы ислам діни жағдайын, А. Тасмағамбетов (Тасмағамбетов, 2007) 1917-1940 жж. аралығында Қазақстанда исламға қатысты саясатты, А.М. Нұрғалиева (Нұрғалиева, 2005) Қазақстандағы мұсылман дініне қатысты XVIII-XIX ғасырлардағы патшалық ресейлік саясаттың ерекшеліктерін және XX ғасырдың 20-30-шы жылдарындағы большевиктердің ислам дініне қатысты саясатын өз зерттеулерінде көлемді дерекөздерді талдау негізінде ашып көрсетеді. Сондай-ақ, Н.Д. Нұртазинаның (Нұртазина, 2008) XX ғасырдың 20-40-шы жылдары Қазақстанда ислам дініне қарсы жүргізілген Кеңес өкіметінің саясатын қарастырған еңбегінің ғылыми құндылығы жоғары болды. А.М. Садықованың (Садықова, 2015) 1918-1953 жж. аралығындағы Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясатын зерттеуге арналған диссертациялық жұмысында да Қазақстанда кеңестік кезеңде мешіттердің жабылуы, діни ұйымдар мен дінбасыларды қуғындау және т.б. мәселелер тың деректермен қарастырылады. Т. Абдрасилов, Ж. Нұрматов, Қ. Қалдыбай (Abdrassilov and etc., 2021) сынды авторлардың ұжымдық мақаласы да кеңестік кезеңдегі 1922-1991 жж. аралығында сопылықтың тоталитарлық режимге қарсы тұруын дінтанулық тұрғыдан айқындап көрсетуге арналған. Алайда, ұсынылып отырған хронологиялық мерзімде Кеңестік биліктің Қазақстандағы мешіттерге қарсы саясатына арналып жазылған зерттеулер әзірге кездеспейді. Сондықтан, зерттеуіміздегі ғылыми айналымға енген архив құжаттары негізінде мәселені ашып көрсетуге бағытталған жаңа тұжырымдар зерттеу жұмысымыздың ерекшелігі болып отыр.

Материалдар мен әдістер. Кеңестік кезеңдегі дінге қарсы жүргізілген саясаттың құқықтық базасы саналатын декреттер, заңды күші бар құжаттар, архив құжаттары мен зерттеу еңбектер ғылыми мақаланың дереккөздері ретінде талданды. Зерттеу нысанын анықтауда тарихи деректер мен тұжырымдалған фактілердің мазмұнын ашуға бағытталған гуманитарлық ғылымдар саласында қолданылатын салыстыру, болжам жасау, талдау, аналитикалық сараптау әдістері пайдаланылды.

Талқылау және зерттеу нәтижелері. Кеңестік кезеңде кез келген коммунистік идеологиядан тыс түсінік қысымға ұшырады. Бұл тек идеологиялық тартыс күйінде ғана емес әлеуметтік институттарды физикалық жоюмен және оларды қорғаушыларды қуғындаумен жүзеге асырылды. Бұл «саясатты жүзеге асыруда 20-шы жылдардың ортасына дейін Ислам дініне байыппен қарау

тән болса, 30-шы жылдары дінге қарсы бүкілодақтық науқан жүргізіліп, аз ұлттардың діни құқықтары» (Нұртазина, 2008: 3) аяусыз тапталды.

Коммунизм түсінігін дамытқан көсемдердің көзқарасымен XIX соңы мен XX ғасырдың басында қалыптасқан дінге қарсы пікір В.И. Лениннің бастамасымен көтерілгенімен, дінге қарсы күрес И.В. Сталин билікке келген соң бірден бастала қоймады. Елдің ішкі және сыртқы саяси жағдайлары дінмен күресті бірден бастап кетуге мүмкіндік бермеді.

Халық Комиссарлар Кеңесінің 1918 жыл 20 қаңтардағы «Ар-ождан бостандығы, шіркеулік және діни қауымдар туралы» декреті бойынша діни салт ғимараттары мен ондағы заттар діни қауымдастықтардан тартып алынып, жалпы діни сенушілерге ақысыз негізде пайдалануға берілді. Бұл халық арасында ықпалды арттыру үшін жасалған шараның бірі еді. Шын мәнінде, мешіттер мен шіркеулер мемлекет меншігіне өткізілді. Оған дейін шығарылған «Жер туралы» декретте діни ұйымдарға қандай да бір жеке меншікке ие болуға тыйым салынған болатын (Декреты Советской власти, 1957: 372). Сонымен қатар, 1918 жылғы РКФСР Конституциясында діннің мемлекеттен ажыратылуы жарияланды. Сонымен бірге, дін басылар қанаушы тапқа жатқызылып, сайлау құқығынан айырылды. Кеңес өкіметінің ислам діні мен мұсылмандарға қатысты саясаты дінмен күрес саясаты негізінде жүзеге асырылды. Олар халық арасындағы ауқатты санатқа жататын мұсылмандардың ықпалын әлсіретуге тырысты. Мұсылмандарға қарасты мешіт-медреселерді жауып, мұсылман қауымына соққы беруді мақсат етті. Кеңес өкіметімен ымыраластықты ұстанып, оларға ниеттестік танытқан мұсылмандардың бір тобын ар-ождан бостандығының көрінісі ретінде сақтап қалды.

РКФСР Халық Комиссарлар кеңесі 1918 жылы 23 қаңтарда «Діннің мемлекеттен және мектептің діннен бөлінуі туралы» (Кириченко, 1987: 6) декретін қабылдады. Дегенмен, бұл декрет Орта Азияның кейбір республикаларында мүлдем қабылданбай қалды. Мұндай шаралар өзінің жемісін бермеді. Сондықтан, дінге қарсы саясат исламға агрессивті түрде шабуыл жасай бастады (Тасар, 2018: 256). Міне, осындай саясаттың негізінде діни әрекеттерге тыйым салынып, исламдық мектептер мен мешіттер жабылды және оларға зиян келтірілді (Кемпер, 2009: 31).

Өкімет мұнымен тоқтамай, діни мекемелер мен дін басыларға қарсы саясатты жүзеге асырып, жазалау шараларын кеңінен жалғастырды. 1920 жылдардағы үкіметтің арнайы декреттерімен қалың мал, күн төлеу сияқты халықтың ғасырлар бойы қалыптасқан салт-дәстүрлерін терістеп, күшін жойды. БОАК төрағасының 1918-1933 жж. аралығында діни бірлестіктер мен ғибадатханаларға қатысты баянжазбасына сәйкес Қазақ АКСР аумағында 1918-1931 жж. өлкеде 1630 ғибадатхана, олардың ішінде 782 мешіт жабылды. 1931-1933 жж. 8 діни ғимарат жабылды. Комиссия есептеуі бойынша 879, олардың ішінде 499 мешіт әрекет етуді жалғастырды (РФ МА, Р-5263: 69-72).

Дінмен күрес Кеңес үкіметінде авторитарлық режимнің нықтап орнығуынан соң қатаң түрде жүргізілді. XX ғасырдың 30-шы жылдарындағы зобалаң дінбасылар мен діни ұйымдарды қырғынға ұшыратты.

Фроус өзінің зерттеулерінде 1917 жылға дейін Орта Азияда 20 000 мешіт жұмыс істеген болса, 1929 жылы олардың саны 4 000-ға азайды, ал 1936 жылы Орта Азияда бар болғаны 386 мешіт тіркелгендігін көрсетеді (Фроуз, 2005: 489). Бас аяғы 20 жылдың ішінде көрсеткіш 90 пайызға азайғандығы байқалады. Кейбір деректерге қарағанда, «1929-1939 жылдары Кеңес Одағында жабылған мешіттердің саны 26 000-ға жеткен. Шейхтар, имамдар, дінбасылар секілді бүкіл дін істерімен айналысатын адамдар қуғын көрді, жер аударылды, кейбіреулері өлтірілді. Зиярат ететін орындар, әйгілі қасиетті жерлер тартып алынды, қажылыққа баруға тыйым салынды, Исламдық құлшылық, әдет-ғұрыптары (намаз, ораза, зекет және діни мейрамдар) орындау өте қауіпті жағдайға айналды» (Sovyet Rusya'da Bugünkü İslamiyet, 1963: 7).

Келлер, Орта Азиядағы жергілікті деректер негізінде 1936 жылы тіркелмеген құлшылық орындарының тізімін жасады (Фроуз, 2005: 493). Оның мәліметтері бойынша қалалық және ауылдық жерлерде тіркелмеген намаз оқитын орындардың, жерасты мешіттерінің саны әдәуір көп болғанын көруге болады. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде бұл көрсеткіштің одан да артқандығын болжауға болады.

1 кесте. Құлшылық үйлері (1936 жылғы көрсеткіштер)

	1917 жылға дейін	Жабылғаны	Ашылғаны	Тіркелгені	Тіркелмегені
Жалпы (ауылдық округтерде)	9 720	6 160	3 590	386	2 583
Қалалық жерлерде жалпы	10 489	6 544	3 724	686	2 588

Келлер жүргізген зерттеуге сәйкес, шамамен 2500 жерасты мешіттері Екінші дүниежүзілік соғысқа дейін жұмыс істеген (Фроуз, 2005: 493). Оның айтуынша, тіркелмеген мешіттердің, жерасты мешіттерінің қалада да, ауылды жерлерде де артуы исламды сақтаудың бір жолы болды. Кеңес өкіметінің тынымсыз қуғын-сүргіні сопылық бауырластықтарды біріктіріп, жамағат намазын бірге оқу үшін жерасты мешіттерін салуға алып келді. Сонымен қатар, мешіттер намаз оқу орны қызметімен бірге неке қию, сүндетке отырғызу, жерлеу сияқты қызметтер атқарды (Беннигсен, 1988: 771). Сондықтан, бейресми мешіттер, жерасты мешіттері дәстүрлі исламды қорғап, сақтауда айтарлықтай рөл атқарды. Бұл жағдайды Екінші Дүниежүзілік соғыстан кейінгі жылдардағы КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің құпия грифімен сақталған архив құжаттарында «... қалыптасқан жағдайға байланысты діни рәсімдерді орындау жеке киіз үйлерде немесе ашық аспан астында жүргізіліп, бұл қалыпты үрдіске айнала бастады. Сондықтан, мешіттерге және басқа да діни ғимараттарға деген қажеттілік жоқ деп есептеуге болады. Осы жағдайды ескере отырып мешіті жоқ діни қауымдастықтар мен молдаларды ресми тіркеудің қажеті жоқ. Оларды тіркеу оң нәтиже бермейді. Керісінше, Қазақстанның барлық аудандарында «кезбе» («бродящие») молдалар мен қауымдастықтардың артуына алып келеді» (РФ МА, Р-6991: 30) деген ұсыныс хатынан да байқауға болады.

1926 жылғы РК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің «Дінге қарсы үгіт-насихат жұмысы туралы» резолюциясында діннің таптық мәні ашып көрсетіліп, мұсылман діни қозғалысының әлеуметтік мәні жағынан кеңес өкіметіне қарсы сипаты атап өтілді. Резолюцияға сәйкес Қазақстанда мұхтасибат институттарын жауып, қайта құрылуына жол бермеу ұсынылды. Билік органдары діни қызметкерлердің қызметін қатаң бақылауға алып, діни жиналыс, съезд, мешіттердің салынуы билік органдарының арнайы рұқсатымен жүзеге асырылды. Жергілікті органдар орталық мекемелерге діни өмірге қатысты ақпарат беріп отырды (Садықова, 2015: 105).

1930 жылдары колхоздардың ұйымдастырылуынан кейін жер мен мешіттер олардың қарауына берілді. Мәселен «Оңтүстік Қазақстан облысында революцияға дейін 490 мешіт жұмыс істеген болса, осы декреттен кейін облыс колхоздары бұрынғы 160 мешітті қоймаға, 27 мешітті тұрғын үйге, 32 мешітті мәдени ағарту үйіне айналдырды. Кейбір аудандарда барлық мешіттерді жойып жіберді: Мысалы, Түркістан ауданында революцияға дейін (1917 ж. дейін) 98 мешіт жұмыс істеген болса, 43 мешіт, Сайрам ауданында 143 мешіт болған болса, соғыстан кейін 33 мешіт ғана қалды» (РФ МА, Р-6991: 9).

Соғыс басталысымен дінге көзқарас өзгерді. Оның себебі, діни ұйымдардың барлық бағыттарын соғысқа жұмылдыру және діни ұйымдардың қолдауын табуда жатқан еді. Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде Қазақстанда ешқандай рұқсатсыз барлық аудандарда мешіттер қайта ашыла бастады. Мәселен, «Түркістан ауданында – 11, Сайрам ауданында - 9, Шымкентте – 8 мешіт рұқсатсыз жұмыс істеді (РФ МА, Р-6991: 2). Дегенмен, 1943 жылы Кеңес өкіметінің дін саясаты өзгергеніне қарамастан, заңнамалық-күқықтық база өзгерген жоқ. 1936 жылы 5 желтоқсанда қабылданған КСРО Конституциясы мен 1929 жылы 8 сәуірде қабылданған РКФСР БОАК және ХКК қабылдаған «Діни ұйымдар туралы» Қаулы заң базасын құрады. (Бөдеев, Сақтаганова, 2018: 56)

Соғыстан кейін дінмен күрес қайта қолға алынды. «1946 жылдан 1948 жылға дейін Қазақстанда 68-ге жуық мешіт қайта жабылды» (РФ МА, Р-6991, 2).

КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің 1948 жылғы 4 кварталдағы есебі бойынша Қазақстанда бар болғаны 22 тіркелген мешіт жұмыс істеді (РФ МА, Р-6991, 7). Бұл көрсеткіш күн санап қысқара берді. Қалалық және ауылдық жерлерден халықтың мешіт ашу туралы көптеген өтініштері қанағаттандырылмады. Нәтижесінде, 1950 жылы 20 тіркелген мешіт жұмыс істеді, олардың 16 қалалық жерлерде, ал 4 ауылдық жерлерде (РФ МА, Р-6991: 289) болып қысқарды.

Қазақстандағы кез келген мешітке жөндеу жұмыстарын өз бетінше жүргізуге қатаң тиым салынды. Жөндеу жұмыстары тек Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары рухани басқармасының рұқсаты негізінде жүргізілуі керек болды. «Әрбір мешітте жергілікті кеңес уәкілетті өкілінің тіркеу туралы анықтамасы, Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары рухани басқармасының берген куәлігі бар молдалар жұмыс атқаруы керек болды. Молдалардан басқа әрбір мешітте муезиндер қызмет атқарды (РФ МА, Р-6991: 7).

Соғыстан кейінгі жылдары «тіркелген молдалардың айлық жалақысы 500 рубль, молда көмекшілерінің айлығы 400 рубль көлемінде белгіленді және олар сенім білдіретін халықтан мешітке түскен қаржы есебінен төленді, сонымен қатар молдалар өздері тіркелген мешіттен тыс жерде уағыз жасауға, басқа да діни рәсімдермен айналысуға тиым салынды» (РФ МА, Р-6991: 217). Соғыстан кейінгі кезеңде Қазақстанда дінмен күрес 30-шы жылдардағыдай діни ұйымдар мен дінбасыларды қатаң қуғындаумен жалғаспағанымен, халықты діни түсінігі мен дәстүрінен ажырату саясаты негізінде жүзеге асырылды деп тұжырымдауға болады.

Кеңестік дінмен күрес саясатының нысаны ретінде сопылық жерасты мешіттері мен киелі жерлер. Діни сенім қиын кезеңде бейресми негізде исламдық сопылық бауырластық кеңестік идеологияға жат ағым, секта ретінде танылып қатаң қудалауға ұшырады. Дінге қарсы науқаннан аман қалу үшін сопылық қауымдастықтар шайхана және жерасты мешіттері кейпінде дәстүрді сақтап қалуға тырысты (Броуксап, 1987: 288). Беннигсен, мұндай жерасты мешіттері мен алаңдарды сопылық бауырластықтар басқарды деп есептейді (Беннигсен, 1988: 776). Сонымен қатар, сопылық бауырластықтар ресми ислам институтының өкілі ретінде әрекет етіп, жекелеген медреселер желісін қолдады және мыңдаған қасиетті жерлердің қасында орналасқан «кұлшылық орындарын» (сопы шайхтарының қабірлері) астыртын басқарып отырды деп жазады. Бұл туралы Тасар (Тасар, 2018: 260) 1943-1944 жылдар аралығында Екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі Сталиндік биліктің исламға қатысты қатаң бақылауды жеңілдетуі исламдық әрекеттердің артуына мүмкіндік берді. Мейірімді діни саясат негізінде, жерасты мешіттерінің саны көбейді деген тұжырым жасайды.

Сопылық бауырластықтар Ислам дінін сақтаудың бір жолы ретінде жерасты мешіттерін қамтамасыз етіп отырды. Дегенмен, қатаң режим саясаты тұсында мұндай жерасты мешіттерінің қай жерде және қаншасы жұмыс істегенін білуіміз қиын.

Әрбір мешіт, қасиетті жер, жерасты мешіті Қазақстан мұсылмандарының ынтымағы мен бірлігін нығайтуға, адамдарды өзара жақындастыруға, сонымен қатар, дәстүрлі исламдық түсінікті сақтауда айрықша рөл атқарғандығын мойындауымыз қажет. Дегенмен, Кеңес үкіметі киелі жерлерді жоюды мақсат етіп, әулиелердің бейіттері, молаларын бұзуға тырысты. Өйткені, белгілі шайхтардың бейіттері, кесенелері дәстүрлі ислам дінін үйрету мен уағыздау орны екендігін жақсы түсінді. Мұның астарында киелі жерлерді жою арқылы халықтың дәстүрлі діни түсінігін жою себебі жатқандығын аңғаруымыз керек. Алайда, мұсылмандардың мұндай мазарларға баруы кеңестік сойқан саясаттың шабуылынан қорғану үшін екендігі анық. Террор мен репрессия жағдайында әбден тозығы жеткен кесенелер мен бейіттер оларды тексерушілердің назарын аудармайтын еді. «Киелі жерлер мен бейіт басына мұсылмандар тек өздерінің қауіпсіздігі үшін емес, сонымен қатар, рухани қажеттіліктерін толықтыру үшін баратын болды» (Беннигсен, 1988: 776).

Бұл туралы архив құжаттарындағы «Қазіргі уақытта Қазақ ССР-де бірнеше архитектура ескерткіші бар. Олар: «Арслан баб», «Абдул Азиз баб», «Исхан баб», «Ибрагим ата», «Қожа Ахмет Ясауи», «Айша бибі», «Бабажан хатун», «Қарахан» және т.б. Бұл ескерткіштер сенушілер (мұсылмандар) үшін киелі жерлер саналады және осы жерлерге көптеп барылады. Олар мұнда келіп жерге отырып, діни Құран өлеңдерін (аяттарын И.М) оқиды, қарауылға ақша қалдырады,

егер қарауыл болмаса сол жерлерде жасалған қазандарға салып кетеді. Жоғарыда аталған жерлерден басқа да көптеген жанама тізімдегі жерлер бар. Олардың басында мазар немесе басқа белгі боларлық ештеңе қалмаған. Кейбірінің тек атауы ғана сақталған» (РФ МА, Р-6991: 18) деген мәліметтерден анық көруге болады.

Меккеге жасалатын қажылыққа тиым салынғаннан кейін мұндай киелі жерлер қажылық сапарды алмастырудың жолы еді. Сондай-ақ, Беннигсен, кесенелер мен мазарлар басына мұсылмандар діни дәстүрлерді орындау, зікір ету мен құлшылық жасау үшін келді деп тұжырымдайды. Шын мәнінде, киелі жерлерге халық өзінің діни сенімін нығайтып, жүректеріне тыныштық беретін рухани күш алу үшін барды (Беннигсен, 1983: 83). Бір сөзбен айтқанда, киелі жерлер рухани және исламдық сенімнің орталығы қызметін атқарды.

Сондықтан, мұсылмандар ислам дініне деген сенімдерін сақтай отырып, кесенелер мен мешіттерді ресторан немесе музей жағдайына келтіруге өздерінің қарсылықтарын білдірді (Беннигсен, 1983: 83). Бұл имамдардың киелі жерлер мен кесенелерге зиярат жасауға халықты тарта отырып, сопылық құралдар арқылы олардың ішкі дүниесіне әсер етуге талпынғандығын білдіреді. Осылайша, халықтың діни және рухани сенімдеріндегі ерекшеліктер негізінде қуғын-сүргінге қарамастан дәстүрлі исламды сақтап, қатарларын көбейте алды.

Киелі жерлерге зиярат жасау діни және сопылық ғұрыптарының бірі және мұндай дәстүр Орта Азияда бүгінгі күнге дейін сақталып отыр. Тасар (Tasar, 2018: 257) кеңестік діни қуғындау саясаты исламдық рәсімдерді орындауға кері әсер етіп қойғандығына қарамастан, керісінше сопылық бауырластықтар арасында жетілудің орын алғаны байқалғандығын жазады. КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге арнайы өкілдің (КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесі қызметкерінің) Қазақ және Қырғыз ССР-не жасаған іс-сапары бойынша 1951 жыл 9 маусымдағы есеп беру баяндамасында «... мазарлар мен «киелі жерлерге» зиярат ету айрықша маңызды орында. Бір ғана Оңтүстік Қазақстан облысында олардың саны 60-тан асып кетеді (РФ МА, Р-6991: 21) деп жазады. Сонымен қатар, «Шымкент қаласында Баба дервиштің құлап қалған мазары қайта қалпына келтірілген және оған зиярат етушілер көбейген. Мазарда Рустем Хоста шейх өмір сүреді. Мазарды қалпына келтіруге тіркелген мешіт басқармасы ешқандай қатысымыз жоқ деп отыр» (Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФ МА). Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 260-п.) деген мәлімет бар. Келтірілген мәлімет бойынша киелі жерлер қатарына жататын жерлерді халық өз күшімен қайта қалпына келтіріп, сопылық бауырластықтардың дінмен күреске қарсы жасаған әрекеттері көрініс табады.

Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы «Қылу» жерасты мешітінің кеңестік кезеңде жабылуы. Қожа Ахмет Ясауи өмір сүрген XII ғасыр тұсында сопылық ілім қарапайым халық қана емес ірі дін өкілдері мен билеуші топ өкілдері де мойындап, ислам діни түркі халықтары арасында таралуы мен орнығуына үлкен әсер етті. Ал, йассауи сопылық дәстүрінің қасиетті белгісі саналатын ортағасырға тиесілі «Қылу» жерасты мешіті кешен ретінде әлі күнге дейін ерекше рухани тәрбиелік мәнге ие.

«1868 жылы Түркістанда Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңында 20 үлкен мешіт және 100 отбасы (немесе бірлестік И.М) (Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанатын) жұмыс істесе, 1912 жылы Түркістан қаласындағы мешіттер саны 40 артып, Қожа Ахмет Ясауидің жолын ұстанушылар 100 отбасыдан бірнеше есе кеміп кетті. Ал, олар Қожа Ахмет Ясауидің идеяларын тарататын «Кәландарларға» (Каляндаристы – архив құжатында осылай берілген) айналды» (РФ МА, Р-6991: 129) деген мәліметтер архив құжаттарында кездеседі.

М.Тұяқбаев «Түркістан сырлары» кітабында түрлі деңгейде «Қылу» мешіттерінің міндетін атқарған «Кіші Қылу», «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіті құрылыстарының қалдығы осы күнге дейін сақталғандығын, соңғы жылдары «Құмшық ата», «Шілдехана», Шәмет Ишан мешіті, «Имам Марғузи» мешіттері қайта қалпына келтіргендігін, «Кіші Қылу», «Үлкен Қылу» сияқты тарихи орындардың 1942 жылы бұзылып, кірпіштері Түркістан қаласындағы май зауытын салуға жұмсалғандығын жазады (Тұяқбаев, 2000: 42). Дегенмен, қылышынан қан тамып тұрған кеңестік кезеңде «Қылу» жерасты мешіті сопылар тарапынан қайта қалпына келтіріліп, жұмыс жасағандығы туралы деректер ғылыми әдебиеттерде кездеспейді. Қазақ ССР Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі уәкілеттігінің аға

инспекторы П. Галихайдаровтың 1948 жыл 20 қыркүйектегі баянжазбасында «Қылует» жерасты мешіті 1932-1933 жылдары бұзылды (РФ МА, Р-6991: 132) деген дерек келтіріледі. Бұл «Қылует» жерасты мешітінің кеңестік кезеңдегі алғашқы рет бұзылуы болды.

«Қылует» мешітін екінші рет жабу туралы мәселе 1947 жылы қайта көтеріле бастады. КСРО Министрлер кеңесіне бағынышты Қазақстан бойынша Діни салттар ісі өкілінің (Н. Сабитов) 1947 жылғы 2 кварталдағы есебіндегі «Түркістан қаласындағы «Қылует-ханаға» (Қожа Ахмет Ясауидің оңаша қалатын орны) қожалар жиналатындығы және «зікір» (құдайға құлшылық ету) салатындығы, бұл туралы Кеңеске (Қазақстан бойынша Діни культтер ісі бойынша өкілі) және Рухани басқармаға (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандарының рухани басқармасы) олардың көзқарасын білу үшін жолданды» (РФ МА, Р-6991: 201), - деген мәліметтерден «Қылует» мешіті мен осы жерде жасалатын мұсылмандық-сопылық рәсімдерді тоқтату шаралары басталады.

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге Қазақстан бойынша Діни салттар ісі бойынша өкілінің 1947 жыл 13 қыркүйекте жазған құпия хатында «Түркістан қаласындағы (Оңтүстік Қазақстан облысы) дінге сенушілер Қожа Ахмет Ясауи мешітінен 150-200 метр аралығында орналасқан мешітте құдайға құлшылық жасайды. Мешіттің жанында (20 метр аралығында), құдайға құлшылық жасайтын жерде Қожа Ахмет Ясауидің «Қылует хана» (оңашалану орны) деп аталатын тереңдігі 1,5 метрлік шұқыр бар. Қазіргі кезде жергілікті молда С. Фахрутдиновтың бастамасымен «Қылует-хана» шұқырының үстіне кішігірім құрылыс ғимараты салынған. Осы жерде әр жұмада қажылар жиналып, «зікір» салады. Ал, «зікір» мұсылмандарда құдайға құлшылық етудің ажырамас бөлшегі емес екендігі белгілі (Орта Азия және Қазақстан мұсылмандары басқармасының шешімі осылай болған И.М). Мұндай рәсімді өткізудің мақсаты Қожа Ахмет Ясауи атымен қожалардың шығарып алғаны. Осы жағдайға әкімшілік тәртіпте тыйым салу үшін Сіздің тапсырмаңызды күтеміз» (РФ МА, Р-6991: 76), - деп жазады.

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге және Қазақ ССР Діни салттар ісі уәкілетті өкілі Н.Сабитовке Қазақ ССР Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі уәкілеттілігінің аға инспекторының 1948 жыл 20 қыркүйектегі баянжазбасында (1 және 2 суреттер) «Үлкен Қылует» жерасты мешітінің жағдайы былай сипатталады: «Оңтүстік Қазақстан облысында мазарларды киелі санау анық көрінеді. Мұндай жерлер бұл облыста көп сақталған. Түркістан қаласындағы белгілі Қожа Ахмет Ясауи қабірі маңында (150-200 метр аралығында) молдалар тарапынан реставрация жасалған Хилват-Магара (қазіргі «Үлкен Қылует» жерасты мешіті И.М.) орналасқан. Реставрация жасалған деп жазып отырғаным, жергілікті рухани басқарма айтуынша, бұрынғы бұзылған «Хилват-Магара» дәл осы жерде орналасқан. Бұрынғы Хилват-Магара күмбез тәрізді ғимарат болған. Оның ішкі қабырғаларының бірінде кішкене бөлмеге алып баратын есік болған. Осы бөлменің еденінде жерасты бөлмесіне алып баратын тесік бар. Бұл жер, рухани басқарманың сенімінше, Ахмет Ясауи 63 жастан кейінгі өмірін осында өткізген орын. Бұл магараға революцияға дейін ешкімді кіргізбеген. Дегенмен, оқшауланудың, Қылуетке түсудің тәртібі жеті күннен қырық күнге дейін екендігі жақсы сақталған. Мұндай өз еркімен азап шегу, рухани басқарма айтуынша, барлық күнадан тазартып, Ахмет Ясауи магарасының маңыздылығын арттыра түседі. Түркістан қаласында мешіттер жабылғаннан (1932-1933 жж.) кейін Қылует ғимараты бұзылып, кірпіштері тасылып әкетілді және магара топырақпен көмілді. Ал, қазіргі уақытта молдалар мешіт ашылғаннан кейін мешіт ауласында 10x7 м көлеміндегі екі бөлмеден тұратын жартылай жерасты ғимаратын салып алды. Олардың бірін (алдыңғысын) Қылует деп атайды, ал екінші (ішкі бөлмесі) бөлмесінде жерасты бөлмесін жасап, оны магара деп атайды. Молдалардың өздері Қылует ғимараты бұзылғаннан кейін құландылардың астында қалған магараның нақ өзі деп айтады. Дегенмен, олар Қылует пен Магараны 1945-1946 жылы салынған қалалық мешіттің ауласында қайта қалпына келтірген. Қалай болғанда да, мұсылман молдалар мешітке келуші зияратшыларды көбейту үшін «Қылует-Магараны» қайта салған. Қазіргі уақытта Қылует-Магара әрқашан құлыппен жабылған күйде тұрады. Оның кілті сол жерде өмір сүретін Айтпай пірадарда. Мешіт имамы Диханбаев Ибрагим «Қылует-Магараны» келіп көрушілер көп болады ма? деген сұрағыма «өте аз» деп жауап берді. Бірақ, жабық тұрған Қылует-Магараны ашып көрсеткен Айтпай пірадар

имам жоқ кезде зиярат етушілер, әсіресе, қыс мезгілінде Өзбекстан, Қырғызстан сынды елдерден көп болатындығын айтты (РФ МА, Р-6991: 132).

КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни салттар ісі кеңесінің төрағасы Полянскийге Қазақ және Қырғыз ССР-не арнайы іс-сапарға жіберілген арнайы өкілдің (КСРО Министрлер кеңесі жанындағы Діни культтер ісі кеңесі қызметкерінің) 1951 жыл 9 маусымдағы құпия грифімен сақталған есеп беру баяндамасында «Қожа Ахмет Ясауи мешіті жанында жерді қазып жасаған «қылу» бар, мұнда сенушілер өз қалауларымен белгілі бір мерзім Құран оқу үшін оңаша қалады. Бұрынғырақ бұл жерастында Ахмет Ясауи өмір сүрген. Бұл мазар Архитектура басқармасы қарауында. Ахмет Ясауи қабіріне әлі күнге дейін тек Түркістан мен оның маңындағы аудандардан зиярат етушілер ғана емес, Өзбекстаннан да келушілер бар. Осы зиярат етушілерден мазар қызметкерлеріне маңызды көлемде кіріс түсіретіндігі көрінді» (РФ МА, Р-6991: 282) деген мәлімет келтіреді. Яғни, 1945-1946 жылдары қайта қалпына келтірілген «Үлкен Қылу» жерасты мешіті 1955 жылға дейін құпия жағдайда жұмыс істеп, оған келушілердің саны арта түсті.

Міне, осы есеп беру баяндамасында арнайы өкіл «... тіркелген діни қауымдастықтардан басқа, мазарлар маңын (киелі жерлер) қатаң бақылауға алу керек» (Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФ МА). Р-6991-к., 3-т., 350-іс, 283-п.) деген ұсыныс білдіреді. Дегенмен, бұл ұсыныс бойынша «Қылу» жерасты мешітін жабу туралы мәселе ары қарай қолға алынбай қалғанымен, діни салттар бойынша жергілікті жауапты өкілдер назарынан бір сәтте қараусыз қалған жоқ.

Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша діни қозғалыстардың жағдайы мен дін қызметкерлері іс-әрекеті туралы 1953 жыл екінші кварталдағы Оңтүстік Қазақстан ОблАтКом Діни салт істері бойынша кеңесі уәкілі А.Поспеловтың құпия ақпараттық есебінде «Қылу» мешітін жабу мәселесі қайта көтеріледі. Аталған есепте «Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы мешітті («Үлкен Қылу» жерасты мешітін И.М.) Борисовка елді мекеніне немесе алыстау аймаққа көшіру дінге сенушілердің мазарға көптеп келуін азайтып, зиярат дәстүрі маңызының жойылуына алып келер еді» (РФ МА, Р-6991: 21) деген ұсыныс айтылады.

Бұл ұсыныс аталған мешітті жабу туралы өтініш ретінде тиісті жерлерге жіберіледі. Дегенмен, «Қылу» мешіті имамдары арасында аталған мешітті көшіру мәселесіндегі көзқарас екіге бөлініп, қарсы болғандар да көптеп кездесті. Алайда, қарсылықтарға қарамастан 1955 жылы Түркістан қаласындағы жұмыс істеп тұрған «Қылу» мешітін көшіру үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 4 км жерден жер бөлініп, сол кездегі мемлекеттік тіркеудегі бір ғана мешіт сол жерге көшірілді (РФ МА, Р-6991: 41).

«Қылу» мешітін көшірудің мақсаты Қазақ ССР Министрлер кеңесі Діни салттар ісі бойынша кеңестің уәкіліті өкілі Б. Жумашевтың Оңтүстік Қазақстан ОблАтКом Діни салт істері бойынша кеңес уәкілі А. Поспеловқа 1955 жылы 2 шілдеде жазған құпия хатында анық көрініс табады: «Түркістан қаласындағы жұмыс істеп тұрған Қылу мешітін көшіру үшін Қожа Ахмет Ясауи кесенесінен 4 км жерден жер бөлінді. Осы жағдайды ескере отырып, мына мәселелерді тереңнен зерттеп анықтауыңызды сұраймын: Жұмыс жасап тұрған «Қылу» мешіттің жұмысын тоқтатқаннан кейін 4 км жердегі салынып жатқан жаңа мешітке ескі мешіттің материалдарын құрылыс материалдары ретінде пайдалануға және діни қауымдастық өкілдері мешітті ауыстыруға жай ғана келісім бере салады ма? Өзіңіз білесіз, "Қылу" жай ғана құрылыс емес, ол жерастына қарай қазылған маңызды жер. Ал, дінге сенушілер «Қылу» мешітінің құрылысын емес, «Қылу» (жерасты бөлмесін) киелі санайды. Ораза айт, Құрбан айт мейрамынан кейін дінге сенушілер бұрыңғыдай Ахмет Ясауи мазарына зиярат етуін тоқтатпайды. Олардың мазарға зиярат етуін тоқтату үшін қандай шаралар қолдануға болатындығын анықтап көріңіз (РФ МА, Р-6991: 41). Нәтижесінде, түркі-ислам ата дәстүрі мен діни дүниетанымының орталығы болып келген мешіт кеңестік сүркия саясаттың негізінде жабылды. Дегенмен, кеңестік қызыл науқан кезеңінде де Қазақстандағы жерасты мешіттері халық арасында сопылықтың кеңінен және табыспен таралуына, діни дәстүрдің сақталуына жағдай жасаған негізгі орталықтар ретінде өзіндік ықпалы болды дей аламыз.

Қорытынды. Бұл зерттеуде кеңестік кезеңде Қазақстандағы мешіттерді жабу және киелі жерлерді қирату арқылы исламға жасалған қарсы саясат пен ресми бақылау, қуғын-сүргінге

талдау жасалды. Халықтың ішіндегі ислам дінінің шын жанашырлары кеңестік билікке қарсы бейбіт қарсыласу жолымен мұсылмандық діни дәстүрін жасырын түрде киелі жерлер мен жерасты мешіттерінде, шайханаларда дінді таратумен ауқымды астыртын қозғалысты жүргізгендігі анықталды. Белгілі сопылық ілімді таратқан шайхтардың ізі қалған киелі жерлердегі ғимараттарды ерікті түрде халықтың күшімен қалпына келтірудің мысалы ретінде Қожа Ахмет Ясауи кесенесі маңындағы ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа қасиетті орын саналып келген «Қылуы» жерасты мешітінің қилы тарихы негізінде танытуға талпыныс жасалды. Қарапайым халық үшін жерасты мешіттері, киелі жерлер дәстүрлі рухани орталықтарға айналды және кеңестік қатаң қысымға қарамастан ислам дінінің өмір сүруіне де, гүлденуіне де өзіндік септігін тигізді. Осылайша, халық мұсылмандық болмысы мен мәдениетінің өмір сүруін жалғастыра алды.

Мақала Қазақстан Республикасы Мәдениет және спорт министрлігі қаржыландыратын «BR10164268 Қазақстандағы рухани жерасты мешіттерінің тарихы және «Қылуы» жерасты мешітін музейлендіру» жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Information about the authors:

M.S. Issayev – PhD, Senior lecturer, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi. Kazakhstan, Turkistan; E-mail: mukhtar.issayev@ayu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7188-7986>;

S.T. Shametov – Reseacher, Azret Sultan state historical and cultural museum. Kazakhstan, Turkistan. E-mail: shayan65@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7107-3993>;

R.T. Dzhapparova – International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmet Yesevi. Kazakhstan, Turkistan; E-mail: jan-rau@mail.ru <https://orcid.org/0000-0003-4783-2384>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Абдрасилов Т., Нұрматов Ж., Қалдыбай Қ. Кеңестік кезеңдегі (1922-1991) сопылықтың режимге қарсылығын шолу. (An Examination Of Sufism's Resistance Against The Regime In The Soviet Period (1922-1991). // Түрік мәдениеті және Қажы Бекташ Вели журналы. – 2021. – №98. – Б.65-76.

Ахмадуллин В.А. Политика советского государства по отношению мусульманской религии в 1917-1945 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2002. – 241 с.

Беннигсен А. КСРО-да суфизм: кеңестік деректер библиографиясы. (Sufism in the USSR: A Bibliography of Soviet Sources) // Орта Азиялық зерттеулер, 1983, – №2(4), – Б.81-107.

Беннигсен А. Кеңестік ислам әлеміндегі толқулар. (Unrest in the World of Soviet Islam). // Үшінші дүниежүзілік тоқсандық, – 1988. – №10(2), – Б.770-786.

Бөдеев К.Т., Сактаганова З.Г. Кеңес дәуіріндегі діни ұйымдардың құқықтық жағдайы (XX ғ. 40-шы жылдары. // Вестник Карагандинского университета. Серия «История. Философия». – 2018. – №2(90). – Б. 56-61.

Бруксап М. Горбачевқа дейінгі Орта Азияда ислам. (Islam in Central Asia Since Gorbachev) // Азия істері, – 1987. – №18(3), – Б.283-293.

Декреты Советской власти. – Москва: Госполитиздат, – 1957. – Т.1. – 640 с.

Кеңестік Ресейде бүгінгі ислам діні (Islam today in the Soviet Union). Дайынд. Абдурахман әл-Шешни. – Мюнхен: Библос, 1963. – 347 б.

Келлер Ш. Кеңестік Орта Азияда ислам, 1917-1930: кеңестік саясат және бақылау үшін күрес. (Islam in Soviet Central Asia, 1917–1930: Soviet Policy and the Struggle for Control). // Орта Азиялық зерттеулер, 1992. – №11(1), – Б.25-50.

Кемпер М. Исламның шығу тегі мен таптық сипаты туралы кеңестік дискурс, 1923-1933. (The Soviet Discourse on the Origin and Class Character of Islam, 1923-1933). // Ислам әлемі. – 2009. – №49(1), – Б.1-48.

Кириченко М. Государство и церковь. К истории ленинского декрета // Наука и религия. – 1987. – №4. – С.28-38.

Колларз У. Кеңес Одағында дін (Religion in the Soviet Union). – Лондон: Нью-Йорк, 1961. – 518 б.

Мухтарова Г. Ислам в советском Казахстане (1917-1991 годы): дисс. ... канд. ист. наук. – Уральск, 1998. – 220 с.

Нұртазина Н.Д. Борьба с исламом. Религиозная политика Советской власти в Казахстане в 20-40-е годы XX века. – Алматы: Қазақ университеті, 2008. – 36 с.

Нурғалиева А.М. Очерки по истории ислама в Казахстане. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 224 с.

Ресей Федерациясының мемлекеттік архиві (РФ МА). Р-5263-қ., 1-т., 32-іс, 69-72 п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 348-іс, 30-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 9-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 2-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 2-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 7-п.,

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 289-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 7-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 348-іс, 217-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 349-іс, 18-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 21-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 419-іс, 129-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 132-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 348-іс, 201-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 41-іс, 76-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 132-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 350-іс, 282-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 414-іс, 21-п.

РФ МА. Р-6991-қ., 3-т., 415-іс, 41-п.

Садықова А.М. Кеңес өкіметінің дін саласындағы саясаты (1918-1953 жж.). фил. докт. (PhD) дәрежесін алу үшін дайынд. дисс. – Алматы, 2015. – 201 б.

Тасар Е. Кеңестік кезеңдегі сопылық: Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі Орталық Азияның қоғамдық-саяси ландшафтындағы киелі адамдар мен орындар. (Sufism on the Soviet stage: Holy people and Places in Central Asia's Socio-Political Landscape after World War II) / Орта Азияда сопылық. Ред. Девин Девис, Жо-Анн Гросс. – Boston: Brill. – 2018. – Б.256-283.

Тасмағамбетов А.С. Политика советской власти в Казахстане в отношении ислама в 1917-1940 гг.: дисс. ... канд. ист. наук. – Уральск, 2007. – 281 с.

Тұяқбаев М. Түркістан сырлары. – Алматы: Атамұра, 2000. – 61 б.

Флетчер У. Орыс ортодоксальды жерасты шіркеулері. 1917-1970. (The Russian Orthodox Church underground. 1917-1970). – Лондон: Оксфорд университеті баспасы, 1971. – 324 б.

Фроуз П. Мен атеист және мұсылманмын: Ислам, коммунизм және идеологиялық бәсеке. (I am an Atheist and a Muslim: Islam, Communism and Ideological Competition // Мемлекет және дін журналы. – 2005. – №47(3), – Б.473-501.

Штриккер Г. Рубландағы дін: тарих пен қазіргі заман туралы. (Religion in Rubland: Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart). – Кельн, 1993. – 420 б.

Юнусова А.Б. Ислам в Башкортстане. - Уфа: Уфимский полиграфкомбинат, 1999. – 352 с.

REFERENCES:

Abdrasilov T., Nurmatov Zh., Kaldybay K. An Examination Of Sufism's Resistance Against The Regime In The Soviet Period (1922-1991). // Turk kulturu ve Hacı Bektas Veli arastirma dergisi. – 2021. – №98. – P.65-76.

Ahmadullin V.A. Politika sovetskogo gosudarstva po otnosheniyu musul'manskoj religii v 1917-1945 gg.: diss. ... kand. ist. nauk. – Moskva, 2002. – 241 s. [in Russian].

Bennigsen A. 'Sufism in the USSR: A Bibliography of Soviet Sources' // Central Asian Survey. – 1983, – №2(4), – P.81-107.

Bennigsen A. Unrest in the World of Soviet Islam // Third World Quarterly, – 1988. – №10(2), – P.770-786.

Bodeev K.T., Saktaganova Z.G. Kenes dauirindegi dini ujymdardyn quqyqtyq zhagdajy (XX g. 40-shy zhyldary. // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». – 2018. – №2(90). – B. 56-61 [in Kazakh].

Broxup M. Islam in Central Asia Since Gorbachev // Asian Affairs, 1987. – №18(3), – P.283-293.

- Dekrety Sovetskoj vlasti. – Moskva: Gospolitizdat, 1957. – T.1. – 640 s. [in Russian].
- Fletcher W. The Russian Orthodox Church underground. 1917-1970. – London: Oxford University Press, 1971. – 324 p.
- Froese P. I am an Atheist and a Muslim: Islam, Communism and Ideological Competition // Journal of Church and State. – 2005. – №47(3), – P.473-501.
- Keller Sh. Islam in Soviet Central Asia, 1917–1930: Soviet Policy and the Struggle for Control // Central Asian Survey, – 1992. – №11(1), – P.25-50.
- Kemper M. The Soviet Discourse on the Origin and Class Character of Islam, 1923-1933 // Die Welt des Islams. – 2009. – №49(1), – P.1-48.
- Kirichenko M. Gosudarstvo i cerkov'. K istorii leninskogo dekreta // Nauka i religiya. – 1987. – №4. – S.28-38 [in Russian].
- Kollarz W. Religion in the Soviet Union. – London: New York, 1961. – 518 p.
- Muhtarova G. Islam v sovetskom Kazahstane (1917-1991 gody): diss. ... kand. ist. nauk. – Ural'sk, 1998. – 220 s. [in Russian].
- Nurgaliev A.M. Ocherki po istorii islama v Kazahstane. – Almaty: Dajk-Press, 2005. – 224 s. [in Russian].
- Nurtazina N.D. Bor'ba s islamom. Religioznaya politika Sovetskoj vlasti v Kazahstane v 20-40-e gody XX veka. – Almaty: Qazaq universiteti, 2008. – 36 s. [in Russian].
- Resej Federacijasyrynyn memlekettik arhivi (RF MA). R-5263-q., 1-t., 32-is, 69-72 p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 348-is, 30-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 9-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 2-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 2-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 7-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 289-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 7-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 348-is, 217-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 132-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 348-is, 201-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 41-is, 76-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 132-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 350-is, 282-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 414-is, 21-p.
- RF MA. R-6991-q., 3-t., 415-is, 41-p.
- Sadykova A.M. Кеңес окиметининг дин саласындагы саясаты (1918-1953 жж.). fil. dokt. (PhD) darezhesin alu ushin dajynd. diss. – Almaty, 2015. – 201 b. [in Kazakh].
- Sovyet Rusya'da Вугънкъ İslamiyet `İslam today in the Soviet Union. Dajynd. Abdurahman әl-SHeshni. – Myunhen: Biblos, 1963. – 347 b. [in Turkish].
- Stricker G. Religion in Rubland: Darstellung und Daten zu Geschichte und Gegenwart. – Koln, 1993. – 420 p.
- Tasar E. Sufism on the Soviet stage: Holy people and Places in Central Asia's Socio-Political Landscape after World War II / Sufism in Central Asia. Ed. by Devin DeWeese, Jo-Ann Gross. – Boston: Brill, 2018. – P.256-283.
- Tasmagambetov A.S. Politika sovetskoj vlasti v Kazahstane v otnashenii islama v 1917-1940 gg.: diss. ... kand. ist. nauk. – Ural'sk, 2007. – 281 s. [in Russian].
- Tuyakbaev M. Turkistan syrlary. – Almaty: Atamura, 2000. – 61 b. [in Kazakh].
- Yunusova A.B. Islam v Bashkortstane. – Ufa: Ufimskij poligrafkombinat, 1999. – 352 s. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_146-157

FTAMP 03.20.00

«ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Б.Е. Көмеков¹ , **Ә.М. Ташқараева^{2*}**

¹Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан;

²М.Х. Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Қазақстан, Тараз.

*Автор-корреспондент

E-mail: bkumek@mail.ru (Көмеков), assel_muxtarovna@mail.ru (Ташқараева)

Аңдатпа. Еуразия кеңістігінің ежелгі және орта ғасырлардағы тарихын шежірелер мен ортағасырлық авторлардың жазбалары арқылы зерттеу осы өңірді мекен еткен халықтардың өткен тарихын жан-жақты әрі кеңірек білуге ықпал етеді. Осыған орай, мақалада Хиуа ханы әрі тарихшысы Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасындағы ауызша деректер салыстырмалы түрде талданады. Шығарма деректеріне сәйкес, Адам атаның пайда болуынан XVII ғасырдағы оғыз-түрікмендер тарихына дейінгі халық жадында сақталып, ұрпақтан ұрпаққа жеткен аңыз-әңгімелер ғылыми тұрғыда сараланып, тәпсірленіп, маңыздылығы анықталады. Сондай-ақ, мақалада ежелгі және ортағасырлық тарихты зерттеудегі аңыз және шежірелік деректердің маңызы қарастырылады. Бұл аңыз-әңгімелер мен шежірелік деректер басқа да ортағасырлық авторлардың мәліметтерімен, халық арасында кеңінен таралған ауызша дәстүр деректерімен салыстырмалы түрде қарастырылады.

Түйін сөздер: Абу-л-ғазидің, шежіре, оғыздар, түрікмендер, деректеме, қолжазба, тайпа, ру, халық.

МРНТИ 03.20.00

УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ

Б.Е. Кумеков¹, **Ә.М. Ташқараева^{2*}**

¹Евразийский национальный университет им.Л.Н. Гумилева. Казахстан, Нур-Султан;

²Таразский региональный университет им. М.Х. Дулати. Казахстан, Тараз.

*Корреспондирующий автор

E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru (Ташқараева), bkumek@mail.ru (Кумеков)

Аннотация. Изучение древней и средневековой истории пространства Евразии по сочинениям и произведениям средневековых авторов способствует более всестороннему и широкому познанию прошлого тюркских народов, населявших эти места. В связи с этим в статье сравнительно анализируются устные данные из произведения Хивинского хана и историка Абу-л-гази «Шежіре-и-таракиме». Согласно данным произведения, устные предания, от появления Адама до истории огузов-туркмен в XVII веке будут научно проанализированы, интерпретированы, а их значение определено. Также в статье рассматривается значение легендарных и генеалогических данных в изучении древней и средневековой истории. Эти легенды и генеалогические данные сопоставимы с данными других средневековых авторов, устными преданиями, широко распространенными в народе.

Ключевые слова: Абу-л-гази, шежире, огузы, туркмены, источник, рукопись, племя, ру, народ.

IRSTI 03.20.00

ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM": ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION

B. Kumekov¹, A. Tashkarayeva^{2*}

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University. Kazakhstan, Nur-Sultan;

²M.Kh. Dulati Taraz Regional University. Kazakhstan, Taraz.

*Corresponding-author

E-mail: bkumek@mail.ru (Kumekov), assel_muxtarovna@mail.ru (Tashkarayeva)

Annotation. The study of the ancient and medieval history of the Eurasian space based on the writings and works of medieval authors contributes to a more comprehensive and broad knowledge of the past of the Turkic peoples who inhabited these places. In this regard, the article comparatively analyzes oral materials from the work of the Khan of Khiva and the historian Abu'l-Ghazi "Shezhire-i-tarakime". According to the work, oral traditions, from the appearance of Adam to the history of the Oghuz-Turkmen in the XVII century, will be scientifically analyzed, interpreted and their meaning determined. The article also discusses the importance of legendary and genealogical data in the study of ancient and medieval history. These legends and genealogical data are comparable with the data of other medieval authors, oral traditions widely spread among the people.

Key words: Abu-l-ghazi, shezhire, Oguz, Turkmens, source, manuscript, tribe, people.

Кіріспе. Бүгінде Орта Азия мен Қазақстанның ертедегі тарихының негізгі дереккөздеріне айналған ортағасырлық авторлардың еңбектерінің көпшілігі академиялық зерттеу тұрғысында толық ғылыми бағасын алмаған мәселелердің бірі болып саналады. Осыған орай, түркі халықтарының пайда болу, таралу тарихына ортағасырлық еңбектер мен ауызша деректер негізінде талдау жасалынып, шынайы бағасы берілуде. Деректемелік тұрғыда маңызды мәліметтер беретін мұсылман авторларының еңбектері тыңғылықты зерттеліп, нәтижелері тарих ғылымының кейбір сұрақтарында кеңінен пайдаланылуы керек. Бұл аталған еңбектердің теориялық, методологиялық астарын ашу арқылы жан-жақты тұжырым жасау, оған тиісті тарихи, ғылыми баға беру - тарих ғылымының өрісін кеңейте түспек.

Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» еңбегіндегі адамзаттың пайда болу тарихынан өзі өмір сүрген уақыттағы тарихи оқиғаларға дейінгі Еуразия даласындағы түркі халықтарының қалыптасу, бірігу және таралу тарихын жан-жақты қарастыру; ұлттық тарихты зерделеуде Абу-л-ғазидің шығармасындағы мәліметтерге жаңа көзқарас тұрғысынан баға беру.

Материалдар мен әдістер: Зерттеу жұмысында қойылған мәселелерді ғылыми тұрғыдан ашып көрсету үшін тарихилық, объективтілік, сабақтастық, ғылыми таным принциптері басты назарда болды. Ғылыми танымның нақты тарихи-салыстырмалық және тарихи-сараптамалық принципін қолдану арқылы Абу-л-ғазидің шығармасындағы ауызша деректерге талдау жасалып, тарихтың осы кезеңдегі тартысты болып келген сұрақтарын ашуға үмтылыс жасалды. Шығарма авторы қарастырған ерте және орта ғасырлардағы түркі халықтарының этно-саяси тарихы, мәдениеті, шаруашылығы сияқты тақырыпты көтерген ортағасырлық авторлардың шығармалары, ауызша дәстүр деректері, сондай-ақ, отандық және шетелдік зерттеушілердің еңбектері зерттеудің теориялық және методологиялық негізін құрады. Зерттеу барысында тарихи салыстырмалық, сараптамалық талдау және басқа әдістемелер қолданылды.

Талқылау. Ежелгі және ортағасырлардағы түркі халықтарының тарихы зерттеушілерді қызықтырып келген күрделі және шешілмеген мәселелердің бірі. Соның ішінде түркі әлемінің қалыптасуы мен дамуы әлі күнге дейін ғалымдар арасында қызу пікірталас тудырады. Ғылыми

күндылығының жоғары болуына қарамастан, бүгінге дейін «Шежіре-и-таракиме» шығармасына толыққанды тарихнамалық талдау жасалмаған.

XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың ортасында Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасы мұсылмандық дәстүрмен жазылған көрнекті туындының бірі ретінде ғылыми ортада танымал болды. А. Туманский «Шежіре-и-таракимені» ғылыми әлемге алғашқы болып таныстырып, 1897 жылы орыс тіліне аударып шықты. Оған тиесілі болған шығарма қолжазбасының көшірмесін 1821-1822 ж. Ташкентте Құрбан-келді Ораз Мухаммедұлы жасады (Дмитриева, 2002).

А. Туманский «Шежіре-и-таракименің» тек аудармасын жасаумен шектелді. Еңбекке қатысты қандай да бір зерттеулер, тұжырымдар жасалмады, жазылған жұмысқа пікірін білдірмеді. Кейбір беттері аударылмай, бірқатар мағыналық қателіктер орын алды. А.Г. Туманскийдің аудармасының толыққанды жасалмағандығын оның бір ғана қолжазбамен жұмыс жүргізуімен түсіндіруге болады. Дегенмен, түрікмендердің шығу тарихы әлі зерттеле қоймаған тұста жасалған еңбек күні бүгінге дейін ғылыми маңызын жоғалтқан жоқ (Абуль-гази-Бохадурхан, 1897). А. Туманскийдің аудармасы арқылы «Шежіре-и-таракиме» ғылыми ортада қолжетімді ғана болып қоймай, еңбектің келешекте зерттелуіне, деректерін ғылыми еңбектерде пайдаланылуына жол ашты.

«Шежіре-и-таракиме» шығармасының кеңінен танылып, деректемелік тұрғыда зерттеушілердің қызығушылығын арттыруда түркітанушы-ғалым А.Н. Кононовтың еңбегі мен рөлі маңызды. Көпжылдық еңбегінің нәтижесінде А.Н. Кононов «Шежіре-и-таракимені» орыс тіліне аударып, шығарма мәтінін морфологиялық тұрғыда талдап шықты. Қолжазбаның әр уақытта, әр жерде, көшірілген жеті нұсқасын қарап, тарихи-филологиялық ізденістер нәтижесінде мәтінді бір ізге түсірді және ғылыми негіздегі текстін әзірледі (Кононов, 1958: 30). Шығарма мәтінінің көркемдік ерекшелігі мен стилін, мәліметтің берілу шеберлігін сақтай отырып, аудармасын түсінікті етіп жеткізді. Шығармадағы деректерге түсіндірмелер жазып, есімдердің, географиялық атаулардың, тайпа аттарының, терминдердің тізімін жасады.

Ә.Х. Марғұлан қаңлы тайпасының шығу тарихын зерттеуде «Шежіре-и-таракиме» шығармасының мазмұнын талдай отырып, «қаңқлы», «қаңқа» сөзіне, оның көне түркі тіліндегі «арба» мағынасына назар аударады (Марғұлан, 2012). А.М. Жиреншин «История казахской книги» еңбегінде «Оғыз-наме» дастанын зерттеуде Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракимесінің» үлкен қызығушылық тудыратынын атап өтті (Жиренчин, 1987). Сол секілді, «Огуз-наме» «Махаббат-наме» текстін қазақ тіліне аударған авторлар Ә. Дербісәлі, М. Жармұхамедов, О. Күмісбаев Оғыз туралы тарихи деректердің ішінде Абу-л-ғазидің шығармасын ерекше бағалады. Олар Абу-л-ғазидің еңбегін Рашид ад-диннің «Жами ат-тауарих» шығармасының тікелей, дәлме-дәл көшірмесі деп есептейтін зерттеушілерді сынға алды. Абу-л-ғазидің шығармасындағы оғыздарға қатысты шежірелік деректердің әлдеқайда мол екенін алға тартып, жоғарыдағы тұжырымның негізсіздігін дәлелдейді («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986). В.П. Юдиннің XVI-XVII ғғ. ауызша дәстүрге негізделген маңызды еңбектердің қатарында Абу-л-ғазидің оғыз-түркмен тарихына қатысты мәліметтерін атап көрсетті (Юдин, 1992).

Тәуелсіздік жылдарында қазақ халқын құраушы ру-тайпалардың шығу тегіне қатысты зерттеулер жаңаша тұрғыда зерттеле бастады. Ж. Артықбаев ежелгі тарихтың тұлғасы Оғыздың бейнесін тарихиландыруда Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының деректерін негізге алды (Артықбаев, 2015). Тарихшы М. Алпысбес өз еңбектерінде Абу-л-ғазидің шығармасындағы жекеленген мәселелер бойынша ғылыми салыстырмалық-сараптамалық зерттеу жүргізді. (Алпысбес, 2013). А. Қошымова «VIII-XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны» тақырыбындағы диссертациялық жұмысында қазақ, әзербайжан, түрікмен, қырғыз, түрік тәрізді түркі халықтарының этногенезіндегі оғыздардың орнын анықтауда Абу-л-ғазидің еңбегін пайдаланды (Қошымова, 2019).

Шығарма деректері бойынша патшалық кезеңде, Кеңес билігі тұсында аталған мәселе төңірегінде көлемді зерттеу жұмыстары жүргізілді. Тәуелсіздік алғаннан кейінгі жылдары бұл жұмыс жаңаша көзқараста зерделеніп, өзінің шынайы бағасын алды.

Зерттеу нәтижелері. Абу-л-ғазидің еңбегінде халық даналығы мен дәстүрі, тарихы мен мәдениеті көрініс тапқан, аңыздық сипаттауға да бай. Автор еңбекте деректерді хронологиялық принциппен жазып, тарихи, саяси оқиғаларды тек баяндау күйінде емес, зерттеуші ретінде белгілі бір жүйе бойынша, өзінің пайымдауларын қосып жеткізген. Бұл шығарма Орта Азия халықтарының тарихына қатысты маңызды дереккөзі, сондай-ақ, халықтың ауыздан ауызға жеткен әңгімелерінің, аңыздарының және нақты тарихи оқиғаларының жиынтығы көрініс тапқан мәдени мұра.

Абу-л-ғазидің сөзіне сүйенсек, шығарма халық арасында кең тараған «Оғыз-наме» дастанын қателіктерге толы және мәліметтері бір-бірімен үйлеспейді деп санаған түрікмен молдалары мен шейхтарының өтініштері бойынша жазылған. Әр түрікмен тайпасы өздеріне дейін сақталып келген шежірелерін жақсы білді, алайда жалпы шығу тегінен басталатын шоғырландырылған шежірелері жоқ еді. Яғни, түрікмендердің шығу тегі, дамуы және таралуы туралы ресми басылым қажет екендігі түсінікті еді. Осы жұмысты қолына алған Абу-л-ғазидің еңбектің кіріспесінде «Ендігі кезекте біз Адам атадан бастап бүгінгі уақытқа дейін, яғни 1071 жылға дейінгі түрікмендер мен оларға қосылған, нәтижесінде түрікмен атауын алған тайпалар туралы егжей-тегжейлі сөз етеміз», – деп жазады (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 37).

Адамзат маңызды деп тауып, қағаз бетіне түсіргенге дейінгі тарих, айтулы оқиғалар, әлеуметтік өмір мәселелері, көркем шығармалар ұрпақтан ұрпаққа тек ауызша қалдырылып отырды. Тарихи жазба деректерге дейін халық ауыз шығармашылығының ерте кезеңге тән сипаты аңыздық, эпикалық шығармалар болып табылады. Қазірде құнды дереккөзіне айналып отырған аңыздар, жыр-дастан, шежірелер – халықтың жадында бірнеше ғасыр бойы сақталды.

«Шежіре-и-таракимеде» аңыздық сипатта жеткен, бірақ шынайы негізі бар ауызша деректер өзіне дейін жазылған деректерді пайдалана отырып жазылған. В.В. Бартольд: «Шежіре-и-Таракиме» шығармасын пайдаланғанда сақтықпен қарау керек, себебі Рашид ад-диннің еңбегінен алынған мәліметтерді санамағанда, бұл шығарма ауызша әңгімелерге негізделіп жазылған», – дейді. (Ebul-gazi Bahadır Han, 2011: 584). Оның пікірінше, Абу-л-ғазидің тек ауызша әңгімелер мен аңыздарды негізінде жаза алады, сондықтан оның жазбаларында, әсіресе хронологиялық даталарға қатысты түсініксіздік көп кездеседі. Дегенмен, Абу-л-ғазидің жазған тарихты оған дейін жазылған деректемелермен салыстыра отырып, растауға болады деп түйіндейді (Abulgazy Bahadır han, 2014:75).

Шежіреде ежелгі түркілердің арасында таралған дәстүрге байланысты бірнеше аңыздар берілген. Соның бірі ас әзірлеуде тұзды пайдаланудың шығуы туралы аңыз. Абу-л-ғазидің тұздың күнделікті тұрмыста қолдануды ирандық бірінші падишах Кеюмарстың замандасы Түтек патшамен байланыстырады. Автор ұсынған шежіре бойынша, ол Яфестен тарайтын Түріктің ұлы. Аңыз бойынша, Түтек аң аулап жүріп жабайы ешкіні өлтіреді. Етті отқа қақтап, жей бергенде еті жерге түсіп кетеді. Тұзды жерге түскен ет оған ерекше дәмді болады. Осыдан кейін Түтек ас әзірлеуде тұзды пайдалануды бұйырады (Ebulgazi Bahadır Han, 1996: 39).

Расында, біз адамзаттың тұзды қай уақыттан бастап күнделікті тіршілігінде пайдаланғанын біле алмаймыз. Қазірде ежелгі адамдардың тұздың күнделікті өмірде пайдалануды үйренгендігі жөнінде тек пайымдаулар бар. Дегенмен, бұл сұрақтардың жауабының бірін Абу-л-ғазидің өзінің еңбегінде беріп отыр.

Түркі тілдес халықтардың, оның ішінде қазақ халқының ауызша дәстүрінде Оғыз хан бейнесі маңызды орын алады. Абу-л-ғазидің Оғыздың өмірге келуін елден ерек сиқырлы, артық қасиетті ерекше тұлғасын аша түсетін Оғыздың туылуы, үйленуі, батырлық істеріне арналған мәліметтер келтіреді. Түркілік ауызекі деректерде тұлғаның қасиетін ерекшелейтін баланың туылуының айрықша жағдайда болуы және тұлғаның болмысын ашып, тағдырымен байланысты болатын есімінің қойылуы фольклор прозасының жетекші мотивтерінің бірі. Баланың өмірге ғажайып жағдайда келуінің тарихи негізі – мұсылмандыққа дейінгі сенімдер мен мұсылман дінінің негізіндегі рухани әлемде сақталған архаикалық-мифтік түсініктен бастау алады (Әбілғазы, 2011:774). Бұл әсіресе, халық арасында ауыздан ауызға тараған батырлық эпостар, лиро-эпостық жырларда көптеп көрініс тапқан.

Түркі халықтарының фольклорында Ай мен Күннің әсерімен ғажайып нұрдан дүниеге келу мотивтері жиі ұшырасады. Абу-л-ғази жазбасындағы «Қара ханның бәйбішесінен ай мен күннен сұлу ұл туды», - деп, «ай мен күннен сұлу» деген теңеуі де осыдан шығады. «Оғыз-наме» дастанында Оғыз ханның туылуы: «Тағы күндерде бір күн Ай қағанның көзі жарқ етіп ашылып, ер бала туды. Осы ұлдың өңі-шырайы көк еді, ауызы оттай қызыл еді, көздері қызғылт, шаштары, қастары қара еді. Нұрлы періштелерден көріктірек еді» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986:36), - деп сипаттап, анасынан ерекше қасиетті нұрдан жаратылып туған кейіпте келтіріледі. Абу-л-ғази жазбасында Оғыз хан туғаннан кейін анасының түсіне еніп, «мұсылмандықты қабылдасаң ғана сүтінді емемін» деп аян береді. Абу-л-ғази өзі мұсылмандықты берік ұстанған ғалым болғандықтан, Оғыздың туылуына байланысты өз заманына дейін жеткен аңыздардың көп нұсқасының ішінен осы нұсқаны жазған болуы мүмкін.

Абу-л-ғази жазбасына сәйкес, ежелгі түркілік дәстүр бойынша бала жасқа келмейінше есімі қойылмаған. Сол сияқты, Оғыз хан да жасқа келмейінше аты қойылмай, бір жасқа толғанда ұлан-асыр той жасалып, жиылған жұрттың алдында есімін алған. Балаға есімін кеш беру дәстүрін ежелгі эпостар мен ертегілерден де байқауға болады. Бұл ертедегі баланың бір жасқа дейінгі уақытын транзиттік кезең деп санаған түсініктен шыққан. Себебі, бала бұрын дүниеден өткен адамның жалғасы деп сенген. Мысалы, қайтыс болған адамның қырқын береді, сол сияқты баланы қырқынан шығарып, шашы мен тырнағын алады. Қайтыс болған адамның жылын берген секілді, баланы да бір жасқа келгенде тұсауын кесіп, «бала осы өмірге өтті» деп, есімін берген (Балаға есімді бір жасқа толғанда қоятын қазақ дәстүрі қалай ұмытылды). Ислам дінінің енуімен, бұл дәстүр ығысып, бала туысымен азан шақырып ат қою орын алды. Қазақ тарихында бала лақап атпен шақырылып, есімі тек ерлік істерінен кейін ғана аты қойылған мысалдар да бар.

Қара ханның сол кездегі монғолдардың дәстүрі бойынша, бала жасқа толғанда ат қою үшін бүкіл елді жинап, үлкен той жасағанда Оғызға тіл бітіп, өзінің атын өзі жария етеді. Шығарма авторының сөзінше, жиналғандар таңданысын жасыра алмаған. Бұл туралы ел ауызында мына баят сақталған:

«Сол жерде бір жасар бала жүрді

Оның айтқан тілегін бәрі білді:

Менің атым атақты Оғыз болар

Оны білмек баршаңызға парыз болар»,- (Ebulgazi Bahadır Han, 1996:124).

Автор «Оғыз» атауының мағынасына тоқталмайды, кейбір зерттеушілер «оғыз» атауын «оқ» сөзінен шыққан дейді. Профессор Ж. Артықбаев Қазақ шежіресінде Оғыздың аты «Уыз» ретінде аталауын анасының сүтінен бас тартуымен байланыстырады (Артықбаев, 2013).

Сөйлей алмайтын жастағы балаға тіл бітіп, өз атын жариялауы жоғарғы күштердің араласуымен болған құбылыс болып отыр. Осыған ұқсас табиғаттың ерекше құбылысына байланысты немесе әулиелердің айтуы мен түсінде аян беру арқылы есімдердің берілуі тағы бар. «Алпамыс батыр» жырында перзентсіздік зарын кешкен Алпамыстың әке-шешесіне:

«Менің атым Шашты Әзіз,

Қыламын десең ықылас,

Жарылқады Жаратқан,

Ей, бишара, көзіңді аш!

Ұлыңның аты Алпамыс,

Қызыңның аты Қарлығаш,

Атса, мылтық өтпейді,

Шапса, қылыш кеспейді,

Қалмақтармен болар қас»,-

деп дүниеге келер ұл-қызының есімін қойған (Бабалар сөзі: Жүз томдық, 2006:73).

Аты аңызға айналған Қорқыттың да дүниеге келуі ел аузында сақталған аңыздар бойынша елден ерек күйде болған. Анасы босанарда күн тұтылып, дүниеиені қара түнек басып, жауын-шашынды дауыл соққан. Ал, Қорқыт дүниеге келгенде алдыңғы аласапыранның барлығы бірден сейіліп, аспан ашылған. Алай-дүлей болған табиғаттың күдіреті бірден тоқтап, аспан шайдай ашылғанда, жиылған жұрт: «Бұл бала дүниеге жұртты қорқытып келді, есімі Қорқыт болсын»

деседі. Бұл түркі дүниесінің табиғатпен үйлесімде, тығыз қарым-қатынаста болған өмір салтымен де байланысты.

Түркі қоғамында адамзатты айналасындағы табиғатпен тұтас дүние ретінде қабылдап, оларды киелі санаған, аспан денелері мен қоршаған табиғатқа өзінше қасиет беріліп, қадір тұтылған. Оғыздың өзінің балаларының есімдерін Күнхан, Айхан, Жұлдызхан, Көкхан, Таухан, Теңізхан деп табиғат құбылыстарымен байыланыстырып қоюы оларды қадір тұтуының көрінісі еді. «Оғыз-наме» дастанында: «Тағы күндерде бір күн Оғыз қаған бір жерде төңірге жалбарынды. Қараңғылық түсті. Көктен бір көк жарқ түсті. Күннен аян, айдан көгілдірек еді. Оғыз қаған оған келіп көрді. Осы жарықтың арасында бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 38),- деп, Көктен түскен қызға үйленгені айтылады. Бұл қыз үш ер бала босанып, Оғыз есімдерін Күн, Ай, Жұлдыз деп қояды. Кіші үш баласы «ағаштың қауашағынан» шыққан қыздан туған: «Бір күні Оғыз қаған аңға кетті. Бір көл ортасынан алдынан бір ағаш көрді. Бұл ағаштың қауашағында бір қыз бар еді, жалғыз отырар еді, төл буаз болды, күндерден соң, түндерден соң, босанып, үш ер бала туды. Біріншісіне Көк, екіншісіне Тау, үшіншісіне Теңіз деп ат қойды». Дастан сюжетіндегі Оғыздың Күн нұрынан жаратылуы, оның көктен түскен нұр сәулелі қызға үйленуі, күн нұрымен келіп, Оғыз қағанды жеңістен жеңіске бастаған көк бөрі туралы аңыздар Абу-л-ғазидің шығармасында жоқ. Оның мәліметі анағұрлым шынайы: әкесі Қара ханның жалғыз мұрагері, шапқыншылық жорықтарында жеңіске өзінің батылдығы мен табандылығының, тапқырлығының арқасында жетіп отырды. Сондай-ақ, «көктен түскен», «ағаш қауашағынан шыққан» қызға емес, әкесінің інілерінің қыздарына үйленген. Әкесі алып берген Көрхан мен Қырханның қыздарына «мұсылмандықты қабылда» деген шартынан бас тартқаны үшін қосылмады. Тек, мұсылмандықты қабылдаған үшінші қызды қабылдады. Жоғарыда аталған алты ұлы осы қыздан туған.

Оғыз хан тағына отырғаннан кейін жан-жақты шапқыншылық жорықтарын жүргізеді. Абу-л-ғазидің Оғыздың жаулаушылық жорықтарын рет-ретімен, жүйелі түрде және нақты деректермен жеткізген. Ол Оғыз ханның алғашқы жеңіспен аяқталған жорығы татарларға бағытталғанын, осы кезден бастап 72 жыл бойы шыққан тегінің бір екеніне қарамастан монғол және татарлармен соғыс жүргізіп, 73-жылы өзіне түбегейлі бағындырып, ислам дінін орнатқанын жазады (Кононов, 1958:43). Рашид-ад-дин де Оғыздың өзіне қарсы шыққан басқа тайпалармен 75 жыл соғыс жүргізіп, ақырында жеңгендігін жазады (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 16). Абу-л-ғазидің жазған шежіредегі деректерге сәйкес, Оғыз хан Жүржіт, Хатай және Таңғұт, Қарақытайларды өзіне қаратты. Бұл кезде Хатайдың арғы бетінде, теңіздің жағалауындағы кішігірім тауларда бірнеше тайпалар өмір сүрген еді. Бұл тайпалардың басшысы Ит-Барақ хан еді. Оғыз хан Ит-Барақ ханмен соғысып, жеңіліске ұшырайды. Тек он жеті жылдан кейін жаңа күшпен келіп, Ит-Барақты өлтіріп, әскерін талқандайды, өз еркімен мұсылман болғандарға тиіспей, қалғанын тұтқынға алады (Кононов, 1958:43-45).

Шежіре дерегіне сәйкес, Оғыз хан өзіне қараған татарлар мен монғолдардан әскерінің қатарын көбейтіп, Хатай, Жүржіт, Таңғұт, Қара-Хатай жерлерін алып, Ит-Барақпен күресте жеңіске жетті. Одан әрі балаларымен бірге Сайрам, Ташкент, Түркістан, Әндіжан, Самарқанд, одан әрі Бұқар, Балх және Гор уәләйятын, Кабул және Ғазнинді, Кашмирді жаулап, даруғалар тағайындады. Бұдан кейін еліне оралып, келесі жылы Иранға аттанды. Хорасанды алған соң, Әзербайжан, Әрмения, Шам, Мысырды алды. Алған жерлерінің барлығына даруғалар тағайындап, еліне оралды (Кононов, 1958:45-48). Абу-л-ғазидің қысқаша келтірген бұл мәліметтері Рашид ад-Диннің «Оғыз-намедегі» мәліметтеріне ұқсас, алайда Рашид ад-Дин Оғыз ханның әлемді жаулауға арнаған жорықтарына он төрт бөлімін арнап, толығырақ мәлімет береді. Ол Оғыздың Мысырды жаулаған соң одан әрі бірнеше қалалар мен елдерді, оның ішінде франк, рум елдерін де жаулап, өздеріне алым-салық төлеткенін жазып қалдырған (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 11-31). Ал, «Оғыз-намеде» Оғыздың жорығы қиял-ғажайып пен шынайы оқиғасы аралас түрде берілген. Оның ең алғашқы ерлігі жігіт болған шағында елдің тыныштығын бұзған алып мүйізтұмсықты өлтіргенде көрінеді Одан әрі өзіне бағынбаған елдерге жорыққа шығып, бірінен соң бірін жаулайды. Осы жорықтарында оған арлан бөрі жол көрсетеді («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 39).

Абу-л-ғазиз шығармада Оғыз қағанның жорық үстінде өз қарамағындағы бектерге, олардың ерлік істері мен алғырлық-тапқырлығына, шеберлігіне, тіпті кескін-келбетіне қарай кейін тұтас тайпа атауына айналған лақап ат қоюы, сондай-ақ, жаңа туған нәрестеге ат қою дәстүрі де тартымды баяндалады. Қаңлы, қыпшақ, ұйғыр, қалаш сынды ру-тайпалардың шығуын этимологиялық тұрғыдан түсіндіретін аңыздар бар.

Қазіргі таңда қазақ халқын құраушы тайпалар атауының этимологиясы туралы біржақты емес түрлі пікірлер мен тұжырымдар бар. Дей тұрғанмен, тамырын тереңнен алатын халықтың, оны құраушы ру-тайпалардың күрделі де қайшылықты мәселелерге толы болып келуі заңды құбылыс. Түркі халықтарының, кейіннен қазақ халқының ұлт ретінде тарихи сахнаға шығып, халық болып ұйысуында елеулі рөл атқарған тайпалар тарихының өзегін Оғыз заманынан іздеу орынды. Оғыздар көптеген түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуына өз ықпалын тигізді. Соның ішінде қазақ халқының құрамындағы тайпаларды Оғыз қағанның ықпалымен пайда болғандығын дәйектейтін аңыздар да бар.

Абу-л-ғазиз шежіреде қаңлы тайпасының шығуы Оғыз ханның татарларға жеңісті жорығында мол олжаны артып әкелетін арба ойлап тапқан шеберге байланысты қойылған деген аңызды келтіреді. Арбаның «қаңқ, қаңқ» деп шығарған даусына қарап, шеберді «қаңқлы» деп атап, барлық қаңлы елі осы кісіден тараған дейді: «Бұл жорықта оғыз әскері жеңіске жетіп, үлкен олжаға кенелді, алайда оны арту үшін ат көлігі жетпеді. Әскердің ішінде шебер адам бар еді, ол ат арба жасады. Оған қарап барлығы да арба жасап, мол олжаны артып әкетті. Бұл уақытқа дейін арба да, арба атауы да жоқ еді, сондықтан арбаның шығарған даусына қарап «қаңқ» деп атады. Ал оны жасаған адамды «қаңқлы» деп атады. Барлық қаңқлы тайпасы осы адамның ұрпағы» (Кононов, 1958:43).

Абу-л-ғазизге дейін жазылған Рашид-ад-диннің мәліметінше, қаңлы атауы Оғыздың Дербентке жорыққа шыққанда соғыстан түскен олжасын еліне жеткізу үшін тағайындалған адамдарға берілген лақап аты. Оғыз басында Бармақлық Жосун Білік деген кісімен жүздеген шабандозды арбаға (қаңқлы) отырғызып, өзінің жеке белгісі ретінде екі алтын ұшты жебе мен садақ береді. Бұл белгі берілген адамдарға кез келген жерде қызмет пен құрмет көрсетілуі тиіс болған (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 20). Оғыз хан туралы деректердің ең көнесі саналатын, ауызша үлгіде жеткен «Оғыз-наме» дастанында Жүржіт елімен соғыстан түскен есепсіз көп олжа, жиһаз-мүліктерді артатын арба ойлап тапқан шеберді «Қаңғалық» деп атағаны жазылған: «Ұрыстан соң оғыз қағанның шеруіне, нөкерлеріне, халқына соншама көп жансыз олжа-мүлік түсті, жүкті тиеуге, тасуға ат, қашыр, өгіз аздық етті. Сонда Оғыз қағанның шеруінде үздік жақсы бір шебер кісі бар еді. Оның аты Бармақлық Жосун Білік еді. Бұл шебер бір қаңға (арба) шапты. Қаңға үстіне жансыз олжаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны тиеді, қаңғаның алдына тірі олжаны жегіп, тартып кете барды. Нөкерлердің, халықтың бәрі мұны көріп, таздетіп, тағы қаңға шапты (жасады). Мұндай қаңға жүргенде «қаңға, қаңға» деп дыбыстап бара жатушы еді. Соның үшін оларға «қаңға» деп ат қойды. Оғыз қаған қаңғаларды көрді де күліп айтты: қаңға, қаңғамен өлі олжаны тірілер алып жүрсін. Саған Қаңғалық аты беріліп, Қаңға аты сақталсын-деп кетті» («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 45). Қазақ арасында «Қаңлыдан ұл туса – ағашқа күн туады», «Қаңлыдан ұл туса, ормандағы ағаш сынсыды» деген мақал сөздер түбірін осы аңыздардан алса керек.

Осыған ұқсас этимологиялық тұрғыдағы түсіндірме қыпшақ тайпасына байланысты аңызда айтылады. Бір жорықта Оғыздың бектерінің бірінің әйелі шіріген бір үлкен ағаштың қуысында босанады. Әкесі жорықта қайтыс болғандықтан, есімін Қыпшақ қойып, өз тәрбиесіне алады. Шығарма авторы: «Түркі тілінде іші қуыс ағашты қыпшақ дер еді. Бұл бала ағаш ішінде туғандықтан, атын Қыпшақ қоюы содан еді. Бұл кезде іші қуыс ағашты шыпшақ дейді. Қара халық тілі келмегендіктен к-нің орнына ш-айтып кеткен», - деп түсіндіреді. Абу-л-ғазиз бұл деректің негізін Рашид-ад-диннің жазбаларынан алған болуы керек, алайда Рашид-ад-дин қыпшақтың ағаштың қуысында туылғаны мен Оғыздың ат қоюын ғана атап өткен (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 18-19), «Оғыз-наме» дастанында Еділ өзенінен әскерін ағаштан сал жасап, аман-есен өткізіп бергені үшін Ұлық Орда бек атты кісіге Қыпшақ деген лақап ат қойылғандығы

жазылған («Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме», 1986: 42). Бір қызығы, бұл жерде де Қыпшақ есімі ағашқа қатысты аңызбен байланысты болып отыр.

Абу-л-ғази жоғарыда аталған этнонимдерден басқа да халықтардың шығуын Оғыз ханмен байланыстырады. Мысалы, «үйғыр» атауының шығуы туралы шежіреде: «Оғыздың әкесі Қара хан баласының мұсылман екенін біліп қойып, оның көзін жоюға бел буды. Бұл туралы білген Оғыз хан өзіне еретін адамдар болса келуін айтып, елге кісі жібереді. Сонда Қара ханның інілерінің ұлдары Оғыздың жанына келді. Оларды Қара ханнан айырылар деп ешкім ойламап еді, сондықтан Оғыз хан оларға «үйғыр» деген ат берді», - дей келе автор: «Үйғыр – түркі сөзі, мағынасы «қосылу», «жабысу» дегенді білдіреді», – деген мәліметті өзінің түсіндірмесімен бірге жазады (Кононов, 1958:42).

Қалаш тайпасының атауының шығуы туралы аңызда Абу-л-ғази «қал аш», яғни «ашығып қал» сөзімен байланыстырады (Кононов, 1958:46), Абу-л-ғази шежіреде қалаш тайпасынан шыққан Бахтияр Мұхаммед есімді жігіттің Дели қаласының падишахы Құтб-ад-диннің нөкері, кейінірек бек болғаны туралы жазған. Бұл кезде Үндістан жеке елдерден құралған еді, Мұхаммед Құтб-ад-диннің жіберуімен Кашмирдің жанындағы Бехарды алды. Одан әрі Лекмир, Лектуни елдерін алды. Өзі таққа отырып, Лектуниді астанасы етті, өз атынан тиын соқтырып, құтпа оқытты. Оған қалаш елінің 10 мың адамы келіп қосылады (Кононов, 1958:46). Біраз уақыт өткен соң Мұхаммед Бахтияр Тибетке жорыққа аттанып, қайтыс болады. Қалаш елі жиылып, Ширан есімді адамды таққа отырғызады. Шираннан кейін Мердан есімді қалаш тайпасының өкілі таққа келді. Шежіреде оның мықты мерген болғанымен, ақылы аз билеуші зұлымдыққа салынып, жазықсыз адамдарды өлтіре бастағаны жайында және осы себепті қалаш халқы кеңес құрып, Мерданды өлтіргені жазылған. Одан әрі Эвез есімді адам таққа отырып, билігі 12 жылға созылады. Ол қайтыс болған соң, билік басқаларға өтеді. Сонымен, Абу-л-ғази қалаштардың билігі небәрі 54 жылға созылған деп қорытады (Кононов, 1958:47).

Абу-л-ғази қарлық тайпасының шығуын Оғыздың Гур тауларында қалың жауған қардан жүруі қиындап, әскерге ілесе алмай кешігіп жеткен бірнеше адамға берген «қарлық» атауынан шықты деген аңызбен байланыстырады. Шежіреде үсті-бастарын қар басқан түрлеріне қарап қойғылған «қарлық» атауы барлық қарлық тайпасының аталары делінген. (Кононов, 1958:45). «Оғыз-наме» дастаны бойынша да Мұзтауға қашып кеткен сүйікті шұбар атты ерлік көрсетіп алып келген бір бекке үсті-басын ақ қырау сүңгі басқан сұсты түріне қарап, «Қаһарлық» деп ат берілген (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 43). Аңыздардың берілуі әр түрлі болғанымен, Абу-л-ғазидің мәліметі мен дастандағы жазба қармен байланысты шығып тұр. Абу-л-ғази жоғарыда айтылған қаңлы, қыпшақ, қарлық, қалаш тайпаларына Оғыздың тегінен тарамайтынын, алайда Оғыздың оларға ат беріп, сансыз олжа мен байлықты қанжығасына байлаған жорықтарынан кейін жасаған ұлы тойда бұл тайпалар болғандықтан, олардың да атын атауды жөн көрдім дейді.

Шығармада тарихи аңыздар мен жырларда жиі кездесетін ауызбіршілік, сыйластық, үлкенді сыйлау, кішіге ізет көрсету сияқты ұстанымдары қамтылатын мәліметтер бар. Оғыз батысқа, шығысқа, күнгейге жасаған олжалы жорықтарынан кейін ұлы той жасайды. Алты ұлы мен бектеріне өсиет айтып, шаһарлар мен жерлерді жасаған ерліктері мен орындарына қарай үлестірді. Абу-л-ғази келтірген аңыз бойынша, осы тойдан біраз бұрын Оғыз нөкерлерінің біріне алтын садақты күн шығыс жаққа, үш алтын жебені күн батыс жаққа жасыртқызып, үш үлкен ұлын шығысқа, үш кіші ұлын батысқа барып, аңшылық құрып келіндер деп жұмсайды. Біраз күннен соң Оғыздың үш үлкен ұлы алтын садақ, үш кіші ұлы үш алтын жебемен бірге мол аңшылық олжаны хан әкелеріне тарту етеді. Оғыз садақ пен жебенің табылуын жақсыға жорып, ұлдарына береді. Үш үлкен ұлы садақты өзара бірдей етіп бөліп алады, ал кіші үш ұлы бір-бір жебеден алады. Оғыз садақты өзара теңдей етіп бөліскен үш үлкен ұлына «боз оқ», үш кіші ұлына «үш оқ» деп, екі қанатқа бөліп, әкімшілік басқарудың негізін салды. Ұлдарына өзара жастарына қарай бір-бірін сыйлауды, құрметтеуді міндеттеп, тапсырды. «Садақ қай жаққа тарса, жебе сонда ұшады», өзінен кейін хан тағына Күнхан отырсын, одан кейін бозоқ нәсілінен хан сайлансын, ақырет күні жеткенше солай болсын деп өсиет еткен. Жора бойынша, садақ әмірші, ал жебе атқарушы есептелініп, үш оқ тайпалары боз оқ тайпаларына жол беруі тиіс болған.

Рашид-ад-дин бұл аңыздың өзге нұсқасын ұсынған. Оғыздың балалары садақ пен жебені кездейсоқ тауып алып, әкелеріне өзара үлестіру үшін алып келеді. Оғыз садақты теңдей үшке бөліп, үш үлкен ұлына, жебені бір бірден кіші үш ұлына таратып береді. Бұл аңыздың түпкі мағынасы үлкеннің жолы, биліктегі бөлініс сынды мәселелерді қозғайды.

Түркі халықтарында кеңінен тараған салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары бір мезетте пайда болған жоқ, ол ережелер ұрпақтан ұрпаққа өтіп, уақыт сынынан өткен дағдылар. Ұлттық салт пен дәстүр ұлт болып ұйысқаннан бастау алғанымен, өзегі тереңде. Бұған ел аузындағы аңыз-әңгімелер куә. Бүгінде қазақ халқының дастархан айналасындағы дәстүрлері, жолы мен жасына, атағы мен дәрежесіне қарай дастарханның оңы мен солына отыру ережесі, табақ тарту дәстүрі оғыз заманынан бастау алған. Әкесінің өсиетімен хан тағына отырып, салып кеткен ізін жалғастырған Күн хан осы ережелердің негізін салып кеткен.

Қазақта төрге негізінен қолына билік ұстаған ел басы, ел ағасы, төрелік айтушы ақсақалдар, жасы үлкендер отырған. Абу-л-ғазидің келтірген аңыз бойынша, Күн хан өзінің және інілерінің балаларына шатырдағы тиесілі орындарын үлестіргенде Алтын шатырдың төріне өзі отырып, уәзірі Еркіл қожаны қасына алған. Қазақтың табақ тарту дәстүріндегі құрметті, сыйлы кісілерге тартылатын «Бас табақ» кәделі табағына бас, жамбас, ортан-жілік, белдеме, сүбе қабырға, қойдың ұлтабары салынады. Аңыз дерегіне сәйкес, Күн хан отырған алтын шатырға ұсынылған «Бас табаққа» да қойдың басын, арқасын, жамбасы мен қабырғасын салып ұсынған. (Кононов, 1958:51).

Күн хан інілерін, өзінің және інілерінің балаларын да нөкерлерімен тиесілі орындарына жайғастырып, кәделі жіліктерін үйлестірген. Бұл шатырларға Оғыздан тарамайтын, алайда олармен біте-қайнасып өмір сүрген ру-тайпаға шатырлардан тиесілі орын берілді. Қанша қой сойылса да, осы кәделі мүше тарту жоралғысы сақталынсын, балалары мен нөкерлерімен бірге өздеріне тиесіліні алып жесін деп өсиет айтты.

Күн хан мен інілері, балалары, бектер мен ақсақалдар, оғыз елінің игі жақсылары өздерінің атын жазып, келешекке өсиет қалдырған. Күн ханның қазынасында сақтаған бұл өсиеттің үшінші бөлімінде: «Хан тағына тек Оғыздың боз оқ балаларынан отырсын, бір билікке екі хан сайланбасын. Бір хан болса – ел өркендейді, екі хан болса – құлдырайды», - деп өздеріне дейінгі даналардың «Бір қынапқа екі қылыш сыймайды, екі күйеу бір әйелді ала алмайды, бір ордада екі басшыға орын жоқ» деген өсиет сөздерін келтіреді. Түркі халқы бір билікке екі ханның келуін жаман ырымға санаған. Бұл сөздермен мағыналас келетін қазақ халқында кеңінен қолданылатын «Екі қылыш бір қынапқа сыймайды», «Екі қошқардың басы бір қазанға сыймас», «Би екеу болса, дау төртеу», өзбектің «Екі бас бір қазанда қайнамайды», түріктің «Екі арыстан бір торға сыймас» деген сияқты мақал-мәтелдері түбі бір түркі халықтарының ортақ тарихының куәсі іспеттес.

Оғыздың хандық таққа боз оқ өкілінен сайлансын деген өсиеті алғашқыда орындалып отырды. Абу-л-ғазидің шежіресіне Қайы ұрпағынан хан болған Кузы-Йавыға дейін апарып, алшақтығы мыңжылдықтарға созылған уақыттан кейін Қорқыт заманында билік еткен Инал-Йавы ханның боз оқтан тарайтын қайы тайпасының өкілі екенін жазады, одан кейінгі билікке келушілер тақты әкеден мұралап отырды. Шежіре дерегіне сәйкес, оғыздар шығысында Ыстық көл мен Алмалыққа дейін, оңтүстігінде – Сайрам мен Қазығұрт тауына дейін, батысында Сыр бойындағы Янгикент пен Қара-құмға дейін созылды және осы мекенде олар мындаған жылдар бойы өмір сүрді. Абу-л-ғазидің: «Бечене ұрпағы өздерінен хан сайлап, салорлықтармен шайқасқа түсіп отырды. Олар үнемі бір біріне шабуыл жасап отырды. Бес-алты ұрпаққа дейін екі тайпа арасында араздық болды» деген жазбаларынан, Оғыздың өсиет жоралғысының келе-келе дәстүрлік жалғасытығын бұзады. Түркі заманындағы ежелден қалыптасқан үлкенді құрмет түту, сөзін екі етпеу, айтылған өсиеттен ақтық деміне жеткенше аттамау сияқты жоралғылар күші бар заңнан артық орындалатын болған. Дегенмен де, билікке талас, шапқыншылық соғыстар сияқты себептерден билікке үш оқ өкілдері де араласып отырды.

Абу-л-ғазидің жазбаларындағы халықтың ауыз әдебиетінде ғасырлар бойы айтылып келген аңыздар мен жырлар негізінде қалыптасқан Қорқыт ата мен оның заманындағы тарихи оқиғалар туралы мәліметтер үлкен қызығушылық тудырады. В. Жирмунский Абу-л-ғазидің еңбегінде Қорқыттың бейнесі ғажайып элементтен айырылып, нақтылы тарихи тұлға ретінде берілгенін

атап өткен (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 540). Дегенмен, Абу-л-ғазидің Қорқыттың 295 жыл өмір сүргендігі туралы мәліметі аңыздық сипатқа ұқсайды. Шығармадағы бүкіл халықтың Қорқыттан ақыл сұрауы, хандарға ақылшы болуы, үлкен тойларда шатырдағы төрде отыруы, бүкіл елдің оның сөзінен аспауы сияқты жазбалардан Қорқыттың бұл патшалықтағы басты тұлға болғанын аңғаруға болады (Кононов, 1958:59).

Шығармада Қорқыт дана-ақылшы ретінде, парасатты уәзір ретінде сипатталып, жеке қасиеті мен тіршілігіне қарап лақап ат қоюы, жаңа туған нәрестеге орын алған оқиғаға байланысты даналықпен ат қоюы тартымды баяндалады. Қорқыт уәзірі болған Дүйлі-Қайы хан қайтыс болғаннан кейін әйелдерінің бірі босанады. Мұрагердің туылу құрметіне ұлан-асыр той жасалып, жиылған жұрт Қорқыттан балаға ат қоюын сұрайды. Сонда, Қорқыт балаға «Тұман» деген ат береді. Оның мағынасын сұрағанда, ол: «Бұдан асқан лайықты есім жоқ, Дүйлі-Қайы өмірден өткенде даланы тұман тұтып, қараңғылық орнап еді. Бұл бала тұманда туды, сол себепті есімі тұман болсын. Екіншіден, сәбиге бақытты ғұмыр болсын деген ниетпен есімін Тұман қойдым, себебі тұман ұзақ тұрақтамайды, аз уақыттан соң сейіледі. Тұманнан кейін жарық күннің шықпауы мүмкін емес. Ұзақ тұрақтамайтын тұман бұл баланың балалық шағы болса, есейген кезі шуақты күнге ұқсасын, әкесінің тағына отырсын», – деп сөзін түйіндейді (Кононов, 1958:58)

Дүйлі-Қайының Еркін есімді жақын туысы бар еді, сол Дүйлі-Қайы қайтыс болғанда жерлеу рәсімін ұйымдастырып, кейін оның мұрагері туылғанда ұлан-асыр той жасап еді. Сонда Қорқыт ата бастаған халық Еркінге: Сен бір ай бойы той тойлаттың, алайда тағамың таусылмады. Хауыздағы қымызың мен айраның көлдегі судан көп болды. Енді, бүгіннен бастап сені «Көл-Еркін» деп атаймыз» (Кононов, 1958:58),- дейді. Осы кезден бастап оны жұрт Көл-Еркін атап кеткен. Көл-Еркін Дүйлі-қайының баласы Тұман өте жас болғандықтан, бала өскенге хан тағына отырып, билік етті. Тұман жігіт болып, хан тағына отыруға жараған шақта, Көл-Еркін халықты жиып, хан тағын Тұманға беруді шешеді. Жиылған халық Қорқытқа: «Хан мен бүкіл оғыз елінің тағдыры сенің қолыңда, қалай дұрыс деп тапсаң, солай шеш», - деп ақыл сұрайды. Сонда Қорқыт Тұманға таққа отыруға ерте екенін айтып, тағы біраз күту керектігін айтады. Кейінірек Қорқыт Көл-Еркін мен Тұманмен ақылдасып, Тұманды Көл-Еркіннің қызына үйлендіреді. Ұл туылып, есімін Йавлы қойды. Йавлы батыл әрі айбынды жігіт болып өседі. Бір күні өзі қатарлас жігітпен төбелесіп, желкесінен қызғанмен ұрып өлтіріп қояды. Осы кезден бастап оны «Қанлы-Йавлы» атайды.

Қанлы-Йавлы нағашы атасы Көл-Еркінге: «Сен отырған тақ менің атам Дүйлі-Қайыға тиесілі. Осыған дейін әкемді жас деп, тақта өзің отырып келдің. Енді неге тақты қайтармайсың?», - дейді. Көл-Еркін тақты қайтармақ болып, халықты жиып, той жасайды. Қорқыт таққа Тұман емес, Қанлы-Йавлы отырсын деген шешімге келген. Көл-Еркін жиен немересіне қарап: «Балам, «қыздан туғандардан достық күтпе» деген бурынғылар айтып кеткен сөзді жоққа шығармадың», - дейді. Бұл сөз халық арасында кең тараған «Жиен ел болмас», «Жиен назары күшті», «Жиен келді дегенше, жеті бөрі келді де» деген сияқты мақалдардың өзегі болуы мүмкін.

Қазақтың ауыз әдебиетінде қаһармандық жырлардың алатын орны ерекше. Халық арасында кең тараған Алпамыс жыры тек қазақта емес, түркі тілдес елдердің көпшілігінде бар. Абу-л-ғазидің Оғыз елінен бек болған қыздар туралы жазғанда, Алпамыстың қалыңдығы Гүлбаршын туралы: «Қармыш байдың қызы және Мамыш бектің әйелі Баршын-Салор, оның кесенесі Сырдың бойында және халық арасында кеңінен танымал. Өзбектер оны Көк кесене деп атап кеткен», - деп жазды. Абу-л-ғазидің өзі атап өткендей, бұл деректі халықтың жады арқылы жалғасқан көнекөз қариялардан жазып алған. Бұл мәлімет қазақ арасында кең тараған «Алпамыс батыр» жырының нұсқаларында кездеспейтін дерек. «Алпамыс батыр» жырында Гүлбаршын образы жырдың басты кейіпкерінің сүйеніші, тірегі, тілекшісі болған нәзік әйел ретінде берілген. Алпамыс батыр жырының нұсқаларында Гүлбаршын ақылдылығымен, сұлулығымен аты шыққан қыз ретінде баяндалады. «Алпамыс батыр» жырының К. Серғазыұлы жазған нұсқасында: «Алпамыс он бірден он екіге шыққан соң әкесі оған қыз іздейді. Үйсін деген елден Күлбаршын деген бір қыздың атағы шықты. Байбөрі сол қызды қалай да болса Алпамысқа алып бермек ойы болады», – дейді (Фазлаллах Рашид ад-Дин, 1887: 303). Түркі халықтарының фольклоры мен эпостарын зерттеуші В.Жирмунский Абу-л-ғазидің еңбегіндегі Алпамыс батыр мен оның қалыңдығы Баршын

(Гүлбаршын) туралы мәліметтерінің маңыздылығын атап көрсетті (Жирмунский, 1951:95). Сондай-ақ, қазақ жырларындағы басты кейіпкерді қаһармандық істерге апаратын қорғансыз қыздың образына мүлдем кереғар сипаттауларды келтіреді: «Өзбек эпосында (Фазил Юлдашевтің нұсқасы) Баршын - «әр иығы 15 қарым» болатын батыр қыз. Қалмақтың батыры Кукамон оны күшпен алмақ болғанда, Баршын оны алқымынан алып, ауаға лақтырды. Оны жерге құлатып, кеудесін тізесімен басқанда қалмақтың мұрны мен аузынан қан шашырады», - деп Гүлбаршынның батырлық тұлғасын сипаттайды (Жирмунский, 1974: 40).

Қорытындылай келе, халық жадында сақталған деректерді хатқа түсіріп, жазып кеткен ортағасырлық авторлардың еңбегі түркілік төл жазба мәдениетінің айғағы екендігіндігіне тағы баса назар аударғымыз келеді. Еуразия кеңістігінде өмір сүрген халықтардың тарихынан, таралуынан және тыныс-тіршілігі мен әдет-ғұрпын жаңаша көзқараста жазуда Абу-л-ғазидің «Шежіре-и-таракиме» шығармасының маңызы жоғары. Оның еңбегіндегі аңыздық деректері Тұран даласында кең тараған түркі тайпаларының негізгі этно-саяси тарихы, мәдениеті, шаруашылығы, әдет-ғұрпы, өмір дағдыларынан мол мағлұмат береді.

Information about the authors:

B. Kumekov – PhD, L.N. Gumilyov Eurasian National University named after. Kazakhstan, Nur-Sultan; E-mail: bkumek@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-2832-6072>;

A. Tashkarayeva – Candidate of Historical Sciences. M.Kh. Dulati Taraz Regional University. Kazakhstan, Taraz. E-mail: assel_muxtarovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1349-1502>.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Дмитриева Л.В. Каталог тюркских рукописей Института востоковедения Российской академии наук. – М.: Вост. лит., 2002. – 616 с.

Абуль-гази-Бохадур-хан. Родословная туркмен/ пер. А. Туманского, – Асхабад: паровая тип. К.М. Федорова, 1897. – 74 с.

Кононов А.Н. Родословная туркмен: сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. – М.; Л.: Издательство АН СССР, 1958. – 285 с.

Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. – Алматы: Алатау, 2012. – Т. 12. – 576 б.

Жиренчин А.М. История казахской книги. – Алма-ата: Қазақстан, 1987. – 144 с.

«Оғыз-наме», «Мұхаббат-наме» / ред.Ә. Дербісәлі, М. Жармұхамедов, Ө. Күмісбаев. – Алматы: Ғылым, 1986. – 208 б.

Юдин В.П. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата: Ғылым, 1992. – 296 с.

Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресі: ұлы дала тарихының қайнар көзі және тұжырымдамасы – Астана: Фолиант, 2015. – 496 б.

Алпысбес М.А. Қазақ шежіресі: тарихнамалық-деректанулық зерттеу: монография. – Астана: «BG-Print» ЖК, 2013. – 380 б.

Кошымов А.О. VIII-XIII ғасырлардағы Оғыздардың түркі халықтарының этногенезінің қалыптасуындағы орны: Философия докторы (PhD) дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация : 6D020300 Тарих. Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. – Алматы: 2019. – 168 б.

Ebulgazi Bahadır Han. Şecere-i Terākime (Türkmenlerin soykütüğü) Ankara: Simurg, Türk dilleri Araştırmaları Dizisi: 3, 1996. – 559 s.

Ebul-gazi Bahadır Han. Türklerin şeceresi. – İstanbul, Ekim 2011.

Abulgazy Bahadır han. Şejere-i Terdkime (Türkmenlerin nesil daragty), - 2014. [//https://www.ertir.com/](https://www.ertir.com/)

Әбілғазы. Түрік шежіресі / құраст. Б.Әбілқасымұлы. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2011. – Т. 12. – 496 б.

Балаға есімді бір жасқа толғанда қоятын қазақ дәстүрі қалай ұмытылды. // ф.ғ.д. А.Әбсадықпен сұхбат./подробнее: <https://tengrinews.kz/story/balaga-esmd-br-jaska-tolganda-koyatyin-kazak-dastur-kalay-370826/>

Артықбаев Ж. Огуз-хан и проблемы древней истории Среднего Прииртышья (Огуз хан, Уыз хан, Огуз-каган).- 2013. [//https://e-history.kz/ru/contents/view/526](https://e-history.kz/ru/contents/view/526).

- Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2006. Т.34: Батырлар жыры. -384 бет.
Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-Наме. // Перевод с персидского, предисловие, комментарии, примечания и указатели Р. М.Шукюровой. Баку «Элм» 1987. – 128 с.
Жирмунский В.М. Следы огузов в низовьях Сыр-дарьи./ Тюркологический сборник Т.І. – Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1951.
Жирмунский В.М. (Тюркский героический эпос. Издательство «Наука» Ленинградское отделение Ленинград. – 1974. – 725 стр.

REFERENCES:

- Dmitriyeva L.V. Katalog tyurkskikh rukopisey Instituta vostokovedeniya RAN [Catalog of Turkic Manuscripts of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences]. – М.: Vost. lit., 2002. – 616 s. [in Russian].
Abul-gazi-Bokhadur-khan. Rodoslovnaya turkmen [Genealogy of the Turkmen]/ per. A. Tuman, – Ashkhabad: parovoy tip. K.M. Fedorova, 1897. – 74 s. [in Russian].
Kononov A.N. Rodoslovnaya turkmen: ocherk Abu-l-Gazi-khana Khivinskogo [Genealogy of the Turkmen: the composition of Abu-l-Ghazi Khan of Khiva]. – М.; L.: Izdatel'stvo AN SSSR, 1958. – 285 s. [in Russian].
Margulan A.Kh. Shygarmalary [Writings]. – Almaty: Alatau, 2012. – Т. 12. – 576 s. [in Kazakh].
Zhirenchin A.M. Istoriya kazakhskoy knigi [History of the Kazakh book]. – Alma-Ata: Kazakhstan, 1987. – 144 s. [in Russian].
«Oguz-name», «Mukhabbat-name» / pod red. Derbisalin, M. Zharmukhamedov, O. Kumisbayev. – Almaty: Nauka, 1986. – 208 s. [in Kazakh].
Yudin V.P. Utemish-Khadzhi. Chingiz-name. – Alma-Ata: Nauka, 1992. – 296 s. [in Russian].
Artykbayev Zh.O. Kazakhskaya letopis': istochnik i kontseptsiya istorii velikoy stepi [Kazakh chronicle: source and concept of the history of the great steppe]. – Astana: Folio, 2015. – 496 s. [in Kazakh].
Alpysbes M.A. Kazakhskaya letopis': istoriograficheskoye issledovaniye: monografiya [Kazakh chronicle: historiographic research: monograph]. – Astana: IP BG-Print, 2013. – 380 s. [in Kazakh].
Koshymova A.O. Rol' oguzov v formirovaniy etnogeneza tyurkskikh narodov v VIII-XIII vekakh [The role of the Oghuz in the formation of the ethnogenesis of the Turkic peoples in the VIII-XIII centuries]. Dissertatsiya na soiskaniye uchenoy stepeni doktora filosofskikh nauk (PhD): 6D020300 Istoriya. - Kazakhskiy natsional'nyy universitet imeni al'-Farabi. – Almaty: 2019. – 168 s. [in Kazakh].
Ebulgazi Bakhadyr Khan. Şecere-i Terākime (Turkmenin soykытығы). – Ankara: Simurg, Seriya issledovaniy turetskikh yazykov: 3, 1996. – 559 str. [in Turkish].
Ebul-gazi Bakhadyr-khan. Genealogiya tyurkov [Turk genealogy]. – Stambul, oktyabr' 2011 g.
Abulgazy Bakhadur khan. Şejere-i Terākime (turkmenskaya genealogiya) // <https://www.ertir.com/>
Abel'gazy. Turetskaya khronika / Sost. B. Abylkasymovich. – Almaty: Izd-vo Taymas, 2011. – Т. 12. – 496 s.
Balaga bir zhaska kelgende at koyi dasturi kalai umytyldy // K.b.n. Interv'yu s A. Absadyk / podrobneye: <https://tengrinews.kz/story/balaga-esmd-br-jaska-tolganda-koyatyin-kazak-dastur-kalay-370826/>
Artykbayev ZH. Oguz-khan i problemy drevney istorii Srednego Priirtysh'ya (Oguz-khan, Uz-khan, Oguz-kagan) // <https://e-history.kz/ru/contents/view/526>.
Babalar sozi: zhuz tomdyk. – Астана: «Foliant», 2006. Т.34: Pesnya bogatyrey. -384 stranitsy.
Fazlulla Rashid ad-Din. Oguz-Name. // Perevod s persidskogo, predisloviye, kommentarii, primechaniya i ukazateli R. M. Shukurova. – Bakinskiy "Vyaz" 1987. – 128 str.
Zhirmunskiy V.M. Sledy oguzov v nizinakh Syrdar'i./Tyurkologicheskiy sbornik TI Izdatel'stvo AN SSSR. – Moskva-Leningrad, 1951.
Zhirmunskiy V.M. (Tyurkskiy geroicheskiy epос. Izd-vo "Nauka" Leningradskoye otdeleniye Leningrada. – 1974. – 725 s.

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_158-167

FTAMP 03.20.00

ОТАРЛАУДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕНДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ НАРРАТИВТЕРІ

И.В. Крупко¹ , **Б.Б. Бұрханов^{2*}**

¹Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы;

²Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және Этнология институты, Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru (Крупко), burkhanov.b@inbox.ru (Бұрханов).

Андатпа. Мақалада қазіргі Қазақстанның академиялық ортасында отарлаудан кейінгі кезең зерттеулерінің тұжырымдамалық оптикасының қолданылуына қысқаша шолу жасалды. Отарлаудан кейінгі кезең саясаты және отарсыздандыру қазақстандық зерттеулерде қалай түсініледі және Қазақстан қоғамының тарихи жадында тек академиялық ортада ғана емес, сонымен қатар, медиа саласында да қалай өзекті бола түседі? Қазақстан қоғамының тарихи жады отарлаудан кейінгі кезеңдегі жад ретінде айтуға бола ма? Бұл тұжырымдамалық шеңбер қазақстандық материалға қаншалықты жарамды? Қазақстан қоғамының тарихи жадында тарихи виктимизация мен дәріптеудің ішкі қажеттілігі мен идеологиялық прагматикасы қандай? Бұл сұрақтарға бір мақала аясында жауап беру қиын, бірақ осы тақырыптың ең көрнекті тарихнамалық мысалдары мен зерттеу бағыттарына шолу жасап, нақты тарихнамалық материалға сүйене отырып, жауап табуға тырысуға болады. Қазақстанның тарихи және басқа да гуманитарлық ғылымдарында "отаршылдық" анықтамаларына қатысты консенсустың болмауына қарамастан, отарлаудан кейінгі кезеңді зерттеудің тұжырымдамалық шеңбері үлкен танымалдылыққа ие болуда. Сондай-ақ, 2010-шы жылдары қазақстандық ғылым мен медиа саласына отарлаудан кейінгі кезеңді зерттеудің кешірек енгізілгеніне қарамастан, Қазақстанның және ХХ ғасырдың 60-шы жылдарындағы қазақ зиялыларының кейбір қайраткерлерінің белсенді қатысуымен КСРО-да осы тұжырымдамалық шеңбер пайда болып, институционалдық іске асырылғанын атап өткен жөн.

Түйін сөздер: отарлаудан кейінгі кезең зерттеулері, Қазақстанның тарихнамасы, гуманитарлық ғылымдар, қоғамдық тарих, отарсыздандыру.

МРНТИ 03.20.00

ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА

И.В. Крупко¹, **Б.Б. Бурханов^{2*}**

¹КазНПУ им. Абая, Казахстан, Алматы;

²Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова, Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru (Крупко), burkhanov.b@inbox.ru (Бурханов).

Аннотация. В статье осуществлен краткий обзор использования концептуальной оптики постколониальных исследований в академической среде современного Казахстана. Как постколониальность и деколонизация понимаются в казахстанских исследованиях и актуализируются в исторической памяти казахстанского общества не только в академической среде, но и в медиасфере? Возможно ли говорить об исторической памяти казахстанского

социума как о памяти, находящейся в состоянии постколониальности? Насколько эта концептуальная рамка применима к казахстанскому материалу? Какова идеологическая прагматика и внутренняя потребность исторической виктимизации и глорификации в исторической памяти казахстанского общества? Ответить на эти вопросы в рамках одной статьи сложно, однако возможно совершить обзор наиболее репрезентативных историографических примеров и исследовательских направлений данной темы и попытаться найти ответы, исходя из конкретного историографического материала. В исторической и других гуманитарных науках Казахстана большую популярность набирает концептуальная рамка постколониальных исследований, несмотря на отсутствие консенсуса по поводу определений «колониального». Также следует отметить, что, несмотря на поздний импорт постколониальных исследований в казахстанскую науку и медиасферу в 2010-е годы, зародилась и обрела институциональное воплощение эта концептуальная рамка в СССР при активном участии Казахстана и некоторых деятелей казахской интеллигенции 60-х годов XX века.

Ключевые слова: постколониальные исследования, историография Казахстана, гуманитарные науки, публичная история, деколонизация.

IRSTI 03.20.00

HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES POSTCOLONIAL STUDIES HISTORICAL MEMORY OF THE KAZAKH SOCIETY

Krupko Igor V.¹, Burkhanov Bimurad B.^{2*}

¹Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty;

²Ch.Ch. Valikhanov Institute History and ethnology, Kazakhstan, Almaty.

*Corresponding author

E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru (Krupko), burkhanov.b@inbox.ru (Burkhanov).

Abstract. The article provides a brief overview of the use of the conceptual optics of post-colonial studies in the academic environment of contemporary Kazakhstan. How are post-coloniality and decolonization understood in Kazakhstani studies and updated in the historical memory of Kazakhstani society, not only in the academic environment, but also in the media sphere? Is it possible to speak of the historical memory of the Kazakh society as a memory in a state of post-coloniality? To what extent is this conceptual framework applicable to Kazakhstani material? What is the ideological pragmatics and internal need for historical victimization and glorification in the historical memory of Kazakhstani society? It is difficult to answer these questions within the framework of one article, but it is possible to review the most representative historiographic examples and research areas of this topic and try to find answers based on specific historiographic material. In the historical science and other humanities of Kazakhstan, the conceptual framework of post-colonial studies is gaining popularity, despite the lack of consensus on the definitions of "colonial". It should also be noted that, despite the late import of post-colonial studies into Kazakhstani science and the media sphere in the 2010s, this conceptual framework was born and institutionalized in the USSR with the active participation of Kazakhstan and some figures of the Kazakh intelligentsia of the 1960s.

Key words: postcolonial studies, historiography of Kazakhstan, humanities, public history, decolonization.

Кіріспе. Мақалада біз академиялық ортада да, public-history (қоғамдық тарих) өлшемінде де және қазіргі заманғы/тәуелсіз Қазақстанның баспасөз ақпараттық құралдарында да отарлаудан кейінгі көріністер мен отарсыздандыру тәжірибесіне (материал талап еткен кезде 1991-2021 жж. хронологиялық шектерден кезең-кезеңімен шыға отырып) қысқаша шолу жасағымыз келеді. Отарлаудан кейінгі саясат және отарсыздандыру қазақстандық зерттеулерде қалай түсініледі және Қазақстан қоғамының тарихи жадында тек академиялық ортада ғана емес, сонымен қатар,

медиа саласында да қалай өзекті бола түседі? Қазақстан қоғамының тарихи жады отарлаудан кейінгі кезеңдегі жад ретінде айтуға бола ма? Бұл тұжырымдамалық шеңбер қазақстандық материалға қаншалықты жарамды? Қазақстан қоғамының тарихи жадында тарихи виктимизация (травматизация) мен дәріптеудің (ұлылық бейнесін жасау) ішкі қажеттілігі мен идеологиялық прагматикасы қандай? Бұл сұрақтарға бір мақала аясында жауап беру қиын, бірақ осы тақырыптың ең көрнекті тарихнамалық мысалдары мен зерттеу бағыттарына шолу жасап, нақты тарихнамалық материалға сүйене отырып, жауап табуға тырысуға болады.

Талқылау. XX-XXI ғасырларда ұлттық мәдениеттердің тарихи субъективтілікке ие болуы - бұл қайтарылған бостандық пен оның шекаралары, осы шекараларды еңсеру, таралмаған тайпалық материядан ұлттардың тууы туралы және өзін шексіз әлемде, жердегі азап пен жасырын ұлылықтың тұтқынында сезінуіне қарай, әлемдік қоғамдастықта назар аудармайтын, бірақ тең дәрежеде болу құқығын бекітетін тарих, тең сұхбаттас. XX-XXI ғасырлардағы антропологиялық контурларды анықтаған отарсыздандыру процесі бұдан кем емес маңызды құбылыстың – халықтың (халықтардың, тайпалардың және этноконфессиялық топтардың) бұрынғы тарихи субъектілік колонияларды бұрынғы гегемондармен тең дәрежеде иемденуінің, (егер қарасаңыз, еуропалық үлгілерге сәйкес жасалған өзінің тарихи баяндауының сызықтылығын міндетті түрде алуды/есте сақтауды/ойлап табуды талап ететін формалық және телеология жағынан кем емес процесстің) бастауын белгіледі. 1988 жылы зерттеуші және теоретик Г. Спивак Батыс зиялыларына өзін Subaltern Studies group деп белгілеген зерттеу тобына классикаға айналған «Can the subaltern speak?» («Бағынышты адам сөйлей ала ма?») деген түбегейлі сұрақ қойды. Спивактың жауабы пессимистік болды: бағынышты сөйлей алмайды, «өз дегеніне жетуге», дауысын өкілдік деңгейіне «көтеруге» мүмкіндігі жоқ. Осыған байланысты, ол үшін және оның атынан әрдайым басқалар сөйлейді (Spivak G.C. 2003: 42-58).

30 жылдан кейін, Бразилиялық антрополог Эдуард Вивейруш де Кастру «Каннибалдық метафизика» атты ғибадат кітабының кіріспесінде, жаңа этиканың отарсыздандырылған әлеміндегі гуманитарлық ғылымдардың белгіленген мәселесін төмендегідей анықтайды: "Өздеріңіз білетіндей, белгілі бір ортада экзотикалық және примитивизм ретінде дүниеге келген антропология тек «басқа», әрқашан батыстың арам пиғылды мүдделері үшін «ұсынылатын», немесе «ойлап шығарылатын», өнегесіз көрініс болуы мүмкін деген тезис танымал. Ешқандай тарих немесе әлеуметтану бұл тезистің өзгелерді дауыс беру құқығы жоқ батыс қиялының өніміне айналдыратын сұмдық патернализмді жасыра алмайды. Бұл субъективті фантазмагорияны басқа отарлық жүйенің объективті өндірісінің диалектикасына шақырумен толықтыру дегеніміз - бұл еуропалық дәстүрге жатпайтын халықтар туралы кез-келген «еуропалық» дискурс сияқты, біздің «басқа идеяларымызды» нақтылауға қызмет етеді, яғни теориялық постколониализмнің бір түрін этноцентризмнің соңғы сатысына айналдырады (біздің белгілеуіміз - авт.).» (Кастру Э.В. де. 2017: 142).

Екі ұстаным да бізге бірдей сенімді болып көрінеді, бірақ соңғы жылдары отарлаудан кейінгі кезең мен отарсыздандыру тезистері, көптеген тұжырымдамалар сияқты (мысалы, «менталитет» немесе «сәйкестік»), ғылыми саладан тыс жерлерде кеңінен танымал, өз пайдаланушыларының ойлау формалары мен идеологиялық прагматикасын ескере отырып, радикалданған және жүйелі түрге өзгертілген. Мысалы, өзін «саяси теоретик» ретінде көрсететін фотосурет маманы Ариэла Аиша Азулай отарсыздандыру жолында, тарихи жарақаттардың этномәдени мұрагерлері емес адамдар үшін бұндай жарақаттарды зерттеуге тыйым салатын қадамға барады. Егер бұған дейін бұрынғы гегемондарға бағыныштылардың негізгі этикалық талабы модернизация аясында тарихи жарақаттың жасырылуына наразылық болса, модернизмнің қараңғы жағын ашуға эпистемологиялық шақыру болса, қазір академиялық білім бұл туралы айтуға этикалық/этникалық құқығы жоқ құрбандардың үнсіздігіне алып келеді. Мәселенің осылай қойылуын Қазақстанда да кездестіруге болады, бұл қазақстандық академиялық және медиа саласындағы әлеуметтік гуманитарлы және тарихи зерттеулердің жалпы басым примордиалистік парадигмасының, сондай-ақ қоғам мен әлеуметтік процестерге биологиялық заңдарды экстраполяциялаудың жеке жағдайы болып табылады. Демек, «тарихи тұқым қуалаушылық»,

«этнос геномы», «ұлттың генетикалық коды» және т. б. сияқты биологиялық метафораларға жүгіну осыдан туындайды.

Бұрынғы «гегемондар» жүргізген зерттеулерді «империалистік танымнан туындаған академиялық өрескелдік» деп жіктей отырып, отаршылдықтан кейінгі кезеңді зерттеуді жақтаушылар ғылыми сарапшылардың өткен туралы объективті білімге деген монополиясына наразылық білдіруде. Аиша Азулай өзінің сұхбатында былай дейді: «Белгілі бір мұрағатта империялық зорлық-зомбылықты «ашқан» бұл тарихшылар өздерінің «білімін» әріптестерімен бөлісуге тырысады, олар академиялық «ашылулар» үшін зорлық-зомбылық құжаттамасына қол жеткізудің осындай артықшылықтарын пайдаланады, бірақ құжаттарда жазылған зорлық-зомбылықты тоқтату үшін емес... зорлық-зомбылықтың кең ауқымды науқанын дәлелдеу үшін құжаттар қажет сияқты». (<https://syg.ma/@andreyploznitskiy/nievozmozhno-diekolonizirovat-muzieinie-diekolonizirovav-mir-intierviu-s-arielloi-aishiei-azulai>).

Осылайша, есте сақтау соғыстары қиял соғыстарына айналады, нәтижесінде имагократияның (Челослав Милош термині ағылшын тілінен шыққан «image» - бейне және грек. «kratos» - бейнелердің күшін білдіру, яғни бұл виртуалды ақпараттық нысандар, әңгімелер, идеологиялық клишелер – әлемнің белгілі бір бейнесін қалыптастыру үшін белгілі бір факторлармен жасалатын және қолданылатын, бірақ олар объективті шындықтың позитивтік бейнелері ретінде орналастырған), түпкілікті тұжырымы тарихи саясат пен жадыда, бірақ әрқашан «қиялдағы қауымдастықтарға» тән (Андерсон бойынша) болады. Сонымен бірге, бұл процесс кең бұқараның тарихи субъективтілікке ие болуының, жалпы сауаттылықтың ақпараттық қоғамдарының пайда болуының және әдіснамалық плюрализмнің үстем болуының, және үлкен нарративтерден кейінгі дәуірдегі перспективалар мен есте сақтау нұсқаларының постмодерндік теңдігінің табиғи салдары болып табылады. Қазақстандық тарихи-антропологиялық мәнмәтінде осындай плюрализм мен тарихи нарративтердің көптігі де сәйкестіктің ең күшті факторына – жүздік және рулық-тайпалық қатынастар жүйесіне, рулық-тайпалық субъективтілік (өзара міндеттеменің бекітілген жүйесі) пен ұлттықты еске алу үстемдігіне байланысты. Үнді-Американдық постколониалдылық теоретик Чаттерджи ұсынған бұрынғы отарланған қоғамдардың өмірін ішкі және сыртқы деп бөлу схемасына сәйкес (Chatterjee 1993: 27-32), рулық-тайпалық сәйкестілік жүйесі сырттан әсер ету және құру үшін қол жетімді емес әлеуметтік-мәдени кеңістіктегі қоғамның ішкі өміріне жатады.

Ал, КСРО-ның отарлау табиғаты туралы пікірталас 30 жылдан астам уақыт бойы жалғасып келеді. 1992 жылы Ресей Ғылым академиясы Шығыстану институтының этносаяси мәселелер секторының меңгерушісі Альгис Празиускас посткеңестік постколониалдылық туралы алғашқы мәтіндердің бірін жариялады. Празиускастың көлемді мақаласы тәуелсіз газетте «ТМД отарлаудан кейінгі кеңестік ретінде» деген атпен жарық көрді. Ол жаңа талдау әдістерін де, тұжырымдамалық инновацияларды да ұсынған жоқ, бірақ КСРО-ны «империялық типтегі құрылым» деп тікелей сипаттады. Автор атап өткендей, империяның ыдырауы «саяси, экономикалық және басқа қатынастардың тұрақсыз жүйесінің, империялық инфрақұрылымның қалдықтарының... және «социалистік» мұраның сақталуымен» қатар жүрді (Празиускас А. 1992).

Материалдар мен әдістер. Әлемдік мәнмәтінмен салыстырғанда өңірлік және ұлттық тарихнамада отарлаудан кейінгі кезеңнің басым нарративтері мақала материалдарына айналды.

Зерттеу әдістерін анықтай отырып, біз Орталық Азия тарихының белгілі зерттеушісі А.В. Ремневтің «постколониалдылық» дегеніміз «бұрынғы (тіпті оның бар екенін мойындау тұрғысынан проблемалық) отаршылдық маңызды жұмылдыру функциясын орындайтын қазіргі заманғы интерпретацияның ерекше тәсілі» деп берген анықтамасымен келісеміз. (Ремнев А. 2011: 169-205), сондай-ақ Орталық Азия бойынша бірқатар мамандар да осы зерттеу оптикасын қолданады. КСРО-ның отарлық табиғатын тану немесе теріске шығару туралы полемика біздің мақаламыздың аясына кірмейтініне қарамастан, бұл тақырып посткеңестік кеңістіктегі, оның ішінде қазақстандық тарихнамадағы ең бір екіұшты және ауыр тақырыптардың бірі болып табылатынын атап өткен жөн, алайда, оны қазақстандық тарихнамада қиындатпай және сәл тұжырымдай отырып, көбінесе, кеңестік және отаршылдық арасын теңестіреді. (Койгельдиев М.К. 2009).

Нәтижелері. Отарсыздандыру жобасы және оның әртүрлі әлеуметтік-мәдени және саяси ортадағы басқаша түсінілуі туралы айта отырып, қазақстандық контекстте бұл жоба жаңа емес екендігін және ХХІ ғасырда мұнда әкелінбегенін атап өткен жөн. Қазақстанның шығармашылық интеллигенциясының едәуір бөлігі 1960-1980-ші жылдары Азия мен Африка елдерінің ынтымақтастық жөніндегі кеңес комитеті іс-шараларының әсерін бастан кешірді, оның орынбасарлары ұзақ уақыт бойы (1950-ші жылдардың аяғынан 1980-ші жылдардың соңына дейін) қазақстандық жазушылар Әнуар Әлімжанов пен Олжас Сүлейменов болды. Белгілі болғандай, комитет қызметі аясында, 1956 жылдан бері отарсыздандыру күн тәртібін қалыптастыра, жинақтай және бағыттай отырып, Азия мен Африканың отарсыздандырған елдерінің ұлт-азаттық қозғалыстарына қаржылық және идеологиялық қолдау жүзеге асырылды. Іс-шаралар қатарында Азия және Африка елдері жазушыларының ауқымды конференциялары өткізілді (5-ші конференция 1973 жылы ҚазКСР астанасы Алматыда өтті). Мұрат Әуезовтің, Тимур Сүлейменовтің және басқалардың естеліктеріне қарағанда, бұл конференцияларда айтылған баяндамалар осы тәжірибені қабылдап, жасырын жинақтаған ұлттық интеллигенцияның этникалық жұмылдырылуы мен азат болуына айтарлықтай идеялық әсер етті. Сондай-ақ, Ташкентте (1979 ж.) өткен Азия және Африка елдері жазушыларының 7-ші конференциясында және бұдан бұрынғы кездесулерінде Олжас Сүлейменов Комитет төрағасының орынбасары лауазымында осы екі континент елдеріне көптеген сапарларды қамтыған, он жылдық кезеңін қорытындылаған баяндама жасады. Олжас Сүлейменов өз баяндамасында отарсыздандырылған елдер мен бұрынғы отарлық державалардың идеологиялық өзара іс-қимылдың әмбебап тетігін қалыптастыруға арналған жалпы этнос формуласын жариялады: отарлық тәуелділік ғасырларынан – тәуелсіздік кезеңі арқылы – саналы өзара тәуелділік дәуіріне дейін (Сүлейменов О.О. 2022)

Кейіннен бұл формула 1991 жылдан кейін, осындай нарратив Қазақстанға да қатысты болғаннан кейін, әртүрлі қоғамдық-саяси аянда бірнеше рет айтылды. Мысалы, Еуразия халықтары Бас Ассамблеясының жұмысы үшін, немесе, 2021 жылы Еуразия мәдениеттерін «Саналы өзара тәуелділік дәуіріне» жақындату жөніндегі ІV жаһандық консультациялар үшін негіз болып жарияланды. («Бильгамеш» (Мәдениеттану және әлеуметтік зерттеулер Халықаралық альманахы). 2021).

Отарсыздандыру жобасы мен отарлаудан кейінгі кезең зерттеулері көбінесе әртүрлі көздерден алынғанын, әртүрлі идеологиялық хабарламалар мен саяси прагматиктердің диалогы мен диалектикасын жүзеге асыратын әртүрлі факторлардың әсерінен туындағанын көруге болады. Евгений Штайнердің айтуынша, Эдвард Саидтің «Ориентализм» (1978) атты бағдарламалық жұмысында да кеңестік отарсыздандыру жобасының ықпалын мысырлық тарихшы Анвар Абдель Маликтің зерттеулеріне сілтеме жасау арқылы байқауға болады (1963 жылы «Ориентализм дағдарысы» мақаласында (Anouar Abdel-Malek, 1963), ол отаршылдықтан кейінгі зерттеулердің негізгі тезисін Батыстың Шығыс туралы шығарған білімдерін сипаттаған, отаршылдықтың эпистемологиялық құралы ғана болды деп көрсеткен, 50-60 жылдары КСРО-да білім алған, араб ғалымдарының арасында жұмыс істеген марксист-тарихшы. Евгений Штайнер атап өткендей, ол өз еңбегінде, ең алғашқы сілтемені Ұлы Кеңес Энциклопедиясының «Шығыстану» бөліміндегі «Ориенталистика» мақаласына жасайды, 1951 ж., 9 том, 193-202 беттер. Осылайша, Азия мен Африка елдерін отарсыздандыруды қолдау жөніндегі кеңестік жоба аясында 1991 жылдан кейін қазақстандық қоғамның тарихи жадының маңызды тұжырымдамалық шеңберіне айналған идеология құрылды.

Тағы бір қызық мысал, 1970-1972 жылдары Қазақ КСР Ғылым Академиясының Философия және Құқық Институтының Әл-Фарабидің 1100 жылдығына орай (1970 ж.) ойшылдың шығармаларын орыс тілінде басып шығаруы. Бұл эпизодты, көрнекті әлемдік фигураларды КСРО ұлттық мәдениеттерімен демаркациялау процесінде, (әл-Фараби бейнесі Қазақстанның мәдени мұрасының маңызды бөлігіне айналған кезде) маңызды қадам ретінде қарастыруға болады, ал тарихи жадыда әл-Фарабидің өзара субъективтілігі ретінде - ұлттық тұлғаны әлемдік тарихтың планеталық контекстіне енгізу болып табылады. Алғы сөзде құрастырушылар Саидтің тезистеріне 8 жылға болжам жасайды, сонымен бірге болашақ зерттеушілерді басқа экстремалды жағдайға түсуден сақтандырады: «Философия тарихы картасында «ақ дақтарды» толтыру — марксистік

философия тарихшыларының және әлеуметтік ойдың өзекті міндеті. Бірақ бұл міндетті жүзеге асыру жолында «еуроцентристік» және «азицентристік» мағыналардың әртүрлі стереотиптерінен құралған «үйінділер» бар. Егер біз бірінші типтегі наным-сенімдер туралы айтатын болсақ, онда олар батыс еуропа мәдениетімен байланысты белгілі бір адамдар жиынтығын әлемдік тарихи тұлғалардың құрамына қосу дәстүрімен байланысты. Мәні бойынша біріншіні жаңаша қайталау болып табылатын екінші тараптың алдын ала болжамды көзқарастары біржақты ғана емес, сонымен бірге, мәні бойынша қате, өйткені олар шығыс мәдениетін батыс мәдениетінен бөліп тастайды, біріншісін абсолютті, экзотикалық, тіпті анық мистикалық түпнұсқаға айналдырады. Екі көзқарас та халықтардың «мәңгілік» қасиеттеріне жүгінеді.» (Аль-Фараби 1972: 59)

«КСРО отарлық империя болды ма?» атты жұмысында Орталық Азия тарихы жөніндегі жетекші маман Сергей Абашиң екі жақтың көптеген дәлелдерінің бар екенін, сондай-ақ кеңестік жүйеде қазіргі заманғы ғылым отарлаушы ретінде жіктейтін кейбір басқару элементтерінің болуына қарамастан, оларға бүкіл кеңестік жобаның сәйкес келмейтіндігін мойындай отырып, осы проблеманың «жақтаушылары» мен «қарсы жақтары» барлығын салыстырады. Және ол: «КСРО-ның ыдырауы күтпеген жерден жаңа жағдай туғызды. Кеңес қоғамын отарлық деп сипаттауға болмағанымен, ол ыдырағаннан кейін отаршылдық қатынастардың айқын белгілері сақталып, барынша айқын көрінді..» – деп қорытындылады. (<https://eusp.org/events/moskva-by-li-sssrg-kolonialnoj-imperiej>). Қалай болғанда да, бұл мақалада бізді бұл талқылау емес, гносеологиялық постколониализм және теориялық-концептуалды құбылыс ретінде қазақстандық қоғамның тарихи жадын отарсыздандыру әрекеттері қызықтырады.

Постколониалдылық пен отаршылдықтың ең танымал және оқылатын зерттеушілерінің бірі, әсіресе Қазақстанның шығармашылық интеллигенциясының жас өкілдері арасында танымал Мадина Тлостанова (қазіргі уақытта Линчепинг университетінің (Швеция) гендерлік зерттеулер бөлімінің постколониалдық феминизм профессоры) болып табылады. Өзін «репрессивті ресейлік академиялық жүйенің ішінде жиырма жылға жуық уақытты өткізген миноритарлық трикстер» деп атап, зерттеуші: «оны әрдайым іштен инфильтрациялап, әлсіретіп, шайқатуға мүмкіндік болады» деп айта отырып: «Модернизм/отаршылдықтың батыс либералды және социалистік нұсқаларындағы негізгі құралдары - векторлық уақыт пен прогрессивті телеология — білім мен субъективтілікті абсурдты түрде ұтымды басқару; технологиялық дамуды құдайландыру; болашаққа табыну және теріс танбаланған дәстүрден бас тарту, әсіресе, егер бұл кеңестік жағынан алыс өткен кезең болса, экзотизм мен анахронизмге тұрақты түрде түсіп отыру.» - деп жазды. (https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21972/)

Сондай-ақ, Мадина Тлостанова отарсыздандыру туралы ой метанарративті деконструкциялау дәстүрін идеологиялық бәсекелестерді құлату арқылы өзі метанаррацияға айналу үшін емес, «кез-келген дискурстың қосымша сипатына назар аудару» және «модернизм/отаршылдық аясында берілген білім мен болмыстың әртүрлі жүйелері» арасында тең диалог құру үшін жалғастыратынын атап өтеді. Осылайша, отарсыздандыру туралы ойдың мақсаттарының бірі, сонымен бірге, Мадина Тлостанованың ғылыми еңбектерінде берілгендей, дәстүрліден қазіргі заманға, варварлықтан өркениетке, ұжымнан жеке адамға, Шығыстан Батысқа, этика мен эпистемологиядағы батыстық үстемдікті заңдастыратын иллюзиялық дамудың эпистемологиялық сызығына салынған білімнің тәртіптік ретін қайта қарау болып табылады (Сол жерде).

Шынында да, Вивейруш де Каструдың (және бұрын Леви-Стросстың) көп қырлы зерттеулері ұтымдылық пен логоцентризмнен тыс өмір сүретін онтологиялардың эквиваленттілігін және автохтонды, ЮНЕСКО-ның пікірінше, білім жүйелері осы қауымдастықтарда біз үшін жол ережелері мен көбейту кестесінен де маңызды рөл атқаратын дүниелерді жаңғыртады. Адамзат мәдениетіндегі мифопоэтика осы сөздің тікелей аудармасы бола отырып, әлемді құрумен синоним болып табылады (ежелгі грек. $\mu\theta\theta\omicron\varsigma$ – адамдардың әлем туралы ойларын жеткізетін баяндау). Әлем мен миф – адам үшін бірдей болмыс қызметін атқаратын түбірі бір сөздер мен құбылыстар деп айтуға болады.

Қазақтың отарлаудан кейінгі кезеңін зерттеуші, тек эпистемологияда ғана емес, сонымен қатар іс жүзінде бәйгеге арналған жылқыларды өсірумен айналысатын Әлима Бисенова (Назарбаев Университетінің Әлеуметтану және антропология кафедрасының антропология доценті) дұрыс атап өтеді: «Қазақстан жағдайында біз отаршылдыққа қарсы хабардың болуына қарамастан, Фанонның өткен кезеңді «отаршылдық бұрмалау» және «отаршылдыққа дейінгі тарихтың девальвациясы» деп атаған оқиғалардан құтқару үшін академиялық ұлтшылдықтың өзі бұрынғы метрополияның гегемондық дискурсының тұтқыны болғанын көріп отырмыз. Бұл әлемнің отарлық бейнесінің психикалық картасын жасау кезінде бағынышты позицияға наразылық білдірген жағдайда пайда болады...» (Бисенова А., Медеуова К. 2016: 207-255). Осы тұжырыммен келісе отырып, біз оны толықтырамыз: КСРО-ның ықпалы мен мұрасының бір көрінісі ретінде - бұрынғы қол астындағылардың тарихи жадындағы этноұлттық нарративтердің айна гибриділігі деп санауға болады, атап айтқанда: кеңестік/отаршылдық мұрамен күресте империялық/кеңестік тарихнаманың формалары мен стильдерін қолдану.

2016 жылы жарияланған «Метрополияның қысымы және академиялық практиканың тыныш ұлтшылдығы» мақаласында Алима Бисенова өзінің «мәдени сыншы ғана емес, палестиналық» екенін түсінген Эдвард Саидті мысал ретінде келтіріп, айқын академиялық бейтараптық пен объективтілікті жеке тұлғалық саясатпен біріктіруге шақырады. Зерттеуші, сонымен қатар, жергілікті дәстүрдің көп дереккөзділігіне және «ұлттық тарих пен мәдениетке бір кездері мегаполистен алған эссенциалистік көзқарастан» бас тарту қажеттілігіне назар аударады. Оның пікірінше, отарлық логостың тұтқынында қалған қазақстандық ғалымдарға жасауы қажет эпистемологиялық қадам - бұл тарихи зерттеулерде оның эвристикалық әлеуетін жандандыру үшін рулық-тайпалық субъективтілік пен білімнің автохтондық жүйесінің мәртебесіне құқықтың трайбализмін қайтару. Осындай тарихи жаңғырудың мысалы ретінде ол Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» романын жазудағы рөлі туралы жазады. Оның пікірінше, бұл тұрғыда оның жазушылық заңдылығының негізгі факторы рулық-тайпалық фактор болған, өйткені Мұхтар Әуезов «екі рудың да жинақтаған тарихи тәжірибесі мен мәдени капиталының арқасында (Абайдың «Тобықты» руы мен Әуезовтың «Қожа» руы) ол және оның қоршаған ортасы туралы рулық тиесілік құқығы бойынша жазуға құқылы, Абайдың заңды мұрагері ретінде қабылданған...» (Сол жерде). Алима Бисенованың айтуынша, тарихи жадыны отарсыздандыру осындай ақпарат көздерін пайдалану мен оларды маңызды тарихи факторлар ретінде есепке алуды қамтуы керек.

Қазақстандық тарихнамада бұл қадам ешбір революциялық емес екенін атап өткен жөн. Сонау 1999 ж. қазақтардың көшпелі мәдениетін зерттеуші және көрнекті тарихшы Нұрболат Масанов «Қазақтың зияткерлік және саяси элитасы: рулық қауымға тиесілігі және ұлт ішіндегі бәсекелестік» атты мақаласында ХХ ғасырдағы Қазақстанның саяси оқиғаларындағы ру-тайпалық фактордың рөлін жан-жақты талдап, қарама-қарсы идеологиялық позицияларда болып, қазіргі урбанизация мен ауылдандыру жағдайындағы трайбализмнің деструктивті әлеуетін көрсетті (Масанов Н.Ә. 1999: 46-61).

Тарихи жадыны виктимизациялауды зерттеу ХХ ғасырдағы Қазақстан ұлттық интеллигенциясының тарихи субъективтілікке ие болу процесін, сондай-ақ, сол кездегі формасы жағынан социалистік болғанымен, мазмұны жағынан әрқашан конформистік бола бермейтін этносты менгеру процесін көруге мүмкіндік береді. Мұнда, кеңестік мәдени генезистің басқа салаларындағы сияқты, ұлттық саясат құрған этностар иерархиясы 1991 жылы оның ыдырауына әкелген шарттарды белгіледі: кіші және үлкен ағайындар (республикалар/халықтар) иерархиясы әу бастан кереғар түрде осындай иерархиямен шектелген тарихи субъективтіліктің кенеюіне, қысқаруына және қалпына келтірілуіне мүмкіндік берді. «Халықтар түрмесінен», «бай-феодалдардың езгісінен», «патриархалдық артта қалушылықтан» және т. б. босату жобасынан жаңадан құрылған ұлттардың шынайы басталуы мен болмысын жариялаған кеңес тарихының нысаны мен жаңа хронологиясы ұлттық интеллигенцияның (көбінесе шығармашылық) табиғи қанағаттанбаушылығын және 1991 жылдан кейінгі дәуірде қазақстандық қоғамның тарихи жадын мифологизациялау, дәріптеу және виктимизациялау процестерінің бастауы болған ұлттық мәдениеттің жартылай нақты емес, тым болмағанда жартылай ұмытылған бастауларын идеализациялай отырып, неғұрлым ежелгі этникалық тамырларды табуға ұмтылысын тудырды.

Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» (1942-1959 жж.), Ілияс Есенберлиннің «Көшпенділер» (1968 ж.) және Олжас Сүлейменовтің "Аз и Я" (1975 ж.) сияқты қазақстандық қоғамның тарихи жадындағы нарративтерді қалыптастыруға бағытталған іргелі кітаптар – әлемдік тарихи логоста дауыс алуға саналы түрде жасалған талпыныстар (біз оларды хронологиялық тәртіпте және олардың тарихи субъективтілігінің өсуіне қарай және кеңестік стильдегі ұлттық мәдениеттің берілген формаларына қарсылықтың күшею деңгейіне қарай орналастырдық). Табысты және бас айналдыратын шығармашылық мансапқа қарамастан, әдебиет саласындағы Мемлекеттік және Лениндік сыйлықтардың лауреаттары аталып өткен авторлар, сондай-ақ олардың кеңестік режимге идеологиялық адалдығы (бұл жерде жүйемен қақтығыстың жеке эпизодтарын, өте маңызды болса да, қалдыра түрсақ), олардың барлығы ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы ашаршылық пен қуғын-сүргіннен, қалай болғанда да, зардап шеккендер болды (Әуезов қуғын-сүргін нәтижесінде достары мен пікірлестерінің көпшілігінен айырылды, Есенберлин 1920 жылдардағы ашаршылықтан кейін жетім қалды, ал Сүлейменов туылғаннан 4 күн өткен соң ГУЛАГ жүйесінде әкесінен айырылды). Сонымен қатар, Алексей Юрчак «Соңғы кеңес ұрпағы» атты кітабында көрсеткендей, «дамыған социализм» идеологиясы сенімді түрде салт-дәстүрге айналып, күнделікті тәртіпке келтірілгені соншалық, формасы мазмұнынан гөрі маңыздырақ болды, бұл көбінесе сезімтал цензорлардың назарынан тыс қалды (ерекшелік – «Аз и Я», Л.А. Брежневтің: «Онда ешқандай ұлтшылдық жоқ» деген пікірінің арқасында ғана оны жоймаған, КОКП Орталық Комитетінің «сұр кардиналы» Михаил Суловтың алаңдаушылығына ұзақ уақыт бойы себеп болды. 1920 жылдары КСРО-да басталған этникалық инженерия процесінің жалғасуы мен нәтижелері туралы ұмытпаған дұрыс – оң дискриминация империясы бұл жобаны сәтті жүзеге асырды.

«Символдық өткен кезең. Орта Азияда ата-бабалар үшін күрес» атты мақаласында тарихшы Виктор Шнирельман қазақ тарихнамасындағы (алдымен кеңестік дәуірде, кейін тәуелсіздік дәуірінде) ұлттық тарихтың құрылысын талдап, миф жасаудың негізгі факторын кәсіби емес адамдардың ғылымға басып кіруі емес, жаңадан пайда болған ұлттар үшін олардың символдық мұрасы мен тарихи сабақтастығын легитимдейтін ұлттық құрылыс жобасы деп есептейді (Шнирельман В.А. 2009: 70-86). Сергей Ушакин 2021 жылы бұл құбылысты посткеңестік отарлаудан кейінгі кезеңнің ерекшелігі ретінде сипаттайды: «Мұндай «қадір-қасиет археологиясы» - бұл империя құрамындағы өмір тәжірибесін тікелей талдаудан және зерттеуден өткенге саналы (санадан тыс) түрде әрекет ету. Бұл ойдан шығарылған және отаршылдыққа дейінгі өткен кезеңнің көбінесе квази-империялық болып шығуы, тек кеңестік «білімнің» тарихи күрделілігін тағы бір рет көрсетеді, онда «(пост)империялық кезең» көбінесе «отаршылдықтан кейінгі кезеңнен» айырмашылығы жоқ және керісінше.» (Ушакин С. 2021: 401).

Бұл процесті қазіргі қазақстандық материал бойынша іргелі зерттеу 2007 жылы шыққан Ж.Б. Әбілхожин, Н.Е. Масанов және И.В. Ерофееваның «Қазақстанның қазіргі тарихнамасындағы ғылыми білім және миф жасау» кітабы болып табылады. Авторлар өздерінің теориялық-концептуалды құралдарында біріге отырып, әртүрлі дәрежеде тарихи миф шығару феноменінің генезисін егжей-тегжейлі талдайды. Атап айтқанда, Ж.Б. Абылхожин ол келесі себептерден туындайтынын көрсетеді: тарихи мифологияны жасаушылар мен пайдаланушылар (қазіргі уақытта – Қазақстан қалаларын ауылдануының нәтижесінде де, ғалымдар модификацияланған архаика ретінде қарастырған кеңестік мәдениетте де) тоталитарлық ойлау кешендерімен, посткеңестік семантикалық жаракатпен және элиталардың тарихи заңдылыққа ие болу әрекеттерімен ауырлатылған "аграрлық-дәстүрлі сананың" тасымалдаушылары болып табылады (Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. 2007).

Қорытынды. Сонымен, келесі тұжырымға келуге болады:

Зерттеу нәтижелеріне қарағанда, «отаршылдық – отаршылдыққа қарсы», «тоталитаризм – тәуелсіздік», «ұлттық – планетарлық» т.б. бинарлы қарама-қайшылықтар аясында қазақстан қоғамының тарихи жадының отарлаудан кейінгі кезеңді зерттеулері мен отарсыздандыруы туралы айту мүмкін емес сияқты. Бұл процестердің әртүрлі факторлары мен зерттеушілері бір-бірімен үнемі диалогта болатын, немесе, олардың мінез-құлқының монологиялық стратегиялары мен мемориалдық мәдениетін өндіруді сақтайтын герметикалық, ошақтық ортада өмір сүретін

өртүрлі топтар мен қауымдастықтардың идеялары мен іс-әрекеттерінің, тілектері мен міндеттемелерінің, ұмтылыстары мен қарама-қайшылықтарының күрделі жүйесіне байланысты. Элиталар мен бұқара халық өзара тәуелділіктің көп қабатты кеңістігінде де бар, кейде бірге, кейде өртүрлі бағыттағы тарихи жад саясатын дамытады.

Қазақстанның тарихи және басқа да гуманитарлық ғылымдарында «отаршылдық» анықтамаларына қатысты консенсустың болмауына қарамастан, отарлаудан кейінгі кезенді зерттеулердің тұжырымдамалық шеңбері үлкен танымалдылыққа ие болуда. Сондай-ақ, 2010-шы жылдары қазақстандық ғылым мен медиа саласына отарлаудан кейінгі кезенді зерттеулердің кешірек енгізілгеніне қарамастан, Қазақстанның және ХХ ғасырдың 60-шы жылдарындағы қазақ зиялыларының кейбір қайраткерлерінің белсенді қатысуымен КСРО-да осы тұжырымдамалық шеңбер пайда болып, институционалдық іске асырылғанын атап өткен жөн.

Тарихи жады кеңестік мемлекет құру процесінде жасалған ұлттық баяндаудың формалары, поэтикасы мен логикасы мұрагерлік формалар мен стильдерге айтарлықтай тәуелді болатын жағдайда. Алайда, көбінесе бұл формалар жаңа «отарсыздандырылған» мазмұнмен толтырылады. Ұлттық нарративте белгілі бір әлеуметтік зұлымдықтың себептерін отаршылдық дәуірдің жасалуына, немесе, туындауына жатқызатын отаршылдық анықтама қабылдау жиі кездеседі.

1991 жылдан кейінгі қазақстандық қоғамның тарихи нарративтерінің екі басым сипаты мен бағыты: ұлттық құрылыстың табиғи нарративті стратегиясы болып табылатын дәріптеу және виктимизация (мемлекет, саяси және интеллектуалды элита басқаратын, және де «төменнен» шығарылатын, яғни folk-history қалың бұқарадан шығатын). Осының негізінде, сондай-ақ Қазақстан қоғамының тарихи жадында, бұрын сипатталған басқа да факторлардың негізінде, бірнеше ондаған жылдар бойы тарихи миф жасау процесі жүріп жатыр, бұл өз кезегінде, транзиттік кезеңдерде, белсенді ұлттық құрылыс, гегемоннан бөліну кезеңінде сөзсіз орын алады. Сондай-ақ жаңа миф шығаруға, жою мәдениетіне, виктимизацияға, дәріптеуге және жалпы адамзаттық этностық пен заңдылықтың жаңа формулаларын қалыптастыруға бағытталған жаһандық үрдісті ескеру қажет.

Мақала «Қазақстан қоғамының тарихи жадының үрдістері мен трансформациялары (1992-2020 жж.)» жобасы аясында дайындалды. (ЖТН: AP09259759).

Information about the authors:

Krupko I.V. – Abai Kazakh National Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan; E-mail: tengri95hismatulin@mail.ru;

Burkhanov B.B. – Ch.Ch. Valikhanov Institute History and ethnology, Almaty, Kazakhstan. E-mail: burkhanov.b@inbox.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Spivak G.C. Can the subaltern speak? // Die Philosophin. – 2003. – Т. 14. – №. 27. – 42-58.

Кастру Э.В. де. Каннибальские метафизики // Рубежи постструктурной антропологии. – 2017. – №. 2017 (2009). – С.142.

<https://syg.ma/@andreyplotnitskiy/nievozmozno-diekolonizirovat-muziei-nie-diekolonizirovav-mir-intierviu-s-arielloi-aishiei-azulai>

Chatterjee P. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. – 1993. – P. 27-32.

Празаускас А. СНГ как постколониальное пространство // Независимая газета. 1992.

Ремнев А. Колониальность, постколониальность и «историческая политика» в современном Казахстане // Ab imperio. – 2011. – Т.2011. – №. 1. – С. 169-205.

Койгельдиев М.К. Сталинизм и репрессии в Казахстане 1920-1940-х гг. // Алматы: Искандер. – 2009.

Сулейменов О.О. Формула Пути: «От веков Зависимости, через период Независимости к эпохе Взаимозависимости» // Новая газета. 20 февраля 2022.

«Бильгамеш» (Мәдениеттану және әлеуметтік зерттеулер Халықаралық альманахы). №6 Шығарылым. Саналы өзара тәуелділік дәуіріне аяқ басу. – Алматы, 2021.

Anouar Abdel-Malek, "l'orientalisme en crise", Diogine 44 – 1963.

Аль-Фараби Философские трактаты. – Алма-Ата: 1972.

<https://eusp.org/events/moskva-by-li-sssr-kolonialnoj-imperiej>.

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21972

./

Бисенова А., Медеуова К. Давление метрополий и тихий национализм академических практик //Ab Imperio. – 2016. – Т. 2016. – №. 4. – С. 207-255.

Масанов Н.Э. Казахская политическая и интеллектуальная элита: клановая принадлежность и внутриэтническое соперничество //Вестник Евразии. – 1999. – №. 1. – С. 46-61.

Шнирельман В.А. Символическое прошлое (Борьба за предков в Центральной Азии) //Неприкосновенный запас. Дебаты о политике и культуре. – 2009. – №. 4. – С. 70-86.

Ушакин С. Колониальный омут и его последствия: о публичных историях постколониального социализма / Всё в прошлом: Теория и практика публичной истории / Под ред. А. Завадского, В. Дубиной. – Москва. – 2021. – с. 401.

Масанов Н.Э., Абылхожин Ж.Б., Ерофеева И.В. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана. – Алматы. – 2007.

REFERENCES:

Spivak G.C. Can the subaltern speak? // Die Philosophin. – 2003. – Т. 14. – №. 27. – 42-58. (in English).

Kastru E.V. de. Kannibal'skie metafiziki // Rubezhi poststruktornoj antropologii. – 2017. – №. 2017 (2009). – S.142. (in Russian).

<https://syg.ma/@andreyplotnitskiy/nievozmozhno-diekolonizirovat-muziei-nie-diekolonizirovav-mir-intierviu-s-arielloi-aishiei-azulai>.

Chatterjee P. The Nation and Its Fragments: Colonial and Postcolonial Histories. – 1993. – P. 27-32. (in English).

Prazauskas A. SNG kak postkolonial'noe prostranstvo // Nezavisimaya gazeta. 1992. (in Russian).

Remnev A. Kolonial'nost', postkolonial'nost' i «istoricheskaya politika» v sovremennom Kazahstane // Ab imperio. – 2011. – Т.2011. – №. 1. – S. 169-205. (in Russian).

Kojgel'diev M.K. Stalinizm i repressii v Kazahstane 1920-1940-h gg. //Almaty: Iskander. – 2009. (in Russian).

Sulejmenov O.O. Formula Puti: «Ot vekov Zavisimosti, cherez period Nezavisimosti k epohe Vzaimozavisimosti» // Novaya gazeta. 20 fevralya 2022. (in Russian).

«Bilgamesh» (Madeniettanu jane aleumettik zertteuler Halykaralyk almanahy). №6 Shygarylým. Sanaly ozara taueldilik dauirine aiaq basu. – Almaty, – 2021.

Anouar Abdel-Malek, "l'orientalisme en crise", Diogine 44 – 1963 (in French).

Al'-Farabi Filosofskie traktaty. – Alma-Ata: 1972. (in Russian).

<https://eusp.org/events/moskva-by-li-sssr-kolonialnoj-imperiej>.

https://www.nlobooks.ru/magazines/novoe_literaturnoe_obozrenie/161_nlo_1_2020/article/21972

./

Bisenova A., Medeuova K. Davlenie metropolij i tihij nacionalizm akademicheskikh praktik //Ab Imperio. – 2016. – Т. 2016. – №. 4. – С. 207-255. (in Russian).

Masanov N.E. Kazahskaya politicheskaya i intellektual'naya elita: klanovaya prinadlezhnost' i vnutrietnicheskoe sopernichestvo //Vestnik Evrazii. – 1999. – №. 1. – S. 46-61. (in Russian).

SHnirel'man V.A. Simvolicheskoe proshloe (Bor'ba za predkov v Central'noj Azii) //Neprikosnovennyj zasop. Debaty o politike i kul'ture. – 2009. – №. 4. – S. 70-86. (in Russian).

Ushakin S. Kolonial'nyj omlet i ego posledstviya: o publicnyh istoriyah postkolonij socializma / Vsyo v proshlom: Teoriya i praktika publichnoj istorii / Pod red. A. Zavadsogo, V. Dubinoj. – Moskva. – 2021. – s. 401. (in Russian).

Masanov N.E., Abylhozhin ZH.B., Erofeeva I.V. Nauchnoe znanie i mifotvorchestvo v sovremennoj istoriografii Kazahstana. – Almaty. – 2007. (in Russian).

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_168-176

МРНТИ 16.21.37

ОБ ОТЦАХ – ОСНОВАТЕЛЯХ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

З.К. Курманов *

Дипломатическая академия Министерства иностранных дел Кыргызской Республики
им. К. Дикамбаева. Кыргызстан, Бишкек.

*Корреспондирующий автор
E-mail: bethovenzk@mail.ru (Курманов)

Аннотация. В статье анализируется институт отцов-основателей, уходящий корнями в глубокую историческую седину. Это тематика, как часть история государственности, очень актуальна для всех государств, как новоиспеченных и молодых, так и древних, ибо она наполнена живыми портретами и биографиями десятков и сотен тысяч людей – политических, государственных и общественных деятелей, национально-освободительного движения, революционеров, военных, ученых, писателей, журналистов, юристов, которые стояли у истоков, развивали государственность на разных ключевых этапах и тем самым вносили посильную лепту в развитие мировой истории. Эти личности являются национальным достоянием, предметом глубокого почитания и неиссякаемого энтузиазма для будущего нации и народа. С возрождением кыргызской национальной государственности сейчас заново переосмысливаются страницы прошлой истории и расставляются по местам истинные и ложные национальные герои. Многие имена мы до сих пор, к нашему сожалению, еще не знаем, их предстоит открыть, а также заново перечитать.

Ключевые слова. Отцы-основатели, независимость, декларация, конгресс, Ахмет Байтурсунов, Ишеналы Арабаев, Абдыкерим Сыдыков, Клисфен, Ататюрк, Гамильтон, Перикл, Сократ, Алаш.

GTAMP 16.21.37

ҚЫРҒЫЗ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ НЕГІЗГІ САЛУШЫ ӘКЕЛЕРІ ТУРАЛЫ

З.К. Құрманов

Қырғызстан Республикасының К. Дикамбаев атындағы Сыртқы істер министрлігі
Дипломатиялық академиясы. Қырғызстан, Бішкек.

*Автор корреспондент
E-mail: bethovenzk@mail.ru (Құрманов)

Андатпа. Мақалада іргетасын қалаушы аталар институты, тамыры терең тарихи бозғылт шашымен талданады. Бұл тақырып мемлекеттілік тарихының бір бөлігі ретінде жаңадан соғылған, жас және ежелгі мемлекеттер үшін өте өзекті, өйткені ол ондаған және жүздеген мың адамдардың – саяси, мемлекеттік және қоғамдық өмірбаяндары мен өмірбаяндарына толы. қайраткерлері, ұлт-азаттық қозғалысының қайраткерлері, қайраткерлері, әскери қайраткерлері, ғалымдар, жазушылар, журналистер, заңгерлер мемлекеттіліктің әр түрлі шешуші кезеңдерінде дамып, сол арқылы дүниежүзілік тарихтың дамуына лайықты үлес қосқан. Бұл тұлғалар – ел қазынасы, ұлт пен халықтың болашағына деген терең тағзым мен сарқылмас ынта-жігердің нысаны. Қырғыз ұлттық мемлекеттілігінің жаңғыруымен өткен тарихтың беттері жанаша ойланып, олардың орнына шын және жалған халық қаһармандары қойылуда. Көптеген атаулар, өкінішке орай, біз әлі білмейміз, оларды ашуға, сондай-ақ қайта оқуға тура келеді.

Түйін сөздер. Негізін қалаушылар, тәуелсіздік, декларация, съезд, Ахмет Байтұрсынов, Ишеналы Арабаев, Әбдікерім Сыдықов, Клисфен, Ататүрік, Гамильтон, Перикл, Сократ, Алаш.

IRSTI 16.21.37

ABOUT THE FOUNDING FATHERS OF THE KYRGYZ STATEHOOD

Zainidin Kurmanov

K. Dikambayev Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs of the Kyrgyz Republic.
Kyrgyzstan, Bishkek.

*Corresponding author

E-mail: bethovenzk@mail.ru (Kurmanov)

Abstract. The article analyzes the institution of the founding fathers, rooted in a deep historical gray haired ancient time. This topic, as part of the history of statehood, is very relevant for all states, both newly minted and young, and ancient, because it is filled with living portraits and biographies of tens and hundreds of thousands of people - political, state and public figures, the national liberation movement, revolutionaries, military, scholars, writers, journalists, lawyers who stood at the origins, developed statehood at various key stages and thereby made a feasible contribution to the development of world history. These personalities are a national treasure, an object of deep reverence and inexhaustible enthusiasm for the future of the nation and people. With the revival of the Kyrgyz national statehood, the pages of past history are being rethought anew and true and false national heroes are being placed in their places. Many names we still, unfortunately, do not yet know, they have to be discovered, as well as re-read.

Key words: Founding fathers, independence, declaration, congress, Akhmet Baitursunov, Ishenaly Arabaev, Abdykerim Sydykov, Cleisthenes, Ataturk, Hamilton, Pericles, Socrates, Alash.

Введение. В 2022 г. вся прогрессивная общественность тюркских стран и народов отмечает 150-летний юбилей великого казахского государственного и общественного деятеля, политика Ахмета Байтұрсунова и 140-летний юбилей великого кыргызского просветителя, государственного и общественного деятеля Ишеналы Арабаева. Оба они являются отцами - основателями своих государств, активно создавали и участвовали в алашевском движении, пробуждали свои народы от колониальной спячки и побуждали их к активным революционным действиям, которые привели в конечном счете к возрождению своей древней государственности, а также вместе отдали свои жизни, погибли за свободу своего народа.

История государственности наполнена живыми портретами и биографиями десятков и сотен тысяч людей – политических, государственных и общественных деятелей, национально-освободительного движения, революционеров, военных, ученых, писателей, журналистов, юристов. О них написаны библиотеки книг и статей, сняты тысячи художественных и документальных фильмов, созданы мемориалы и музейные экспозиции, которые являются национальным достоянием, предметом глубокого почитания и неиссякаемого энтузиазма для будущего нации и народа.

Есть такие многочисленные герои и у наших народов, которые известным издревле и имена которых мы только-только открываем, ибо для этого было множество препятствий объективного и субъективного характера. Но с обретением, а точнее возрождением нашей государственности мы должны заново переосмыслить страницы прошлой истории и расставить все по местам, так как это было в действительности.

Поэтому интерес к историческим персонам, которые создавали нашу государственность, защищали ее от врагов, берегли ее на протяжении веков так сейчас велик и огромен, ибо многих имен мы до сих пор, к нашему великому сожалению, еще не знаем, их предстоит открыть и вероятнее всего перечитать заново.

Материалы и методы исследования. Целью статьи является анализ института отцов-основателей, который претерпевает в современной историографии бывших социалистических стран существенные изменения.

После определения цели исследования, следующим шагом стала постановка задач и формулировка вопросов исследования, что способствовала бы выявлению проблем, ключевых концептов, направлений исследования. Основой для получения данных послужили монографии, статьи, материалы архивов, документарные источники, направленные на углубленное изучение данной тематики в Кыргызстане, страдавшей от излишней одиозности, односторонности и идеологической надуманности и домыслов.

Проведенное исследование помогло понять процесс изменений и символов в исторической науке Кыргызстана во всей её сложности и многообразии. Во многом это стало возможным благодаря тому, что в нашей республике с провозглашением государственной независимости в исторической науке исчез идеологический контроль, что позволило историкам, наконец, получить доступ ко многим архивным материалам, издательской свободе и исследовательскому многообразию взглядов. Благодаря этому стало возможным исследование таких тем, которые находились под идеологическим запретом в советское время или вообще не ставились под сомнение. В настоящее время передавая часть историков предпринимает попытки сформировать новые подходы в объективном изучении нашего исторического прошлого, постепенно отходя от марксистско-ленинско-сталинских постулатов. Новые подходы позволили изучить многие происходящие исторические процессы в постсоветский период в общем контексте и его естественной среде, современном анализе и комментировании и интерпретации полученных данных. В основу данного исследования безусловно легли научные суждения автора статьи, сформулированные в результате анализа архивных материалов, прочтения многих трудов и собственных наблюдений, как ученого, преподавателя и политика. В итоге выявлено, что после распада СССР, источниковедческая база истории расширила свои горизонты, обновление методологических подходов позволяет достичь крупных изменений в исторической и политической науке, и создало условия для изучения новых проблем в отечественной историографии.

Основой для статьи послужили научные труды и материалы из личного архива, а также из лекционных курсов профессора З.К. Курманова по истории, конституционному праву, политологии и международным отношениям. В статье использовались различные универсальные методы, используемые в истории, философии, политологии и социологии и другие частно-научные методы. Например, историзм, анализ, синтез, сравнение, индукция и дедукция, наблюдение и эксперимент. Источниковой базой стали документальные источники, архивные документы, современная политическая и обществоведческая литература и собственные лекционные материалы автора статьи.

Таким образом, в статье произведен историографический экскурс в общую проблему, ее актуальность и важность в Кыргызстане, определены источники сведений, использованных для анализа трансформации исторической науки в Кыргызстане после развала СССР и провозглашения независимости.

Обсуждение. В свете вышесказанного хотелось бы порассуждать об институте отцов-основателей, кого и как, за какие заслуги перед народом и государством разные народы относят к этой выдающейся категории своих сынов и дочерей. Эта тема убежден очень актуальна для всех стран, в т.ч. и братского казахского народа, у которого с кыргызами есть много общего в происхождении, истории, языке, культуре и судьбе.

Вместе с тем, надо признать, что в объективном рассмотрении и изучении этой тематики серьезными препятствиями становятся имеющий место в переходных обществах трайбализм и регионализм, старое советское политическое и идеологическое наследие, недостаточное понимание роли личности в истории, неумение критически осмыслить и применять на практике исторические фальсификации, агитационно-пропагандистские материалы, которые активно использовались ради достижения определенных идеологических целей в царской и советской империи.

Имеющие социальные явления становятся причиной для продвижения имен отдельных выдающихся личностей в категорию выдающихся личностей, которые сыграли в судьбе своего народа и страны огромную роль, но в свое время были оклеветаны как «враги народа» или классовые противники, мироеды, угнетатели, предатели, тираны и т.д.

Из-за отсутствия какой-либо государственной политики в этом вопросе, отсутствия объективных критериев оценки роли личности, политика в этом вопросе спустилась на уровень местных сообществ, родственников, земляков. В историографии неоднозначно оцениваются роли Ормон-хана и Кенесары Касымова, продолжают необъективные нападки на эти исторические личности, их деяния и поступки, снова льются ушаты клеветы, выдуманные царским и поддерживаемый также советским официозом.

На протяжении многих лет, не удается поднять роль и место партии «Алаш» в процессах национального возрождения кыргызов и обретения ими современной государственности в виде административной, автономной области, автономной, союзной и независимой республики. Роль А. Сыдыкова, И. Айдарбекова, И. Арабаева в этом процессе как отцов-основателей признается, но не замечается, что они при этом были активными членами партии «Алаш» и боролись сначала за возрождение тюркской государственности, какой стала самопровозглашенная «Автономия Алаш» (1918-1920 гг.). Что эта борьба стала начальным пунктом их политической деятельности. Эту и подобную практику можно продолжать. Первого президента Кыргызстана Аскара Акаева недобросовестные историки и политики подозревают в казахском происхождении, что имеет место быть. Его предки в 18 в. во времена бия Атаке получили политическое убежище у чуйских кыргызов, в состав которых они вошли как род «Абыла», его мать является казашкой. Таких смешанных семей в Кыргызстане огромное количество и никого не будоражит. Но стоит этим людям заняться политикой, как начинает безумствовать трайбализм. Сам автор этой статьи тоже имеет казахские корни, бабушка по материнской линии Капаш Бийменова была из числа тех, кто бежал в Кыргызстан из-за голодомора 1931-1933 года, да так и осталась жить здесь, вышла замуж за кыргыза, родила дочь Анипу, мою мать. А ее внук, т.е. я, дорос до спикера Жогорку Кенеша.

Из-за трайбализма то тут, то там возникают ненаучные споры, кто главнее из всех главных – молодой Юсуп Абдрахманов или его учитель Абдыкерим Сыдыков, первый глава автономии Иманалы Айдарбеков или просветитель и отец кыргызской интеллигенции молдоке Ишеналы Арабаев, хотя все они делали общее дело, не делясь на рода и племена, боролись и возрождали древнюю кыргызскую государственность и отдали свои жизни за это. Южане обижаются на северян, правое крыло на левое, те и другие на ичкиликов, саяки на кыпчаков, кытай на бугинцев и т.п. Нечто похожее наблюдается и у братьев казахов, разделенных на жузы, рода и племена... Поэтому это очень актуально и для историографии и политики Казахстана.

Традиция называть основателей государства «отцами» восходит к глубокой древности. Судя по имеющимся историческим источникам как мифы, легенды, сказания, создание государств было освящено божественной деятельностью, было результатом божественного промысла. В начальный период цивилизации роль религии в жизни людей была очень велика. Но со временем, наряду с мифическими и божественными основателями, исторические источники стали называть имена реальных людей, которыми можно бесконечно гордиться и восхищаться. Политическим классом, который во всех странах называется элитой.

Основателем древнеегипетского царства считается фараон Менес (Kitchen, 1991:201-208), объединивший Верхний и Нижний Египет в 3121 г. до н.э. Это было первое в мире государство. Древнейшее, самое развитое и богатое в мире в течение нескольких тысячелетий и десятков столетий.

Основателем и первым мифологическим царем древней Аттики считался Кекроп (Мифы народов мира, 1991: 633). Он был сыном богини земли Геи, отчего верхняя половина его тела была человеческая, а нижняя - змеиная. Он основал в своем царстве 12 городов. За владение городом, расположенным на нынешнем Акрополе, возник спор между богиней войны и мудрости Афиной и богом морей Посейдоном. Чтобы рассудить этот спор боги призвали Кекропа в качестве заинтересованного лица. Он и объявил, что спор выиграет тот, кто сделает городу более ценный дар. Тогда Посейдон выбил своим трезубцем из скалы источник соленой воды, Афина же вонзила

в землю свое копье - и на этом месте выросла олива. Кекроп не стал долго думать: соленой воды и так полно в море, а вот олива - полезное дерево, дающее богатый урожай и побуждающее людей к труду. Боги согласились с его доводами, и владычество над городом досталось Афине. Кекроп посвятил ей великолепный храм на Акрополе, а его дочери Аглавра, Герса и Пандроса стали его первыми жрицами. Кекроп дал жителям города первые законы и назвал город в честь ее покровительницы Афины.

У древних греков, как законодателей демократии, есть еще такое определение как «отцы» афинской демократии. Ее основоположником считается Клисфен (508/7 г. до н.э.). Он разрушил неограниченную власть знати, организовав выборы граждан не по знатному происхождению и богатству, а по месту жительства. Внесли свой большой вклад в развитие афинской демократии Солон (в 594 г. до н.э.) и Эфиальт (в 462 г. до н.э.) Самым долгоживущим демократическим лидером был Перикл. Что интересно, все они были афинскими аристократами. К основателям демократии относят также выдающихся греческих философов Аристотеля, Платона и Сократа, без которых бы не появилась эта теория. Демократия была подавлена македонцами в 322 г. до н. э. (Бизескул, 1991). В настоящее время демократия переживает второе рождение, став мечтой и образцом будущего для человечества и многих народов мира.

Патриции считались «отцами» Римской республики. Последний царь римлян Тарквиний Гордый был изгнан народом и Рим стал аристократической республикой. Патриции (от латин. слова «падре» – отец) составляли около 200 человек и занимали господствующее положение в стране. Выступали в качестве правящего класса. Потом со временем были вынуждены править страной совместно с простолюдинами - плебеями, которые умели трудиться и хорошо зарабатывать. Плебеи были римлянами, но не входили в число «отцов». Римская республика от этого стала только сильнее и богаче, самой могущественной державой древнего мира.

А основателем Римской империи стал Октавиан Август, ставший принцепсом – «первым среди равных». Но основатель Римской империи занимал должность консула, великого понтифика, обладал полномочиями трибуна, а во 2 году до н.э. получил почётный титул «отец отечества» (*pater patriae*) (Шифман, 1990). Вклад древних греков и римлян в мировую цивилизацию неоспорим и восхищает своими достижениями все человечество.

Отцами – основателями (англ. «Founding Fathers») в исторической и политической литературе впервые стали называть группу американских политических деятелей, сыгравших важную роль в основании американского государства, в частности, в завоевании независимости и создании принципов новой политической системы. Правда, до конца XIX в. они, следуя римской традиции, упоминались как «Основатели США» или как «Отцы США».

Членами этой привилегированной группы обычно считают делегатов континентального конгресса, лиц, подписавших Декларацию независимости или конституцию США, а также некоторых других, например, участников войны за независимость США.

В более узком смысле означает депутатов Второго Континентального конгресса, подписавших Декларацию независимости США и Филадельфийский конвент, создавший Конституцию США. При обсуждении духа американской конституции на любом уровне (включая и Верховный суд) важным аргументом является мнение отцов-основателей, высказанное ими в письмах, публикациях и прочих сохранившихся документах.

Некоторые историки включают в их число представителей Тринадцати британских колоний в Северной Америке, которые организовали и провели американскую революцию и создали США в качестве политиков, юристов, государственных деятелей, солдат, дипломатов, предпринимателей и просто рядовых граждан.

Историк Ричард Моррис в 1973 г. выделил следующих семь ключевых Отцов-основателей: Джона Адамса – второго президента США; Бенджамина Франклина – учёного и политического деятеля, одного из идеологов Американской революции, единственного из отцов-основателей, подписавшего все три документа, лежащих в основе образования США: Декларацию независимости, Конституцию и Версальский мирный договор; Александра Гамильтона – лидера партии федералистов и выдающегося конституционного адвоката и философа; Джона Джея – первого председателя Верховного суда США, дипломата; Томаса Джефферсона – автора

Декларации независимости и третьего президента США; Джеймса Мэдисона – четвертого президента США, разработчика Конституции США и Джорджа Вашингтона – первого президента и главнокомандующего американскими войсками во время войны за независимость. Трое из них (Гамильтон, Мэдисон и Джей) являлись авторами «Записок Федералиста» – 85 статей в поддержку ратификации Конституции США.

Среди отцов-основателей США состоят участники Войны за независимость США – руководитель польского восстания 1794 года, национальный герой Белоруссии, Польши, США, почётный гражданин Франции, генералиссимус армии Речи Посполитой Тадеуш Костюшко, граф де Рашамбо – маршал Франции, Итан Аллен – американский солдат, герой Войны за независимость США, политик, философ, писатель, а также фермер и бизнесмен, один из основателей американского штата Вермонт; Джон Бартрам – американский натуралист и многие другие интересные исторические персонажи. Вклад отцов - основателей – это создание самого сильного в мире государства демократического образца (Отцы-основатели США).

В Японии институт отцов-основателей современного японского государства называли Гэнро. Впервые его упоминание относится к 1892 г.

По исследованию американского ученого Б.Силбермана (Bernard S. Silberman, 1967: 84-91), это была неформальная организация, статус которой не определялся ни конституцией, ни законодательством. Оно брало своё начало из бюрократии, а её решения оказывали влияние на правительство и весь бюрократический аппарат. Гэнро был коллегиальной группой, процедура принятия решения которого не была институционализирована. Состоял из 9 лиц, представлявшими японскую аристократию и самурайство среднего и низшего сословия. Среди них были выдающиеся и влиятельнейшие политики эпохи Мэйдзи, премьер-министры, министры иностранных дел, члены парламента, маршалы, генералы и адмиралы. Гэнро представляло разные города и регионы, сыгравшие важную роль в Реставрации Мэйдзи и падении сёгуната Токугава. Их имена знает каждый японец: Ито Хиробуми, Курода Кийеаки, Ямагата Арибому, Мацуката Масаеби, Иноуэ Каору, Сайго Цугумити, Ояма Ивао и Кацура Таро. Они создавали современную могучую Японию.

Гэнро имело право предлагать императору кандидатуру на должность премьер-министра, и император во всех случаях принимал их рекомендацию.

Постепенно влияние гэнро пошло на спад и в 1940 г. институт прекратил своё существование. На смену гэнро пришёл институт дзюсинов – коллегия бывших премьер-министров Японии.

Отцом-основателем Турецкой Республики стал генерал Кемаль Мустафа- паша, защитивший страну от иностранной агрессии, за что получил высокий титул «Ататюрк» и избранный первым президентом Турецкой Республики. Турция сейчас входит в число 20 самых развитых стран мира.

Таким образом, можно сказать, что во всех государствах шел очень тщательный отбор лиц, имеющих высокое политическое, моральное, профессиональное и гражданское право называться «отцом-основателем». К ним относились как выдающиеся правители и политики, так и простые люди, юристы, дипломаты, военные, бизнесмены - участники исторических событий, которые в совокупности привели к образованию государства.

С этих пор этот термин вошел в широкий политический обиход. И у каждого государства появились свои отцы-основатели.

Результаты исследования. В истории Кыргызстана тоже есть свои отцы-основатели, но всех их имен мы еще не до конца знаем в связи с отсутствием источников.

Китайские историки в настоящее время сообщают, что первое упоминание о кыргызах в древних китайских источниках относится к X в. до н.э. (Китайские ученые нашли в хрониках 10 века до н.э. упоминание о кыргызах). А сообщение о первом кыргызском государстве относится Сыма Цзяню, древнему китайскому историку и дипломату, который в 201 г. до н.э. свидетельствовал, что в районе оз. Кыргыз - Нур он обнаружил владение Гяньгунь (Гэгунь), что в переводе с китайского означает «Кыргыз». К сожалению, так и осталось неизвестным имя кыргызского правителя, основателя этого самого древнего государства в Сибири. Известно лишь имя одного правителя - китайского полководца Ли Линя, который выступил против гуннского

императора Модэ во главе объединенных сил Китая и Владения Кыргыз, но потерпел поражение. Но за отвагу и мужество был посажен на кыргызский престол. В 840 г. был создан могущественный Кыргызский каганат, но опять неизвестен кыргызский каган, создавший эту империю. Известен лишь ажо Барс-бег, которому в борьбе с Тюркским каганатом задолго до 840 г. на короткое время удалось создать Кыргызский каганат, который погиб вместе с его трагической гибелью. Безусловно, что к отцам-основателям могут быть также причислены кыргызские правители Мухаммед-Кыргыз (Тагай-бий) и Ормон-хан, боровшиеся за независимость кыргызского народа и возрождение ее государственности в средние века и новое время (Курманов, Садыков, 2021: 12).

Так, получилось, что политическое пробуждение кыргызских политиков во многом была связана с началом политической деятельности Ишеналы Арабаева, Абдыкерима Сыдыкова, Иманалы Айдарбекова, Жусупа Абдрахманова и многих других политиков 20-30-х годов XX века. Ишеналы Арабаев был самым старшим среди них, раньше других известных кыргызских политиков нового поколения он познакомился с А. Байтурсуновым, А. Букейхановым, Ш. Лапиным и другими видными казахскими политиками того времени, когда началась стагнация и дальнейший распад Российской империи. И. Арабаев стал близким другом и единомышленником Ахмета Байтурсунова, разделял его политическое видение будущего туркестанских народов. Это знакомство произошло в то время, когда И. Арабаев учился в медресе «Галия» в Уфе. Став одним из активных сторонников партии «Алаш», Арабаев привел это движение в Кыргызстан и познакомил кыргызских политиков с ее идеями, в результате чего в Пишпекском уезде Семиреченской области, появился сильный кыргызский филиал партии «Алаш», о котором стало известно лишь в годы обретения независимости Кыргызстана. И. Арабаев был известным и популярным политиком и просветителем, ученым-гуманистом, которого наши политики 20-30-х гг. называли «молдоке кыргызской интеллигенции». И не только потому, что он был среди них аксакалом, но и уважаемым политиком общетуркестанского масштаба. Он был по-существу инициатором создания политического союза нового типа между кыргызскими и казахскими политиками, на основе общих идей. Его соратники и ученики, как Абдыкерим Сыдыков, Иманалы Айдарбеков тоже стали национальными лидерами, возглавившими кыргызскую автономию в 20-30-е годы. Были репрессированы и признаются сейчас отцами-основателями возрожденной государственности кыргызов (Курманов, 2019: 12-14).

В частности, Абдыкерим Сыдыков взял на себя тяжелое бремя по возрождению кыргызской государственности, создавая первоначально тюркскую автономию «Алаш», а затем Кыргызскую Горную область в 1921-1922 гг. К отцам-основателям Кыргызской республики можно отнести других активистов партии «Алаш», участвовавшие в процессе нациестроительства. Среди них также следует назвать политиков и родовых вождей алашевцев Канат-хана Абукина, Курмана Лепесова, Дуура Сооромбаева, историка Осмоналы Сыдыкова, Абдыкадыра Орозбекова, Касымбая Тельтаева, Ташмухамеда Худайбергенова, Садыка Чонбашева, Далимырзу Зулфибаева, Баялы Исакеева и других. Им на смену пришли молодые кадры, создававшие Киргизскую ССР как Токчоро Джолдошев, Осмонкул Алиев, Кожокан Шоруков, Торекул Айтматов, Эркинбек Эсенаманов, ОсмонТынаев и другие. В 50-70 гг. укрепляли кыргызскую государственность лидеры новой генерации в лице Исхака Раззакова, Исы Ахунбаева, Казы Дикамбаева, Болота Мамбетова, Абды Суеркулова, Ахматбека Суюмбаева, Султана Ибраимова, Апсамата Масалиева, Арстанбека Дуйшеева, Апаса Джумагулова и других (Курманов, Садыков, 2021: 12-14). При них Кыргызстан стал индустриально-аграрной страной, экспортировал промышленную продукцию в более чем 50 стран мира.

Заключение. 31 августа 1991 г. Кыргызстан обрёл, наконец, свою государственную независимость, принял Декларацию о независимости и новую Конституцию суверенного государства 1993 г. Сам этот факт свидетельствует, что депутаты Верховного Совета Киргизской ССР - Республики Кыргызстан 12-созыва (1990-1995 гг.), впервые избранного на альтернативной основе, принявшие эти исторические акты могут быть причислены к числу отцов-основателей независимой кыргызской государственности. А это 350 депутатов, абсолютное большинство

которых были членами КПСС. А социальный состав разнился от рабочих, учителей и колхозников до партийно-советского актива, писателей и академиков.

Однако за 30 лет самостоятельного развития Кыргызстан утратил многое из положительного в своём опыте. Три президента были смещены со своих постов восставшим народом. Один арестован и дожидается судебного решения за совершенные многочисленные преступления. Многие представители правящей политической элиты погрязли в коррупции и должностных преступлениях. Конституция менялась в угоду своих личных интересов 11 раз. Во время «апрельской революции» 2010 г. погибло около сотни людей.

Демократический режим сменился на олигархию и охлократию. В связи с этим встаёт трудная дилемма. Кого теперь называть отцами-основателями независимого Кыргызстана? Как их подбирать, по каким критериям, кем и чем гордиться, какими достижениями и конкретными делами? Кто из них олицетворяет собой цвет и гордость нации? Наше будущее? Прогресс! Но надежда, как говорится, умирает последней. Мы убеждены, что смутное время пройдет и страна назовет своих новых героев, которые достойно пополнят ряды отцов-основателей нашего государства.

Поэтому не будем пока торопиться называть лидеров современности отцами-основателями, т.к. прошло еще слишком мало времени, чтобы дать им политическую оценку и определить их место, которое они занимают в политической истории нашего народа.

Information about the authors:

Zainidin Kurmanov – Candidate of Historical Sciences, Diplomatic Academy of the Ministry of Foreign Affairs Kyrgyz Republic named after K. Dikambayev. Kyrgyzstan, Bishkek. E-mail: bethovenzk@mail.ru (Kurmanov), <https://orcid.org/0000-0003-2519-9186>.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ И ИСТОЧНИКОВ:

Bernard S. Silberman. Bureaucratic Development and the Structure of Decision -Making in the Meiji Period: The Case of The Genro // The Journal Of Asian Studies. – Association for Asian Studies, 1967. – Вып. 27, № 1. – С. 81-94.

Kitchen K.A. The Chronology of Ancient Egypt (англ.) // World Archaeology journal. – 1991. – Vol. 23, no. 2.

Бузескул В.П. История афинской демократии. – СПб.: Издательский центр «Гуманитарная Академия», 2003.

Китайские ученые нашли в хрониках X века до н.э. упоминания о кыргызах // URL: <https://rus.azattyk.org/a/29913893.html>.

Курманов З. Кыргызский филиал партии «Алаш»: создание, деятельность, судьба. – Нурсултан: Международная тюркская академия, 2019. – С. 12-14.

Курманов З., Садыков Э. Абдыкерим Сыдыков – отец-основатель современной кыргызской государственности. – Бишкек, 2021.

Мифы народов мира. – М., 1991-92. В 2 т. – Т.1.

Отцы-основатели США // URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

Шифман И. Ш. Цезарь Август. – Л.: Наука, 1990.

REFERENCES:

Bernard S. Silberman. Bureaucratic Development and the Structure of Decision -Making in the Meiji Period: The Case of The Genro // The Journal Of Asian Studies. – Association for Asian Studies, 1967. – Vyp. 27, № 1. – S. 81-94. [in English]

Kitchen K.A. The Chronology of Ancient Egypt (англ.) // World Archaeology journal. – 1991. – Vol. 23, no. 2. [in English]

Buzeskul V.P. Istoriya afinskoi demokratii [The History of Athenian Democracy]. – SPb.: Izdatel'skii centr «Gumanitarnaya Akademiya», 2003. [in Russian]

Kitaiskie uchenye nashli v hronikah X veka do n.e. upominaniya o kyrgyzah [Chinese scientists have found references to the Kyrgyz in the chronicles of the 10th century BC] // URL: <https://rus.azattyk.org/a/29913893.html>. [in Russian]

Kurmanov Z. Kyrgyzskii filial partii «Alash»: sozдание, deyatel'nost', sud'ba [Kyrgyz branch of the Alash Party: creation, activity, destiny]. – Nursultan: Mezhdunarodnaya turkskaya akademiya, 2019. – S. 12-14. [in Russian]

Kurmanov Z., Sadykov E. Abdykerim Sydykov – otec-osnovatel' sovremennoi kyrgyzskoi gosudarstvennosti [Abdykerim Sydykov – the founding father of modern Kyrgyz statehood]. – Bishkek: 2021. [in Russian]

Mify narodov mira [Myths of the peoples of the world]. – M., 1991-92. – V 2 t. T.1. [in Russian]

Otcy-osnovateli SShA [The Founding Fathers of the USA] // URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/> [in Russian]

Shifman I. Sh. Cezar' Avgust [Caesar Augustus]. – L.: Nauka, 1990. [in Russian]

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_177-186

IRSTI 03.20.00

KENESARY KASSYMOV IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

N. Kurmanalina^{1*}, **O. Muhatova¹**, **O. Kuanbay²**

¹Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan;

²Ankara University, Ankara, Turkey.

*Corresponding author

E-mail: nurgulca@mail.ru (Kurmanalina), orazgul7@rambler.ru (Muhatova),
olkube89@gmail.com (Kuanbay)

Abstract. This article considers the directions and features of the study of the national liberation uprising against the colonialism of tsarism, led by Kenesary Kassymov in 1837-1847 in the work of pre-revolutionary authors. Kenesary Khan is a personality, his name occupies a special place in the history of not only Kazakhstan, but also Central Asia. He became famous for being a sultan («аксүйек» aristocracy - auth.) belonged to the tyure («төре» representatives of the Genghis Khan family - auth.) was the last khan of the Kazakhs, also a batyr (knight, hero - auth.) and leader of the national liberation uprising.

M.I. Venyukov cited the name of Kenesary only as an example to clarify the methods of warfare. L. Meyer provided relatively complete data on the activities of Kenesary Kassymov. N.I. Krasovsky acknowledged that for the Kazakhs, the unity and independence of the people were the main values. According to V. Potto, every year the colonization of the Zhetisu (Semirechye - auth.) is intensified by foreigners from the interior of Russia, mainly in the south of the region. Although M. Terentyev showed Kenesary's high level of power, he likened his warriors to pirates. Zavalishin described the movement of Kenesary Kassymov as an uprising, not just a riot or robbery. It is known that Ch.Ch. Valikhanov called Kenesary the most courageous rebel. A. Kenesarin's note tells about the life and work of the Kenesary, the details of his death. N.A. Sereda recognized Kenesary as a political opponent of the Russian Empire and its long struggle as a war of the Kazakh people for the restoration of independence. In A. Yanushkevich's works, there are conflicting opinions about Kenesary. A. Dobrosmyslov estimated that Kenesary was the last false khan of the Middle Horde.

Key words: Central Asia, Kazakhs, the last Kazakh khan, Kenesary Kassymov, national liberation movement, tsarism, colonization, authors' approaches.

FTAMP 03.20.00

РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМОВ

Н.Н. Құрманалина^{1*}, **О.Х. Мұхатова¹**, **О.Б. Қуанбай²**

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты. Қазақстан, Алматы;

²Анкара университеті. Түркия, Анкара.

E-mail: nurgulca@mail.ru (Құрманалина), orazgul7@rambler.ru (Мұхатова),
olkube89@gmail.com (Қуанбай)

Аңдатпа. Мақалада революцияға дейінгі кезең авторларының патшалық отарлауға қарсы Кеңесары Қасымовтың жетекшілігімен болған 1837-1847 жылдардағы ұлт-азаттық көтерілісті зерттеудің бағыттары мен ерекшеліктері қарастырылады. Кеңесары ханның есімі Қазақстан ғана емес, Орталық Азия тарихында ерекше орын алды. Ол төре тұқымынан шыққан қазақтың соңғы ханы, сондай-ақ батыр және ұлт-азаттық көтерілістің жетекшісі болуымен танымал болды.

М.И. Венюков Кенесарыны еске алып, әскери тактиканы түсіндіру мысалдарын келтірді. Л. Мейер салыстырмалы түрде Кенесары Қасымов қызметінің неғұрлым толық көрінісін ұсынды. Н.И. Красовский қазақтар үшін халықтың бірлігі мен тәуелсіздігі басты құндылық болғанын мойындайды. В. Поттоның қорытындысына сәйкес, Ресейдің ішкі провинцияларынан келген, негізінен облыстың оңтүстік бөлігінде орналасқан мигранттар жыл сайын өсіп отырған. М. Терентьев Кенесарының мықтылығын жоғары бағалағанымен, оның әскерін қарақшылар деп атаған. Қ. Қасымов қозғалысы қарақшылықпен және жай ғана бүлік ретінде ғана емес, көтеріліс тұрғысынан сипатталды. Ал белгілі Ш.Ш. Уәлиханов Кенесарыны батыл көтерілісші деп таныды. А. Кенесарин өз жұмысында тұлғаның өміріне, қызметіне және жеке қасиеттеріне қатысты жекелеген мәліметтерді келтірді. Н.А. Серета Кенесарыны Ресей империясының саяси қарсыласы, ал оның бірнеше жылға созылған күресін қазақ халқының тәуелсіздігін қалпына келтіру жолындағы соғыс деп сипаттады. А. Янушкевичтің жазбаларында қазақ ханы туралы қарама-қарсы пікірлер де кездеседі. А.И. Добросмыслов Кенесарыны Орта Орданың соңғы жалған ханы деп санады.

Түйін сөздер: Орталық Азия, қазақтар, соңғы қазақ ханы, Кенесары Қасымов, ұлт-азаттық қозғалыс, патшалық, отарлау.

МРНТИ 03.20.00

КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Н.Н. Курманалина^{1*}, О.Х. Мухатова¹, О.Б. Куанбай²

¹Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. Казахстан, Алматы;

²Университет Анкара. Турция, Анкара.

*Корреспондирующий автор

Е-mail: nurgulca@mail.ru (Курманалина), orazgul7@rambler.ru (Мухатова),
olkube89@gmail.com (Куанбай)

Аннотация. В статье рассматриваются подходы и особенности исследования национально-освободительного восстания 1837-1847 гг. под предводительством Кенесары Касымова против царской колонизации авторами дореволюционного периода. Кенесары хан - личность, его имя занимает особое место в истории не только Казахстана, но и Средней Азии. Он прославился тем, что являлся султаном («ақсүйек»), принадлежал тюре, был последним ханом казахов, также батыром и предводителем национально-освободительного восстания.

М.И. Венюков упоминает о Кенесары при приведении примеров уточнения военной тактики. Л. Мейер в сравнительном порядке представил более цельную картину о деятельности КенесарыКасымова. Н.И. Красовский признает, что для казахов единство народа и его независимость являлись главной ценностью. По заключению В. Потто с с каждым годом увеличивается колонизация Семиречья переселенцами из внутренних губерний России, водворяющимися, преимущественно, в южной части области. М. Терентьев высоко оценил власть Кенесары, но его войска называл разбойниками. Завалишин движение К. Касымова охарактеризовал не разбойничеством и просто бунтом, а именно восстанием. Известно, что Ч.Ч. Валиханов называл Кенесары отважнейшим из мятежников. А. Кенесарин в своем труде приводил отдельные сведения, касающиеся жизни, деятельности и убийстве личности. Н.А. Серета признает Кенесары как политического противника Российской империи, а его борьбу, длившуюся несколько лет, войну во имя восстановления независимости казахского народа. В повествовании А. Янушкевича встречаются и противоположные мнения касательно деятельности казахского хана. А.И. Добросмыслов считал Кенесары последним лживым ханом Средней орды.

Ключевые слова: Центральная Азия, казахи, последний казахский хан, Кенесары Касымов, национально-освободительное движение, царизм, колонизация.

Introduction. The development of empires has not gone unnoticed by historians around the world. It is known that the Russian Empire expanded its territory using various methods and tactics in its policy. In particular, after the gradual conquest of the Kazakh zhuzs (tribal association of Kazakhs - auth.) in modern times, it became possible to annex the Kokand, Khiva and Kyrgyz lands of Central Asia. The uprisings organized by the leaders of the national liberation struggle of the Kazakh batyrs (knights, heroes - auth.) especially the leaders of the national liberation struggle, had a special historical significance in the implementation of this process. The strongest opposition of the Kazakh people to the colonial policy of the Russian Empire was observed in the form of these national liberation uprisings. From the first third of the eighteenth century to the second half of the nineteenth century, more than three hundred uprisings took place before the Kazakh lands came under full imperial rule. The most famous of them was the national liberation uprising led by the Kazakh sultan, the last khan Kenesary. In short, as a result of Kassymov's struggle, the colonization of Central Asia by Tsarism was postponed for decades.

Khan Kene (Kenesary Kassymov - auth.) and his liberation struggle attracted the attention of pre-revolutionary, Soviet-era historians. In the modern era of independent Kazakhstan, the research on Kenesary Khan is even more relevant in terms of finding his skull and returning it to the country. This issue was not only related to personal qualities or the specific nature of the uprising, but also to the problems of research (Bekmakhanov's case), which attracted the attention of many, even foreign scholars.

Although a number of works have been published on the subject, there have always been modern limitations in the writing of published works. As each nation freely and objectively studies its own history, the object of study will be fully revealed. In the conditions of modern independent Kazakhstan, the study of our national history, the history of individuals, which is not given much attention, bears fruit in new methodological directions. It also determines the direction of study of modern Kazakhstani historians.

Materials and methodology. The article uses historiographic sources of different content levels, mainly the works of pre-revolutionary Russian researchers. In addition, in order to conduct a more detailed and comprehensive analysis and assessment of the problem, significant works of Soviet and post-Soviet historians, foreign literature related to the study of the chosen problem are additionally covered. The authors, using the main research methods of historical science, which are equally used in historiographic research, such as comparative, typological and structural, highlight the main aspects of pre-revolutionary historiography to cover the life and work of the leader of the national liberation movement Kenesary Kassymov. The significant conclusions and conclusions of pre-revolutionary authors concerning the problems of researching the personality of the last Kazakh Khan Kenesary Kassymov are considered and analyzed.

In general, the authors of the pre-revolutionary period, covering a variety of issues related to the history, culture and life of the Kazakh people, including the history of the national liberation movement led by Kenesary Kassymov (1837-1847) were of different levels in terms of competence and education (Tulebaev and oth., 2016: 754). Among them were scientists, members of academic expeditions, officials, militaries, zhyrau (narrators), descendants of Kenesary Kassymov, and others.

The purpose of the scientific article Opening of the pre-revolutionary historiography of Kenesary Kassymov's life and activity. In order to achieve this goal, attention was paid to the following issues:

- The views of the authors who studied the life of Kenesary Kassymov and his leadership of the liberation movement; their assessment of the personality of Kenesary;
- The contribution of pre-revolutionary authors to the study of Kenesary Kassymov's personality;
- Issues to be studied in the life and work of Kassymov on the work of pre-revolutionary researchers;

The authors based their research on the principles of historicity, objectivity and diversity. Among the research methods used chronological, comparative-historical, analytical, retrospective, historiographical assessment methods. These principles and methods made it possible to make a personal analysis of the historiographical data, the work of pre-revolutionary authors on the topic, to summarize common issues, to identify features, to come to the main conclusions.

Discussion. M.I. Steblin-Kamenskaya concludes that only N.I. Sereda's article on the pre-revolutionary historiography of the issue and A.I. Dobrosmyslov's chapters on this uprising provide

relatively complete information. He says that other researchers of this period gave only brief information about the uprising. The author also gives a brief assessment of the works of A. Kenesarin, N. Konshin, L. Meyer (Steblyn-Kamenskaya, 1942: 234) Dilmukhamedov also noted that N.I. Sereda's article entitled "The Revolt of the Kirghiz Sultan Kenesary Kasymov" and Dobrosmyslov's "Historical Essay" are the only more or less consistent works of the pre-revolutionary period on this issue.

However, both authors describe in detail only the factual side of the matter: the course of the uprising, the driving forces are well given, but they almost do not characterize the movement itself and do not reveal the reasons for the uprising. The author notes the works of Maksheev, Potto and Terentiev on the uprising of Kenesary, but they highlight issues related to the conquest of Central Asia and the Kazakh steppes by tsarism (Dilmukhamedov, 1946: 14).

E.B. Bekmakhanov in his work "Kazakhstan in the 20-40s of the XIX century" notes that only Meyer and Dobrosmyslov give more or less detailed information about the course of the Kenesary uprising, but Dobrosmyslov retold the work of Sereda in an abbreviated form. The author also separately noted the works of Krasovsky and Terentiev (Bekmakhanov, 1992: 18). E.B. Bekmakhanov gave a brief assessment of the works of these authors.

Historians R. Suleimenov and J. Kasymbayev in 1837-1847 showed that the history of the study of the popular movement, which included a wide range of three faces, began in 1947 with a monograph by E.B. Bekmakhanov (Suleimenov, Kasymbayev, 1991: 64).

In his work on Kenesary Khan, J. Kasymbayev pays special attention to the works of M. Krasovsky and I. Zavalishin. This concludes that both works have the same direction and form in terms of propaganda of colonial policy (Kasymbayev, 1993: 89). The author also valued N. Sereda's work. The contribution of the works of V. Potto and P.P. Semenov-Tien-Shansky in the study of the problem is noted.

In his article on the Kenesary Uprising, the Kazakh historian Orazov wrote that the uprising led by Kenesary had attracted the attention of pre-revolutionary Russian historians (Orazov, 2012: 120).

He described bourgeois-liberals such as M.I. Venyukov, V. Potto, A.G. Serebrennikov, Baron Uslar, P.P. Semenov-Tien-Shansky, Ch.Ch. Valikhanov, I.F. Babkov, I. Zavalishin, L. Meyer, M. Krasovsky, N. Konshin, N. Sereda, A.K. Gaines, A. Yanushkevich, who described some of the problems of this event since the late 1840s. However, the author does not make a separate analysis of the works of these researchers.

In E. Valikhanov's book, published in Moscow, Kenesary Kasymov is presented as a spiritually rich and unique personality. As the book is not written in a purely scientific way, it does not raise historical issues (Valikhanov, 2004). S.F. Mazhitov studied the problems of history, theory and historiography of the people's liberation movement of the XVIII– early of XX centuries in Kazakhstan (Mazhitov, 2007).

Although the author's work contains a historiography of the general problem, due to the breadth and scale of the chronology of his research topic, the pre-revolutionary historiography of Kenesary Kassymov's national liberation uprising was not reflected. However, general conclusions for the period are given.

J. Kusainova in a scientific article devoted to the methodological aspects of the study of the national liberation movement of the Kazakh people in 1837-1847 considers the features of studying the problem in the pre-Soviet period. The author quotes E.B. Bekmakhanov's assessment of the works of A. Dobrosmyslov and N. Sereda. The article also clearly supports S. Mazhitov's conclusions on the issue.

According to the author's conclusion, in general, the pre-Soviet historiography of the movement of Kenesary Kasymov reflected an official approach to national movements, deliberately justifying the colonial expansion of Russia in Kazakhstan. This was reflected in the quality of the research style, which was characterized by a narrowing of the source base, which was used to the extent that it was beneficial from the point of view of the state interests of the metropolis (Kusainova, 2012: 80).

In general, Kenesary Kasymov's pre-revolutionary historiography of the history of the national liberation uprising has attracted the attention of some researchers. However, most of them were taken as a separate historiographical object and did not devote large-scale scientific work.

Results. In the pre-revolutionary period, Kenesary Kassymov's movement was mostly studied by Russian soldiers and officials. Military geographer and traveler M.I. Venyukov described the

Kassymov uprising from beginning to end. According to the author Venyukov, the Kazakhs will start a war only if they are afraid for their villages or if they have another foods and horses. Always assuming that the troops would finish the campaign in a short time, they did not go to the other side of the steppe to fight. Kenesary's actions were carried out in the same way. In this case, it is faster to achieve the goal, allowing you to attack the opponent's herds more often than to call for an open battle (Venyukov, 1860: 278-279). He cited Kenesary's methods of warfare only as an example. Kenesary is considered to be a well-known cause of unrest in the steppe zone.

Commenting on the liberation uprisings of the Kazakh people, M.I. Venyukov described the uprising led by Kenesary Kassymov as an "important armed uprising". Besides, he wrote that "the unrest of Kassymov's period has reached its peak" (Venyukov, 1860: 278-279). He noted that Kenesary's knowledge of the local conditions and local area and his ability to use it skillfully during the battles contributed to the prolongation of the sultan's war with Russia. It is clear that the author, who represented the interests of the tsarist government, recognized the outstanding personality of Kenesary.

Lieutenant Colonel and military officer L. Meyer, provided relatively detailed information about Kassymov activities. According to the data, in 1837, Sultan Kassym and his son Kenesary appeared in the territory of the Orenburg administration, which the Siberian authorities tried to oust from their territory. In the same year Kenesary defeated the Siberian Cossacks and was wounded. However, in the winter he intends to rejoin his native village in Torgai. Upon learning of this information, the leadership sent about 2,000 troops under the command of military sergeant Lebedev to the Torgai River. While Lebedev was plundering, robbing, capturing and retreating the village of Kenesary's relatives, Kenesary and his men attacked our Kirghiz (Kazakhs - auth.) in the east, retaliated and robbed the caravan. Despite such efforts, Kenesary has since been considered by many of our Kirghiz (Kazakhs - auth.) as a defender against the Russians (Meyer, 1865: 54). According to L. Meyer, the title of rider and the acquisition of booty were the most expensive for the sultan. Under Kenesary Kassymov's banner are mostly homeless people who have no other choice. The author also writes that the sultan was very brave and kind to Russian prisoners. Thus, Kenesary showed that he had the ability to attract people, and that in his band of pirates were not only Kazakhs, but also locals and even a few Russian refugees. In general, Kenesary was able to take advantage of our unreliable actions and the constant disagreements between the sultans (Meyer, 1865: 57, 61). The author (L. Meyer) noted and appreciated Kenesary Kassymov's personal qualities. He was close to understanding the character, appearance and assessment of a person in front of his people. However, when describing the reasons for the maturity of his detachment, he likened them to pirates, thinking that they consisted mainly of helpless wanderers. According to the author (L. Meyer), in 1840 Kenesary sultan was persecuted and in a difficult situation, but gradually his work progressed: the strong Shomekey (Шомекей - auth.) tribe accepted him with respect and gave him the daughter of their best biy (judicial and political figures of the Kazakh tribes - auth.), and then the other tribes - The Tortkara (Торткара - auth.) and Shekty (Шекти - auth.) tribes also recognized the rule of the sultan. So, he did not call himself a khan without any grounds. However, he was at loggerheads with all his neighbors, only with Khiva he was at peace (Meyer, 1865: 59). He gave information about the personal life of the Kenesary and showed that he was indeed recognized as a khan among the people. In 1845, after a prisoner exchange between Kenesary and representatives of the empire with lieutenant general K.I. Gern, L. Meyer stopped writing about Kenesary.

Soldier N.I. Krasovsky, who conducted military statistics in the Middle Zhuz (a group of Kazakh tribal associations - auth.), described the Kazakh uprising, led by Sultan Kenesary, as: "... an attempt to preserve the structure and freedom of the people living in the steppes." The author acknowledged that the unity and independence of the people was the main value for the Kazakhs. Such an approach was considered quite new for its time (Krasovsky, 1868: 8). N.I. Krasovsky said it was not surprising that there were so many protests against the new form of government that it was impossible to abandon it. Although Kenesary was inferior to his grandfather Ablai in some political moments, he surpassed his father Kassym in courage. In the Siberian steppes, Kenesary Kassymov's name began in 1836 when he took revenge on his brother Sarzhan and killed 40 Tashkent residents. In 1837, it became clear to the imperial authorities that Kenesary Kassymov was calling on the Kirghiz (Kazakhs - auth.) of the

Middle Horde to secede from Russia (Krasovsky, 1868: 106). From this time on, clashes broke out between members of the movement led by Kenesary Kassymov and imperial troops. The main victims were ordinary villages of individual tribes. While Kenesary was ruthless in trying to win them over, historians say that the Cossacks massacred all the villages that supported Kenesary Kassymov, even the villages that did not support them.

The struggle for the liberation of the people did not escape the attention of Russian soldiers who conducted research in the Kazakh steppes on special orders of the Tsarist Russia. In 1843, Lieutenant General I.F. Blaramberg worked as an ober-quartiermeister of the Orenburg corps. His writings in the course of his work also contain some information about Kenesary. He (Blaramberg) points out that in 1843 an army was sent against the rebellious Sultan Kenesary Kassymov, who disturbed the peace of the eastern part of the Horde. In 1844, it is reported that the troops were again sent in pursuit of the Sultan of Kenesary and his gang of robbers (Blaramberg, 1848, p. 156).

In 1870, a military man of German origin, V. Potto, was appointed head of the Orenburg Cossack cadet school, enlisted in the Life Guards Ural Cossack squadron and became a lieutenant colonel. Potto's works on steppe campaigns and steppe travelogues have been published. According to V. Potto, every year the colonization of the Zhetisu is intensified by foreigners from the interior of Russia, mainly in the south of the region (Potto, 1876a: 239). The author's (V. Potto) work clearly shows the consequences of colonization. It is known that the uprising organized by Kenesary Kassymov was also directed against colonialism. The author points out that significant battles took place at that time: "In 1844, during the revolt of the famous steppe sultan Kenesary Kassymov, the largest military event on the line was, without a doubt, the destruction of one of the villages" (Potto, 1876b: 407).

M.A. Terentyev's work is dedicated to the history of the conquest of Central Asia. The work contains and analyzes some data on the actions of Kenesary Kassymov. The descendants of Abylai Khan and Uali lost hope for power in the Middle Horde in the Siberian department and sought power in the Lesser Horde, and then succeeded. He proclaimed himself khan, collected alms from his subjects, organized the administration of justice and punishment, formed an alliance with Bukhara and declared war on the Tashkent prince for the death of his father. Sozak and Tashkent are occupied by Kirghiz (Kazakhs - auth.) (Terentyev, 1906: 199). Although general of the tsar's army M. Terentyev showed Kenesary's high level of power, he likened his warriors to robbers. He believed that, although the troops were sent to the steppe one after another, Kenesary, as much as he could, wandered ahead of these troops and led them into the endless steppe without falling into the pursuers. Without taking control of pastures and wintering grounds, military operative soldiers, brutality, diplomacy, that the forces will not be able to conquer the Kirghizes (Kazakhs - auth.) After all these events, V.A. Obruchev is completely convinced. Therefore, in 1845 he recognized the need to build two fortifications in the steppe: one on the Turgai River, the Orenburg fortress, and the other on the Irgiz River, the Ural fortresses (Terentyev, 1906: 203). In general, copies of the letters exchanged between Kenesary and Obruchev are also stored in the State Military-Historical Archive of Russia (Archive RSMHA, 1201: 51-58). The value of archival documents as historical data is obvious. Summarizing the above opinion of the author of historiographical data M. Terentyev, he explains why Kenesary Kassymov prevailed in the confrontation with the imperial forces because he knew the location of everything of his region. He emphasizes Obruchev's effective decision to prevent this and find a way to win, that is, to build fortifications in a practical way. Indeed, these measures were one of the reasons why the uprising led by Kenesary Kassymov was defeated.

Historian, ethnographer I.I. Zavalishin said that the Tatar mullah Alim Yagudin, who was expelled in 1859, was an adviser, friend and diplomat to the famous Kazakh sultan Kenesary Kassymov, who revolted in the Middle Horde in 1837-1846. Zavalishin described Kassymov's movement as an uprising, not just a riot or robbery. Different views from Russian researchers are found in the works of the Kazakh people and the oral historiography of the steppe. However, the views of the Kazakhs who served the tsarist government were analogous to Russian ideology. Scientist, historian, ethnographer and military man Ch.Ch. Valikhanov wrote in his note about Bayanaul that the uprising, led by Sultan Kassym in 1825, followed by Sarzhan and Kenesary, lasted until 1846 and was finally stopped by force. The researcher calls Kenesary the most courageous rebel (Valikhanov, 1985:

312). It can only be said that his assessment as an officer in the Russian army was in line with his position. It is clear from his work that the historian did not pay much attention to the issue, conducting research on this topic.

The work of Ahmet Kenesarin, a descendant of Kenesary Khan, has a special place in the historiography. It arose in connection with the request of full member of the Statistical Committee of the Syrdarya region E.T. Smirnov, to write a biography of the Sultan of Syzdyk. However, the work was written by Ahmet Kenesarin, who was more interested in writing rather than his brother Syzdyk (Sadyk) sultan. The work also includes a biography and activities of Kenesary in the form of a historical retreat. E.T. Smirnov himself called the Sultan of Syzdyk "the last fighter for the independence of the Kirghiz (Kazakh - auth.) people" (Kenesarin, 1992). Issues not mentioned in the works of other authors considered in the work are raised. For example, Kene was imprisoned in Tashkent, hold a great commemoration in honor of the deceased father and brothers, where he was promoted to khan by the Kazakh hordes, the khan's views on Kokand, the sending of an ambassador to China, the interests of all Kazakhs, as in the days of Abylai Khan, etc. the life and work of the person, the individual facts of death. Khan Kene's ultimate goal was to unite the three zhuzs and establish power in them as a country. Such works, as a separate object of study, are widely analyzed and deserve further study.

Official of the Governors-General of Orenburg and Samara, local historian and publicist - N.A. Sereda wrote a number of works on the causes, course and suppression of the uprising led by Kenesary Kassymov in 1838-1847. N.A. Sereda formulated the reasons for the national liberation movement. He did not hide that one of the main reasons was to preserve the unity of the land and the people. He presented it thus: «Kenesary, like other Kirghiz (Kazakh - auth.) used to consider the entire steppe as their property, and in the near future they were threatened with the division of the steppe into districts. Even at that time, the Russian administration indicated the area where which clan was supposed to roam. Of course, the nomads did not like such interference by the Russian authorities, and they tried in every possible way to separate from it» (Ibid., p. 7). Another reason is that «...the government carried out the reform without deputies speaking on behalf of the people, sitting in the office with officials who have no idea about the Kazakh people». The author believes that the reasons for the revolt were the establishment of a «new line of land» in 1835 for the Cossack settlements belonging to the Kirghiz (Kazakh - auth.), and in 1836, as an experiment, a tax of 1 som 50 tiyn on each Kirghiz (Kazakh - auth.) yurt. All this provoked protests from our nomads. The author (Sereda) also tells the story of Lebedev, known for his military agility, about Kenesary Kassymov. According to him, Kenesary could "shout a slogan" and thousands of young men would be ready to join his gang, fight for lost independence, or die with his commander (Sereda, 1870: 81). It is clear from the content of the work that N.A. Sereda valued Kenesary as a statesman. This is evidenced by the following description of the author: «Sultan Kenesary Kassymov's ancestors were descended from Sultan Ablai. He was brave, energetic, brought up in the spirit of revenge, cruel to the enemy... In short, Kenesary was able to become a worthy ruler of his army. Inspiring his troops would be the envy of any European commander. Kenesary was like that! Yes, this man, in general, was an outstanding person, and if he was brought up in a different way, he would be a great statesman» (Sereda, 1870: 550). Although N.A. Sereda positively acknowledges Kenesary's personality traits, his goal is to describe a group of people as "pirates", "predators, mobs", "rebellious hordes", as in the above author. In June 1842, the rebellious sultan repeatedly sent angry letters to the Siberian authorities, describing himself as a great khan of the invincible horde (Sereda, 1870: 61). Sereda's presentation of the document shows that Kenesary Kassymov did not recognize the legitimacy of the khanate. The sultan's familiarity with the local steppes allowed him to fly from one place to another in front of our troops, which were moving like turtles (Sereda, 1870: 77). The author tries to explain one of the reasons why Kenesary Kassymov did not stop his actions for ten years and organized a national liberation uprising against the empire.

The poet and ethnographer Adolf Yanushkevich, who was deported to Siberia in 1832 as a "political criminal", in 1841 transferred to the office of the head of the frontier department of the "Siberian Kirghiz" and went on business trips abroad. He writes down what he finds interesting every day. These records address certain issues concerning the Kirghiz (Kazakh - auth.) hordes (Yanushkevich, 2005: 18). Adolf Yanushkevich described Kenesary as a freedom fighter. For many

years, the sultan roamed the Small and Middle Hordes, the Karakum and Betpakdala sands, constantly fleeing from the persecuted troops sent against him from the Orenburg and Siberian lines. He wrote that he had crossed the Ili through the ice with his armed forces, returned to Zhetisu, and sent a proclamation urging the Uisuns («Уйсин» a tribal association of the Kazakhs - auth.) to renounce relations with Russia and recognize themselves as khans (Yanushkevich, 2005:83). The author's notes also contain information about the Council of Kenesary, and some of them are confirmed by archival materials. In general, the author's views on Kenesary are contradictory. The work requires extensive research.

Historian and ethnographer A.I. Dobrosmyslov wrote in a historical essay on the Turgai region that he noticed that the sultans did not want to lose this famous struggle without the abolition of the khanate in the Lesser Zhuz. When the efforts of Shergazy Khan and his son Edige failed in this direction, Sultan Kaiypkali Esimov appeared on the stage as the last false khan of the Small Horde. Undoubtedly, such a protest arose in the Middle Horde in 1822-1824 with the introduction of a new initiative. Here the khan's descendants were given a fairly simple rank. Sultan Kenesary Kassymov and his father Kassym Sultan were the opponents of such innovations in the Middle Horde. Kenesary, like Kaiypkali, was the last false khan in the Middle Horde (Dobrosmyslov, 1902: 342). The author Dobrosmyslov considers both Kaiypkali and Kenesary khan as «false khans».

The information provided by Baron Uslar, a prisoner of Kenesary Kassymov, has importance (Otechestvennye, 1848). It provides some factual material on the Kenesary uprising, as well as information on field diplomacy. The author concludes that he noticed hospitality from Kenesary Kassymov even while in captivity.

According to the chairman of the Orenburg border commission M.V. Ladyzhensky: «Kenesary was higher than a simple robber, chasing across the steppe only for the purpose of profit, only for prey. Kenesary Kassymov is not one of those people who appeared in the steppe and, under small conditions from the government, disappeared without leaving any traces behind. He is superior to these aliens both in origin, and in purpose, and in abilities. Therefore, it cannot be neglected» (Valikhanov, 2004: 71). It is clear that Ladyzhensky did not disclose the goals and abilities of Khan Kene. A senior Russian official could not say that «the ultimate goal of the talented commander Kenesary is to create an independent state», therefore, he tried to convey his opinion with subtext, hinting at the great intentions of the Kazakh Khan. And the administrations of Orenburg and Western Siberia had to reckon with Kenesary.

The conclusion of the following author is very interesting, he calls on scholars to understand that the Kenesary uprising was «large-scale and driven more by a desire to liberate and restore unhindered nomadic routes than by a national liberation uprising, as it is most often characterized» (Sabol, 2003: 248).

When talking about the study of the issue, it is necessary to pay attention to the assessment of the Kazakh people at that time, that is, to describe the historical perspective on it, which is preserved in the memory of the country. They are given in oral history, in individual memoirs. In general, it is clear that "oral history" and "spoken history" are historical sources. However, they also have their place as historiographical data. Because the oral literature provides insights into the problem, it is appropriate to pay attention to the historiographical role of oral history. It is impossible not to mention the heroic poem "Kenesary - Nauryzbai". The value, historicity and character of the poem as a fact have been analyzed in the works of a number of researchers. The point of view in the work is given by Nysanbay Zhyrau, who witnessed and experienced the events of the national liberation uprising. The main priority and peculiarity here is that the research topic, the national liberation uprising led by Kenesary, is assessed in terms of internal factors, and the main idea is freedom.

Conclusion. Thus, in the pre-revolutionary period, the history of Khan Kene and his liberation uprising was mainly studied. The study of the life and work of Kenesary Khan in the pre-revolutionary period, as well as the writing of its history, had its own peculiarities. During the pre-revolutionary period of the national liberation uprising, which began the life and work of Kenesary Khan, in particular, in 1837-1847, the military and researchers, representatives of the open-minded society of his time focused on the study of hostilities. The works were written from a Russian point of view,

Eurocentric, chauvinistic. However, there are those who try to tell the story in the same way. Authors of that period note the good qualities of Kenesary Khan as a commander and ruler. However, they do not acknowledge that the Kazakh people raised his power, albeit for a short time, as a khan, calling him a «rebel», «false khan», and his subordinates as «predators», «mobs», «rebellious hordes». However, the information about the defeat of Kenesary Khan's army and the sending of punitive detachments against him prevailed. Among the works, the original works born at that time can be a real alternative historical and historiographical data. These include the above-mentioned poems, memoirs and biographies. The thoughts and views of the authors are close to the historical memory of the people who experienced the event. In fact, in these works, the main goal of the national liberation uprising led by Kenesary Kassymov in 1837-1847 was the struggle for freedom, independence and the preservation of the foundations of statehood.

What we have considered in this article are only some of the works published before the revolution. Attempts were made to reveal the legitimacy of the historiographical data, to analyze and evaluate them as much as possible.

In general, there are many publications about Kenesary. It is clear that from time to time a lot of facts on the topic are presented, the data are put into circulation, suspicious issues are clarified, research methods and methodological principles are developed.

Gratitude

The article was prepared as part of the implementation of the project IRN AP08052271 «New declassified Russian archives about unknown pages of the life and work of Kazakh khans, sultans, batyrs (18- first half of the 19th centuries)».

Information about the authors:

Nurgul Kurmanalina – PhD, Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0001-7165-9935>, E-mail: nurgulca@mail.ru;

Orazgul Muhatova – Candidate of Historical Sciences. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>, E-mail: orazgul7@rambler.ru;

Olzhas Kuanbay – PhD, Ankara University, Ankara, Turkey, <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>, E-mail: 1084olkube89@gmail.com.

REFERENCES:

Bekmakhanov E. Kazakhstan in the 20-40 years of the XIX century [Kazakhstan v 20-40-e gody XIX veka] – Alma-Ata: "Kazakh University", 1992. – 400 p. [in Russian].

Blaramberg I.F. Military-statistical review of the Kirghiz-Kaisak land of the Inner (Bukeevskaya) and Trans-Ural (Small) Horde, Orenburg Department [Voenno-statisticheskoe obozrenie zemli Kirgiz-kaisakov Vnutrennei (Bukeevskoi) i Zaural'skoi (maloi) ordy, Orenburgskogo vedomstva]. Military Statistical review of the Russian Empire [Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiiskoi imperii]. Vol. XIV. Part, 2. – 158 p [in Russian].

Dil'mukhamedov E.D. The uprising of the Kazakhs under the leadership of Kenesara Kasymov in 1837-1847. [Vosstanie kazakhov pod rukovodstvom Kenesary Kasymova v 1837-1847 gg.] – Almaty, 2010. – 200 p [in Russian].

Dobrosmyslov A.I. Turgay region. Historical essay [Turgaiskaia oblast'. Istoricheskii ocherk] // Proceedings of the Orenburg Department of the Imperial Russian Geographical Society [Izvestiia Orenburgskogo otdela Imperatorskogo russkogo geograficheskogo obshchestva] Vol., 1. Issue, 17. 1902. – Pp. 257-524 [in Russian].

Domestic notes [Otechestvennye zapiski]. – №10. – 1848. – Pp. 3-166 [in Russian].

Ianushkevich A. Diaries and letters from a trip to the Kazakh steppes [Dnevnik i pis'ma iz puteshestviia po kazakhskikh stepiam]. – Almaty, MKA, 2005. – 232 p [in Russian].

Kasymbaev Zh. Kenesary khan [Khan Kenesary]. – Almaty: Kazakhstan, 1993. – 112 p [In Kazakh].

Kenesarin A. Sultans Kenesary and Syzdyk: Biographer. Essays [Sultany Kenesary i Syzdyk: Biograf. ocherki] / Processing. and note by E.T. Smirnov. – Alma-Ata: Zhalyn, 1992. – 144 p.

Krasovskii N.I. Siberian Kyrgyz Region [Oblast' Sibirskikh kirgizov] // Materials for geography and statistics of Russia collected by officers of the General Staff [Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami general'nogo shtaba]. Part, 1. – St. Petersburg, print.: Trapshelia, Rettera i Shneidera, 1868. – 472 p [in Russian].

Mazhitov S.F. Problems of history, theory and historiography of the People's Liberation movement of the XVIII – early XX centuries in Kazakhstan [Problemy istorii, teorii i istoriografii narodno-osvoboditel'nogo dvizheniya XVIII-nachala XX vv. v Kazakhstane]. – Almaty: Mektep, 2007. – 350 p [in Russian].

Meier L. Kirghiz Steppe of the Orenburg Department [Kirgizskaia step' Orenburgskogo vedomstva] // Materials for geography and statistics of Russia collected by officers of the General Staff [Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami general'nogo shtaba]. – St. Petersburg, print.: E. Veimara i F. Persona, 1865. – 288 p [in Russian].

Orazov R. Kenesary uprising [Kenesary koterilisi] // Kazakh almanac [Kazakh al'managy]. – №01 (11). – 2012. – Pp. 118-136 [In Kazakh].

Potto V. About steppe campaigns (Public lectures given at the Orenburg Cadet School, in 1872) [O stepnykh pokhodakh (Publichnye lektzii, chitannye pri Orenburgskom iunkerskom uchilishche, v 1872 g.)] // Military collection [Voennyi sbornik]. – №4. – 1873. – Pp. 229-266 [in Russian].

Potto V. From travel notes on the steppe. Iletsky district [Iz putevykh zametok po stepi. Iletskii raion] // Military collection [Voennyi sbornik]. – №8. – 1876. – Pp. 384-409 [in Russian].

Russian State Military Historical Archive (RSMHA) [РГВИА]. F. 846, In. 16, C.1201, P.51-58 [in Russian].

Sabol S. (2003) Kazak resistance to Russian colonization: interpreting the Kenesary Kasymov revolt, 1837 – 1847. // Centr. Asian surv. Abingdon. Vol. 22, – N 2/3. – P. 231-252.

Sereda N.A. The revolt of the Kyrgyz Sultan Kenisara Kasimov (1838-1847) [Bunt kirgizskogo sultana Kenisary Kasimova (1838-1847 gg.)] I-IV. // Bulletin of Europe [Vestnik Evropy]. – Vol. 4. – 1870. – Pp. 541-568 [in Russian].

Sereda N.A. The revolt of the Kyrgyz Sultan Kenisara Kasimov (1838-1847) [Bunt kirgizskogo sultana Kenisary Kasimova (1838-1847 g.)]. V-VII. // Bulletin of Europe [Vestnik Evropy]. – Vol. 5. Book, 9. – 1870. – Pp. 60-86 [in Russian].

Sereda N.A. The revolt of the Kyrgyz Sultan Kenisara Kasimov (1838-1847) [Bunt kirgizskogo sultana Kenisary Kasimova (1843-1847 g.)]. I-V. Bulletin of Europe [Vestnik Evropy]. – Vol. 4. Book 8. – 1871. – Pp. 655-690 [in Russian].

Steblyn-Kamenskaya M.I. On the History of the Uprising of Sultan Kenesary Kasimov [K istorii vosstaniya sultana Kenesary Kasimova] // Historical notes [Istoricheskie zapiski]. – Vol. 13. – 1942. – Pp. 234-255 [in Russian].

Suleimenov R., Kasymbaev Zh. Kenesary uprising: A new look at the old reality [Kenesary koterilisi: kone shyndykka zhanga kozkaras] // Kazakhstan kommunisti. – №3. – 1991. – Pp. 63-72 [In Kazakh].

Terent'ev M.A. The history of the conquest of Central Asia. With maps and plans [Istoriia zavoevaniia Srednei Azii. S kartami i planami]. – Vol. 1. – St. Petersburg-Neveskii, 1906. – 509 p [in Russian].

Tulebaev T., Kurmanalina N., Seksenbayeva G., Baygunakov D. (2016) Kazakh-Dzhungarian relations in the works of the pre-revolutionary Russian scientists // Bylye Gody. Vol. 41, Is. 3. 2016. Pp. 753-760 [in Russian].

Valikhanov Ch.Ch. Collected works in five volumes [Sobranie sochinenii v piati tomakh]. – Vol. II. Alma-Ata, Glavnaia redaktsiia Kazakhskoi sovetskoi entsiklopedii, 1985. – 416 p [in Russian].

Valikhanov E.Zh. () Kenesary. – Moscow, Molodaia gvardiia, 2004. – 232 p [in Russian].

Veniukov M.I. Experience of the military review of Russian borders in Asia [Opyt raboty voennogo obozreniia russkikh granits v Azii]. Issue, 2. – St. Petersburg, 1876. – 180 p [in Russian].

Veniukov M.I. Notes on steppe hikes in Central Asia [Zametki o stepnykh pokhodakh v Srednei Azii] // Military collection [Voennyi sbornik]. – Vol. 16. Book 11. – 1860. – Pp. 259-298 [in Russian].

Zavalishin I. Description of Western Siberia [Opisanie Zapadnoi Sibiri] In three volumes. Vol. 3: Sibirsko-Kirgizskaia step'. – Moscow, Universitetskaia tipografiia, 1867. – 145 p [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_187-200

IRSTI 03.20.00

ARCHIVAL MATERIALS ABOUT KAZAKH BATYRS (XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURIES)

Kuanbay Olzhas

Ankara University. Turkey, Ankara.

*Corresponding author

E-mail: olkube89@gmail.com (Kuanbay)

Abstract. This article describes reliable historical archival materials about Kazakh batyrs (knights, heroes) from the XVIII century to the first half of the XIX centuries. All historical events of that century are revealed according to the archival data of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan and partly from the archives of China, which has been carefully studied in a collection of archival documents. For each sheet, inventory and documents of archival funds, a multifaceted scientific analysis was carried out, which, as far as possible, shows us the socio-political picture of that century of the Kazakh people. This deeply focused research on the archives gives us the opportunity to get to know more closely the life and political activities of the institute of batyrs (knights, heroes-auth.) and this in the future will open to us various scientific research topics on the historical personalities of the khans (kings), sultans (lord) and batyrs (knights, heroes-auth.) of the Kazakh people. Carrying out scientific research on archival materials about Kazakh and batyrs (knights, heroes-auth.) from the XVIII-XIX centuries we will open new pages about the military-political and social situation of the nomadic people of the Great Steppe, as well as the daily life of unexplored heroic personalities who influenced the outcome of historical events in a difficult period for the people. The article also explores the skillful and exciting diplomatic relations of the Kazakh elite with Tsarist Russia and Qing China. Also, scientifically commented on the excellent military potential of some influential Kazakh khans, sultans, biys (judicial and political figures of the Kazakhs-auth.) and batyrs (knights, heroes-auth.) In general, a scientific article conveys to us a whole complex of social and military-political background of the XVIII-XIX centuries of the Kazakh people and with its heroic faces, deeds that from time immemorial have merged from mouth to mouth into folk poetic epics. We want to note to the foreign audience that the ethnonym "Kirghiz" in this article means the ethnonym "Kazakh". Kyrgyz in those days (XVIII-XIX c.) were called in Russian "zakamenniye Kirgizy" or "diko-kamenniye Kirghizy" and the Kazakhs were simply called "Kirghiz" or "Kirghiz-Kaisaks". So in this article we noted it as [Kirghiz (Kazakh-auth.)] in order not to confuse the Kazakhs with the Kyrgyz. The article was prepared as part of the implementation of the project AP08052271 «New declassified Russian archives about unknown pages of the life and work of Kazakh khans, sultans, batyrs (XVIII - first half of the XIX centuries)».

Key words: Institute of Batyrs, Khans, Sultans, Batyrs, Dzungaria, Kalmyk people, Diplomacy, Qing Empire, Tsarist Russia.

FTAMP 03.20

ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР (XVIII – XIX Ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫ)

О.Б. Қуанбай

Анкара Университеті. Түркия Республикасы, Анкара.

* Автор-корреспондент

E-mail: olkube89@gmail.com (Қуанбай)

Аңдатпа. Бұл мақалада XVIII ғасырдан XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі қазақ халқының батырлары жайлы сенімді тарихи мұрағаттық мәліметтер зерттелген. Сол ғасырдағы барлық тарихи оқиғалар Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының мұрағат деректері бойынша және ішінара мұрағаттық құжаттар жинағында мұқият зерттелген Қытай мұрағаттарынан да алынған. Мұрағаттық қорлардың әрбір парағы, тізімдемесі мен құжаттары бойынша сан қырлы ғылыми талдаулар жасалып, қазақ халқының сол ғасырдағы қоғамдық-саяси бейнесі көрсетілді. Мұрағаттардағы бұл терең зерделенген зерттеулер батырлар институтының өмірі мен саяси қызметін жақынырақ тануға мүмкіндік береді, әрі болашақта қазақ хандарының, сұлтандары мен батырларының тарихи тұлғаларына қатысты санқырлы ғылыми зерттеу тақырыптарына жол ашады. XVIII ғасырдан XIX ғасырдың бірінші жартысына дейінгі кезеңдегі қазақ батырлары жайлы мұрағаттық құжаттарға ғылыми сараптамалық зерттеулер жүргізу арқылы, Ұлы Дала көшпелілерінің әскери-саяси және әлеуметтік жағдайын, сондай-ақ қазақ халқының қиын қыстау кезеңдеріндегі тарихи оқиғалардың өрбуіне әсер ете білген әлі де зерттелмеген қаһарман тұлғалардың күнделікті өмірі туралы да ғылыми айналымға ене қоймағанын тарих беттерін ашамыз. Сондай-ақ мақалада қазақ элитасының патшалық Ресеймен және Цин империясымен болған шебер де қызықты дипломатиялық қарым-қатынастары қарастырылған. Ғылыми зерделеу барысында қазақтың кейбір беделді хандары мен сұлтандарының, билері мен батырларының тамаша әскери стратегиялық әлеуеті туралы ғылыми тұрғыдан түсініктеме берілді. Сондай-ақ сұлтандар мен батырлар арасындағы келеңсіз салқын қарым-қатынастары да ғылыми назардан тыс қалмады. Жалпы, ғылыми мақала бізге халық ауыз-әдебиетіндегі батырлар жырына ұласып, аты аңызға айналған ержүрек тарихи тұлғалар мен қазақ халқының XVIII-XIX ғасырлардағы әлеуметтік және әскери-саяси бейнесінің нақты да дәйекті тұтас көрінісін береді.

Түйін сөздер: Батырлар институты, хандар, сұлтандар, батырлар, қалмақ халқы, дипломатия, Жоңғария, Цин империясы, патшалық Ресей.

МРНТИ 03.20

АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ (XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.)

О.Б. Куанбай

Анкарский Университет. Турецкая Республика, Анкара.

*Корреспондирующий автор
E-mail: olkube89@gmail.com (Куанбай)

Аннотация. Данная статья подготовлена на основе архивных материалах о казахских батырах XVIII - первой половины XIX вв. Все исторические события того столетия раскрываются по архивным данным РФ и РК и частично Китая, которые представлены и в сборниках документов. Разносторонний научный анализ, проделанный по каждому листам, документам и описям архивных фондов по мере возможности передает нам суть социально-политической картины казахского народа. Глубокое исследование архивных документов дает нам возможность поближе познакомиться с жизнью и политической деятельностью отдельных батыров, и это в будущем откроет нам разные научные направления исследования по историческим личностям - ханам, султанам и батырам казахского народа. Проведение научных исследований по архивным материалам о казахских батырах XVIII - первой половины XIX вв., открывает новые страницы военно-политической и социальной положения кочевого народа Великой Степи, и также о повседневной жизни личностей, которые влияли на исход исторических событий в сложный период для народа. В статье так же исследовано искусные, и захватывающие дипломатические отношения казахской элиты с царской Россией и цинским Китаем. Научно прокомментирован великолепный военный потенциал некоторых влиятельных казахских ханов, султанов, биев и батыров. А также из центра научного внимания не был исключен негативно-отрицательные

отношения между султанами и батырами. В целом, научная статья представляет целый комплекс социального, и военно-политического фона XVIII-XIX вв. казахского народа. Хотим обратить внимания зарубежной аудитории, что под этнонимом «киргизы» в данной статье подразумевается этноним «казахи». Киргизов в те времена (XVIII-XIX вв.) на старославянском языке называли «закаменные киргизы» или «дико-каменные киргизы», а казахов просто – «киргизы» или «киргизкайсаки». Поэтому в этой статье мы отметили его как [киргиз (казах-авт.)], чтобы не путать казахов с киргизами. Статья подготовлена в рамках реализации проекта ИРН АР08052271 «Новые рассекреченные российские архивы о неизвестных страницах жизни и деятельности казахских ханов, султанов, батыров (XVIII- первая половина XIX вв.)».

Ключевые слова: Институт батырства, ханы, султаны, батыры, Джунгария, калмыцкий народ, дипломатия, Цинская империя, царская Россия.

Introduction. Archival materials about the Kazakh batyrs of the XVIII - the first half of the XIX centuries reveal some important historical events of the Kazakh people in detail. The relevance of the research topic lies in the fact that the institution of batyrs (institution of knights-auth.) from time immemorial played a crucial role in the regulation of foreign and domestic policy before the liquidation of the Kazakh Khanate. The statehood of the Kazakh people is directly related to the socio-political activities of the institute of batyrs. Proceeding from this, a thorough study of the life and work of the Kazakh batyrs, based on archival materials of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan, gives us the opportunity to determine in detail the role and significance of the institution of batyrs in the life of the Great Steppe. All the archival materials about the Kazakh batyrs presented below provide data on their daily life, which were intertwined with the historical events of that century. The sultans and batyrs of the Kazakh people have always served with valor for the benefit of their own people. As we know, in almost all archival documents we see the same word "loyal subject" of the Russian Empire. But we do not pay attention to the word "loyal subject", behind the same word is the whole fate of the Kazakh people. That is, the Kazakh sultans and batyrs "arbitrarily" "accepting" the "protectorate" as the "loyalty" of tsarist Russia and China managed to preserve the state territory of the Kazakh Khanate until the liquidation of the khan's power. Tsarist Russia and Qing China were interested in capturing Central Asia: «The Qing Empire referred to the "Jungar" (Dzungaria) nomad camps significant areas of the nomadic tribes of the Middle and Elder Zhuzes (tribal associations of Kazakhs - auth.), which the Kazakhs sought to return, claiming also the deserted as a result of the extermination of the Jungars, large expanses of land in Jungaria (Dzungaria) itself, where the Qing Empire began to build fortifications, expand territories, where soldiers from Chinese peasants were mainly sent. On the border with the Kazakhs, the troops of the Sibo, Solons, Chahars, and then the Oirats who survived the massacre were stationed» (Collection of Documents, 1989:33). The Qing ruler and tsarist Russia were hampered by the same protectorate policy of the Kazakh Khanate. This wise geopolitical decision of the Kazakh rulers in the midst of approximately three-hundred-year war with the Oirats helped to preserve the independence and integrity of the territory for some time before they were colonized by the tsarist authorities. The historical actors of events have always been in the eyes of the tsarist government. Some names of prominent Kazakh sultans and batyrs, who made a colossal contribution to the historical events of the XVIII century, were noticeably listed by Doctor of Historical Sciences, Professor Z.E. Kabuldinov: «If the main participants in the historical process in the steppe society were well-known personalities and the most mentioned were the names of khans and sultans, then in this collection of documents, in addition to Abylai and Uali, the sultans of Sultanmamet, Urus, Qarash, Tugum, Shanshar, Seit, Karash, Torebatyr, Iman, Khanbaba, Taten, the names of many batyrs are also mentioned - Dat, Tleumbet, Barak, Barun, Kulebak and others, the names of ordinary Kazakhs are given. Nevertheless, the khans Abylay and Uali, the sultans Sultanmamet and Urus, without a doubt, were and will remain one of the main political figures of the heroic and difficult time for the Kazakh people of the last quarter of the XVIII century» (Collection of documents, 2020: 7).

The Kazakh land has always been rich in batyrs and wise rulers, who have always been in sorrow and happiness with the people. The archival materials below are a vivid example of this. In addition, all peoples had, and still have, traitors to their homeland, who faithfully served foreign governments, despite

the hatred of their people for external enemies. And the same "historical personalities" were no exception to this archival study about Kazakh batyrs of the XVIII - first half of the XIX centuries. All the socio-political actions of the sultans and batyrs of the Kazakh people in the archival materials of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan present a vivid picture of that century. And we try to convey the same historical atmosphere to readers.

Materials and methodology. This article is scientifically based only on reliable archival documents and collections of historical materials. The main research methods of this scientific article are the synthesis and diachronic analysis of historical archival documents. A scientific analysis was made for each archival data and the object of study was the political and social life of the influential khans of the sultans and batyrs of the Kazakh people. As shown in the scientific article, the research is based on statements, letters, reports, reports, and various archival documents. All historical materials represent a particularly important status. The article is based on general scientific analysis and statistical methods. Each historical and theoretical conclusion in the article is presented with a certain archival and documentary reliability. All of the archival documents and collections of archives listed below have been carefully researched in accordance with the international scientific method.

Discussion. In the process of the research of this scientific article, the archives of the Russian Federation were used, such as archives as of the foreign policy of the Russian Empires (AFPRE) F. KKD. In.122/1.C.6.P.36 rev-37., F. KKD. In. 122/1.C.6.P.36-36 rev., F. KKD. In. 122/1.C.6.P.38., and also used many archival data from the Historical Archive of the Omsk Region (HAOR) F. 1. In. 1. C. 212., F. 1. In. 1. C. 249., F. 1. In. 1. C. 268., F. 1. In. 1. C. 194., F. 1. In.1.C. 212., F. 1. In. 1.C. 256., F. 1. In. 1.C. 269., F. 1. In. 1. C. 213., F. 1. In. 1.C. 260., F. 1. In. 1. C. 170., F. 1. In 1. C. 173. In addition also for further disclosure of the topic used collection of documents such as, «History of Kazakhstan in Russian sources of the XVI-XX centuries (HKRS)», H-30. Folk legends about historical events and prominent people of the Kazakh steppe (XIX-XX centuries) V 9. Part 2. [in Russian] and were used a collections of historical documents under the editor-in-chief of the corresponding member of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Ramazan Bimashuly Suleimenov «Qing Empire and Kazakh Khanates. The second half of the XVIII-first third of the XIX century» Part 1. Alma-Ata: Science, 1989. [in Russian] and continuation of of this scientific work was used «Qing Empire and Kazakh Khanates. The second half of the XVIII - first third of the XIX century». / Editor-in-Chief of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR Ramazan Bimashuly Suleimenov, Part 2. Alma-Ata: Science, 1989. [in Russian] and collection of documents was used such as «From the history of the Great Steppe (the last quarter of the 18th century)», Ed. Z.E. Kabuldinov. Compiled by: V.A. Sirik.-Almaty: Litera-M, 2020. [in Russian]. Each document used has been reviewed and researched for its meaning and for the historical situations of that century. Since all the above valuable historical documents are written in Old Slavonic, and translated with accuracy for foreign audiences. After reading this article, each reader can plunge and feel the glorious khans and batyrs of the Kazakh Khanate in that century.

Results. Archival materials about the Kazakh batyrs of the XVIII - the first half of the XIX century from the versatile foreign policy vectors show us the brilliant geopolitical foresight of the Kazakh rulers. The Kazakh highest echelon of power, headed by Ablai Khan and the military institution of batyrs, having "accepted" "citizenship", not only strengthened bilateral relations between the powers, but also skillfully stood up for their foreign policy positions. For example, in an archival document of 1758 on August 29, the names of the legendary batyrs of the XIX century are mentioned: «...we are looking for zarguchi (a Manchu official who combines judicial and administrative functions - auth.) because we want to be under the allegiance of the Chinese Bogdy Khan. The zarguchi obliged Ablai-sultan with a signature, which he signed about being in Chinese citizenship. And above himself in absentia signed the Little Horde of Nurali-khan, Erali-sultan, and the Middle hordes from all tribes in order of seniority: firstly, from the Atygai tribe of Kulsary and Kuleke batyrs: from the Naiman tribe Kabanbay-batyr, from the Kanjyaly tribe Koshkarbay-batyr: from the Kerey tribe - Khoja Bergen-batyr ...» (Archive AFPRE, 6:36-36v). Of the galaxy of legendary batyrs, Bogenbay was one of the main batyrs of the Kazakh people in the XVIII century. He was a batyr from the Kanzhygaly tribe of the Middle Zhuz (tribal associations of Kazakhs-auth.). In the heroic history of the Patriotic War against the invasion of the Jungarian (Dzungaria) military nomadic state, he (Bogenbay batyr) is characterized as follows: «... one of the

organizers and leaders of the Kazakh army in the fight against the Jungars (20-30s of the XVIII century). There are many legends and traditions about him in the oral folk poetry of the Kazakhs. The historical poem "Bogenbay", which arose on the basis of legends and historical verses about him, is widely known. The praise of the exploits of Bogenbai and other famous heroes of the struggle against the Jungars - Kabanbai, Kazbek and others in the historical legends of the XVIII century is accompanied by a great idealization of these images in accordance with the traditions of the heroic epic» (HKRS, 2007:432).

As noted above, the diplomatic mission of the Kazakh Khanate perfectly demonstrated the system of checks and balances for the imperialist countries (Tsarist Russia and Qing's China) in favor of their people as an alleged "protectorate" of these powers: «A noble Kirghiz (Kazakh-auth.) Umertei was sent as an ambassador from Ablai-sultan to the Chinese Khan in Beijing. And between many conversations, upon his arrival, Umertei (kaz.Өміртай-Омиртай-auth.) in Beijing, the Chinese Khan began to ask: how long have these Kirghiz (Kazakhs - author) been in Russian citizenship? For this question, the orator Umertei, answered His Bogdykhan Majesty that for twenty-five (25) years they have been under Russian citizenship. And his Bogdykhan Majesty for the second time asked Umertei: if we have a war with Russia, then which side of the Kirghiz-Kaisaks (Kazakhs-auth.) will help? And to that he answered - when you noble two monarchs will have a war between you, and it is not respectful for us small people to interfere between you at that time, but we will be on the sidelines. The Chinese Khan was delighted for Umertei's wise answer, and let him go to Ablai-Sultan with great gifts» (Archive AFPRE, 6:36v-37).

From the archive of Russian foreign policy, we observe the following, firstly, the subtle diplomacy of the Kazakh Khanate requires that no harm be done to them by Russia, and this is indicated in the context of "...many insults are done to them from the Russian side..." and the word "allegedly" proof of that. If no harm had been done the word "allegedly" would not have been mentioned in the archival document. Further, the Kazakh khanate, headed by prominent batyr ambassadors, diplomatically "recognizes" allegiance so as not to spoil interstate relations that have developed in the form of a "protectorate". For example, prominent batyrs of the Kazakh people were sent to St. Petersburg, the names of Kazakh batyrs are mentioned as Janibek batyr: « Ablai-sultan has now sent four people to St. Petersburg, including his brother Yulbars, and Kulsary-batyr's son Kulybek, and four people to escort them to Orenburg. And those envoys were sent with such a request: allegedly from the Russian side, many insults are caused to them, while asserting themselves to be in all-Russian citizenship as before. As before the entire Lesser Horde with Abulkhair Khan and from the Middle Horde with Genibek-batyr (Zhanibek batyr-auth.) they took the oath about being in Russian citizenship, and now they intend to take the oath again» (Archive AFPRE, 6:38).

Not only the tsarist authorities, but also Qing China wrote about the Kazakh batyrs. From the Chinese archive (No. 69,70; PChF (Ch), 37, 7-8) we have received a lot of information about the sultans and batyrs. But, as we all know, they wrote history from their own perspective and according to their historical "consciences". About how Ablai with the institute of batyrs coped with external enemies and successfully defended the territory of the Kazakh state is cited from the source of the Chinese archive, which is scientifically processed and analyzed by prominent figures in the historical sciences of the Republic of Kazakhstan and the following historical information is given: «In the summer of 1756, the initiative in organizing resistance to the Manchurian-Chinese troops passed for some time into the hands of Sultan Ablai...The order to invade Kazakhstan was given by the emperor earlier, back in mid-May of the same year (1756-auth.) It was supposed to enter the nomad camps of the Middle Zhuz from two sides: from the south and from the east. The Manchus of Dardana and Hadakha were appointed commanders of the troops, they were ordered to ruthlessly destroy the nomad camps in case of the slightest resistance...The nomads went to the trick to delay the advance of the Qing troops, sending couriers to their headquarters with the message that Amursana had been captured and was being taken for transfer. At first, Amursana again escaped capture. Secondly, Ablai not only organized a rebuff to the Qing invaders, but was also able to transfer his auls (nomadic yurts, settlements-auth.) without loss and drive the cattle deep into the steppe. So did other feudal lords. The Qing feudal lords did not find a single Kazakh aul in place. Kazakh troops interfered with the unification of the Northern and Western colonies of the Qing troops, making unexpected attacks and rapidly disappearing in an unknown direction... Dardana and Hadaha ... appeared before the court of the Military Council: according to the XIX century

Chinese historian Wei Yuan, Dardana and Hadaha turned out to be inept, talentless and bad commanders» (Collection of Documents, 1989:23,25-26).

Kazakh batyrs always knew and honored piety and fulfilled their promises no matter what. For example, Bukty-batyr, batyr Tuganas Turkin, batyr Abys Saraev, and batyr Akan Urusov did not betray their sultans. This is stated in an archival document in the form of a report by the petty officer and second major E. Zhevakhov to the commander of the separate Siberian Corps, Major General G.G. Shtrandman: «As a result of your Excellency, from the 3rd under No. 226th command and with it, opposed to applied in Tatar and from a translation in Russian dialects about those who entered the Ust-Kamenogorsk distance into the citizenship of Her Imperial Majesty with the family, according to the Zhelezny distance of the foremen, namely: Bukta-batyr, Tuganas Turkin, Abys Saraev, Akan Urusov were announced that they also did not have the same intention? Who declared: since they have no grievances and displeasure from their sultans. And therefore, until what happened, no matter what happened, they responded. I report to your Excellency through this in my obedience. Second major Yegor Zhevakhov. 15th April, 1794» (Archive HAOR, 268:417).

As in all world history, the clan struggle, slander and discord did not bypass the Kazakh sultans. And they (Kazakh sultans and rulers) despite the kinship between them in the intentions of loyalty to the tsar's power sometimes defiled and slandered their own sultans and batyrs. For example, about the Sultan of the Middle Zhuz, the brave Kudai-Mendy batyr (Khudai-Menda), an archival document of 1775 says the following: «Finally, a Kirghiz (Kazakh-auth.) petty officer Khudai-Menda, a villain for the Russia, went to our owner Ablai-sultan. But what kind of advice they had among themselves, I cannot know. Otherwise, I really know that he, Khutai-Menda, returned from Ablai-Sultan. Now he is in his camp, it seems, calmly. In addition, at the wish of Your Excellency for all well-being, I attached my red seal to assure» (Archive HAOR, 194:36v). Under the word "villain for the Russia" each person can conclude what was the relationship between some sultans.

Kazakh sultans have always been at the forefront with batyrs in battles. So was Abulfeis Sultan during the Torgaut escape "kaz. шаңды жорық [shandy zhoryq] – auth." bravely fought against the Kalmyks: «...the Kalmyks follow their path along the Sara-Turgai River at a distance from the peaks of the Tobol River for a month of riding. Of which there was a battle with the advancing party of the Abulfeis Sultan. And the others under No.110 from Mambet-batyr are somewhat similar to the announcement by Umir-batyr about the stretching and torn to pieces of the same Kalmyks near the Sara-Turgaya River. From where, with great hope, they continue their path further» (Archive HAOR, 173:323v). In the upper reaches of the Irtysh, Ishim and Tobol rivers, Kazakh tribes such as Argyn, Kipchak, Naiman and Uak-Kerey led a nomadic life. With the construction of the line of military fortifications of tsarist Russia, these Kazakh tribes of the Middle Zhuz suffered more than others from land tightness than others, and from September 1773 to May 1774 they took full part in the peasant war for pasture. In this historical event of 1775 on October 19, the name of Mambet-batyr is mentioned from the letter of Abulfeis-sultan: «And how that Kirghiz (Kazakh-auth.), being in the Shulba outpost, identified his own two horses from the Bashkir Ait, which he took away, and I ask you to find the rest of the missing horses, to give them to the petty officer Mambet-batyr. And punish those thieves for arbitrariness, and so that they do not touch him and back off» (Archive HAOR, 194:590). In such a politically difficult situation, the petty officer of the Middle Zhuz, Murza, Tarkhan (privileged title-auth.) Baizhigit Batyr, wanted to maintain trusting relations with Tsarist Russia and adhered to a neutral position: «Through this position, I honor Your Excellency to convey that I and my subject Kirghiz (Kazakh-auth.) people have a nomadic camp in the Kichakly land safely. And I do not foresee any evil intentions against Russia either from my subordinates or from other Kirghiz (Kazakh-auth.) And as soon as I find out anything that is not useful to the Russian side, and in the best of my conscience, I promise to notify Your Excellency at the same hour» (Archive HAOR, 194:35).

From an archival document of 1775 on August 28, we observe how Ablai Sultan took care of every Kazakh of his people, ordering 4 people to be treated well and 3 people to be released along with Bazar-batyr. And besides, Ablai knew who to send to such a risky business. The historical document tells about Bazar Batyr and the act of valor of Ablai Sultan as a ruler: «I ask seven captured people to be released out of innocence. Three people: the first Telek, and Kubkan, and Sain, and deign to keep the remaining

four in a clean place and produce food for them. And give those three people to the Kirghiz (Kazakh - auth.) Bazar-batyr. With which send three guns. And that I always apply my efforts to the Russian side, if you please, your honor, ask the Tatar Bukharey Adalov... And besides that, all about my order will verbally announce petty officer Kirghiz (Kazakh - author) Bazar-batyr. And I ask your nobility to send ten papers with him. In assurance of which I have attached my seal»(Archive HAOR, 194:282-282v).

A lot of archival documents about the legendary Barak Batyr have been preserved. One of them speaks of a subject of Barak-batyr who died of smallpox under guard. Barak Batyr was particularly sensitive to the souls of the dead, and sent for the body of the man to be buried according to custom: «Mr. lieutenant colonel and cavalier von Winkler, with a report sent to me, reported that Turdubet Buzdakov, a Kirghiz (Kazakh-auth.), who was being held in the fortress of Presnogorkovsk, under the guard of the department of f petty officer Barak-Batyr, was captured for robbing the cows of Murza Mustafa Maksyutov on 10th January from illness so called smallpox, died. But his body was not buried, so that the petty officer Barak-Batyr would send his Kirghiz (Kazakh-auth.) after him. About which I have the honor to convey to Your Excellency. Brigadier Yakov Bower. 18th January 1790» (Archive HAOR, 256:51). From the report of the Colonel of the Peter and Paul Fortress Schreiter von Streiterfeld to the commander of a separate Siberian Corps, Major General G.G. Shtrandman, we see that Barak Batyr was not only a batyr of his people, but also cared about the spiritual situation of the Kazakh people, asking them to leave the mullah for another two years: «On August 11, before the evening of the Chargitim-Chakchat volost of the Kirghiz (Kazakh-auth.), petty officer Barak-batyr sent letters to me ... in the name of Your Excellency, ... meaning a request to leave the mullah Bashkir, who is now with him, for two more year and so on...Colonel Grigori Schrader. Afternoon of 13th August, 1794» (Archive HAOR, 269:111). From the report in the Old Kazakh (Chagatai-auth.) language of Aptigirim Apsolimov on June 1, 1774 addressed to Major General Anton Danilovich Skalon about the famous historical figure, 70-year-old Barak Batyr (Kokzhal Barak-auth.), who died in the war against the Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz-auth.) with his army, and about the capture by the Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz-auth.) of many batyrs of Ablai Khan. The archive speaks of the heroism of Barak Batyr, who fought against the Kyrgyz to the end, despite his advanced age. The death of Kokzhal-Barak batyr during the battle clearly demonstrates the functioning of the institution of the batyrs. And we can see it by the heroism of Barak batyr: «At the same time, I inform Your Excellency, I was informed of the Kuk-Yaralinsk volost (administrative-territorial division-auth.) that this petty officer Barak-batyr of his conduct from all uluses (kazakh tribes-auth.) having gathered six thousand troops (6.000 batyrs-auth.), went for war to the so-called wild Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz-auth.) They killed all his people, including Barak Batyr himself...» (Archive HAOR, 190: 618).

Most often, the written affairs of the Kazakh batyrs were conducted by the Bashkir mullahs. This is stated in the archival document. For example, on January 2, 1794, Bukty-batyr wrote a letter in Kazakh (Chagatai-auth.) with a request to give him Subuk Mustafin, a Bashkir, on the written files: «Through this, I inform your Excellency that now I do not have a mullah, and about that I had to write a letter to your Excellency. That is why I humbly ask the Bashkir Subuk Mustafin, who is in the Zhelezensk fortress, to order me to give him to the mullahs. To assure the above, I have attached my seal (tamga-auth.) Translated by interpreter Mametiyar Kucheyarov» (Archive HAOR, 268:16). Kazakh batyrs in some situations directly met with high-ranking officials of tsarist Russia. This demonstrates the openness to dialogue, the ability to negotiate and the courage of Kazakh batyrs. An example of this is that (on 12 February, 1794) Bokty-batyr deigned to meet with the commander of a separate Siberian corps, Major General G.G. Shtrandman: «My indispensable desire is also to meet with and to talk about some needs with Your Excellency. In this case, I humbly request my arrival in Omsk and ask you to give me horses. On this matter, I ask you to give your order to Mr. Second Major Bukovsky. And I am a nomad camp opposite the village of Peshchanov. To assure the above, I have attached my seal» (Archive HAOR, 268:145v). According to archival documents, Bokty-batyr was a "sincere" loyal subject of the royal power. Together with heroism, Bokty-batyr was a well-read and intelligent person. Oddly enough, back then in 1794, the "Bolashak" system, that is, studying abroad, worked in the Kazakh land. And so he (Bokty-batyr) wanted his son to study in St. Petersburg, and wanted his son to work as a deputy in the Court of Her Imperial Majesty: «When I was in the fortress of Omsk, with the humblest I asked your

Excellency, to send my son, following the example of the others, to St. Petersburg to Her High Imperial Majesty's court as a deputy. On this case your Excellency designed to respond, when there are any kinds of Kazakh sultans there, and then my son along with them will be sent. To which, although I agreed, but now, in such changes, I most humbly ask, without waiting for the sultans, could you send him there alone. I want to give my son into military service» (Archive HAOR, 269:72-73v).

The name of the Sultan of the Middle Zhuz Zhangir, the son of Kaip, is mentioned in the archives of the Omsk Region of the Russian Federation as Ziangyr, Yangary, Yangyr, Ziangir, Yengare, Yangil. As stated in one archival document, he boldly and openly was able to answer that he would not be able to find thirty (30 - auth.) bulls to the royal authorities: «...And while he, Zhedrinskaya, presents to me with a secondary report that Jiganger-Sultan and a collegiate assessor, about which my report to Your Excellency has already been reported on the past mail ... with the fact that instead of the driven peasant Kopeikin with comrades thirty (30-auth.) will not find all the bulls, then, due to the lack of cattle in their horde, he promised to deliver them in payment with the horses standing by them...» (Archive HAOR, 260: 313v). From the archival data of the Omsk region in 1778, on July 30, the name of Jangir batyr's (Yangil batyr-archiv.) brother mentioned that he was a protector and escort of trade to Bukhara. Usually such a dangerous and responsible business is given only to a brave and courageous person: « ... I hired the brother of the Petty Officer Yangil-batyr (Jangir batyr-auth.) to escort me with everything both forward to Bukhara and back to the Russian line. For this work I awarded him and gave him twenty-five (25-auth.) chervonets. And with it, driving through various Kirghiz (Kazakh-auth.) tribes, I didn't see any insults, below anger, from anyone...» (Archive HAOR, 213:71). Not having any problems from the borders of Russia to Bukhara is an indicator of the high authority and nobility of Zhangir Batyr among the peoples of Central Asia and the Russian empires. Delivering the entire caravan intact and safe on the many-kilometer riding way through the expanses of the Kazakh land and beyond shows us what the Kazakh batyrs really were. Zhangir Sultan was a highly educated and intelligent person this is stated in the following source: «...a Kirghiz (Kazakh-author) sultan and collegiate assessor Jiganger son of Kaip came to me from the Orenburg line. And he is a very good person. And he was in St. Petersburg twice. He is not like the locals, but with some enlightenment, and showed me the signing given to him by Her Majesty's own hand about recognition and veneration of him by a collegiate assessor in the rank of land major...» (Archive HAOR, 260:278).

In the history of the Kazakh people, many historical events are associated with the name of Sultanmamet Sultan. He was a faithful companion and excellent diplomat of Ablai Khan and faithfully served the Kazakh people in difficult times. On August 27 (1775) the prominent Kazakh diplomat Sultanmamet-Sultan wrote a letter to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General I.A. Dekolong. This letter mentions the name Kunai Batyr. Sultanmamet Sultan ordered the batyr's horse to be returned immediately: «... Kunai's son Chagan, passing by the Koryakov outpost, rode on a horse with a yellowish, light-colored tail and light-colored mane. It was taken away from him in that outpost with a saddle and a bridle. I ask your excellency to order to find a heavy horse and give it back with all the things...» (Archive HAOR, 191:243v). In one of these documents of 1788, on April 25, in the report of the commandant of the Yamyshev fortress, second-major and commandant, Kazakh petty officers and sultans are mentioned, including Sultanmamet Sultan: «In the argument that although my report to your Excellency and reported that the Kirghiz (Kazakh-auth.) horse herds all overtook the Irtysh River. I am confident in the reports of the commanders, but now five thousand horses (5,000-auth.) of Sultanmamet Sultan himself have been driven out of the vein of Kirghiz (Kazakh-auth.). They ordered me to escort the horses across the river, but here it seems to have been overlooked in some secret way, because the men assigned to the herds were not at all aware that those cattle were grazing right in the Presni Mayak, not in my distance, where they were driven out. Under the guise of the Sultanmametovs, the steppe Kirghis (Kazakhs-auth.) went from Koryakov, as it was usually already noted that they are not only simple petty officers, but the sultans themselves, with a free pass, make delicacy by taking horses. And therefore, fearing Sultamamet, so that his horses would not be detained here, he betrayed our captives» (Archive HAOR, 249:476v).

The son of Sultanmamet Sultan Urus-Sultan with his army during the Torgaut escape "shangdy zhoryk-auth." defeated the Kalmyk troops and captured the rest of the Kalmyks. This archival document

describes in detail the tense situation and the places of battles. The sons of influential Kazakh sultans also bravely fought on the front line with their fathers and batyrs. A vivid example of this is the Urus Sultan: «On the 12th of June, in the afternoon, the petty officer Saltamamet-saltan, who arrived in the Zhelezensk fortress from the uluses (Kazakh tribes-auth.) of the Kyrgyz (Kazakh-auth.), the interpreter of the Tatar mullah Urus Kuchukov came to me. And he said that on the 9th of this month, the Kirghiz (Kazakhs-auth.) from the army of Naurus-Saltan arrived in that ulus from the Buronomai volost - Satybaldy-Murza, from the Basantiyin volost - Kuchuk-batyr. And they announce that the Kalmyks who fled from Russia were allegedly pursued by an army led by Naurus-Saltan in the upper peaks of the Sara River, called Aktau and Kuktau in Kazakh. Moreover, they attacked the Kalmyks. And, due to non-coupling, the Kalmyks wounded and beaten many Kirghiz (Kazakhs-auth.), and then, as the Kirghiz (Kazakhs-auth.) copulated together, they beat the Kalmyks and injured a considerable number. Moreover, they took in full one Kalmyk and two Kalmyk women, who had already been brought to the tribe of the Basantiyin volost. The Kalmyks follow in two parts, and the best military people are in the first part. And they try to make their way more up to the living wild Kyrgyz (the current Kyrgyz-auth.), and look forward to receiving and protecting themselves from them. What I am reporting to Your Excellency through this. Colonel Andrei Rameykov. Fortress Zhelezensk. June 13th 1771» (Archive HAOR, 173: 481).

Kulsary-batyr, although he “faithfully” served tsarist Russia, he will remain in the history of the Kazakh people as one of the trusted associates of Ablai Khan and the ambassador of the Kazakh Khanate. Some archival documents note the skillful diplomatic actions of Kulsary-batyr. On his letter to the tsarist government, he allegedly “commenting” on the actions of Ablai Khan, spoke about the idea of a policy of containing the counterbalance of the imperialist powers in favor of the freedom and independence of the Kazakh people: «Although our owner Ablai-saltan assures you by letters that Ablai, by oath to Her Imperial Majesty to Russia, does not seem to cause any harm, capture people, and drive away horses and other livestock, and seems to be in his firm oath. However, in my purest conscience, Your Excellency, I inform you that some Russian people committed the seizure and driving away of cattle, then all this was on the orders of Ablai-Saltan. Somehow, even now, he sent his son from himself to the Chinese Bogdykhan on the condition that he, Ablai, and all his subjects wish to be forever in Chinese patronage» (Archive HAOR, 194:834). A descendant of Er Esim, Kudaimendy Sultan was a brave and valiant ruler of the Kazakh people. Tsarist Russia was unfriendly towards the stubborn and honest steppe hero. And Kulsary-batyr, in his letter, which was written on August 24, (1775) to the commander of the Siberian Corps, to put it mildly, does not give out the whereabouts of the statesman of the Kazakh people. Thus, maintaining diplomatic and friendly relations with tsarist Russia: «I received the letter and the sent two horses without fail. In which letter they deigned to write about the malevolent Kirghiz (Kazakh-auth.) petty officer Khutai-Mend and his other accomplices, where they have their nomad camp - I cannot know. But you can only hear that he nomads along in the Turgai River. But is it really there, and at what tract - I really can't know. And is it so, as the Kirghiz (Kazakh-auth.) tells me that he nomads there, I do not sure» (Archive HAOR, 194:232). In the archive of the Omsk region there is data that does not seem to be a particularly important historical fact. But if we look deeper, then in this historical archival document, the Kazakh batyr single-handedly took 7 horses from the Cossacks, knowing about the consequences of the theft. The theft of horses by a subject of Tyulyak-batyr, on the one hand, looks like theft, and even so it is written as “theft”. But the courage and bravery of the Kazakh should be noted for granted: «Omsk department of the outpost of Cherlakovsk Cossacks Timofey Barabanov and comrades, all in all six (6-auth.) people, which is what they submitted to me in the name of Your Excellency a report about stolen from them in the past 787th year (1787-auth.) in summer time six service and one own horses. The horses were stolen by the Kirghiz (Kazakh-auth.) Uvadyr from the Kipchak volost of the department of the Tyulyak-Batyr... Captain Kozma Bardin. Omsk fortress. Afternoon of the 24th March, 1790» (Archive HAOR, 256:507).

Kazakh sultans and batyrs have always put higher literacy and erudition with heroism (batyrism) in the first place. The archival document mentions the name of Mambet-batyr, who came to take home his son Kyzbay, who is studying to read and write: «When released from Your Excellency from the 4th under No.357, I dutifully received on August 13 the command enclosed in a cover letter of the Middle Kirghis-Kaisak Horde to the foreman Abulfeis-Saltan. To deliver it right to him with a list, yesterday here it was

given to the former Kirghiz (Kazakh-auth.) petty officer Mambet-batyr. And as he, Mambet, who was here to teach reading and writing to his son Kyzbay, asked to stay for three days to stay with them for a future wedding, then he was released. And after the expiration of that period, he promised to bring him here again» (Archive HAOR, 194:223). The son of Sameke Khan Tortuyl Sultan sent his son Menkush-Sultan and the batyrs to the Omsk fortress to take "allegiance", but as we know from a deep political point of view, this was a winning position at that time for the Kazakh people headed by Khan Abal: «Through this I declare: my uncle was a visit from the White Tsar, to whom he and others swore to be in a position loyal to Her Imperial Majesty. Why, now, having entered into this, without fail, with the other elders and with Kirghiz (Kazakh-auth.) subject to me, I also wish to enter into a subject of Her Imperial Majesty. Which I will use, and the highest mercy, just likes other loyal subjects. That is, Ablai Sultan and his accomplices did just that. And as your Russian laws tell you to do, no less, and I will be against it as a debtor, by the similarity of your Russian laws, to prove my merits. With the same letter, it was my son Menkush-sultan and the foremen Taktagul, Saty-batyr, Kazakbai-batyr, Sokhur-batyr, Bashka batyr, who personally verbally announce this request from me personally verbally to your excellency» (Archive HAOR, 286:287). The tsarist colonial policy made it so that the indigenous people, living in fact on their own native land, began to ask permission from the commander of a separate Siberian corps, Major General, for nomadism. But the wise foreign policy of Ablai Khan and all the sultans, accepting "allegiance", were able to preserve the independence of the Kazakh people for a few more decades. On the next document, the Sultan of the Middle Zhuz Tore-Batyr Sultan is mentioned as "sincerely" "flaming" with the joy of accepting citizenship. In fact, Tore Sultan was one of those batyrs who fought in the dusty campaign "shandy zhoryk - auth." against the Kalmyk invasion. All this "allegiance" was a big political move. In the depths of their souls, the Kazakh batyrs and sultans knew their great ancestors very well and did not recognize any rulers, except for the rulers of their people, "loyalty" was just a political game: «...now I am on the Russian side with everything and with my cattle, and now I ask Your Excellency for your permission to be with my family and the summer time is completely the same, because I have no offense from Russian people and never I have, but I do not want to go to the Kirghiz (Kazakh-auth.) side. Moreover, I am named after my horde as a sultan, so that I can leave those who want to be my uluses (tribes) and leave those best and faithful to me. Also, for any occasion, it is impossible for me to be alone without the Kirghiz (Kazakhs-auth.). Moreover, I dare to call the mullah, since we now often have commemorations in the spring...» (Archive HAOR, 260:264). And there are many such examples, for example, about Tok-berdy-batyr, the foreman of the Kireevsk volost under the jurisdiction of Sultanmamet-sultan, who has been living in his own land for thousands of years, asking permission from the descendants of that prince Vasily II (blind), who in 1425 with a gold plate (the footprint of the rulers of the Golden Horde-auth.) Barak Khan (Barak Khan, father of Zhanibek Khan, the founder of the Kazakh Khanate-auth.) became the prince of Muscovites and met the representatives of the Golden Horde with tribute and honor. But the boomerang of history turned in the opposite direction and shows us such a sad reality of that era: «...Since yesterday, having arrived here, the possessions of Saltamamet-sultan of the Kireevsk volost, petty officer Tok-berda-batyr. He asked me to transfer up to three thousand of his horses (3000 - author) this winter to the local river Irtysh. He also asked for their maintenance from our residents to pass to the steppe ten miles away. However, with Her permission, I will not accept courage to make a disition. And having presented to Your Excellency, I ask in that imperative resolution. Colonel Fyodor Fonderrop. Afternoon of October 25, 1775. Fortress Zhelezinsk» (Archive HAOR, 194:644).

In archival materials there are names of legendary historical figures such as Kazbek biy and his son diplomat Bekbolat. They served their people faithfully and conscientiously. Another proof that steppe democracy has always triumphed, despite the fact that it was impossible to harm to the descendants of Genghis Khan, and the same document notes the conflict between Ablai Khan and Kazbek biy. In addition, in this document mentions the name of the Sultan of the Middle Zhuz Tore-batyr (Torebatyr) Sultan: «...however, finally, Batyr-Tyur not praised those Karakisek elders Kazybek-biy and Bikbulat because they boldly acted with the son of ablai-sultan. Meanwhile, he spoke of the need to punish them for their impudence and insolence, so that they would henceforth be moderate. And so that in the future this would not happen with any Russian person...» (Archive HAOR, 194:662v). From the report of

Lieutenant Colonel Count Yakov Decastro-Latserda, you can find out information about the number of horses of the Sultan of the Middle Zhuz Tore-batyr (Torebatyr): «In pursuance of Your Excellency, last November, the horse property of the Kirghiz (Kazakh-auth.) petty officer Tyuri-Batyr, with proper confirmation and with the demand of amanat (people entrusted for storage-author), seven thousand horses (7000-auth.) were transferred to our side with one hundred herdsmen (100-auth.) human. What I'm reporting to Your Excellency. Fortress Yamyshv. Lieutenant Colonel Count Yakov Decastro-Latserda. December 14, 1778» (Archive HAOR, 213:548). At every opportunity, the tsarist government did not miss the chance to evade the batyrs in their directions, giving them everyday life accessories. From the translation of the letter (in the old Kazakh language) by Zhanybek Sultan on October 4, 1794, the following is said: «Bow to the noble and highly respected Mr. Colonel and Chevalier Grigory Grigorievich Shrader. I should get one hundred (100-aut.) pounds of the prescribed flour. Whether the time is ripe for the vacation, I humbly ask with this sent by my Kyrgyz (Kazakh-author) Atanay to notify me» (Archive HAOR, 269:376).

In the archival materials of the Russian Federation, Kulybek batyr is listed as Kulebak-batyr. He was one of the six sons of Kulsary batyr (Kulsary batyr Boriuly - author), who actively participated in public affairs together with his father, a diplomat. From the report of 1778 on January 9 on the prohibition of selling gunpowder, lead and saltpeter to the Kazakhs for the war with the Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz-auth.), the name of Kulybek Batyr is mentioned: «Sergeant Abdulov, who was in the Kirghiz (Kazakh - auth.) petty officer Kulebak-batyr, for reconnaissance of the Kyrgyz (Kazakh-auth.) circumstances necessary for the Russian side, for some business and with him, Kulebak, was required here. He was sent to me on the 5th of January, reported that Kulebak-batyr left his nomad camp for cattle, and when he returns, he will arrive here...» (Archive HAOR, 212:26). The tsarist authorities wanted to take away gunpowder, lead and saltpeter from the Kazakhs, who wanted to deliver them to Ablai Khan through the trade line in order to attack the Kyrgyz: «...through that Kirghiz (Kazakh-auth.) it was verbally ordered in this way to announce to the Kirghiz (Kazakhs-auth.) led a nomadic life near the local fortresses so that they would not buy gunpowder, lead and combustible sulfur from our Russian people...Supposedly he (Ablai Khan-auth.) intends to go to war in the springtime to the wild Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz-auth.) From me, at a distance and to the local customs affairs, it is firmly confirmed that the Kirghiz (Kazakhs-auth.) and merchants who come here and along the line, to inspect both Russians and Tatars at the entrance and exit. And if anyone has a lot of such things, especially from the Kirghiz (Kazakhs-auth.) and from our dubious people, they are ordered to take away, and especially gunpowder, lead and saltpeter...About which I dutifully report to Your Excellency. Brigadier Stepan Sumorokov. Fortress of St. Peter. 9th January 1778» (Archive HAOR, 212:26v). In the report of Lieutenant Colonel Dmitry Karsakov to the commander of the Siberian Corps, Lieutenant General Ogarev, it is said that Tlieumbet Batyr captured three Russian soldiers. To capture, knowing the consequences, one must have courage and bravery. Such qualities were inherent in all Kazakh batyrs: «...the third musketeer of the field battalion is a cab driver, the name of Malmygin, and the outpost of the Chernoretsk Cossacks Fedor and Peter Borodikhins, we think that they were captured by the Kirghis-kaisaks (Kazakhs-auth.). By orders of Saltamamet Sultan and his son Karich-Sultan and the petty officer Tleumbet-batyr, they were taken to the outpost of Koryakov. Lieutenant Colonel Dmitry Karsakov. 21st April 1788» (Archive HAOR, 249:471).

Archival data may not always be historically reliable. For example, the report of Second Major and Commandant Fyodor Shakhov does not correspond to the real events of that century. How can an authoritative statesman, diplomat and batyr Saltamamet-sultan with his son Iman give Tlieumbet batyr a reason to capture the Russians, if they were the guarantors of maintaining peace and harmony between the two peoples, led by Ablai Khan. The disinformation of scammers for the benefit of the tsarist oppression was always "relevant" then. In addition, if they were highly trained Cossack soldiers, then why didn't they fight, but were "captured" and this moment makes a person think: «Now, under the guise of all claims, they captured two Chernoretsk Cossacks and one cab driver from the musketeer field battalion coming from Chernoretsk to Koryakov. For what kind of Kirghiz (Kazakh-auth.) extortions, and especially that Saltamamet-sultan and his son Iman they gave more reason and teaching Tlieumbet to capture the Russians. It has already become clear that Ensign Kamaev, now commander in Koryakovo,

assures by a report that, being there, the son of Saltamamet Taimas retold about it. What I humbly report to Your Excellency, and I submit everything for consideration. Fortress Yamyshevsk. Second major and Commandant Fyodor Shakhov. 24th April, 1788» (Archive HAOR, 249:474). Such letters suggest that they served the purpose of quarreling the Kazakh nobility and batyrs among themselves, so that they would not be in unity, and put them against each other: «According to my research, it turned out that when Your Excellency gave me the order to capture, according to the evidence of the Kirghiz (Kazakh-auth.) Bukta-batyr, the Kirghiz (Kazakh-auth.), Then I sent a warrant to the former commander in Koryakovo, Lieutenant Shkarin, so that he tried to detain that Kirghiz (Kazakh-auth.) whom Bukta-batyr would show on his arrival. But after he did not arrive in Koryakov, he remained without capture...» (Archive HAOR, 249: 473).

Torgut escape or "shandy zhoryk-auth." left a huge mark in the history of the Kazakh and Kalmyk peoples. Just about the same events there are archival data that talk about the arrival of Karash Sultan. He was the son of Sultanmamet Sultan. And he came with the news of the capture of the Volga Kalmyks: «On that day of the Kirghiz-Kaisak Middle Horde, loyal and benevolent to the local side, the petty officer Saltamamet-Saltan sent me with a letter from his son Karash-Saltan and with him a Kirghiz (Kazakh-auth.) and a Russian Tatar Mulla Kuchekov who was with him. I asked them to be sent to Your Excellency to announce the capture of the Volga Kalmyks, who had broken through from Russia, by the Kyrgyz. Fortress Zhelezensk. Colonel Andrei Rameykov. July 11, 1771» (Archive HAOR, 170:18). From the letter that was written by the diplomat and batyr Sultanmamet-sultan on February 21, 1771, it can be seen that he gathered twenty thousand (20.000-auth.) batyrs to stop the Torgauts (Jungar tribe-auth.), who wanted to move through the Kazakh steppe to Jungaria (Dzungaria) in a huge number of people, according to some sources, with a population of 140,000-170,000 people, led by the young Khan Ubashi: «I have now received your Excellency's letter in good order. I would you like to explain that the Volga Kalmyks tore ... their oath, turned again to the Zengorsky (Jungaria-auth.) land. For which I ordered my subject Kirghiz (Kazakhs - author) up to twenty thousand (20,000 - author) people to gather together. Those who are in the distance in the stones, because of their non-arrival, I have no news about those Volga Kalmyks. If Your Excellency receives news of them in advance, where those Kalmyks are, then I ask you to notify me as soon as possible. Then I will really know where they will be, and I will also not leave you without a report» (Archive HAOR, 170:24).

Based on the archival data of the Omsk region of the Russian Federation, one can obtain information in detail about the social and military-nomadic conditions of the Volga Kalmyks, who were heading to their historical homeland – Jungaria (Dzungaria). The Kazakh rulers Ablai Khan and Nuraly Khan, including Umir Batyr, with their troops opposed the Kalmyks: «On May 21 of that year, the Kyrgyz foreman Umir-Batyr, a well-wisher to the Russian side, having arrived here in the Ust-Kamenogorsk fortress, announced to me that he had received news from a roaming (led a nomadic life) with his army of two thousand (2000-auth.) people near Tashkent. On the edge of the Kirghiz (Kazakh-auth.) land, the so-called Sum-Usun tract, Ablai-sultan was given news about the Volga Kalmyks, who are located near the Sary-Turgai River ... It consists of two parts: the first, that is, the called heavy, in thirty thousand (30,000-auth.) people, the second, which, in cover of the first, in eighteen thousand (18,000-auth.) people. They continue their campaign for the most part on camels, and they try to bring the horses to the best recovery, which they almost never ride. Having gathered from there, they will go to the Sarysuy River, adjacent to Aktau Mountain. The first Sara-Turgay, where those Kalmyks are located, for example, at sixty sazhen ("сажень"-it is a Russian measure of length. It is about 127.8 m.-auth), the current is fast, where there are quite a lot of wild boars. Kalmyks, for the most part, feed on them. The second is Sarsuy, where they intend to go, with a breadth and speed greater than the Irtysh. Then they will go along the Sarsui to the Chshu (Shu) River, which stretches to the Chinese border, and the peaks near that river are called Serchen. Those Kalmyks robbed several cattle and horses from the Kirghiz living near Orenburg from 30 house (30 Kazakh yurts-auth.) but there are no people in any way damaged or taken prisoner. By order of the aforementioned Ablai-Sultan, roaming (led a nomadic life) in the vicinity of the local lines, each with his subordinate 20 foremen, and to repel the armies of the aforementioned Kalmyks, is preparing for battle, and are going to go to the aid of Ablai-Sultan. Just Umir-batyr with his army will go in a week. And others, that is, Nurali Khan (only how many troops

were under him is unknown) Ablai Sultan, who led a nomadic life at the Chengiz tract against the Semipolatsk fortress in the steppe with a distance of two days driving with two thousand (2000-auth.) people is now really and fought. About which I humbly report to Your Excellency. Colonel and cavalier Stepan Sumorokov. Fortress Ustkamenoy. 24 May, 1771» (Archive HAOR, 173: 323-323v).

Conclusion. In the article, based on archival materials about the Kazakh batyrs of the XVIII century and the first half of the XIX century, an attempt is made to the smallest subtlety to reveal the significant role of khans, sultans and batyrs in the state structure of the Kazakh people. The Kazakh highest echelon of power, headed by Ablai Khan and the military institute of batyrs (knight institution-auth.) having “accepted” “citizenship”, not only strengthened bilateral relations between the powers (Tsarist Russia and Qing China), but also skillfully stood up for their foreign policy positions. The diplomatic mission of the Kazakh Khanate perfectly demonstrated the system of checks and balances to the countries of empires in favor of their people through the "protectorate" of these same states.

Kazakh sultans have always been at the forefront with batyrs in battles. So was Abulfeis Sultan during the Torgut escape "shandy zhoryk - auth." fought bravely against the Kalmyks. In the same fierce battle, Mambet-batyr, Nuraly Khan, including Umir batyr, from the Kireyevsk volost, the foreman Tokberdy-batyr from the Middle Zhuz Tore-batyr (Torebatyr) Sultan and many other magnificent batyrs took part. From the report in the Old Kazakh (Chagatai) language of Aptigirim Apsolimov on June 1, 1774, addressed to Major General Anton Danilovich Skalon, the name of a historical figure, 70-year-old Barak Batyr (Kokzhal Barak - author) with his army who died in the war against the Kyrgyz (ancestors of the current Kyrgyz - auth.) The archives speak of the heroism of Barak Batyr, who fought the Kyrgyz to the end, despite his advanced age. The death of Kokzhal-Barak batyr during the battle clearly demonstrates the functioning of the institution of the batyrs of the Kazakh people in the person of the hero. There is a lot of archival evidence that the Kazakh sultans and batyrs unitedly fought for land against foreigners. In the upper reaches of the Irtysh, Ishim and Tobol rivers, Kazakh tribes such as Argyn, Kipchak, Naiman and Uak-Kerey led nomadic live. With the construction of a line of military fortifications by tsarist Russia, these tribes of the Middle Zhuz suffered more from land tightness than others, and from September 1773 to May 1774 took an active part in the peasant war for pastures.

This article has been prepared on the basis of archival materials about the Kazakh batyrs of the XVIII - the first half of the XIX centuries. Historical events with an emphasis on the activities of the batyrs, as far as possible, were disclosed on the basis of scientific processing of archival sources. The life and work of each batyr has been studied in detail. And in the future, the study of the socio-political activities of the sultans and batyrs of the Kazakh people according to new archival documents remains very relevant. As we all know, in his "Republic" the ancient Greek philosopher Plato noted the following: «Strong people create good times. Good times produce weak people. Weak people create difficult times». The study of these same weak and strong historical figures, good and bad times, has always rested on the shoulders of historians. History always presents us with the hot atmosphere of these bright and influential historical figures. All of the above historical archival data proves to us one truth that the Kazakh rulers, headed by Ablai Khan and representatives of the military institute of the batyrs of the XVIII century and the first half of the XIX century, did their best to preserve the sovereignty and territorial integrity of the Kazakh Khanate. This is the main and irreplaceable wealth that our glorious, brave and wise ancestors left us forever, so that we can further preserve, strengthen and pass on this sacred independence and integrity of the state of Kazakhstan to future generations.

Information about the authors:

Olzhas Kuanbay – PhD doctoral student of the Ankara University, Republic of Turkey, Ankara, E-mail: olkube89@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2079-1084>.

REFERENCES:

- Архив Внeshней Политики России. AVPR. F. KKD. Op. 122/1. D. 6. L. 36ob-37.
- Архив Внeshней Политики России. AVPR. F. KKD. Op. 122/1. D. 6. L. 36-36ob.
- Архив Внeshней Политики России. AVPR. F. KKD. Op. 122/1. D. 6. L. 38.
- Исторический Архив Омской Области ИАОО. F. 1. Op. 1. D. 212. L. 26-26 ob.

- Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 249. L. 471.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 249. L. 474.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 249. L. 473.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 249. L. 476ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 268. L. 417.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 36 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 590.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 35.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 282-282 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 256. L. 51.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 269. L. 111.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 268. L. 16.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 268. L. 145 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 269. L. 72-73 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 213. L. 71.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 260. L. 278
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 260. L. 313 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 243 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 232
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 834
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 256. L. 507.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 223
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 286-287
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 260. L. 264.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 644
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 194. L. 662 ob.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 213. L. 548.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 269. L. 376.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 170. L. 18.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 170. L. 24.
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 173. L. 323-323ob
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 173. L. 323ob
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 173. L. 481
Istoricheskij Arhiv Omskoj Oblasti IA00. F. 1. Op. 1. D. 190. L. 618
IKRI «Istorija Kazahstana v russkix istochnikah XVI-XX vekov», N-30, Narodnye predanija ob istoricheskix sobytijah i vydajushhijsha ljudej Kazahskoj stepi (XIX-XX vv.) T. 9. Chast' 2/ Sost., S.F. Mazhitov, – Almaty: Dajk-Press, 2007. – 432 s. [in Russian].
Sbornik dokumentov, Cinskaja imperija i kazahskie hanstva. Vtoraja polovina XVIII-pervaja tret' XIX v./ Sost. K.Sh.Hafizova, V.A. Moiseev Otv.red.chlen-kor. Akademii nauk Kazahskoj SSR R.B. Sulejmenov, Chast' 1. – Alma-Ata: Nauka, 1989. – 33s. [in Russian].
Sbornik dokumentov, Cinskaja imperija i kazahskie hanstva. Vtoraja polovina XVIII-pervaja tret' XIX v./Otv.red.chlen-kor. Akademii nauk Kazahskoj SSR R.B. Sulejmenov, Chast' 2. –Alma-Ata: Nauka, 1989. – 23, 25-26 ss. [in Russian].
Sbornik dokumentov, Iz istorii Velikoj stepi (poslednjaja chetvert' XVIII v.). Sbornik dokumentov / Pod red. Z.E. Kabul'dinova. Sostavitel': V.A. Sirik. – Almaty: «Litera-M», 2020. –7 s. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_201-208

IRSTI 03.20.00

THE FAMINE OF 1921-1922 IN NORTH KAZAKHSTAN: UNSTUDIED PAGES

M.M. Kozybayeva *

Nur-Sultan branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology.
Nur-Sultan, Kazakhstan.

* Corresponding author

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva)

Annotation. The article is devoted to the unknown pages of the struggle against hunger in Northern Kazakhstan in 1921-1922 on the example of Akmola and Kostanay provinces. In the article, the author reveals the causes and consequences of the famine of 1921-1922 in Northern Kazakhstan. Here, in comparison with other affected regions, there was a big problem in the issue of food supply due to the large number of livestock deaths and several lean years. The causes of famine in Kazakhstan were the crop failure of 1921, caused by drought and locusts, lack of grain and excessive pumping of it in 1920, as well as the civil war on its territory in 1918-1920. All these reasons and the death of cattle from jute in 1920-1921 led to the utter devastation of agriculture in the republic. The famine in the Kazakh steppe was aggravated as a result of the Bolshevik government policy, when the so-called surplus agricultural products were selected and exported by food detachments, as well as due to radical changes in the economic structure and a reduction in the number of livestock among the Kazakh population. The article analyzes the demographic losses of the region, as well as studies the work of provincial commissions and public international organizations to combat hunger and its consequences.

Key words: civil war, war communism, surplus appropriation, famine, drought, jute, Bolsheviks, famine relief commissions, charitable organizations.

МРНТИ 03.20.00

ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: НЕИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ

М.М. Козыбаева *

Филиал Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова в г. Нур-Султан.
Казakhstan, Нур-Султан.

*Автор-корреспондент

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Kozybayeva)

Аннотация. Статья посвящена неизвестным страницам борьбы с голодом в Северном Казахстане в 1921-1922 гг. на примере Акмолинской и Кустанайской губерний. В статье автор раскрывает причины и последствия голода 1921-1922 гг. в Северном Казахстане. Здесь по сравнению с другими пострадавшими регионами была большая проблема в вопросе обеспечения продовольствием из-за большого падежа скота и нескольких неурожайных лет. Причинами голода в Казахстане был неурожай 1921 года, вызванный засухой и саранчой, недородом хлеба и чрезмерной выкачкой его в 1920 году, а также гражданская война на его территории в 1918–1920 гг. Все перечисленные причины и гибель скота от джута в 1920-1921 г. привели к полнейшей разрухе сельского хозяйства республики. Голод в казахской степи усугублялся в результате проводившейся политики большевиков, когда так называемые излишки сельхозпродукции отбирались и вывозились продовольственными отрядами, а также в связи с коренными

изменениями в хозяйственном укладе и сокращением поголовья скота у казахского населения. В статье анализируются демографические потери региона, а также изучается работа губернских комиссий и общественных международных организаций по борьбе с голодом и его последствиями.

Ключевые слова: гражданская война, военный коммунизм, продразверстка, голод, засуха, джуг, большевики, комиссии помощи голодающим, благотворительные организации.

GTAMP 03.20.00

СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ: ЗЕРТТЕЛМЕГЕН БЕТТЕР

М.М. Қозыбаева*

Нұр-Сұлтан қаласындағы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты филиалы.
Қазақстан, Нұр-Сұлтан.

* Автор-корреспондент

E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru (Қозыбаева)

Аңдатпа. Мақала Ақмола және Қостанай губернияларының мысалында 1921-1922 жылдары Солтүстік Қазақстандағы ашаршылыққа қарсы күрестің белгісіз беттеріне арналған. Мақалада автор Солтүстік Қазақстандағы 1921-1922 жылдардағы ашаршылықтың себептері мен салдарын ашады. Бұл өңірде басқа зардап шеккен аймақтармен салыстырғанда малдың көп қырылуына және бірнеше жыл бойы егіннің аздығына байланысты азық-түлікпен қамтамасыз ету мәселесінде үлкен проблема болды. Қазақстандағы ашаршылықтың себептері құрғақшылық пен шегірткеден, нанның жетіспеушілігінен және 1920 жылы оның шамадан тыс сорылуынан туындаған 1921 жылғы егіннің болмауы, сондай-ақ 1918-1920 жылдардағы оның аумағындағы азаматтық соғыс болды. Қазақ даласындағы ашаршылық большевиктердің жүргізген саясатының нәтижесінде, ауыл шаруашылығы өнімдерінің артығы деп аталатындар азық-түлік отрядтарымен іріктеліп, әкетіліп жатқан кезде, сондай-ақ қазақ халқының шаруашылық құрылымындағы түбегейлі өзгерістерге және мал басының қысқаруына байланысты шиеленісе түсті. Мақалада аймақтың демографиялық шығындары талданады, аштық және оның салдарымен күресу үшін провинциялық комиссиялар мен қоғамдық Халықаралық ұйымдардың жұмысы зерттеледі.

Түйін сөздер: азаматтық соғыс, соғыс коммунизмі, азық-түлік салғырты, аштық, құрғақшылық, жүт, большевиктер, аштыққа қарсы комиссиялар, қайырымдылық ұйымдары.

Introduction. One of the issues of the history of the Soviet state of the twentieth century, on which the "taboo" persisted for a long time, is the question of the famine of 1921-1922. The main reason that aggravated the crisis of the agricultural sector of the economy of the Soviet Union in the early 1920s. scientists call the economically irrational policy of "war communism" based on violent, non-economic coercion. The question of determining the absolute number of those who starved and died of hunger in the early 1920s is still open, since not all deaths were registered and accounted for, and some of the documents were withdrawn from archival funds. In recent studies of historians, according to the definition of famine victims, a figure is called based on the data of the agricultural censuses of 1920 and 1923: 414 thousand people (or 18.5% of the total Kazakh population), which amounted to a decrease of 19.1% of the total population or 21.5% of the rural population. The relevance of the study is also related to the regional approach. Northern Kazakhstan, which included the Akmola and Kostanay provinces, was a platform for agricultural and industrial development, the country's raw material granary, but it suffered greatly during the famine of the early 1920s, which affected the social and demographic appearance of the region. In addition to the large human losses among the indigenous population, due to the mass resettlement of refugees during the famine, it becomes a multi-ethnic and multicultural region.

Materials and methods. The methodological basis of the research is the principle of historicism, since the object of research was investigated in its evolutionary development and underwent changes during the designated period. When writing a scientific article, general scientific methods (analysis, synthesis, statistical method) and special historical methods (historical-typological, problem-chronological, historical-systematic methods) were used. The multidimensionality and complexity of hunger as an object of research have identified an interdisciplinary approach as one of the approaches. All these areas were united by a single methodological scheme, a single program based on the purpose of the study. Archival materials and periodicals covering hunger relief campaigns played an important role in the study of the topic. The source base was archival materials, mainly represented by clerical documents, as well as statistical materials and periodicals. The theoretical basis of the study was the work of representatives of foreign and domestic historical thought, who made a huge contribution to the study of various aspects of agrarian history.

Discussion. The problem of hunger as a socio-economic and demographic catastrophe was often raised in the scientific literature in the works of both Soviet scientists and Kazakhstani researchers who studied certain aspects of the famine of the early 1920s in Kazakhstan. The first works on the famine of the early 1920s were written by party workers and were of an informational, reference and propaganda nature (Radek, 1921). The book by N.I. Mardarovsky "The Famine in Kyrgyzstan and the fight against non-breeding" (Mardarovsky, 1922) belongs to the same time. In it, the author not only analyzes the causes of the famine of 1921-1922, but also compares it with similar catastrophes that took place in the late XIX – early XX centuries. As a result, he comes to the conclusion that the scale of the famine of the early 1920s was not as large-scale as other disasters, but the main cause of the famine is explained by the devastation caused by the civil war. But for the most part, conscientious historians Polyakov Y.A. (Polyakov 1967, 1975) tried to reduce the causes of the disaster to the backwardness of agriculture, the consequences of war and drought. The food policy of the Soviet state during the Civil War, which resulted in the naturalization of agriculture, was recognized as the only true one. A representative of the white emigration, economist S.N. Prokopovich considered the food policy of the Bolsheviks to be the cause of the famine of 1921, because the famine occurred as a result of the withdrawal of all food supplies in 1920 (Prokopovich, 1952). In the works of Kazakh scientists M.K. Kozybayev (Kozybayev, 1992, 2006), T.O. Omarbekov (Omarbekov, 1997), J.B. Abylkhodzhin (Abylkhodzhin, 1991, 1997), K.S. Aldazhumanov (Aldazhumanov, 1992) raised the problems of the influence of Soviet power on the transformation of traditional economy and socio-economic processes in the Kazakh steppe. The works of researchers A.N. Alekseenko (Alekseenko, 1993), M.K. Assylbekov, A.B. Galiev (Assylbekov, Galiev, 1991), B.A. Musayev (Musayev, 2005) and others are devoted to the study of demographic processes during the famine of the early 1920s. The works of foreign scientists R. Conquest (1986), M.B. Olkot (1981) and others are devoted to the specifics of the famine of 1921-1922 in Kazakhstan. In general, the general trends of domestic and foreign historiography show that the cause-and-effect relationships and the consequences of this large-scale catastrophe still remain a little-explored scientific problem.

The results of the study. One of the direct consequences of the civil war was the famine of the beginning of 1921-1922. After coming to power by armed means in 1917, the Bolsheviks began to use force and command-administrative methods of governing the country, including Kazakhstan. Against the background of armed confrontation with political opponents, they carried out the nationalization of industrial enterprises, as well as prodrazverstka. The situation worsened with the intensification of forced charges from the population of food, clothing, as well as the organization of gratuitous labor. These measures were perceived by the population as robbery and caused an increase in discontent, which turned into armed demonstrations. Given that there was little bread in Kazakhstan, great emphasis was placed on the confiscation of livestock from the local population. All this led to the fact that in 1921-1922, in conditions of drought and crop failure, famine unfolded on the territory of the Volga region and Kazakhstan. Along with the affected areas of Kazakhstan, the famine swept thirty-five provinces, the Samara, Saratov provinces, the Volga region, Southern Ukraine, Crimea, Bashkiria, partly the Urals and Western Siberia were severely affected. The famine was aggravated by the devastation and anarchy during the civil war, which prevented a quick solution to problems.

In the reports of representatives of the Central Committee of Pomgol at the Central Executive Committee, it was noted that the causes of famine in the Kazakh ASSR were the crop failure of 1921 caused by drought and locusts, lack of grain and excessive pumping of it in 1920, as well as the civil war on its territory in 1918-1920. All these reasons and the death of cattle from jute in 1920-1921 led to the utter devastation of agriculture in the republic.

In the summer of 1921, a significant part of Kazakhstan was hit by a drought, which was preceded by a strong jute. It led to the death of up to 80% of livestock. In November 1921, the number of hungry people amounted to 1 million 508 thousand people, which was 1/3 of the population of the republic; by March 1922, this number reached more than 2 million 300 thousand people. By the decree of the Central Executive Committee in the summer of 1921, the provinces of Ural, Orenburg, Aktobe, Bokeevskaya, Kustanai were included in the number of starving districts. About 1 million people died from the famine of 1921-1922 in Kazakhstan (Alekseenko, 1993: 52).

In the north-western regions of Kazakhstan, famine became possible not only as a result of a natural disaster, but also as a result of the withdrawal of agricultural surplus by food detachments. The report of the Kostanay executive Committee noted that "the mood of the population of the county, especially recently, has changed dramatically for the worse on the basis of the unfolding" (Chernysh, 1995: 14). The authorities acted very cruelly: "We will mercilessly eliminate anyone who interferes with the work on the implementation of the prodrawing." In 1920 in the instructions of the Central Committee of the RCP (b), lowered to the places from above, it was explained that "the opening given to the parish is already in itself a definition of surplus." That is, the layout indicated the amount of products that should be withdrawn from the peasant. Often bread was taken from the poor. So, in the productive Semipalatinsk and Akmola provinces, food detachments seized up to 80% of all surpluses, more than 4 million pounds of bread and 24.5 thousand pounds of butter were collected under the food tax. The seized products (grain, butter, meat) they went to the proletarian centers of the country: Moscow, Petrograd, Samara, Kazan, Saratov. In particular, when studying the correspondence of V.I. Lenin with the Commissioner for Grain Procurements in Pavlodar, T.M. Ponomarenko, we draw attention to the fact that in 1921-1922. Pavlodar served as the main transshipment base for the uninterrupted shipment of bread by rail to Moscow and Petrograd on the personal instructions of the leader. At the same time, only 60 to 100 wagons of bread were sent daily to Moscow, the distribution of bread to the local, also starving population, was strictly prohibited (Nurbaev, 1998: 11).

For the first time in the Kostanay province, famine was clearly identified in July 1921, when the almost complete destruction of crops became obvious. At the same time, an unorganized mass migration of starving people from other regions of the country, especially from the Volga region, began: "Whole caravans of migrating peasants clearly indicated how much the famine affected the population. The peasant is usually a bit heavy on the rise, and only an unprecedented natural disaster forced him to turn away from his usual places and go, not knowing exactly where, in search of bread." The mass of immigrants from Russia went to the Kostanay province, but, finding the same hunger here, they followed further east, to the Akmola and Semipalatinsk provinces. Many migrants were unable to follow further and settled here, increasing the army of the hungry.

Grave graves were marked by the famine and cholera epidemic that broke out in July 1921. Thousands of people were taken to the grave, and the route was marked by graves. With the onset of autumn, famine was immediately sharply marked among the local population. The new harvest was only enough for a month, and the center did not have the opportunity to quickly organize assistance. The report of the Kostanay Provincial Commission for Famine Relief indicated that "within two to three months, the population fell into an unprecedented plight. For lack of bread, many turn to all kinds of surrogates, destroying livestock along the way: workers, dairy and young. Not only the cattle themselves are eaten, but also their skins. They begin to feed on cats, dogs, carrion and bones of fallen animals. The mass of animals was destroyed in the shortest possible time" (CSA RK, 20: 1-2). The size of the famine is evidenced by the following figures: as of November 1921, a total of 192,340 people were starving in the district, 7436 of them in the city. By January 15, 1922, the number of hungry reached 283,749 people. Every month the number of hungry people grew by 25% (SAKR, 112:53).

If the famine had a strong impact on the entire population of the Kostanay province, then it especially hurt the children. The number of street children who lost their parents during the hungry months of 1921-1922 reached enormous proportions. And only a small part of them could be placed in open gubono orphanages. The total number of children in the province during this time was 5800 people. It was possible to evacuate only 2235 people, of which 1835 people in an organized way to Poltava and Semipalatinsk and 400 people to various other localities (CSARK, 20: 5).

The fight against hunger has become a serious test for the new Government. If on July 21, 1921, the Central Commission for Combating Hunger was established under the VTSIK and Kalinin was elected its chairman, then in Kazakhstan this commission was headed by S. Mendeshev. Special commissions to assist local participants in the hunger strike began to be formed only in August 1921, although we remember that the "famine was clearly identified" already in July. The authorities organized public catering for the hungry through canteens and food outlets where hot food could be obtained. It was noted that it was difficult to do this in the steppe regions, so there the distribution of food rations was carried out in a "dry form". In total, 1,301 pitposts and canteens with a capacity of 213,289 people per day were organized in the provinces of the KSSR. Food for canteens and rations was collected in different ways: it was the collection of intra-provincial taxes, the percentage of deductions from workers' and employees' rations, donations.

The Kostanay provincial Commission for famine relief was organized only on August 30, 1921, at a time when hunger was already felt acutely and, thus, the campaign to combat hunger was significantly late. Assistance was provided mainly through canteens, which were hastily built, both in the city and in the districts. If by February 1, 1922 only 20 canteens were functioning, then in May this number increased to 57. In fact, 15244 children and adults were fed in them (CSARK, 20: 5). On December 15, 1921 There were 8 district, 75 volost and 363 village and aul commissions in the Kostanay province, however, despite all efforts, the assistance provided lagged far behind the actual need for it (Kostanay-Kostanay, 2012: 345). The higher authorities tried to "tie" the starving Kostanay province to the more prosperous Kokchetav and Atbasar counties of the Akmola region. But we managed to get only 1800 pounds of grain from the chiefs, which was sent to Turgay. Only by the summer of 1922, 18 wagons of millet and wheat arrived from the Semipalatinsk region. As stated by Pomgol, "the assistance of the tied provinces was so insignificant that it barely justified the expenses that were made to receive this assistance" (SAKR, 63:15).

The Akmola Provincial Emergency Commission for Famine Relief was also established in August 1921 in Petropavlovsk. The commission first collected voluntary donations, but then, when the number of starving people in the Petropavlovsk district alone reached 150 thousand people, taxes were established in favor of starving people from various commercial and industrial enterprises, circuses; deductions of workers and employees from their earnings were carried out, as well as during commodity exchange operations; flour collection was collected when grinding grain; special "Weeks of food collection." The work of the gubchekapomgol included the departments of the gub executive committee: the health department monitored the sanitary conditions of the nutritional points, and the food committee conducted the delivery and distribution of products, the social security department was in charge of the economic part of the assistance.

In Petropavlovsk, 5 canteens were organized, which in 10 months (until July 1, 1922) released 590 thousand free lunches, of which 309 thousand were for children. However, open canteens and feeding stations worked with great interruptions due to the lack of bread and other products, lunches were very scarce. Orphanages, hospitals, and sobes homes received almost no food at all, and their inhabitants died a slow death (Mir Truda, 1922, 48: 1). With the growth of donations and taxes, the situation began to improve. Gubchekapomgol for 10 months of its work (since August 23, 1921 on July 1, 1922) collected 42664 pounds of bread, 10872 pounds of meat and fish, 166 pounds of butter, 3529 pounds of vegetables and other products, 1240 cattle for the hungry. Additional funds were brought by the seizure of church valuables in 1922, carried out to help the starving of Akmola province, gave: gold – 76 gold pieces, gold coins – 76 rubles, silver – 27 pounds 33 pounds.

In the fight against hunger, the country needed the support of foreign states. The newspaper "Step`" for July 4, 1922 wrote: "Hunger and the terrible consequences caused by it, which reached cannibalism

before our eyes, found a sympathetic response in many civilized countries of the West." The article reported on the activities of charitable organizations whose purpose was "to feed the starving, not to let him die of starvation and support his existence until the new harvest, to give the worker the tools of production in his hands, to help restore the destroyed economy of the entire RSFSR" (Step`, 1922, 65: 3). The International Organization for Famine Relief in Russia has launched its work. Its activity was based on the principle of renting destroyed factories and factories in Moscow, Ufa, Chelyabinsk, supplying them with production tools and machines at their own expense, as well as attracting starving workers and peasants to these factories as labor. There is also a lot of information in the archival reports about ARA, an American charitable organization engaged in the delivery of food to hungry areas in the province up to 1923.

Although assistance to the hungry was provided, it was clearly insufficient in the conditions of a new crop failure. In the Kostanay newspapers of that time about the famine relief in October 1922, it was noted: "Raipomgol had 10 heads of cattle, which were distributed to the families of Red Army soldiers, the poorest peasants and Kyrgyz. A third of the Kyrgyz population of Adamovsky district is starving and will starve, as they had no crops and have no livestock. The situation is difficult" (Stepnaya zarya, 1922, 67:2]. One of the ways to help the starving population was to relocate them to more prosperous areas, which, despite all the efforts of the Gubpomgolod, it was almost impossible to do. Thousands of starving people from other provinces (according to incomplete information – 7,500 people) remained in Kostanay, villages and auls of the province. Gubevac sent only 867 refugees, gubono evacuated 1,835 children from orphanages (Kozybayeva, 2014: 165).

All public organizations and work collectives actively collected funds to help the starving population. So, the editor Berkovsky reported that "the office of the Kostanay newspaper "Steppe" received for the starving from the non-party Kirghiz of the Kenaral volost of the Kostanay province: 4 gold rings, 2 silver, silver money for 4 rubles. 10 kopecks, from T. Shcherba – 1 St. George's cross of the 4th degree and a silver medal of the 4th degree" (Step`, 1922, 66: 3). The authorities also used other sources of income: nationalized property and funds of churches and "kulaks" and so on.

The Resolution of the Central Committee of the RCP (b) signed by V. Molotov and A. Bubnov, published in the Bulletin of the Kustanai Committee of the RCP (b) for November 25, 1922 stated that "the fight against hunger is turning into a fight against the consequences of hunger," and therefore, "the slogans are now: the fight for the peasant horse, for the plow, for seeds, the fight against child homelessness, prostitution, unemployment...". According to the authorities, even by 1923, "the consequences of hunger have not yet been eliminated: the hungry mass, as well as the peasants who arrived from Ukraine, are still exploiting the poor Kyrgyz population" (Byulletin`, 1922, 65:3).

The report of the Kustanai gubkom "On the economic situation of the province", published in the Izvestia Gubkom in November 1922, stated: "Economically, our province continues to feel the pressure of all the consequences of the previous crop failure and famine. The population of the province decreased by 29% compared to 1920. The area of arable land decreased by 69-72% compared to 1919. The number of farms decreased by 26 percent. Loss of livestock: horses – 73%, working cattle: oxen and camels – 58%, cows – 50%, young animals – 69% and sheep – 65%. This disaster," the sponge concluded, "weakens us for many years" (Izvestiya, 1922, 139:13).

The effects of the famine were long-lasting. The Akmola County Commission for Famine Relief in Akmolinsk carried out its work in 1924, providing assistance to starving peasants who arrived from the southern regions. In 1924, according to the commission, the number of starving immigrants reached 12 thousand people who came in a crowd and asked for help (SAN, 4:1). According to the results of the commission meeting of April 1, 1924 it was decided to urgently start examining the hungry people who live in the city, to identify the facts of hunger, to issue documents for which they will receive food and for which benefits will be issued, to attach all the hungry people of the county to their relatives and well-to-do bais (SAN, 4: 2). In May 1924, at a general meeting, the residents of Akmolinsk expressed a desire to take a group of starving people and distribute them among the well-to-do citizens of the city, determining both able-bodied and disabled (old people, children) for their dependents, and monthly deduct part of their earnings in favor of the hungry (SAN, 4:2).

In general, the work to combat the consequences of hunger continued for a long time. Often the

local authorities raised the population for a "Week of Famine relief", a "Week of Breadcrumbs", organized feeding stations, cholera barracks. Numerous taxes and donations were carried out voluntarily and forcibly. In this regard, priests, former merchants, that is, the category of disenfranchised, received particularly biased attention from the authorities.

The famine in Northern Kazakhstan in 1921-1922 was a great socio-economic and demographic catastrophe and had great consequences that have not yet been fully studied. Archival documents covering the extent of hunger and campaigns to help the hungry in these years have played an important role in the study of this topic. The general trends of domestic and foreign historiography show that the policy of the conscientious authorities to combat hunger and its consequences has been studied unevenly, so the scale of this catastrophe still remains a little-studied scientific problem.

***Acknowledgments.** The article was prepared within the framework of the project AR09259227 "Famine in Kazakhstan in 1921-1922 and its consequences (based on new archival and written sources)" with financial support from the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.*

Information about the authors:

Makhabbat Kozybayeva – PhD Doctor, Nur-Sultan branch of the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. E-mail: koz.mahabbat_85@mail.ru

REFERENCES:

Abylkhozhin Zh.B. Ocherki sotsial'no-ekonomicheskoy istorii Kazakhstana XX vek. [Essays on the socio-economic history of Kazakhstan XX century]. – Almaty, 1997. – 360 s. [In Russian].

Abylkhozhin Zh.B. Traditsionnaya struktura Kazakhstana: Sotsial'no-ekonomicheskiye aspekty funktsionirovaniya i transformatsii, 1920-1930 gg. [The traditional structure of Kazakhstan: Socio-economic aspects of functioning and transformation, 1920-1930.] – Alma-Ata: Gylym, 1991. – 240 s. [In Russian].

Alekseenko A.N. Naseleniye Kazakhstana. 1920-1990 gg. [Population of Kazakhstan. 1920-1990]. – Almaty: Gylym, 1993. – 126 s. [In Russian].

Assylbekov M.K., Galiyev A.B. Sotsial'no-demograficheskiye protsessy v Kazakhstane (1917–1980 gg.) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917-1980)]. – Almaty, 1991. – 288 s. [In Russian].

Byulleten' Kustanayskogo komiteta RKP (b). [Bulletin of the Kustanai Committee of the RCP (b)] – Kustanay, 1922, 25 noyabrya, № 65. [In Russian].

Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (CSARK). F. 1215. In. 1. C. 20. [In Russian].

Chernysh P.M. Ocherki istorii Kostanayskoy oblasti [Essays on the history of Kostanay region]. – Kustanay: Pechatnyi dvor, 1995. – 180 s. [In Russian].

Conquest R. The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror Famine. – Edmonton: The University of Alberta Press in Association with the Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1986. [In English].

Izvestiya Kustanayskogo gubernskogo komiteta RKP(b) [News of the Kostanay Provincial Committee of the RCP (b)]. – Kustanay, 1922. – № 139. [In Russian].

Kozybayev M.K., Abylkhozhin Zh.B., Aldazhumanov K.S. Kollektivizatsiya v Kazakhstane: tragediya krest'yanstva [Collectivization in Kazakhstan: the tragedy of the peasantry]. – Alma-Ata, 1992. – 35 s. [In Russian].

Kozybayev M.K. Problemy metodologii, istoriografii i istochnikovedeniya istorii Kazakhstana [Problems of methodology, historiography and source study of the history of Kazakhstan]. – Alma-Ata, 2006. – 272 s. [In Russian].

Kozybayeva M.M. Vliyaniye goloda 1921–1922 godov na povsednevnyuyu zhizn' gorodskogo naseleniya Severnogo Kazakhstana [The influence of the famine of 1921–1922 on the daily life of the urban population of Northern Kazakhstan] // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». 2014. №3 (75). S. 162-167.

Kustanai-Kostanay. Ocherki istorii. S drevneyshikh vremen do 1936 goda. [Kustanai-Kostanay. History essays. From ancient times to 1936.] – Kustanay: Kostanaypoligrafiya, 2012. – 608 s.

Mardarovskiy N.I. Golod v Kirgizii i bor'ba s nedorodami. [Famine in Kyrgyzstan and the fight against crop failures] – Orenburg: Tipolitografiya, 1922. – 29 s. [In Russian].

Musayev B.A. Golod v pervoy polovine 20-kh godov XX veka v Kazakhstane: Istoricheskiy, sotsial'no-politicheskiy analiz [Famine in the first half of the 20s of the XX century in Kazakhstan: Historical, socio-political analysis]: Avtoref. dis. ... kand. ist. nauk. – Ural'sk, 2005. – 30 s. [In Russian].

Nurbayev K.Z. Istoriya goroda Pavlodara (1917–1940 gg.) [History of the city of Pavlodar (1917–1940)]: avtoref. dis.... kand. istor. nauk – Almaty, 1998. – 26 s. [In Russian].

Olkott M.B. Protsess kollektivizatsii v Kazakhstane [The process of collectivization in Kazakhstan]. // «Russkoye revyu». – 1981. – № 40, aprel'. [In Russian].

Omarbekov T. 20-30 zhyldardaǵy Qazaqstan qasıretı. [The tragedy of Kazakhstan in 20-30 years]. – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [In Kazakh].

Polyakov Y.A. Perekhod k NEPu i sovetskoye krest'yanstvo [The transition to the NEP and the Soviet peasantry]. – M.: Nauka, 1967. – 519 s. [In Russian].

Polyakov Y.A. 1921-y: pobeda nad golodom [1921: victory over hunger]. – M., Politizdat, 1975. – 112 s. [In Russian].

Prokopovich S.N. Narodnoye khozyaystvo SSSR [The national economy of the USSR]. Monografiya: T. 1-2. – T. 1. – N'yu-York: Izdatel'stvo imeni Chekhova, 1952. – 397 s. [In Russian].

Radek K.B. Golod v Rossii i kapitalisticheskiy mir [Famine in Russia and the capitalist world]. – M., 1921. – 12 s. [In Russian].

State Archive of Kostanay region (SAKR). F. 24. In. 1. C.112. [In Russian].

SAKR. F. P-72. In. 1. C. 63. [In Russian].

State Archive of Nur-Sultan (SAN). F. 112. In. 1. C. 4 [In Russian].

Step' [Steppe]. – Kustanay. – 1922. – № 62. [In Russian].

Step' [Steppe]. – Kustanay. – 1922. – № 65. [In Russian].

Stepnaya zarya [Steppe dawn]. – Kustanay, 1922. – № 67 [In Russian].

Mir truda [World of work]. – Petropavlovsk. – 1922. – № 48 [In Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_209-220

FTAMP 03.61.00

СЫРДАРИЯ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

С.З. Раздыков , Н.А. Досымбетов

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Қазақстан, Нұр-Сұлтан.

*Автор-корреспондент

E-mail: rasdikov@mail.ru (Раздыков), nur_dos88@mail.ru (Досымбетов)

Аңдатпа. Мақалада Сырдария қазақтарының суландыру жүйесі қарастырылған еңбектерге тарихнамалық шолу жасалады. XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап, патшалық Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатын жүргізу мақсатында орыс шенеуніктері мен зерттеушілері жергілікті халықтың жер-су қатынастары мен суландыру жүйесін зерттеді. Яғни, орыс шенеуніктері мен саяхатшылары зерттеу жұмыстарын мақсатты түрде жүргізді. Мысалы, Түркістан генерал-губернаторлығының бастамасымен зерттеу жұмыстарын жүргізген Н.А. Дингельштедтің «Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область» атты еңбегін атап өтуге болады. Бұдан өзге, қазан төңкерісіне дейінгі тарихнамада Л. Мейер, Е. Смирнов, А.И. Шахназаров, Н. Гаврилов, Г.Н. Черданцев сынды авторлардың еңбектерінде қарастырылды. Кеңес үкіметі тұсында Қазақстанда Ғылым Академиясы құрылып, тарих ғылымының археология және этнография сынды салаларының мектебі қалыптасуының нәтижесінде еліміздің түрлі аймақтарына этнографиялық, археологиялық экспедициялар ұйымдастырылып, зерттеу жұмыстарының нәтижесі ретінде академиялық басылымдар мен ғылыми мақалалар да қамтылды. Бұл кезеңнің өзіндік ерекшелігі ретінде осы және өзге де осы тақылеттес тақырыптар арнайы ғылыми тұрғыда талдау жұмыстары жүргізілгендігінде еді. 1991 жылдан кейінгі бұл мәселе арнайы зерттеу нысаны ретінде қарастырылмағанымен, жекелеген ізденушілердің диссертациялық жұмыстарында, зерттеушілердің монографиялық еңбектерінде біршама атап өтіледі.

Түйін сөздер: Сырдария, Түркістан, Перовск, Қазалы, суды пайдалану дәстүрі, суландыру жүйесі, арық, кәріз, шығыр.

МРНТИ 03.61.00

ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ

С.З. Раздыков, Н.А. Досымбетов*

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан, Нур-Султан.

*Корреспондирующий автор

E-mail: rasdikov@mail.ru (Раздыков), nur_dos88@mail.ru (Досымбетов)

Аннотация. В статье дается историографический обзор трудов, написанных о традиционной системе ирригации сырдарьинских казахов. Со второй половины XIX века в целях реализации политики царской России о переселении окраинных земель, российские чиновники и исследователи начали активно изучать водно-земельные отношения и ирригационные системы местного населения. Иными словами исследования российских чиновников и путешественников стали систематическими. Так, работа Н.А. Дингельштедта «Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область» была написана на основе результатов исследования, инициатором которого выступило Туркестанское генерал-губернаторство. Кроме

этого, в дореволюционной историографии, данная тема рассмотрены в трудах Л. Мейера, Э. Смирнова, А. И. Шахназарова, Н. Гаврилова, Г.Н. Черданцева и др. После образования Академии наук Казахской ССР и формирования школ археологии и этнографии стали проводиться стационарные археологические и этнографические экспедиции по регионам страны, результаты которых нашли отражения в академических изданиях и научных статьях. Особенность этого периода заключается в том, что данная проблема и другие подобные вопросы были анализированы с научной точки зрения. Несмотря на то, что этот вопрос не рассматривался как особый объект исследования с 1991 г., он отмечен в диссертациях отдельных соискателей, и в монографиях исследователей.

Ключевые слова: Сырдарья, Туркестан, Перовск, Казалинск, традиция водопользования, система ирригации, арык, канал, чигирь.

IRSTI 03.61.00

THE HISTORY OF STUDYING THE IRRIGATION SYSTEM OF SYRDARYAN KAZAKHS

S.Z. Razdykov, N.A. Dossymbetov*

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan.

*Corresponding author

E-mail: rasdikov@mail.ru (Razdykov), nur_dos88@mail.ru (Dossymbetov).

Abstract. The article provides a historiographic review of the works written on the traditional irrigation system of the Syrdaryan Kazakhs. Since the second half of the 19th century, in order to implement the policy of tsarist Russia on the resettlement of the outlying lands, Russian officials and researchers began to actively study water-land relations and irrigation systems of the local population. In other words, studies of Russian officials and travelers have become systematic. Thus, the work of N.A. Dingelstedt "Experience in studying irrigation of the Turkestan region. Syr-Darya region" was written on the basis of the results of a study initiated by the Turkestan General Government. In addition, in pre-revolutionary historiography, this topic is considered in the works of L. Meyer, E. Smirnov, A. I. Shakhnazarov, N. Gavrilov, G. N. Cherdantsev, etc. After the formation of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR and the formation of schools of archeology and ethnography, stationary archaeological and ethnographic expeditions are carried out in the regions of the country, the results of which are reflected in academic publications and scientific articles. The peculiarity of this period lies in the fact that this problem and other similar issues were analyzed from a scientific point of view. Despite the fact that this topic has not been considered as a special object of research since 1991, it has been noted in the dissertations of individual applicants, and in monographs of researchers.

Key words: Syrdarya, Turkistan, Perovck, Kazalinsk, tradition of water using, irrigation system, aryk, canal, chigir.

Кіріспе. Қазақстан территориясында ежелден отырықшылық мәдениет негізінен ірі өзендердің алқаптарында дамыды. Осындай отырықшылыққа қолайлы өңірлердің біріне жататын Сырдария өзенінің бойында ұзақ жылдар бойғы тарихи үдерістердің нәтижесінде егіншіліктің өзіндік дәстүрі қалыптасты. Атап айтқанда, егіншіліктің суалмалы (лимандық) және суармалы түрі болды. Бірақ, суармалы егіншіліктің ареалы кең алқапты қамтыды. Өйткені, Сырдария алқабы жаңбыр мөлшері аз түсетін құрғақ континент еді. Мұндай құрғақ өңірлерде егін арнайы суарылғанда ғана жақсы нәтиже беретіндігі даусыз. Ал, егінді сумен бас арық, арық, кіші арық, жап, салма сынды түрлі көлемдегі суландыру жүйесі қамтамасыз етті. Сонымен қатар, суландыру жүйесі толыққанды қызмет атқаруы үшін арықтардың бойына шығыр, түкірткі, сипай, қарабура тәрізді гидротехникалық құрылғылар орнатылды. Осындай күрделі құрылымдардан тұратын арықтарды дұрыс қалпында ұстау қауымның еңбегіне сүйенетін. Мысалы, арық қазу, тазалау,

тоған бекіту сынды жұмыстар көпшіліктің еңбегінсіз бітпейтін. Яғни, мұндай ауыр еңбекті атқаруда бір ғана отбасының жұмыс күші жетпес еді. Ал, қауымдық жұмыс, әрине, жүйелі ұйымдастыру мен қатаң басқаруды талап ететін. Суландыру жүйесін ұйымдастыру мен басқару ісі арық ақсақалы мен мұраптарға⁴ жүктелді. Бір орталықтандырылған қауымдық басқару жүйесі бар суландыру жүйесі отырықшы мәдениеттің Сырдария бойында дамығандығының айқын көрсеткіші ретінде атап өтуге болады. Осындай жүйелі түрде ұйымдастырылған аталмыш өңірдегі суландыру жүйесі әлі күнге толық зерттелмеген деуге болады. Сондықтан, ең алдымен, Қазақстан тарихнамасында суландыру мәселесі жүйелі түрде қарастырылмағандығын негізге ала отырып, Сырдария қазақтарының суландыру жүйесінің зерттелу тарихын қарастыру қажет.

Материалдар мен әдістер. Мақалада салыстырмалы-тарихи, нақты талдау, жүйелілік, проблемалық-мерзімдемелік сынды тарихнамалық зерттеу әдістері зерттеу бағыты ретінде таңдап алынды. Мұндағы салыстырмалы-тарихи әдісі ғалымның еңбегін талдау барысында қарастырылып отырған мәселенің маңызын арттыра түсуге мүмкіндік береді. Келесі нақты талдау әдісі зерттеу нысанына қатысты ғылыми басылымға сипаттама беру барысында мақсаттан ауытқымай объективті пікір ұстануды негіздейді. Ал, зерттеліп отырған тақырып аясындағы еңбектерді топтастыру үшін тарихнаманың жүйелілік әдісіне басымдық берілді. Сонымен қатар, проблемалық-мерзімдемелік әдісті қолданудың негізгі мақсаты – зерттеу тақырыбының негізгі мәселесін хронологиялық мерзіммен байланыстыра отырып қарастыру.

Зерттеу барысында тарихнамалық еңбектерге талдау жасау барысында тарихнаманың хронологиялық және тақырыптық түрлері қолданылды. Бұл тақырыптың негізгі мақсатына жетудегі бірізділікті сақтауды қамтамасыз етеді. Тарихнамалық дерек ретінде жеке және ұжымдық монографиялар, есептік жинақтар, ғылыми мақалалар, диссертациялар, анықтамалықтар қарастырылды. Зерттеу барысында қолданылған еңбектердің хронологиясы Қазақстан тарихнамасында қазан төңкерісіне дейінгі кезең болып табылатын XIX ғ. II жартысынан бастап соңғы уақытқа дейінгі аралықты қамтиды.

Талқылау. Қазақтардағы отырықшы шаруашылықтағы алар маңызы зор Сырдарияның орта және төменгі ағысының тарихи-географиялық ерекшеліктерін подполковник А.И. Макшеев 1856 ж. «Морской сборникте» жарық көрген «Описание низовьев Сыр-Дарьи» атты еңбегінде жан-жақты сипаттайды. Автор Сырдарияның Қараөзек, Жамандария, Қуандария, Жаңадария арналарымен бірге, ішінара осы аймақтардағы арықтарға да тоқталады (Макшеев, 1856: 448-527). Сонымен қатар, А.И. Макшеев аталмыш өңірдегі қазақтардың арық қазу әдіс-тәсілдерін де жөнінде қырғыздар (қазақтар – Н.Д.) жер бедерін көз мөлшерімен өлшеп, бір кетпеннің көмегімен-ақ ұзын, кең және терең арық қаза алатындығын айтады. Ал, қарабайыр деңгейде дайын болған арыққа су жіберіп, ағысын байқайды. Су тоқтаған немесе баяулаған тұстарын тереңдете түседі. Бас арықтан кіші арықтар, одан әрі егіс алқаптарын шағын шаршыларға бөлетін атыздар тартылады. Арықтардан басқа ол (қазақтарды айтып түр – Н.Д.) кетпенмен бөгеттерді, жалдарды, су қоймаларды және басқа да жұмыстарды жергілікті талаптарға сай етіп атқарып, судың толыққанды иесі болады (Макшеев, 1856: 512).

Сырдария қазақтарының суландыру жүйесі жөніндегі мағлұмат Л. Мейердің «Киргизская степь Оренбургского ведомства» атты еңбегінде де кездеседі (Мейер, 1865). Ол жергілікті тұрғындардың арасында бірнеше жыл тұрып, қазақ тілін меңгеріп, ел ішінен мағлұмат жинайды. Әскери инженер Л. Мейер өзі жинақтаған этнографиялық құнды деректердің негізінде Сырдария өзенінің салалары мен олардан тарайтын суландыру жүйесін сипаттайды. Сонымен қатар, ол арықтардың дұрыс жұмыс істеуін қамтамасыз ететін ақсақал және оның қарамағындағы өкілдері мұраптар мен шыбықшылар жөнінде сипаттама береді. Автордың мәліметінше, мұраптар егіншілерге арықтағы суды бөлумен, шыбықшы болса арық қазу, тазарту сынды жұмыстарды қадағалаумен айналысқан. Ал, ақсақал бүкіл арықтардың жүйелі түрде халыққа қызмет етуіне басшылық ететіндіктен, қарамағындағы арықтар мен бөгеттер оның есімімен аталатын (Мейер, 1865: 100-103). Аталмыш автордың келесі бір «Обзор западной оконченности Каратауских гор»

⁴Отырықшы қоғамда егістікке су бөлетін, арықтардың дұрыс қызметін бақылайтын және үйлестіретін адамды «мұрап» деп атайды.

еңбегінде қараусыз қалған арықтарды да сипаттайды (Мейер, 1862: 263-278). Халықтық тәжірибеде сусыз қалған арықтардың кейіннен қайта жаңартып пайдаланатынын негізге алсақ, автордың аталмыш арықтарды да назардан тыс қалдырмағандығы орынды болған. Сонымен қатар, ол кезінде Аралға құйып жатқан Сырдарияның арнасы Қуандария суының азаюына негізгі себеп ретінде Қоқан мен Хиуа хандықтары арасындағы алауыздықты алға тартады (Мейер, 1862: 270).

Сырдария өңіріндегі қазақтарының ескі арықтарды қайта жаңғырту жұмыстары да ғылыми басылымдарда көрініс тапты. 1879 ж. «Туркестанские ведомости» газетінде жарияланған Н. Маевтың «Ирригационная работа в Казалинском уезде» атты мақаласында Қазалы уезінің жергілікті тұрғындарының Бірқазанды, Баужиде, Ергерек сынды ескі арықтарды тазарту, қалпына келтіру жұмыстарының барысы мен нәтижесі қарастырылған (Маев, 1879: 86). Ал, А. Дятковтың «Киргизские нужды» атты мақаласында Шиелі каналын қалпына келтіру мәселесі айтылады. Сонымен қатар, автор, Жөлек болыстығында Шиелі каналынан өзге Көккерім, Төменарық, Өзек сынды ескі арықтарда да жаңғырту жұмыстары жүргізілгендігін атап өтеді (Дятков, 1885: 54).

Сырдың бойын мекендеген қазақтардың арық қазу жұмыстарында өзіндік озық тәжірибесі бар екендігін Е. Смирнов «Сырь-Дарьинская область» атты еңбегінде атап өтеді (Смирнов, 1887). Ол Сырдария облысының өзендері туралы, патша үкіметі тұсындағы қазақтардың суды пайдалану жүйесі, арық қазу, тазарту мәселелерін сипаттайды. Автор еңбегінде Сырдария қазақтарының арық қазу мәселесіне байланысты Көкірім сайын суландыру мақсатында қазылған Шиелі каналы туралы құнды мағлұмат келтірген. 1883 ж. Перовск уездігі басшылығынан арық қазуға рұқсат алған Жөлек болыстығы қазақтары Төменарық станциясынан төмендегі Шиелі сайындағы каналдың енін кеңейтіп, тереңдету арқылы Көкірім сайына су жеткізуге мүмкіндік алды. Жөлек болыстығы 1885 жылдың жазында Сырдарияның су көлемі аз болғанына қарамастан, Шиелі сайының аты берілген жаңартылған канал арқылы Көкірім сайында егін егу жұмыстары жандандырылды (Смирнов, 1887: 117-118). Сонымен қатар, Е. Смирнов арық қазу мәселесінде нәтижесіз аяқталған жағдайларды да келтіреді. Мысалы, 1879–1880 жылдардың қысындағы жұттан кейін егінші қазақтардың қатары көбейіп, суармалы жерлерге деген сұраныс артты. Осыған байланысты 1883 ж. Перовск уездігінің басшылығы жергілікті халықтың күшімен Сырдарияның ескі арнасы Жаңадарияның жоғары саласында тазарту жұмыстарын жүргізді. Бірақ, Сырдың көктемгі және жазғы тасуы кезіндегі су Қызылқұмға қарай жайылып аталмыш тазарту жұмыстары нәтижесіз аяқталды (Смирнов, 1887: 125-126).

1893 ж. Түркістан генерал-губернаторлығының өлкелік әкімшілігінің түрткі болуымен Н.А. Дингельштедтің «Опыт изучения ирригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область» атты еңбегі жарияланды (Дингельштедт, 1895). Өйткені, Н.А. Дингельштедті Түркістан өңірін мекен еткен халықтардың суландыру жүйесіне зерттеу жұмыстарын жүргізу мақсатында Түркістан генерал-губернаторлығы арнайы шақыртқан еді. Автор, ең алдымен, зерттеу жұмысын жергілікті басқарушы тұлғаларға, арық ақсақалдары мен мұраптарға өзі дайындаған сауалнаманы таратып өңірдің суландыру жүйесі жөніндегі мағлұматтарды жинақтау жұмыстарынан бастайды⁵. Аталмыш сауалнамада арықтардың түрлері, өлшем бірліктері (ені, ұзындығы, тереңдігі), арықтан су бөлетін құлақтар саны, арықты қазу-тазарту жұмыстарын ұйымдастыру, суды пайдаланудағы кезектің реті мен оған қатысты дау-шарлар, суға қатысты халықтың әдеттік құқық жүйесі сынды т.б. мәселелер қамтылды. Зерттеуші ғылыми еңбегін «Обычное право. Водное хозяйство», «Современное состояние ирригация» атты екі тарауға бөліп қарастырған. Тараулардың атауы айтып тұрғандай, Н.А. Дингельштедт⁶ тек қана суландыру жүйесінің әдеттік құқық мәселелерін ғана емес, оның дәстүрлі құрылымын да зерттегендігін көре аламыз. Жалпы аталмыш кезеңде Н.А. Дингельштедт Қазалы уезінде 1300 шақырымды құрайтын 200 (Дингельштедт, 1895: 444-

⁵Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің № 232 қорының «Переписка по вопросам водопользования и сведения арык-аксакалов» атты № 29в ісінде Н.А. Дингельштедт тарапынан дайындалған сауалнама сақталған. Сонымен қатар, аталмыш істің тізімінде жергілікті арық ақсақалдарының жауаптары да сақтаулы (ҚР ОМА, 232).

⁶Сонымен қатар, Н.А. Дингельштедт патшалық Ресей үкіметінің қоныс аудару саясаты нәтижесінде Түркістан өлкесіндегі демографиялық үдерістерді де зерттеген.

463), ал Перовск уезінде жалпы ұзындығы 1625 шақырым 332 арықтың болғандығын атап өткен (Дингельштедт, 1895: 512-513).

XIX ғасырдың бірінші жартысынан бастап қазақ даласын зерттейтін түрлі экспедициялардың саны артты. Осындай экспедициялардың құрамында батыс елдерінің өкілдері де болды. Түркістан генерал-губернаторы К. Кауфманның шақыртуымен Ташкент обсерваториясының директоры болған Франц Шварц (1847-1903) бірнеше экспедицияларға қатысып Түркістан өлкесі жергілікті тұрғындарының, әрине, оның ішінде қазақтардың да тарихы мен этнографиясына қатысты мағлұматтар жинақтаған. Ұзақ жылғы ізденісінің нәтижесі ретінде ол 1900 ж. «Туркестан – колыбель индогерманских народов» атты зерттеу еңбегін жарыққа шығарды. Автордың пікірінше, қазақтардың шаруашылық жүйесіндегі егіншіліктің ролі екінші деңгейде болып, көбінесе, малынан айрылған шаруалар ғана отырықшылыққа көшуге мәжбүр болған. Олар каналдар мен өзге де суландыру жүйелерінің маңындағы жерлерді игеріп, егін екті (Schwarz, 1900: 76-77).

Қарастырылып отырған өңірдегі қазақтар өзен арнасындағы судың тасуын да егіншілікте тиімді пайдалана білгендігі жөніндегі құнды мәліметті Г. Загряжский «Очерки Перовского уезда» атты мақаласында келтіреді. Г. Загряжский Перовск уезіндегі жергілікті халық егін маусымын су тасқынына қарай сәуір тасу, гүл шалдық, гүл уақыт, тайлақ тасу, шұлғау тасу, қарақұйрық тасу, сүмбіле тасу деп жеті кезеңге бөлгендігін айтады (Загряжский, 1903: 242-253).

Көрнекті шығыстанушы-ғалым В.В. Бартольд «К истории орошения Туркестана» атты еңбегінде, ең алдымен, түркі халықтарының суландыру мәселесіне қатысты ұғымдарға талдау жасаған (Бартольд, 1965: 97-233). Жалпы Түркістан өңірін мекен еткен отырықшы халықтарға тән арық, шығыр, көріз тәрізді атауларды парсы тіліндегі осы мәндес ұғымдармен салыстыра қарастырады. Автор түркі халықтарына тән арна сөзі парсы деректерінде кездеспейтіндігін, бірақ дыбыстық тұрғыдан түркі тілдерінен қарағанда парсы тіліне жақын деген пікір білдірген (Бартольд, 1965: 118).

Патшалық Ресей үкіметінің билігі тұсында жарық көрген А.И. Шахназаровтың «Сельское хозяйство в Туркестанском крае» атты еңбегі Түркістан генерал-губернаторлығына қарасты Сырдария, Самарқанд, Ферғана облыстарының егін шаруашылығына арналған⁷. Автор суға байланысты қалыптасқан әдеттік құқық жүйесінің заңдарын халық арасынан жинап, топтастырып береді. Зерттеуші жергілікті халықтардың ұғымында су «Құдайдың сыйы» ретінде қарастырылып, жеке адамның иеленуіне құқы болмағандығын атап өтеді. Бірақ, кейіннен патшалық Ресей үстемдігі толық орнағаннан кейін жерге жеке меншік құқығымен бірге суға да иелік етушілер пайда болған және бұл бұрынғы әдеттік құқықты ұстанатындардың наразылығын тудырған. Сонымен қатар, А.И. Шахназаров суды пайдалану жүйесіне қатысты патшалық билік тарапынан енгізілген заңдардың Түркістан өңірін мекендеген халықтарға тигізген әсеріне де назар аударған (Шахназаров, 1908). Сырдария өңіріндегі қазақтардың суды пайдалану құқығы жөнінде Г.Н. Черданцевтің «Водное право Туркестана в его настоящем и проектах ближайшего будущего» атты еңбегінде де қарастырылған (Черданцев, 1911).

Түркістан өлкесіндегі орыс шаруаларын қоныстандыру мәселесін қарастырған Н.И. Гаврилов Сырдария бойындағы халықтың егістікті ірі және шағын арықтар арқылы суландыру жүйесінің қалыптасуының негізгі себебін өңірде жаңбырдың аз түсуімен байланыстырады (Гаврилов, 1911).

1898-1915 жж. аралығында аудару басқармасы тарапынан жинақталған статистикалық мәліметтердің негізінде дайындалған «Материалы по киргизскому землепользованию» атты 27 томы жарық көрген. Бұл статистикалық жинақтар қазақтардың дәстүрлі шаруашылығы, географиялық ерекшеліктері туралы құнды мәліметтер топтастырылған дереккөз болып табылады. Аталмыш сериялы басылымның Перовск (Материалы по киргизскому..., 1912: 163-190) және Қазалы (Материалы по киргизскому..., 1913) уездеріне арналған томдарында Сырдарияның мен оның салаларының экологиялық жағдайы және осы өзеннен тарайтын өңірдің суландыру жүйесі арнайы жеке тарау ретінде сипатталған.

⁷Автор ғылыми еңбектің 1908 ж. жарық көргеніне қарамастан, 1899 жылға дейінгі Түркістан генерал-губернаторлығының администрациялық бөлінісі негізінде қарастыруының негізгі себебін зерттеу жұмыстарын осы уақытқа дейін жүргізгендігімен байланыстырады. Өйткені, 1899 ж. Түркістан генерал-губернаторлығына Закаспий және Жетісу облыстары қосылған еді.

Агроном Н.Н. Александров «Земледелие в Сыр-Дарьинской области» атты еңбегінде Сырдария облысының ирригациялық жүйесін, су шаруашылығын, суару әдістері мен түрлі дақылдардың су қою мөлшерін қарастырады (Александров, 1919). Ол егінді суарудың «күлата суару», «жайып суару», «иірлете суару», «атыздатып суару», «тасқындата суару» деп бес әдісін бөліп көрсетеді (Александров, 1919: 22-36).

1937 жылдан бастап археолог С.П. Толстов басқарған Хорезм археологиялық-этнографиялық кешенді экспедициясы Арал маңында зерттеу жұмыстарын бастайды. 1952 ж. аталмыш экспедицияның құрамында құрылған археологиялық-топографиялық топтың жетекшісі болып бекітілген Б.В. Андрианов Арал маңындағы көне суландыру жүйелерінде зерттеу жұмыстарын бастайды. Б.В. Андрианов ұзақ жылғы тарихи-этнографиялық және археологиялық зерттеулердің нәтижесі ретінде 1969 ж. «Древние оросительные системы Приаралья» атты монографиясын жариялайды (Андрианов, 1969). Автор аталмыш еңбегінің «Нижняя Сырдарья» атты тарауында Сырдарияның төменгі ағысының сол жағалауының суландыру жүйесінің б. з. д. 2 мың жылдықтан бастап ХІХ ғ. басына дейінгі аралықтағы тарихын қарастырады. Сондай-ақ, автордың еңбегінде суландыру жүйелерінің сызба жобалары беріліп, топографиялық құрылымдары жан-жақты талданған (Андрианов, 1969: 185-221).

Қазақ диалектологиясының жинағының бірінші шығарылымында жарық көрген О. Нақысбековтің мақаласында қазақтардың ауызекі сөйлеу тілінде қолданылып жүрген суландыру жүйесіндегі атауларды қарастырады. Автордың 1955–1963 жж. аралығында ел ішінен жинақтаған материалдары да кеңінен пайдалануы аталмыш зерттеу жұмысының құндылығын арттыра түскен. Қазақстанның өзге аймақтарынан бөлек Сыр бойы қазақтарында кездесетін «жарма, қылша арық, жер суы, қайырма су, қарғын су, байлау, су байлау, атыздау, андыздап суғару» сынды суландыру жүйесіне қатысты ұғымдар келтірілген (Нақысбеков, 1965: 160-179).

Кенес үкіметі тұсында Тарих, археология және этнография институты Қазақстанның өңірлеріне кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастыруды кеңінен қолға алды. Осы экспедициялардың нәтижесі ретінде қазақтардың дәстүрлі жер өңдеу мәдениетіне байланысты Х. Арғынбаев, И.В. Захарова сынды белгілі этнограф ғалымдардың зерттеулері жарық көрді. Х. Арғынбаев пен И.В. Захарованың 1958 ж. Оңтүстік Қазақстан облысында жүргізілген этнографиялық экспедицияның қорытындысы ретінде жариялаған мақаласында егістікке су тарту мәселесі де қамтылған. Авторлар суды Сырдарияның өзінен арнаулы гидротехникалық құрылғылар – шығырлар мен атпалар арқылы шығарса, ал өзеннің салаларынан тікелей арық тартатындығын атап өтеді. Егерде өзеннің жиегі тым биік болған жағдайда шығырларды екі-үш қатар етіп орнатқан⁸ (Арғынбаев, Захарова, 1961).

Этнограф И.В. Захарова Қызылқұм ауданындағы «Овцевод» совхозы Сырдариядан канал тартып, алдына тоғаннан тосқауыл орнату арқылы Байраш, Соркөл, Көлтабан атты көлдерді қалыптастырудың негізінде дәстүрлі суландыру жүйесін қайта қалпына келтіргендігі туралы мағлұмат берген. Көлтабан көлінен үш канал тартылып, олардан Құмкөл, Рабат, Бірлік, Мойынқұм, Рысымбет арықтары тарайтындығын атап өтеді. Ал дарияның оң жағалауында 1925 ж. «Өгіз-жылқы» атты ескі каналды «Ақ-арық» атауымен қалпына келтіру мақсатында зерттеу жұмыстары жүргізілгендігін айтады (Захарова, 1975).

Тарихшы, ғалым Б. Сүлейменовтің «Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети ХІХ – начале ХХ веков» атты монографиясы қазақтардың егін шаруашылығына арналғанымен, Сыр бойы қазақтарының жер өңдеу дәстүрін де кеңінен қамтыған⁹. Сондай-ақ, автор суды өзеннің (арықтың) деңгейінен жоғары көтеретін гидротехникалық құрылғы шығырды этнографиялық материалдар негізінде сипаттаған (Сүлейменов, 1963: 191-195).

Тарих, археология және этнография институтының «Хозяйство казахов на рубеже ХІХ–ХХ веков» атты ұжымдық монографиясында қазақтардың дәстүрлі мал және егін шаруашылығы қамтылған. Қарастырылып отырған Сырдария қазақтарының суды пайдалану дәстүрі жөнінде

⁸Шығырдың мұндай түрін «астан-кестен» деп атаған. Жасалу технологиясы күрделі және шығыны көп болғандықтан шығырдың бұл түрі сирек орнатылған.

⁹1964 ж. Б. Сүлейменов ӨзбекКСР Әлеуметтік ғылымдар бөлімінің Біріккен Ғылыми кеңесінде аталмыш монографиясының негізінде докторлық диссертациясын қорғаған.

сипатталған. Сонымен қатар, аталмыш еңбекте қазақтардың суландыру жүйесінің аймақтық ерекшеліктері де қарастырылған. Мәселен, Сырдария сағасындағы қазақ диқандары көлдер мен батпақтардың жағалауларын егін егуге пайдаланған және бұл жерлердің ауқымы су деңгейінің тасуы мен қардың көптігіне байланысты өзгеріп отырған. Кейде мұнда суды қажеттілігіне қарай бөлетін жасанды бөгеттер мен салалар жасалатын (Хозяйство казахов, 1980: 175-176). Ал, Сырдария өзенінің орта ағысындағы Қаратау етегіндегі қазақтар егін суаруда кәріз (кәріз)¹⁰ жүйесін қолданған (Хозяйство казахов, 1980: 172).

1973 ж. Оңтүстік Қазақстан кешенді археологиялық экспедициясында ирригациялық топ құрылды. В.А. Грошев жетекшілік еткен аталмыш топтың негізгі міндеті Отырар аймағындағы, Сырдарияның орта ағысындағы, Қаратау өңіріндегі көне дәуір мен ортағасырлық суландыру жүйелерін зерттеу еді. Аталмыш экспедицияның құрамында В.А. Грошев көп жылдар бойы жүргізген далалық зерттеу жұмыстары барысында Сырдың орта ағысындағы ортағасырлық Сүткент арық, Қауған арық, Шолақ арық, Мейрам арық сынды т.б. суландыру жүйелерін ашып, ғылыми айналымға енгізді. Осы ескерткіштердің топографиялық құрылымдарын анықтап, сызбасын түсірді. Сондай-ақ, ортағасырлық кезеңде қала мәдениетінің даму тарихында суландыру жүйелерінің атқарған ролін айқындап берді. Зерттеу жұмыстарының нәтижесі ретінде 1985 ж. жарық көрген «Ирригация Южного Казахстана в средние века» атты еңбегінде Сырдарияның солтүстік жағының суландыру жүйесін де қарастырып өтеді (Грошев, 1985: 86-94).

Қазақ мәдениетінің дамуына мол үлес қосқан этнограф, қоғам қайраткері Ө. Жәнібековтың «Эхо... По следам легенды о золотой домбре» атты еңбегінде Сырдарияның орта және төменгі ағысындағы және оған құятын Арыс, Келес, Шыршық өзендері мен Талас, Шу, Іле бойы қазақтары ерте заманнан бері жерді суару әдістерін жетік меңгергенімен қатар, жердің тартылыс күшімен өрістерге ағатын магистральды каналдар салу, су тасуы кезінде жыра-ойпаттарға бөгеттер орнату сынды кешенді жұмыстарды атқара білгендігіне тоқталады. Сонымен қатар, автор біртұтас суландыру жүйесін құрайтын оман-арық, көтерме, атыз, арнайы бөгеттерді бекітетін қарабура, су көтеру құрылғысы болып табылатын шығыр сынды ұғымдарды атап өткен (Джанибеков, 1990: 83-86).

1991 жылдан кейін жер-су қатынастарына қатысты бірнеше ғылыми диссертациялық зерттеулер қорғалды. Соның бірі ретінде Б.Ә. Алтаевтың 1994 ж. тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған «Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары» атты диссертациясын айтуға болады. Ізденуші Б.Ә. Алтаев Оңтүстік Қазақстан облысының егіншілік дәстүріндегі суландыру жүйесін, суды бөлу әдістерін және суды пайдаланудың жергілікті басқару мәселелерін қарастыру барысында Сырдария бойын мекен еткен қазақтардың дәстүрінен де салыстырмалы мысалдар келтіреді (Алтаев, 1994).

1995 ж. ғылыми айналымға түскен Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ғалымдарының «Казахи. Историко-этнографическое исследование» атты бірлескен монографиясында қазақтардың жер-су қатынастары жеке қарастырылған (Казахи, 1995: 33-43). Сырдария өңіріндегі егіншіліктің суалмалы (лимандық) және суармалы түрлерінің аралас болып келеді. Ал, Сырдарияның орта және төменгі ағысында лимандық суару көп жағдайда жасанды суландыру жүйесімен астасып жатады. Перовск уезіндегі Тукөл көлінің ортасына бөгет жасалып, көл құрғаған кезде егін егу бір жағынан жүргізілді. Алғашында жағалау бойымен төменірек, кейіннен екі-үш жыл суармай егін егуге болатын түбіне дән септі (Казахи, 1995: 34-35).

Ізденуші Ә.Ж. Ахантаеваның «Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі жер шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы деректер бойынша)» 2008 ж. тарих ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін қорғалған диссертациясы Сыр өңірі қазақтарының жерді пайдалану жүйесіне арналған. Автор өзінің зерттеу жұмысында XIX ғ. ортасы мен XX ғ. бас кезінде Сыр өңіріне кірген Қазалы, Перовск уездеріндегі егіншілік дәстүрін қарастырады. Егіншілікті арық, атыз, тоған, кәріз сынды дәстүрлі суландыру жүйелері жөнінде

¹⁰Кәріз – егінді суаруға пайдалану үшін жер астынан көлбей қазу арқылы жер асты суларын жер бетіне шығаратын суландыру арнасы (Қартаева, Бексейитов, Оспанов, 2018: 33-36).

қарастырады. Суландыру жүйесінің негізін құрайтын арықтарға орнатылатын шығыр, атпа, қарабура сынды механикалық құрылымдарды да қарастырады. Зерттеуші Ә.Ж. Ахантаева аталмыш кезеңде егін шаруашылығының маңызын айта отырып, Сыр өңірінде жер-су қауымдастықтары құрылғандығын келтіреді (Ахантаева, 2008).

Сырдария қазақтарының этнографиясын зерттеп жүрген белгілі этнограф Т.Е. Қартаеваның «Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу» атты екі томдық монографиясының 2-томында өңірдегі егіншіліктің дамуын да қарастырады (Қартаева, 2014). Өз кезегінде Т.Е. Қартаева XIX ғ. екінші жартысы мен XX ғ. бас кезіндегі еңбектер мен автордың далалық материалдарына сүйене отырып егіншіліктің дамуына негіз болатын суландыру жүйесіне де тоқталады. Сонымен қатар, автор егін шаруашылығында қолданылатын гидротехникалық қондырғы шығырдың рөліне баға беріп, оның халықтық түрлері мен жасалу техникасын, жұмыс істеу тәсілін сипаттайды (Қартаева, 2014, 5-24).

2018 ж. профессор Т. Қартаеваның ғылыми редакторлығымен жарық көрген «Су культі» анықтамалығында қазақ халқының мәдениетіндегі, тұрмысындағы, тіршілік жүйесіндегі суды қолдану, жинау, сақтау, сумен қамтамасыз ету, суға қатысты таным төңірегіндегі терминдер, атаулар, аймақтық диалектологиялық сөздер топтамасына түсініктер берілген. Аталмыш сөздікте егістік алқапты суландыру, қоныстарды сумен қамтуға байланысты атаулар жүйесі, су көліктерінің атаулары мен түрлері, су таситын, су сақтайтын ыдыстар атаулары да қамтылған (Қартаева, Бексеитов, Оспанов, 2018).

«Қазақ тарихы» ғылыми журналының 2019 ж. №2 санында Нұрсан Әлімбаев мен Б. Қақабаевтың мақаласында қазақтың дәстүрлі жер-су шаруашылығындағы құрылымдық және жүйелік қалыптастырушы компоненттері болып табылатын суландыру жүйелер мен гидротехникалық құрылғылардың түрлі һәм функциялық ерекшеліктеріне жан-жақты талдау жасалған. Сонымен қатар, гидротехникалық құрылғылардың жекелеген түрлерін дайындау технологиясы мен пайдалану әдістеріне баса назар аударылған (Әлімбаев, Қақабаев, 2019: 16-31).

2020 ж. «Золотоордынское обозрение» журналында жарық көрген зерттеушілер Н.А. Атығаев пен О. Қанайдың мақаласында XIV–XIX ғасырлардағы тарихи-географиялық еңбектердегі Сырдария өзені туралы мәліметтерге талдау жасалған. Авторлар зерттеу нәтижесі ретінде Сырдария өзені Орта Азия халықтарының тарихында маңызды орын алғандығына және әр түрлі аймақтар арасында табиғи шекара қызметін атқарғандығына тоқталып, аталмыш өзеннің атауы тарихи деректерде әскери-саяси оқиғаларға байланысты жиі айтылған деген тоқтамға келген (Атығаев, Қанай, 2020: 167-184).

Қорытынды. Сырдария қазақтарының суды пайдалану дәстүрі алғаш рет XIX ғасырдың екінші жартысынан бастап патшалық Ресей үкіметінің қоныстандыру саясатын жүргізу барысында назарға алынды. Оған басты себептің бірі Сыр бойына қоныстанған орыс переселендері, яғни, ең бірінші кезекте егіндерін суаратын су жетіспеушілігінің туындауы болды. Осы мәселені шешу үшін орыс шенеуніктері мен зерттеушілері жергілікті халықтың суландыру жүйесін арнайы зерттеп, өңірдің суландыру мәселесін шешуге тырысты. Бұған мысал ретінде, Түркістан генерал-губернаторлығының қазақтардың суландыру мәселесіне зерттеу мақсатында Н.А. Дингельштедті арнайы шақыртқанын айтуға болады. Бұл кезеңдегі еңбектерде суландыру мәселесі негізінен сипаттамамен ғана шектелгендіктен деректік құндылығы жоғары болып табылады.

Кенес үкіметі тұсында Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында этнографияның өзіндік мектебі қалыптасты. Этнографияның түрлі бағыттары бойынша еліміздің аймақтарына кешенді этнографиялық экспедициялар ұйымдастырылып, ел арасынан тың мәліметтер жинақталды. Бұл кезеңдегі зерттеу жұмыстары кешенді түрде жүргізілгендіктен қазақтардың суды пайдалану дәстүрі де қамтылды. Кейіннен бұл мәліметтер этнографтардың есептік мақалаларында, қазақтардың дәстүрлі шаруашылығына арналған ұжымдық монографияларда көрініс тапты. 1991 жылдан кейін аталмыш мәселе, негізінен ғалымдардың қазақтардың дәстүрлі егін шаруашылығына қатысты диссертациялық зерттеулер мен жеке зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылды. Қорыта келе, Сырдария бойындағы қазақтардың суландыру жүйесі кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет ететін өзекті тақырыптардың бірі ретіндегі маңызын жоғалтқан жоқ.

Information about the authors:

Razdykov Saken Zeinulovich – Candidate of Historical Sciences, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan, rasdikov@mail.ru;

Dossymbetov Nurlybek Aidarbekovich – L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan, Nur-Sultan. E-mail: nur_dos88@mail.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Александров Н.Н. Земледелие в Сыр-Дарьинской области. Описание приемов земледелия преимущественно Ташкентского хлопкового и сухоземледельческого района // Туркестанское сельское хозяйство за 1916–1918 гг. Ч. 1. Общие приемы земледелия. – Ташкент, 1919. – С. 1–247.

Алтаев Б.Ә. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының егіншілікке байланысты дәстүрлері мен әдет-ғұрыптары: Тарих ғыл. канд. ... дисс. қолжазбасы: мамандығы 07.00.07 – этнология. – Алматы, 1994. – 194 б.

Андрианов Б.В. Древние оросительные системы Приаралья (в связи с историей возникновения и развития орошаемого земледелия). – М.: Наука, 1969. – 254 с.

Арғынбаев Х., Захарова И.В. 1958 жылы Оңтүстік Қазақстан облысына ұйымдастырылған этнографиялық экспедиция жұмысының қорытындысы // ТИИАЭ АН КазССР. – Т. 12. – Алма-Ата, 1961. – С. 92–118.

Атыгаев Н.А., Канай О. Некоторые сведения о реке Сырдарья в историко-географической литературе XV–XIX вв. // Золотоордынское обозрение. – Т. 8. – № 1. – 2020. – С. 167–184. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-1.167-184.

Ахантаева Ә.Ж. Сыр өңірі қазақтарының дәстүрлі жер шаруашылығы: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғ. ортасы мен XX ғ. басындағы деректер бойынша): Тар. ғыл. канд. дисс. ... автореф.: 07.00.07 – Этнография, этнология және антропология. – Алматы, 2008. – 30 б.

Бартольд В.В. К истории орошения Туркестана // Сочинения. – Т. 3. – М.: Наука, 1965. – С. 97–233.

Гаврилов Н. Переселенческое дело в Туркестанском края (области: Сыр-Дарьинская, Самаркандская и Ферганская). – СПб.: Тип. Ф. Вейсберга и П. Гершунина, 1911. – 336 с., 1 л. карта.

Грошев В.А. Иригация Южного Казахстана в средние века. – Алматы: Ғылым, 1985. – 156 с.

Джанибеков У.Д. Эхо... По следам легенды о золотой домбре. – Алма-Ата: Өнер, 1990. – 304 с.

Дингельштедт Н.А. Опыт изучения иригации Туркестанского края. Сыр-Дарьинская область. – СПб.: Тип. Министерства Путей Сообщения, 1893. – 366 с.

Дятков А. Киргизские нужды // Туркестанские ведомости. – №14. – 1885. – С. 54.

Әлімбаев Н., Қақабаев Б. Қазақтың дәстүрлі егін шаруашылығындағы арық пен гидротехникалық құрылғылар: төлтума атаулары, түрлері, құру тәсілдері және қызметі // Қазақ тарихы. – №2 (169). – 2019. – 16-31 б.

Загряжский Г. Очерки Перовского уезда // Туркестанские ведомости. – №58. – 1903. – С. 242–253.

Захарова И.В. О земледелии у казахов Чимкентского уезда в конце XIX – начале XX в. // Хозяйственно-культурные традиции народов Средней Азии и Казахстана. – М., 1975. – С. 170–179.

Казахи. Историко-этнографическое исследование / редактор Г.Е. Тайжанова. – Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с. (с вкл.).

Қартаева Т., Бексеитов Г., Оспанов Е. Су культі: анықтамалық. – Алматы: Қазақ университеті, 2018. – 158 б.

Қартаева Т.Е. Сыр өңірі қазақтары: тарихи-этнографиялық зерттеу (XIX ғасырдың екінші жартысы – XX ғасырдың басы). Екі томдық. 2-том. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 325 б.

ҚР ОМА. 232-қ., 1-т., 29в-іс, .

Маев Н. Иригационная работа в Казалинском уезде // Туркестанские ведомости. – №22. – 1879. – С.86.

Макшеев А.И. Описание низовьев Сыр-Дарьи // Морской сборник. – Том XXIII. – №9. – СПб., 1856. – С. 448-527.

Мейер Л. Обзор западной оконечности Каратауских гор и несколько слов о взятии Кокандской крепости Яны-Курган // Военный сборник. – № 10. – 1862. – С. 263–278.

Мейер Л. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Киргизская степь Оренбургского ведомства. – СПб.: Тип. Веймара и Персона, 1865. – 288 с.

Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Перовский уезд. – Ташкент: Г.У.З. и З. Пересел. Упр, 1912. – 394 с.

Материалы по киргизскому землепользованию. Сыр-Дарьинская область. Казалинский уезд. – Ташкент Г.У.З. и З. Пересел. Упр, 1913. – 383 с.

Нақысбеков О. Жергілікті халық тіліндегі арық-атыз түрлеріне байланысты қолданылып жүрген сөздер жайында // Қазақ диалектологиясы. 1-шығы. – Алматы, 1965. – 160–179-бб.

Смирнов Е. Сырь-Дарьинская область. Описание, составленное по официальным источникам. – СПб.: Тип. М.М. Стасюлевича, 1887. – 343 с.

Сүлейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане в последней трети XIX – начале XX веков (1867–1907 гг.). – Алма-Ата: Изд-во АН КазССР, 1963. – 411 с.

Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков. Материалы к историко-этнографическому атласу. – Алма-Ата: Наука, 1980. – 256 с.

Черданцев Г.Н. Водное право Туркестана в его настоящем и проектах ближайшего будущего. – Ташкент: Изд. А.Л. Кирснер, 1911. – 105 с.

Шахназаров А.И. Сельское хозяйство в Туркестанском крае. – СПб.: Тип. В.Ф. Киршбаума, 1908. – 512 с.

Schwarz. Turkestan, Zweig der indogermanischen Volker. Nach funfzehnjahrigem Aufenthalt in Turkestan. Dargestellt von Franz v. Schwarz, vormals Astronom de Taschkenter Observatoriums und Leiter der Turkestanischen Meteorologischen Instituts. – Freiburg: Herdesche Verlagshandlung, 1900. – P. 51-125.

REFERENCES:

Aleksandrov N.N. Zemledelie v Syr-Darinskoi oblasti. Opisanie priemov zemledelie preiumshestvo Tashkentskogo xlopkovogo I suhozemledel'cheskogo raiona [Agriculture in the Syr-Darya region. Description of farming techniques mainly in the Tashkent cotton and dry agricultural region] // Turkestanskoe selskoe khoziystvo za 1916–1918 gg. Ch. 1. Ovshie priemy zemledelie. – Tashkent, 1919. – P. 1–247. [In Russian].

Alimbai N., Kakabaev B. Kazaktyn dasturli egin sharuashylygyndagy aryk pen gidrotexnikalyk kurylyglar: toltuma ataulary, turleri, kuru tasilderi zhane kysmeti [Drains and hydraulic structures in traditional Kazakh agriculture: original names, types, methods and functions] // Kazak tarixy. – №2 (169). – 2019. – P. 16-31. [In Kazakh].

Altaev B.A. Ontustik Kazakstan kazaktarynyn eginshilikke bailanysty dasturleri men adet-guryptary: Tarix gyl. kand. ... diss. kolzhasbasy: mamandygy 07.00.07 – etnologia [Traditions and customs of the Kazakhs of South Kazakhstan related to agriculture: History. candid. ... diss. Manuscript: specialty 07.00.07 - ethnology]. – Almaty, 1994. – 194 p. [In Kazakh].

Andrianov B.V. Drevnie orositelnie sistemy Priaralia (v svyazi s istoriei vozniknovenia i razvitiia oroshaemogo zemledelia) [Ancient irrigation systems of the Aral Sea region (in connection with the history of the emergence and development of irrigated agriculture)]. – M.: Nauka, 1969. – 254 p. [In Russian].

Argynbaev X., Zaxarova I.V. 1958 zhyly Ontustik Kazakstan oblysyna uymdastyrylgan etnografialyk ekspeditsia zhumysynyn korytyndysy // ТИАЕ АН КазССР. Т. 12. – Алма-Ата, 1961. – P. 92–118. [In Kazakh].

Atygaev N.A., Kanai O. Nekotorye svedeniya o reke Syrdaria v istoriko-geograficheskoi literature XV–XIX vv. [Some information about the Syrdarya River in the historical and geographical literature of

the XV-XIX centuries]. // *Zolotoordynskoe obozrenie*. – Т. 8, – № 1. – 2020. – P. 167–184. DOI: 10.22378/2313-6197.2020-8-1.167-184. [In Russian].

Axantaeva A.Zh. Syr oniri kazaktarynyn dasturli zher sharuashylygy: tarixi-etnografialyk zertteu (XIX g. ortasy men XX g. basyndagy derekter boiynsha): Tar. gyl. kand. diss. ... avtoref.: 07.00.07 – etnografia, etnologia zhane antropologia. [Traditional agriculture of the Kazakhs of the Syr region: historical and ethnographic research (according to the data of the middle of the XIX and the beginning of the XX centuries): Tar. science candid. diss. ... author's ref.: 07.00.07 – Ethnography, ethnology and anthropology]. – Almaty, 2008. – 30 p. [In Kazakh].

Bartold V.V. K istorii oroshenia Turkestana [Towards the history of irrigation in Turkestan] // *Sochinenia*. Vol. 3. – M.: Nauka, 1965. – P. 97–233. [In Russian].

Cherdantsev G.N. Vodnoe pravo Turkestana v ego nastoiashem i proektax blizhaichego budushego [Water law of Turkestan in its present and projects for the near future]. – Tashkent: Izd. A.L. Kirsner, 1911. – 105 p. [In Russian].

Diatkov A. Kirgizskie nuzhdy [Kyrgyz needs] // *Turkestanskije vedomosti*. – №14. – 1885. – P. 54. [In Russian].

Dingelshedt N.A. Opyt izusheniya irrigasii Turkestanskogo kraia. Syr-Darinskaja oblast. [Experience of studying irrigation of the Turkestan region. Syr-Darya region]. – SPb.: Tip. Ministerstva Putei Soobsheniya, 1893. – 366 p. [In Russian].

Dzhanibekov U.D. Exo... Po sledam legendy o zolotoi dombre [Echo ... Following the legends of the golden dombra]. – Alma-Ata: Oner, 1990. – 304 p. [In Russian].

Gavrilov N. Pereselencheskoe delo v Turkestanskom kraia (oblasty: Syr-Darinskaja, Samarkandskaja i Ferganskaja) [Resettlement in Turkestan region (oblasts: Syr-Darinskaya, Samarkandskaya and Ferganskaya)]. – SPb.: Tip. F. Veisberga i P. Gershunina, 1911. – 336 p. 1 l. karta. [In Russian].

Groshev V.A. Irrigatsia Iuzhnogo Kazakstana v srednie veka [Irrigation of South Kazakhstan in the Middle Ages]. – Almaty: Gylym, 1985. – 156 p. [In Russian].

Kartaeva T., Bekseitov G., Ospanov E. Su kulti: anyktamalyk [Water cult: reference]. – Almaty: Kazakh universiteti, 2018. – 158 p. [In Kazakh].

Kartaeva T.E. Syr oniri qazaqtary: tarixi-etnografialyk zertteu (XIX gasyrdyn ekinshi zhartysy – XX gasyrdyn basy) [Kazakhs of the Syr region: historical and ethnographic research (second half of the XIX century - beginning of the XX century)]. Eki tomdyk. 2-tom. – Almaty: Qazaq universiteti, 2014. – 325 p. [In Kazakh].

Kazaxi. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie [Kazakhs. Historical and ethnographic research] / redactor G.E. Taizhanova. – Almaty: Kazaxstan, 1995. – 352 p. [In Russian].

KR OMA. 232-k., 1-t., 29v-is.

Maev N. Irrigatsionnaja rabota v Kazalinskom ueзде [Irrigation work in Kazaly district] // *Turkestanskije vedomosti*. – № 22. – 1879. – P. 86. [In Russian].

Makshev A.I. Opisanie nizovev Syr-Dari [Description of the lower reaches of the Syr Darya] // *Morskoi sbornik*. – Vol. XXIII. – № 9. – SPb., 1856. – P. 448-527. [In Russian].

Meier L. Obzor zapadnoi okonechnosti Karatauskix gor i neskolko slov o vziatii Kokandskoi kreposti Iany-Kurgan [Overview of the western end of the Karatau mountains and a few words about the capture of the Kokand fortress Yany-Kurgan] // *Voennyi sbornik*. – № 10. – 1862. – P. 263–278. [In Russian].

Meier L. Materialy dlyia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami Generalnogo shtaba. Kirgizskaja step Orenburgskogo vedomstva [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kirghiz steppe of the Orenburg department]. – SPb.: Tip. Veimara i Persona, 1865. – 288 p. [In Russian].

Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniju. Syr-Darinskaja oblast. Perovskii ueзд. [Materials on Kyrgyz land use. Syr-Darya region. Perovskiy district]. – Tashkent: G. U. Z. i Z. Peresel. Upr., 1912. – 394 p. [In Russian].

Materialy po kirgizskomu zemlepolzovaniju. Syr-Darinskaja oblast. Kazalinskii ueзд [Materials on Kyrgyz land use. Syr-Darya region. Kazaly district]. – Tashkent: G. U. Z. i Z. Peresel. Upr., 1913. – 383 p. [In Russian].

Naqysbekov O. Zhergilikti qalyq tilindegi aryq-atelyz turlerine bailanysty qoldanylyp zhurgen sozder zhayynda [About the words used in the local vernacular in connection with the types of aryk-atelyz] // Qazaq dialektologiasy. 1-shyguy. – Almaty, 1965. – P. 160–179. [In Kazakh].

Shaxnazarov A.I. Selskoe xozhiastvoa Turkestantanskogo kraia [Agriculture in the Turkestan Territory]. – SPb.: Tip. V.F. Kirshbauma, 1908. – 512 p. [In Russian].

Smirnov E. Syr-Darinskaiia oblast. Opisanie, sostavlennoe po ofitsialnym istochnikam [Syr-Darya region. Description compiled from official sources]. – SPb.: Tip. M.M. Stasiulevicha, 1887. – 343 p. [In Russian].

Suleimenov V. Agrarnyi vopros v Kazaxstane v poslednei treri XIX – nachale XX vekov (1867–1907 gg.) [The agrarian question in Kazakhstan in the last third of the 19th - early 20th centuries (1867–1907)]. – Alma-Ata: Izd-vo AN KazSSR, 1963. – 411 p. [In Russian].

Xozhiastvo kazaxov na rubezhe XIX–XX vekov. Materialy k istoriko-etnograficheskomu atlasu [The economy of the Kazakhs at the turn of the XIX – XX centuries. Materials for the Historical and Ethnographic Atlas]. – Alma-Ata: Nauka, 1980. – 256 p. [In Russian].

Zagriazhskii G. Ocherki Perovskogo uezda [Essays on the Perovsky district] // Turkestantanskii vedomosti. – №58. – 1903. – P. 242–253. [In Russian].

Zaxarova I.V. O zemledelii u kazaxov Chimkentanskogo uezda v kontse XIX – nachale XX v. [About agriculture among the Kazakhs of the Chimkent district at the end of the 19th – the beginning of the 20th century] // Xozhiastvenno-kulturnye traditsii narodov Srednei Azii i Kazaxstana. – M. 1975. – P. 170–179. [In Russian].

Schwarz. Turkestant, Zweig der indogermanischen Volker. Nach funfzehnjahrigem Aufenthalt in Turkestant. Dargestellt von Franz v. Schwarz, vormals Astronom de Taschkenter Observatoriums und Leiter der Turkestantischen Meteorologischen Instituts. – Freiburg: Herdesche Verlagshandlung., 1900. – P. 51–125. [in German].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_221-233

FTAMP 03.19.00

ЕСІМ ЖӘНЕ ТҮРСЫН ХАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ТАЛАС-ТАРТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ

Г.Е. Сабденова¹ , Д.С. Байгунаков^{2*}
¹Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы;
²Абай атындағы ҚазҰПУ, Қазақстан, Алматы.

* Автор-корреспондент

E-mail: gulmiras2801@gmail.com (Сабденова), dosbol_bs@mail.ru (Байгунаков)

Андатпа. Отандық тарихнамада орын алып отырған ауызша тарих пен халықтық дереккөздері, әсіресе шежіре мәнінің ұлғая түсуі тарих ғылымының дамуындағы маңызды үдерістер қатарында. 1626-1627/28 жылдардағы Есім хан мен Тұрсын ханның саяси және әскери текетіресі зерттеудің нысаны болып табылады. Ал Тұрсын хан ішкі саясатының бағыттары және Есім ханға қарсы жүргізген әскери қадамдарының әуелгі себептері және оның құрамдас бөлігі ретіндегі отандық соғыс қасіреті зардаптары зерттеу пәні ретінде алынып отыр. Зерттеудің хронологиялық шегі осы кезеңдермен белгіленеді де, XVII ғ. алғашқы ширегіндегі мейлінше тұнып тұрған жайттарға кеңінен назар аударылады. Қазақ шежіресі, сондай-ақ ауызша тарих өзара соғыс зардаптары туралы кең әрі терең мәліметтерді сақтап қалған. Сол кездегі соғыстың сұмдық зардаптарын адам құрбандары мен заттай шығындарға ұшыраған дулат, қатаған және басқа да тайпалар шеккен болатын. Дулат тайпасының (шуылдақ руы) шежіре материалдары мен ауызша тарихы халық жадында Тұрсын ханның кейбір қастық істері, құпия сөз байласулары мен қасастық әрекеттері жайлы мәліметтер сақтап қалған. Кейіннен мұндай іс-әрекеттер екі билеуші арасындағы өшпенділікті тұтатқан болуы да ықтимал. Мақалада талданып отырған сауалдар әлі зерттеліне қоймаған әрі практикалық тұрғыдан отандық ғылыми әдебиеттерде кешенді түрде қарастырылмаған деуге болады.

Түйін сөздер: Қазақ хандығы, Есім хан, Тұрсын хан, шежіре, ауызша тарих, текетірес.

МРНТИ 03.19.00

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ЕСИМ ХАНА И ТУРСУН ХАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ШЕЖИРЕ И УСТНОЙ ИСТОРИИ)

Г.Е. Сабденова¹, Д.С. Байгунаков^{2*}
¹КазНУ имени аль-Фараби, Казахстан, Алматы;
²КазНПУ имени Абая, Казахстан, Алматы.

*Корреспондирующий автор

E-mail: gulmiras2801@gmail.com (Сабденова), dosbol_bs@mail.ru (Байгунаков)

Аннотация. Возрастание значения устной истории и народных источников, (особенно шежере в отечественной историографии) – одна из важных тенденций развития исторической науки. В последние годы данные шежере превратились в число активных источников, способных дать интересные факты по средневековой истории Казахстана. Использование их открывает новые горизонты по истории Казахского ханства. Объектом исследования является политическое и военное противостояние Есим хана и Турсун хана в 1626-1627/28 годах. Предметом исследования были избраны основные направления внутренней политики и военных действий Турсун хана в войне против Есим хана в процессе ее начала и развития как составной части отечественной

военной трагедии. Этим же определяются и хронологические рамки исследования, в которых концентрируется внимание на наиболее насыщенных событиях в первой четверти XVII века. Казахское шежире, а также устная история глубоко и остро сохранили последствия междусобной войны. Особенно ужасы войны того периода испытывали дулаты, катаганы и другие племена, понесшие большие человеческие жертвы и материальные затраты. Материалы шежире и устная история племени дулат (род шуылдак) в народной памяти сохранили некоторые интриги, тайные сговоры и коварные поступки Турсун хана. Впоследствии, видимо, они стали некоторыми причинами разрыва взаимоотношений двух правителей. Вопросы, анализируемые в статье, являются малоизученными и практически до настоящего времени не получили комплексной разработки в отечественной научной литературе.

Ключевые слова: Казахское ханство, Есим хан, Турсун хан, шежире, устная история, противостояние.

IRSTI 03.19.00

**SOME ISSUES OF THE CONFRONTATION BETWEEN YESSIM KHAN
AND TURSUN KHAN
(BASED ON THE MATERIALS OF SHEZHIRE AND ORAL HISTORY)**

G.E. Sabdenova¹, D.S. Baigunakov^{2*}

¹al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty;

²Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty.

Corresponding author

E-mail: gulmiras2801@gmail.com (Sabdenova), dosbol_bs@mail.ru (Baigunakov)

Abstract. The increasing importance of oral history and folk sources (especially shezhire in Kazakhstan historiography) is one of the important trends in the development of historical science. In recent years, shezhire data has become one of the active sources capable of providing interesting facts on the medieval history of Kazakhstan. Using them opens up new horizons in the history of the Kazakh Khanate. The object of the study is the political and military confrontation between Yessim Khan and Tursun Khan in 1626-1627/28. The main directions of Tursun Khan's domestic policy and military actions in the war against Yessim Khan in the process of its beginning and development as an integral part of the domestic military tragedy were chosen as the subject of the study. This also determines the chronological framework of the study, which focuses on the most intense events in the first quarter of the XVII century. Kazakh shezhire, as well as oral history, has deeply and acutely preserved the consequences of the internecine war. Especially the horrors of war were experienced by the Dulats, Katagans and other tribes who suffered great human losses and material costs. The materials of shezhire and the oral history of the Dulat (Shuyldak genus) tribe have preserved in people's memory some intrigues, secret conspiracies and insidious deeds of Tursun Khan. As a result, apparently they became some of the reasons for the rupture of the relationship between the two rulers. The issues analyzed in the article are poorly studied and have not received comprehensive development in the domestic scientific literature until now.

Key words: Kazakh Khanate, Yessim Khan, Tursun Khan, shezhire, oral history, confrontation, collusion.

Кіріспе. Қазақ хандығы тұсындағы оқиғалар мен құбылыстарды зерделеу осы мәдени-тарихи кезең сауалдарына қатысты кез-келген зерттеу жұмысының өзектілігін нақты айқындайды. Себебі жаңа жазбаша дереккөздерінің ғылыми айналымға ене қоймауы Қазақ хандығы тұсындағы тарихи үдерістерді зерттеуге мол мүмкіндік бермей келеді. Әсіресе XV-XVII ғасырлардағы құбылыстар мен оқиғалар туралы мәліметтер ғылыми айналымға мүлдем аз енгізілуде. Қолдағы бар деректемелерге қарағанда осы кездері Қазақ хандығы түрлі ішкі және

сыртқа саяси шиеленістерді басынан кешірді. Олардың бірі ел үшін соңында нәтижелі болса, келесілері хандықтың әлсіреуіне алып келіп те жатты. Жаңа заманға өтетін XVII ғасырда орын алған оқиғалар хандық ішінде аласапыранның орын алғандығын нақты көрсетіп отыр. Бұл кез хандықтың Орта Азияда белсенді күшке айнала бастағандығын, әрі кейде хандықтың бірде бөсеңдеп, енді бірде әлсіреп отырғандығын да аңғартады. Қазақ хандығының қарқынды дамуы үшін саясат, экономика, дін және мәдениет салаларында оң өзгерістер орын алуы тиіс болған еді. Сол кезде ғана хан билігі халық арасындағы өз ықпалын арттыра алды. Сондай-ақ халық көзімен қарағанда хан тұрақты даму кепілі ретінде мемлекеттің іргесін нығайта алатын еді. Алайда так үшін орын алған өзара қырқыстар хан билігін әлсіретіп, ішкі саяси шиеленістерді тудырып отырды. Осындай ішкі саяси текетірестер Еңсегей бойлы ер Есім мен Тұрсын хан арасында орын алған болатын. Есім хан мен Тұрсын хан арасындағы әскери қақтығыс мән-жайын ашу, қалтарысты тұстарын жүйелеу және бұрын белгісіз болып келген бірқатар жайттарын ғылыми айналымға енгізудің өзектілігі өздігінен-ақ байқалады. Себебі өткеннен тәлім алу келешектегі ел тұтастығы мен болашақты айқындауда керек екендігі белгілі.

Қазақ хандығында өмір сүрген халық үшін ханның беделі ел арасында жоғары болуы керек еді. Халықтың сүйіспеншілігіне ие болу оңай болмады. Егер ханнан көңіл қалар болса, онда басқа жаққа қоныс аударып та кететін. Алайда кей кездері қаскөйлікке бет алған Тұрсын ханның зымиян іс-әрекеттері халықтың тарихи жадында сақталып қалды. Мұндай дағдарысты жағдайлардың орын алуы ішкі саясатта наразылық туғызды. Заманауи тарихнамалық зерттеулер көрсеткендей қоғамның түрлі салаларының өкілдері хан халықтың мұң-мұқтажын өтеуі қажет, тиесілі қажеттіліктерін шешуі керек, оның қасиетті тұлғасы мен билігі белгілі бір міндеттерді атқаруы тиіс және де ешқандай бассыздыққа жол бермеуі керек деген ойда болғандығын нақты көрсетеді. Сол себепті экономикалық және әлеуметтік мәселелер барысында туындаған жергілікті келеңсіздіктер жалпымемлекеттік деңгейге дейін жетіп жатты. Нәтижесінде кейде ру-тайпалар арасындағы дағдарыстарға хандар да араласып отырды.

Әлеуметтік дағдарыстар мен даулар жер, кісі өлімі, жесір, т.б. жағдайларға байланысты тұтанып, екі тарап келісімге келе алмаған жағдайда өршіп отырды. Алайда мұндай әлеуметтік қақтығыстар уақыты жағынан ұзаққа созыла қоймады, хандықтағы баянды өмір кешудің де бір астары осы болса керек. Қақтығыстарды дер кезінде тоқтатып отыруға қоғам мен мемлекет мүдделі болды және де бұқара халық та тыныштықты қалады. Кез келген қақтығыс мемлекеттік жүйе, оның саяси-діни және ортақ құндылықтары секілді идеологиялық ұстанымдарының мызғымастығына деген белгілі бір жағдайдағы тексеріс есебінде де болды. Соған байланысты қазіргі таңда да тарихтағы түрлі әлеуметтік дағдарыстарға немесе жарылыстарға назар аудару көкейкесті мәселелер негізін құрайды. Кез келген саяси-әлеуметтік дағдарыстарды қарама-қарсы тараптардың зорлық-зомбылық актісі ретінде ғана емес, өзара сөз байласуына, мәмілеге келуіне, қоғам мен билік арасындағы келіссөздердің жүргізілу деңгейіне де мән берген абзал.

Дағдарысқа әрқалай баға беруге болады: біріншіден, дағдарыс дәстүрлі қоғамды реттеуші фактор ретінде танылуы ықтимал, яғни ол қоғамдағы қордаланған белгілі бір мәселелерді реттеу функциясын өзіне жүктейді; екіншіден, пісіп-жетілген ахуалды билікке жеткізетін шарасыздықтан туындаған іс-әрекет; үшіншіден, билік пен халық арасында әлсіреген қарым-қатынасты қайта қалпына келтіретін әдіс. Егер де билік шығарған шешімге екі тарап қанағаттанбайтын болса, онда оның зардаптарын барлығы да тартуы мүмкін. Бітіспес дұшпандыққа барған тараптар әскери қақтығыссыз тоқтамайды. Сол себепті белгілі бір билеушілердің өзара қырқысы кезінде оларды қолдаған топтар да зардап шекті немесе жеңіске жетті. Әсіресе қазақ қоғамы Есім хан мен Тұрсын хан талас-тартысы кезінде екі тарапқа бөлініп, әр жақ өзінікі дұрыс екендігін дәлелдеуге ұмтылды. Әрбір оқиғаға халық тарапынан да баға берілді. Дұрыс немесе бұрыс өлшемдер айтылып, негізгі себеп-салдары, бағыттары мен нәтижелері талқыланды. Осыған орай Есім хан мен Тұрсын хан талас-тартыстарының зардаптары ел есінде қандай тұрғыда сақталғандығына тарихи талдау жасау қажеттілігі де байқалады.

Айта кету керек, біріншіден, сан ғасырлар бойы Қазақ хандығында саяси ойындар, сарай қақтығыстары, текетірестер орын алып келді. Алайда мұндай іс-әрекеттер отандық тарихнамада арнайы зерттеліне қоймады. Екіншіден, өзара қырқыстар фрагменттік тұрғыда немесе басқа да

ауқымды саяси-тарихи үдерістер аясында ғана аталып кетіп отырды да, соның нәтижесінде сарай ойындарына қатысты белгілі бір тарихнамалық стереотиптер кешені қалыптасып қалғандығын ескергеніміз жөн. Үшіншіден, дереккөздерінің герменевтикасы бойынша зерттелінген сол замандағы тұлғалардың әлеуметтік-мәдени феномені, олардың құндылықтар жүйесі мен ділі, тарихи ерекшеліктері көп ескеріле қоймады. Төртіншіден, бұрынғы тарихнама сарайдағы өзара қырқыстар мен текетірестер кезіндегі қазақ ру-тайпаларының жағдайына, олардың мұндай іс-әрекеттерге тартылуына, араласуына, текетірестерге бейімделуіне немесе белгілі бір деңгейде зардаптар шегуіне қатысты мәселе көтере қоймады. Бесіншіден, әлі күнге дейін өзара таластартыстар кезіндегі тұлға (хан, сұлтан, т.б.) мен дәстүрлі қазақ қоғамындағы қауымдар (ру, тайпа, т.б.) арасындағы байланысты, жасалынған келісімдер мен сарайдағы қантөгіс нәтижелерінің қазақ ру-тайпаларына тигізген әсерін зерделеу кемшін тартып келеді. Мұның барлығы тақырыптың өзектілігін нақты көрсетеді.

Материалдар мен әдістер. Негізгі материалдар жазбаша дереккөздері мен заманауи ғылыми-зерттеу еңбектерінен тұрады. Біздің тарапымыздан мәселені қарастыруда ауызша тарих пен шежірелік материалдар қосымша беріліп отыр. Яғни, жаңаша материалдар негізінде Есім хан мен Тұрсын хан текетіресін біршама толымды түрде сипаттап өту мүмкіндігі бар. Жалпы алғанда, ортағасырлық ортаазиялық деректемелерде Қазақ хандығының бірқатар саяси жайттары айтылады. Олар тіпті негізгі деректемелік қорды құрайды. Өткен ғасырлардан бері ғалымдар сол материалдар бойынша түрлі мәселелерді сипаттап жазып, өз пікірлерін айтып та кеткен. Осы Қазақ хандығының мәселелеріне қатысты зерттеу жұмыстарын жүргізген ғалымдардың методологиялық ұстанымдары қаперге алынды. Мақалада қойылған мақсат пен міндеттерге қол жеткізу үшін негізгі зерттеу тәсілі ретінде тарихи-генетикалық әдіс таңдап алынды. Тарихи-генетикалық әдіс зерттелініп жатқан тарихи шындықтың өзгерістерге ұшырауы үдерістерін ашып көрсетуге мүмкіндік береді. Тарихи-салыстырмалы әдіс те қолданылды. Бұл әдіс деректемелерді салыстырғанда, ғалымдардың көзқарастарын жүйелеуде кеңінен пайдаланылды. Сол замандағы адамдардың әлеуметтік және саяси тұрғыдағы танымдық модельдерін ескере отырып психологиялық және ментальды ұстанымдарын түсіндіре алатын тарихи-антропологиялық әдіс те назардан тыс қалмады. Әсіресе тарихи-антропологиялық әдіс арқылы ауызша тарих пен шежірелік материалдарды зерделеуде әлеуметтік және табиғи тұрғыдан оқиғаларды, өмірлік жағдайларды сипаттаған адамдардың мәліметтеріне ерекше ден қойылды. Зерттеу логикасы Қазақ хандығы тұсындағы ру-тайпалардың күнделікті шаруашылық қаракеттерін де ішінара қарастыруға жол ашады.

Тарихи фактілерді, оқиғаларды, құбылыстарды өз дамуы бойынша тұтастықта қарауға жетелейтін заманауи тарих ғылымы мен ғылыми методология талап ететін жалпыфилософиялық принциптер (тарихилық, шынайылық, т.б.) мақаланың әдіснамалық негізін құрады. Тарихилық принципі нақты тарихи шындыққа жетелесе, шынайылық принципінің саяси және идеологиялық ұстанымдарға сай мәселені бұрмалауға жол бере қоймайтындығы белгілі. Қазақ хандығындағы жалпы заңдылықтарды және оның ішкі саясаты мен әскери қақтығыстарының ерекшеліктерін анықтауға мүмкіндік беретін талдау (анализ), синтез, т.б. жалпығылыми және проблемалық-хронологиялық сияқты арнайы тарихи әдістер де басшылыққа алынды.

Зерттеу мақаласынан келіп туындайтын бағалау мен қорытындылау, нәтижелерге қол жеткізу ең алдымен Қазақ хандығы тұсындағы тарихи деректемелердің негізінде жүргізілетіндігін айта кеткен абзал. Осыған орай деректанулық талдауға, синтезге басымдық берілді де, деректемелер ішкі және сыртқы сыннан өтті. Тарихилық әрбір жекелеген құбылысты, оның қалыптасу себептерінен бастап негізгі даму кезеңдерін қоса қарастыруға мүмкіндік береді. Тарихи зерттеу принципі ретінде тарихилық асқан жауапкершілікті, құбылыстың ішкі заңдылықтарын сақтай отырып көтерілген мәселені кеңінен қарастыруға жол ашады. Ғылыми-тарихи ұстанымының ажырамас бөлігі болып саналатын салыстырмалы әдіс бірнеше мәліметтерді қарастырып, олардың өзара байланысын немесе басқа қырларын зерделеуге мүмкіндік беретіндігін де айта кеткен жөн.

Талқылау. Есім мен Тұрсын хандар өмір сүрген кезеңі, текетірестерінің тарихы және соғысы жайлы көптеген шығыстық дереккөздерінде (Абдолла наме, Тарихи-и Кашгар, Әбілғазы,

Махмуд ибн Уәли, Бахр әл-Асрар, Шараф-нама-йи шахи, Қадырғали, т.б.), қазақ ауыз әдебиетінде және ресейлік сан алуан материалдарда кездеседі.

Қазақ хандығы туралы алғаш рет қалам көтерген мамандардың бірі В.В. Вельяминов-Зернов болғандығы белгілі (Сабденова, 2003: 4-5). Ол назар аударған дереккөздерінде Есім сұлтанның 1598 жылғы қазіргі Өзбекстан аумағына жорық жасаған Тәуекел ханға көмектескендігі, қалаларды жаулап алуда оған арасында ақыл бергендігі айтылады. Ал XIX ғасырда ортағасырлық дереккөздерін талдаған мамандар (Г.И. Спасский, Н. Гродеков, т.б.) Есім және Тұрсын хандар туралы біршама қызықты мәліметтерге назар аударды. Олар Есім ханның тұлғалық қасиетіне, заңнамалар (Есім ханның ескі жолы) қабылдаудағы қызметіне, халық арасындағы беделіне қатысты ойларымен бөлісті, хандардың шығу тегіне, сыртқы саясаттарына қатысты сауалдарға тоқталды. Алайда орыс шығыстанушылары еңбектерінде Есім мен Тұрсын хандар арасындағы соғыстың шығу себептері мүлдем көтеріле қоймады.

Есім мен Тұрсын секілді хандар арасындағы туыстық байланыстардың бар немесе жоқ екендігі де мамандар арасында біршама қарастырылды. Мысалы, XVI ғасыр мен XIX ғасыр алғашқы жартысындағы Бұхар хандығындағы аграрлық қарым-қатынастарды зерттеген М.А. Абдураимов өз кезегінде Есім хан мен Тұрсын хан ағайындылар болған деп қателіктерге бой алдырды (Абдураимов, 1966: 114-115). Шындығында келгенде мұндай мәліметтер ресейлік мұрағаттық құжаттарда айтылған болатын. Екі ханның шығу тегі екі бөлек екендігін белгілі тарихшы, шығыстанушы, Қазақ хандығы тарихының майталман зерттеушісі Т.И. Сұлтанов кейіннен өз еңбегінде нақты дәлелдеп берді (Сұлтанов, 1982: 119). Зерттеуші Тұрсын хан Жәлім-сұлтанның баласы деген қорытынды жасады және өз ойын «Бахр әл-Асрардың» лондондық нұсқасы бойынша нақтылады. Сірә, орыс деректемелерінде осы кездері төре тұқымдарын туыстас бауыр ретінде қарастыру, түсінбеген жайттарын бұрмалау орын алған болса керек.

Қазақстандық зерттеуші В.П. Юдин ортағасырлық деректерді (Тарих-и Шейбани, т.б.) талдау барысында Есім хан жайлы бірқатар мәліметтерге тоқталып кетті. Зерттеуші Есім ханның Жалған Әбд-әл-Ғаффармен болған соғысы туралы баяндайды (Юдин, 1971: 156-157). Оның еңбегіне көптеген ғалымдар сүйеніп келеді.

Көптеген зерттеушілер қол жетімді мәліметтер (ортағасырлық деректемелер, академиялық басылымдар, т.б.) негізінде Есім ханның өткеніне шолу жасады. Мысалы, Е. Қарин секілді зерттеуші Есім хан туралы сипаттап жазып, оның тарихын ішінара баяндап өтеді. Арасында Есім мен Тұрсын хандардың соғысының туу себептерін көрсетпей-ақ, негізгі нәтижелерін, ауыр зардаптарын, бір хан үшін Есім ханның қатағандарды қырып тастауын айыптап та кетеді (Қарин, 1998: 78). Әрине, кез келген соғыс екі тарапқа да оңай тимейді. Сол себепті автордың ойын құптауға да болады. Алайда автор тарапынан шиеленісті талас-тартысты толымды түрде тарқатып бере алмау орын алғандығы да біршама байқалады. Өйткені ол еңбегінде бұрынғы мәліметтерге ғана сүйенді, ал Есім хан ғұмырына байланысты ешқандай жаңаша деректемелерді қолдана қоймаған еді.

Есім хан туралы және Тұрсын хан жайлы деректемелердің барлығын талдап, олардың саяси портретін толымды түрде жасаған Т.И. Сұлтанов болып табылады. Ғалым «Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана» атты еңбегінде саяси элита тарихы арқылы қазақ халқының да өткенін өрбітіп бере алды, сондай-ақ Есім мен Тұрсын хандардың өзара текетіресінің алғышарттарын, оның дамуын және нәтижелерін көрсетті (Сұлтанов, 2001: 209-222). Ол жазбаша дереккөздеріне сүйеніп әрбір билеушінің шежіресін, туыстық қарым-қатынасын, ішкі және сыртқы саясаттағы іс-әрекеттерін, келелі істерін, талайлы тағдырын, т.б. жан-жақты суреттеді. Дегенмен Т.И. Сұлтанов еңбегінде қазақи дереккөздері (шежіре, т.б.) ғылыми-зерттеу материалдары ретінде сирек кездеседі.

Ал көтеріліп отырған тақырыпқа қатысты төл дереккөздеріне сүйену Ж.О. Артықбаев еңбегінде кеңінен қолданылады. Бұл зерттеуші қазақтардың билеуші әулеті тарихының материалдарына қатысты ізденісінде елге танымал тұлғалардың еңбектеріне сүйенді. Зерттеуші тарапынан біздің тақырыпқа қатысты кейде толымды, кейбірде ішінара мағлұматтар беретін Қадырғали Жалайыр (Қадырғали Жалайыр, 1997), Құрбанғали Халид (Құрбанғали Халид, 1992), Шәкәрім Құдайбердіұлы (Құдайбердіұлы, 1991), М.-Ж. Көпеев (Көпеев, 1992) еңбектері қағыс

қалмады. Далалық ауызша тарихнамада өзіндік орны бар ділмәрлардың қолжазбаларына сүйенді (Даланың дара ділмәрлары, 2001). Олардың еңбектерін өз ізденісінде кеңінен пайдалана білді. Сонымен қатар жарияланған ғылыми-зерттеу жұмысында шежіре деректерін, ауызша тарихи материалдарды, аңыз-әфсаналарды, әдеби шығармаларды қоса отырып, белгілі бір оқиғалар мен құбылыстарды қазақи нақышта суреттеуге ұмтылды, қазақша мәліметтерді орыс тіліне аударып, ғылыми ақпаратты еселей түсті. Ол Есім хан мен Тұрсын ханның арасындағы соғысты төл деректемелер негізінде сипаттап шықты, екі билеуші арасындағы соғыстың туындау себептері мен салдарларын бір ізге түсіруге ұмтылды (Артықбаев, 2001: 109-120). Алайда зерттеушінің көбіне ашық дереккөздері мәліметтерін тарихи мәселені шешудегі соңғы инстанция ретінде қарастыруға бейім тұратындығын да айта кеткен ләзім.

Сонымен, көтеріліп отырған тақырыпқа қатысты бірқатар ғылыми-зерттеу жұмыстары жарияланғандығын көруге болады. Сонда да болса Есім мен Тұрсын хандар ара-қатынасына арналған ізденістер саны да шектеулі екендігі аңғарылады. Есім мен Тұрсын хандар арасындағы соғыс тарихын сипаттап жазған зерттеушілердің басым бөлігі екі билеуші арасындағы текетірес салдарын нақты көрсете қоймайды. Мұның өзі мәселені отандық тарихнамада тиянақты түрде шешіле қоймағандығын көрсетеді.

Нәтижелер. Дамыған орта ғасырлар кезеңіндегі Жошы ұлысының ыдырауы арнайы ізденістерде сипатталып, оның себептері мен салдарлары, нәтижелері іргелі зерттеулерде баяндалды (Сафарғалиев, 1960). Одан кейін қалыптасқан мемлекеттер жайлы дереккөздерінде көптеп айтылды, алуан түрлі ғылыми-зерттеу жұмыстары жарыққа шығып, деректемелік қор әр қырынан зерттеліп те келеді (Источниковедение истории Улуса Джучи, 2001). Бұрынғы Жошы ұлысына тиесілі бір бөлшек ретінде қалыптасқан Қазақ хандығының тарихы да бірқатар академиялық басылымдарда жарияланды, іргелі еңбектерде көрініс тапты (Султанов, Кляшторный, 1992). Қазақ хандығының саяси тарихы С.К. Ибрагимов, К.А. Пищулина, М.Қ. Әбусейітова секілді көптеген зерттеушілердің еңбектерінде көтерілді. Қазіргі таңда Қазақ хандығының тарихына қатысты қомақты тарихнамалық зерттеулер қоры қалыптасып отыр. Дегенмен жазбаша дереккөздерінің жеткіліксіздігі бірқатар саяси-тарихи сауалдарды толыққанды шешуге мүмкіндік бере қоймайды. Сондай түйіні түйіткілді сауалдардың бірі Есім мен Тұрсын хандар арасындағы орын алған өзара соғыс болған еді.

Бұл жөнінде дулат тайпасына (сиқым) кіретін шуылдық руының шежіресін жинастырған әрі тарихын жүйелеп шыққан Данияр-Бек Дүйсенбайұлы қызықты мәліметтер ұсынады. Данияр-Бек Дүйсенбайұлының «Дос би ұрпақтары (Шуылдақ шежіресі)» атты кітабына алғысөз жазған жазушы Ә.Аймақ автордың шежіре тарқату үрдісімен қатар ел арасындағы ауызша тарихи мағлұматтарды, жазбаша дереккөздерін пайдалана отырып, шежіренің қазақ халқының өсіп-өнуіне тигізер пайдасы мол екендігін, оның туыстыққа, ынтымаққа қызмет ететіндігін атап кетеді. Мұны толық құптауға болады. Автор бірқатар шежіретанушылардың еңбектеріне де тарихи-салыстырмалы талдаулар жүргізе білген, тарихи тұлғалардың (Дулат, Сиқым, Дос би, Есім хан, Тұрсын хан, Әбілғазы, т.б.) өткенін екшеп, кейбір тарихи оқиғалармен байланыстырып отырады.

Тұрсын мен Есім хандар текетіресінде кездесетін тұлғалар дулат тайпасының шежірелерінде айтылады. Шежіренің бірнеше нұсқалары бар екендігін де айта кеткен жөн. Кейбір шежірелерге қарағанда Сиқым негізінен он атаға бөлінеді, олар: Борас (Қарақойлы), Тоғатай, Шуылдақ (Байсейіт), Буас, Құлсейіт (Қусирақ), Ақылбек, Құттыбай, Есбол (Аққойлы), Есенгелді (Аққойлы мен Қарақойлы). Біз тарихи оқиғаларға қатысы болғандықтан тек кейбір ру аталарына ғана тоқталып отырмыз. Келесі бір шежіре мәліметтері бойынша дулат тайпасындағы сиқымнан Жәнібек (Қарақойлы), Әлібек (Аққойлы) рулары тарайды. Олардан басқа да аталары бар (Қазақ шежіресі, 1994). Осы аталып отырған Жәнібектен Құттыбай, одан Бабасейіт, Байсейіт, Құлансейіт, Тоқсейіт тарайды. Байсейіттен Дос би (шын аты Досмұхаммед), ал одан Сары, Шарғы, Алғара, Ақбура, Қаршы, Шәмші аталары өрбиді. Барлық шежірелерде шуылдақ атауы Байсейітпен байланыстырылатындығын ешкім жоққа шығара алмайды. Бұл атаудың Дос биден таралған ұрпаққа тиесілі екендігін нақты көруге болады.

Жалпы алғанда, Аққойлы, Қарақойлы рулары қазақ халқының бірқатар тайпаларында кездеседі. Мысалы, Ұлы жүздегі Ысты тайпасында, Орта жүздегі торғайлық-қостанайлық Қыпшақтар арасында, Кіші жүздегі Табын тайпасында, т.с.с. Бұлардың арасындағы тарихи-генетикалық байланыстар әлі күнге дейін зерттеліне қойған жоқ. Айта кету керек, кейбір шежірелерде сиқымның ішіндегі Қарақойлыдан Наурызбай, Қораз, Рүстем, Томай, Әжі аталарын таратып та жатады. Мұның шындыққа жанаспайтындығын, бұл аталар Ысты тайпасының ішіндегі Қарақойлы руына кіретіндігін кәсіби этнолог-мамандар айтып та өтеді. Олар шежіре деректерін жинастыру барысында Ордабасы ауданы Төрткүл ауылында шоғырланған қарақойлы руының жоғарыдағы аталарын (Наурызбай, Қораз, Рүстем, Томай, Әжі) сиқымға кірмейді деп нақты көрсетеді (Арғынбаев, Мұқанов, Востров, 2000). Бұлардың арасындағы Әжі атасы негізінен Шымкент қаласының маңын қоныстанып отыр. Кейбір аталары Қызылорда облысы аумағында, Түркістан облысы аудандарында орналасқан.

Дулат тайпасындағы «Шуылдақ» руының атауын Д.-Б. Дүйсенбайұлы Әбілғазының «Шүбһа-и уәйіл дағ» (Таудағы жұмбақ қырғын, Таудағы құпия қаза) еңбегімен байланыстырады. Яғни, таудағы шу, таудағы шуыл, шуылды тау деген мағына береді. Шамамен бұл кітап 1630-1632 жылдары жазылған, әуелі қолжазба күйінде таралады да, 1646 жылы Бұхарада тасқа басылады. Шежіреде кітаптың түрікше, арабша, парсыша нұсқалары Орта Азия халықтарына, Иран, Түркия жеріне таралғандығы айтылады. Дос би ұрпағы осы кітаптың атауымен «Шуылдақ» аталып кеткен. Аталған кітапты Д.-Б. Дүйсенбайұлы 1981 жылы 30-мамырда оқып, керекті тұстарын жазып алған екен. Кітап Ресей патшасының қолбасшысы М.Г. Черняев Ташкентті жаулап алған кезде Құдияр ханның ордасынан шыққан. Шашылып жатқан кітаптардың біразын Құдияр ханға елші болып барған Қойлыбай деген кісі алып кетеді. Кейіннен «Шүбһа-и уәйіл дағ» кітабы Ташкент облысы Шорабазар қыстағында 1904 жылы туылған Разақберді Базарбайұлының қолына мұрагерлік жолмен түседі. Хасанбай ауылында өмір сүріп жатқан онымен жолыққан Д.-Б. Дүйсенбайұлы кітаптағы оқиғалар желісімен танысып шығады да, мазмұнын және қажетті тұстарын жазып алады (Дүйсенбайұлы, 2001: 21). Ол кітапты мұқабасы қалың, сыртқы бояуы қызғылт-көкшіл, сырты матамен тысталған және түркі тілінде жазылған деп сипаттайды. Сол замандағы өмір қайшылықтары берілген кітапты автор негізгі дереккөздерінің бірі ретінде өз еңбегінде кеңінен пайдаланады.

Автор келтірген мәліметтерге қарағанда, Тұрсын хан мен Дос би арасында бірнеше рет алауыздық туындаған және олардың туындау себептері әрқилы. Мәселені өрбітпес бұрын алдымен Дос би туралы мәліметтерге тоқталып кетсек дейміз. Ауызша және шежіре деректемелеріне қарағанда Дос би 1570 жылы Ташкент қаласында туылды. Мемлекеттік істерге ертерек араласып, бірқатар лауазымдарды атқарды. Тәуекел хан тұсында елге танылып, би атанады. Ташкент қаласына кіретін үш қақпаның функциональды қызметін басқарып, қауіпсіздікті бақылады және адамдардың қалаға кіріп-шығуын қадағалады. Жергілікті елді басқарып, билік жүргізіп отырды. 1927 жылы 12 шілдеде 57 жасында астыртын қастандық құрбаны болады. Ол Ташкент қаласындағы Жүніс хан күмбезінің маңына жерленеді. Одан кейін шежіре мәліметтері Дос биден таралған ұрпақ жайлы да баяндайды. Шежіре ақпараттары бойынша Дос би алты әйел алған, 25 баласы болған. 2 әйелі мен 19 баласы қанды қырғын кезінде қаза болған (Дүйсенбайұлы, 2001: 22).

Кітапта келтірген кейбір ауызша және жазбаша деректерге қарағанда Тұрсын хан 1598 жылы Ташкентке билеуші болып келеді. Өз кезегінде Тұрсын хан елде түбегейлі өзгерістер жасамақ болады да, қаражат тапшылығын қосымша салықтар есебінен көбейтуге ұмтылады. Қалыптасқан ереже-тәртіптерді бұзып баж және хараджы салықтарының көлемдерін ұлғайтады. Тұрсын хан халыққа озбырлық жасап, салық төлейтін адамдарды қорқытып-үркітумен де айналысты. Оған наразы болған халық ашуға булығыады. Өрескел қылық ретінде салықтың көбеюіне наразы болған халық жергілікті танымал тұлғаларға, кеңесшілерге мұңын шағып отырады. Сондай үсті-үстіне салық жинаудан әбден мезі болған Дос би Тұрсын ханның кезекті алым жинау тапсырмасын орындаудан бас тартады. Сөйтіп, Дос би мен Тұрсын хан арасындағы бірінші рет текетірестік орын алады. Ол алым-салықтың шектен тыс көп алуына байланысты туындаған жағдай еді. Дос би халықты қинаудан, орынсыз алым-салық салудан бас тартып, берілген тапсырмаларды орындамай

қояды. Айтқанын істетте алмаған әрі билеушіге қарсы шыққан ой-пікірлерге көнбеген Тұрсын хан Дос биді биліктен тайдыру, қызметтерден шеттету мақсатында оның үстінен шағымдар түсіріп, ел ішіндегі игі-жақсылар кеңесінде тәртібін қарастыруға да тырысады. Алайда кеңес мүшелері Дос бидің іс-әрекетін оңынан бағалайды да, екі жақты келісімге келуге шақырады. Бұған Есім хан да араласып, екі тарапты татуластырады. Осы кездері Тұрсын хан халыққа қысым жасамаймын, әділ билік жүргіземін деп дүйім жұрттың көзінше уәде береді де, ант-су ішеді. Дос бимен татуласудың негізгі белгісі әрі дәлелі ретінде көп алдында қолын ұсынады. Сөйтіп, бұл дау-дамай аяқталғандай болады.

Дос би мен Тұрсын ханның екінші рет өзара ерегісі қырғыздан шыққан Әлікүл Бейсенәліге немесе оның қарындасы Айшаға байланысты туындайды. Әлікүл батыр мал даулап Ташкентке келген кезде, дау ушығып оны Тұрсын хан зынданға тастайды. Есім ханға арқа сүйеген Дос би өз кезегінде жазықсыз жазаланған Әлікүл батырды зынданнан босатып алады. Ауыр күндерде қол ұшын берген Дос биге риза болған Әлікүл батыр оған қарындасы Айшаны қосады. Айшаға үміткер болғандардың бірі Тұрсын хан болған еді. Осыдан кейін оның Дос биге деген ішкі өшпенділігі одан сайын өрши түседі.

Міне, осындай ішкі өшпенділіктер Тұрсын ханның кек алуға деген ұмтылысын одан ары күшейте түсті. Алайда Тұрсын хан өз араздығын күпия түрде ұстайды. Билік жүргізуіне кедергі келтіре берген соң ол Дос бидің көзін жоюға шешім қабылдайды.

Шежіре авторы Д.-Б.Дүйсенбайұлы өзінің еңбегінде Тұрсын ханды қаңлы тайпасынан шыққан билеуші еді, Есім ханның жарлықтарын орындамай, халыққа тізесін батырып, өзін Ташкент ханы деп жариялады, үстеме салық алды, ақша жасап шығарып, сауда айналымына қосты, әскербасылары мен ішкі тәртіп топтарына қаңлы тайпасының өкілдерін тағайындады, сондай-ақ 40 адамнан тұратын ерекше жасақ ұстады, жасақ мүшелері қатаған тайпасынан таңдап алынды олардың аты-жөнін, түр-түсін ешкім білмеді деп жазады (Дүйсенбайұлы, 2001: 17). Көпшілік ауызша мәліметтерге қарағанда да Тұрсын хан қатағандардың билеушісі болған (Көпеев, 1992: 146). Әбд әл-Қадыр ибн Мұхаммед-Әмин шығармасында Тұрсын-Мұхаммед ханның түбі қатаған және олардың басшысы болды делінеді (История Казахстана в персидских источниках, 2005: 241). Қазақ қоғамында тек төре тұқымдары ғана хан сайланатындығын ескерсек, онда басқалардың қарадан шығып хан болмайтындығы белгілі нәрсе. Дегенмен әуел баста Тұрсын хан қатаған тайпасына билеуші болды және де билікке келу барысында қатағандарға сүйенді, қаңлы, т.б. тайпалардың қолдауына ие бола алды. Қатаған тайпасына билік жүргізу оған мұрагерлік жолмен келуі де ықтимал. Кейінгі орта ғасырлар мен жаңа заманда қазақ қоғамындағы әрбір тайпаны төре тұқымдары билеп тұрғандығы мәлім. Белгілі тарихшы Т.И. Сұлтанов өз кезегінде Тұрсын-Мұхаммед ханның шығу тегі нақты анықтала қоймағандығын айтып өтеді. Оның жазуынша кейбір орыс дереккөздерінде Тұрсын хан Есім ханның бауыры ретінде аталады, ал «Бахр ал-асрар» шығармасының англиялық нұсқасында оны Жәлім-сұлтан ұлы ретінде көрсеткен. Билікке Тұрсын ханның қалай келгендігі де белгісіз, сонда да болса ол Бұхара ханы Имамқұлиды (1611-1642 жылдары билік құрған) пайдаланған және оған хат жазып, елші жіберіп тұрған дейді (Сұлтанов, 2001: 214-216). Демек көршілес ел билеушісіне арқа сүйеген Тұрсын хан қазақ сахарасындағы билікті қолына алған. Алайда хандықта оның билігін мойындамау, ішкі наразылықтардың орын алғанын да байқаймыз. Мұндай наразылықтар ең алдымен жүргізілген ішкі саясаттан туындаған еді. Шығыстанушы-ғалым Т.И. Сұлтанов жоғарыдағы осы еңбегінде Есім ханның билікке екі рет келгені, белгілі бір уақыттарда Тұрсын ханға тәуелді болғандығы туралы мәселе де көтереді. Өзге зерттеушілерге қарағанда кәсіби тарихшы Т.И. Сұлтановтың Тұрсын ханның шығу тегіне қатысты пайымы дұрыс секілді. Өйткені ғалым Тұрсын ханның шыққан тегін, билікке келуін және ел басқару ісіндегі саясатын тарихи жазбаша деректемелер негізінде нақты өрбітіп кеткен.

Жоғарыда аталып отырған шежіре кітапта Дос биге деген араздығын Тұрсын хан білдірмей күпия түрде ұстағандығы айтылады. Билікке таласа береді, шешімдерге кедергі келтіреді деп Дос бидің көзін жою жолын қарастырады. Бірде Есім хан жорыққа аттанып кеткен кезде ол ерекше жасаққа Шымған тауының қойнауындағы Дос би ауылын шабуға тапсырма береді. Баскесерлерден тұратын ерекше жасақ адамдары (40 кісі-мыс) күнілгері барлау жүргізіп, ауылға

барар жолды белгілеп, шілде түнінде ауылға басып кіреді. Шырт үйқыдағы Дос биді, оның он тоғыз баласын, екі әйелін, көрші-қоландарын, сол күні келген меймандарын да өлтіреді. Таудағы қырғын біраз уақыт көпшілікке жұмбақ болып келеді.

Кітаптағы мәтіндерге қарағанда жорықтан елге қайтқан Есім хан жазықсыз кісілерді өлтірген, ауылды қанға бөктірген қарақшыларды іздеп табуға тапсырма береді. Дос би қазасына Тұрсын ханның өзі келіп көңіл айтқан екен. Ешкім оның бұл фитнәға қатысы бар екендігін білмейді. Бұл құпияны Ташкент әмірлігінің кеңесшісі Әбілғазы ашады. Алайда оның қандай Әбілғазы екендігі белгісіз. Кітап авторы оны кейіннен Хиуаны билеген атақты Әбілғазы Баһадүр хан ретінде сипаттайды. Кеңесші Әбілғазыға емші Жанторы Көксегенұлы шақыртумен барып Тоқаман деген жылқышы жігіттің үйінде жатқан бір кісіні емдегендігін айтады. Ол жігіт үстіндегі жарақатын, сынған тоқпақ жілігін емдетіпті. Бейтаныс жігіттің айтуынша жолаушылып келе жатқанда қарақшылар шабуыл жасап, жартастан лақтырып кетіпті. Емші оған қозғалмауға кеңес береді. Дегенмен оның әңгімесіне онша сеніңкіремеген емші кейіннен мұны Әбілғазыға баяндап береді. Осыдан кейін жылқышы Тоқаманға хабар беріліп, ол отырған Күрке белінде жатқан бейтаныс кісі аңдуға алынып, сол маңайға күзетші-бақылаушы қойылады.

Ерекше жасақ құпия кеңесінде қараңғы түнде, жолда жоғалып кеткен серіктерін, яғни Сырғауыл батырды іздестіруге 2 кісіні жібереді. Қанды қырғын болған түні қырық қарақшының бірі Сырғауыл батыр төскейдегі қиыршық тастар жылжып кеткенде астындағы атымен бірге төменге құлап кеткен болатын. Ерекше жасақ тәртібі бойынша жараланған немесе жолға жарамаған өз адамдарын өлтіріп, басын алып кететін. Оның денесін тауып әкелуге жіберілген 2 қарақшы Тоқаман қойған күзетшілер қолына түседі. Сол жерде тергеу басталып, құпия мәлім болады.

Бұл хабар Есім ханға жеткізіледі. Есім хан өз кезегінде Тұрсын ханнан мән-жайды сұрайды. Бірақ Тұрсын хан ештеңені мойындай қоймайды, тіпті Есім ханға сес те көрсетеді. Біраз уақыттан соң Сырғауыл батыр мен оны іздеп келген екі сыбайласы болған қылмысты толығымен мойындайды да, Тұрсынның ұйымдастырған іс-әрекеті екендігін баяндайды. Халыққа Тұрсын ханның екіжүзділігі, қанішерлігі мәлім болады да, кезінде Дос биге берген уәдесін бұзғаны әрі антқа берік болмағандығы үшін оған «Тұрсын ханды ант ұрсын!» деп қарғыс та айтады (Дүйсенбайұлы, 2001: 20). Антқа байланысты тағы бір ауызша мәліметтерді этнолог-зерттеуші Ж.Артықбаев та келтіреді. Этнолог-зерттеуші жорықтан келе жатқан Есім ханның Түркістанға шабуыл жасап, мұны қаңғытып жіберген Тұрсынның іс-әрекетіне қатысты «Қатағанның хан Тұрсын, қай арамды ант ұрсын!» деген сөз сол кезден қалғандығын айтқан М.Ж. Көпеевтің мәліметтеріне тоқталады (Артықбаев, 2001: 118). Осыған қарағанда Қазақ хандығы дәуірінде антқа берік болуы, сертті сақтау және уәде мен сөзге бекем болу сынды асыл қасиеттердің халық арасында кеңінен таралғандығын көреміз, оны бұзған адамға ел болып, жұрт болып қарғыс айтты және қарғыстан да, наладан да қорықты.

Халық ауыз әдебиетінде антқа қатысты мақал-мәтелдер, нақыл сөздер жеткілікті. Мысалы: Ант ішкеннің мыңы өледі, у ішкеннің бірі өледі; Ант бұзған оңбайды, Салт бұзған сорлайды; Айбынды салтын ел бұзбас, Адамдық антын ер бұзбас; У ішкен бір өледі, Ант ішкен мың өледі; Ашу үстінде Ант жүрмейді, т.б. Сондай-ақ антқа байланысты да, Есім хан мен Тұрсын хан арасындағы талас-тартысқа қатысты жыраулық поэзияда да әдеби сюжеттер, жауынгерлік сарындар кездеседі. Мәселен: «Ей, Қатаған хан Тұрсын! Кім арамды ант ұрсын. Жазықсыз елді жылатып, Жер тәңірісің, жатырсың, Хан емессің қасқырсың, Қара албасты басқырсың! Алтын тақта жатсаң да Қазаң жетті қапылсың! Еңсегей бойлы ер Есім, Есігіңе келіп түр, Шашқалы түр қаныңды, Кешікпей содан қатарсың!» (Ай, заман-ай, заман-ай, 1991: 52).

Халық ауыз әдебиетінде Тұрсын ханның зұлымдық іс-әрекетіне шыдамаған Есім хан ашуланып кетіпті де, біраз уақытқа жынданып, есін жоғалтыпты деген әңгіме де бар. Мұның бір нұсқасын М.-Ж. Көпеевке сүйенген Ж. Артықбаев жоғарыда аталған еңбегінде келтіреді. Еліне жақындап қалғанда Тұрсын хан мұны алдап, қаңғытып жіберіпті, Түркістанды шауыпты деген сыңайдағы мәліметтерді естігенде жынданыпты деп келтіреді (Артықбаев, 2001: 117). Есім ханның ашу-ызасын тудырған, оның жындануына қатысты ауызша тарихи мәліметтердің бір парасын М. Тынышпаев та атап өтеді. М. Тынышпаевқа 1923 жылы Бөген өзені алабында,

Шошқабұлақ кенті маңында тіршілік етіп жатқан руы ошақты Бәзек деген ақсақал халық арасындағы ауызша тарих мәліметтерін баяндап берген екен. Оның мәлімдеуінше Есім хан жорықтан қайтып келе жатып Күйік тауының маңында Тұрсын ханның бұзауларын бағып жүрген бір кемпірді көреді. Сөйтсе кемпір Есім ханның өз анасы екен, бұған ашуланғанда оның кеудесін ыза мен күйік кернейді. Осыған байланысты аталмыш жер «Күйік» (Түлкібас өңірі – авт.) деп аталып кетіпті. Ал Арыс өзені бойымен келе жатып өз ауылының жұртына кезігеді. Бұл жерде Есім ханның бала-шағасы Тұрсынның малын бағып жүр екен. Мұны естіп ашуға булыққан Есім хан құтырынып, тездетіп жаңа әскер жияды да, Тұрсын ханға қарсы шұғыл түрде аттанады, ал жер атауы сол себепті де «Құтырған» (Арыс пен Боралдай өзендерінің аралығы) деп аталып кетеді (Тынышпаев, 1993: 157-158). Сірә, осы Құтырған деген жерде Есім хан әбден ашуға булығып, қатты қапаланған болса керек. М.-Ж. Көпеевтің де айтып отырғаны осы болуы әбден кәдік.

Ауызша тарихи мәліметтер Тұрсын ханның өліміне қатысты әртүрлі ақпараттар легін береді. Мысалы, М. Тынышпаев келтірген ақпаратта Есім хан Тұрсынға тез жетіп, оның қарамағындағы қатағандарды қырып салады, Тұрсынның өзін шауып, «Хан Тұрсынды ант ұрсын» деп өз қолымен оны өлтіреді (Тынышпаев, 1993: 158). М.-Ж. Көпеев жазбаларына қарағанда Есім хан Тәшкентке кіріп, көзіне көрінгенді қырып, хан Тұрсынды өлтіріпті (Артыкбаев, 2001: 118). Ал Д.-Б. Дүйсенбайұлы Тұрсынды 1628 жылы көктемде Сырдария жағалауындағы шағын ауылға барған сапарында Есім ханның әскері қоршауға алып, басын қылышпен шауып өлтіріпті дейді (Дүйсенбайұлы, 2001: 20). Бірқатар мәліметтерде екі ханның арасындағы соғыс Сайрам жерінде болды деп те айтылады. Ал «Бахр әл-асрар» мәліметтеріне сүйенген М.Х. Әбусейітова Есім мен Тұрсын хандардың шайқасы Ташкент түбінде болған, Тұрсынды маңайындағылар өлтірген, осыдан кейін Бұхара ханы Есім сұлтанға Ташкентті, Түркістанды билеу тізгінін тапсыру туралы грамота берді деп мәлімдейді (Әбусейітова, 1998: 428). Сонымен қатар зерттеуші Есім хан Тұрсынға бағынатын әрі Түркістан өңіріне шапқыншылық жасаған қатаған тайпасын да қырғанын айтады. Кейбір мамандар мәліметінше қатағандардың бір бөлігі Шығыс Ауғанстанға кетсе, басқалары Шығыс Түркістан аумағында ұйғырлар құрамына, біраз бөлігі Бұхара жеріне өтіп кеткен. Кейіннен қатағандар қазақ, қырғыз, өзбек, қарақалпақ ұлттарының құрамына енді. Қазақ шежіресінде олардың басым топтары шанышқылы арасына, аздаған бөлігі қаңлы құрамына еніп кетеді.

Қорытынды. Тұрсын мен Есім хандар талас-тартысынан кейін тұтанған соғыс нәтижесінен қазақ тайпалары едәуір зардап шекті. Әсіресе қатаған тайпасының өкілдері қырғынға ұшырады. Тарихта оны кейде «қатаған қырғыны» деп те айтып жатады. Оның кейбір тұстары халықтың ауызша тарихында, шежіресінде сақталып қалған. Солардың бір парасы осы мақалада көтерілді. Біздің тарапымыздан осы мәселеге қатысты мынадай жайттарға назар аударған жөн сияқты: біріншіден, шуылдақ руының шежіресіне пайдаланылған кітап (атауы: Шүбһа-и уәйіл даг) біздің тарапымыздан күмән туғызады. Оның бірқатар себептері бар. Екіншіден, осы аталған шығарма жайлы мәліметтерді саралау керек, мүмкіндік болса түпнұсқасын алып, басып шығару қажет және де авторын айқындаған ләзім. Егер оның авторы Әбілғазы болса әрі ол бірнеше тілде басылып таралса онда ғылымда бұл шығарма неге әлі күнге дейін белгісіз болып келеді деген заңды сұрақ туындайды. Жалпы алғанда, Әбілғазы үшін Тұрсын хан да, Есім хан да бірдей болды, екеуі де оны сарайларында ұстап, қолдау көрсетті. Ал олардың текетіресіне немесе талас-тартысына Әбілғазы араласпаған болса керек. Егер шығарма Әбілғазының еңбегі болса оның өз шығармасын көбейтуге, кеңінен таратуға мүмкіндігі болғандығы белгілі. Неге кезінде көбейтіп, жарыққа шығармағандығы белгісіз. Ғылыми көпшілік Әбілғазының бұл еңбегінен мүлдем хабарсыз. Сол себепті «Шүбһа-и уәйіл даг» авторы Әбілғазы деу күмән туғызады. Бұл шығарма Әбілғазымен аттас кісінің жазған еңбегі, тізіп шыққан қызықты оқиғалар легі де болуы ықтимал. Еңбектің таралмай, көпшілікке жетпей жатуы осыны аңғартса керек. Сол себепті аталған еңбекті тауып деректанулық, лингвистикалық, мәтіндік, тарихи-салыстырмалы, т.б. ғылыми талдаулардан өткізген абзал. Үшіншіден, шуылдақ шежіресінде кездесетін ортағасырлық және жаңа замандағы тарихи оқиғалар, кісі аттары Оңтүстік Қазақстан мен Өзбекстан жеріндегі тарихи танымдармен, географиялық нысандармен жиі ұштасып жатады. Яғни, шежіреден тарихилықты, т.б. жайттарды байқауға болады. Автор тарапынан ауызша айтылып келген шежірелік деректемелер бір жүйеге

түсірілген, хронологиялық тәртіппен арнайы түрде баяндалған. Әрбір тұлғаның қадір-қасиеті, ғұмыры, өнегелі істері нақты түрде өрбітілген. Қалай болғанда да шежірелік кітаптағы кейбір жайттар назар аударуға тұрарлық. Әсіресе ел ішінде орын алған келеңсіздіктер, ішкі саясаттағы Тұрсын ханның жіберген қателіктері, т.б. қызықты. Дулат тайпасындағы шуылдақ руының атасы болған Дос би тағдыры арқылы Қазақ хандығында орын алған текетірістер жайлы мәліметтер беріледі.

Есім хан мен Тұрсын ханның талас-тартысына өзара бақталастық қана емес, сонымен қатар ел ішінде қордаланған жайттар, ер дауы секілді мәселелер де көтеріліп, билеушілердің арасын ушықтыруы әбден мүмкін. Өйткені әрбір билеуші белгілі бір әлеуметтік топтардың немесе ру-тайпалардың қолдауына сүйену мақсатында түйіні түйіткілді сауалдарды әрдайым оңтайлы түрде шешіп жүруге, елдің тұтастығын сақтауға және өз беделінің өсуіне мүдделі болғандығы жасырын емес.

Ауызша тарих пен шежірелік материалдарды Қазақ хандығының тарихын қайта жаңғыртқанда пайдалану қажеттілігі отандық тарихнама мен деректануда нақты түрде байқалып келеді. Кез келген ақпаратты ішкі және сыртқы сыннан өткізіп, өзге де ғылыми-зерттеу принциптерін қолдана отырып тарихилығын, т.с.с. анықтау қажет. Айтылған тарих кейде бір-біріне кереғар мәліметтер беріп те жатады. Мұны жоғарыда айтылған Тұрсын ханның өліміне, т.б. жайттарға қатысты алуан түрлі нұсқада аяқталынатын оқиғалар легі де нақты көрсетіп отыр. Сол себепті ауызша тарих пен шежірелік материалдарды пайдаланған кезде мұқияттылық танытып, әрбір дереккөзіне ыждаһатталықпен қараған абзал.

Information about the authors:

G.E. Sabdenova – al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty; gulmiras2801@gmail.com;

D.S. Baigunakov – Abai Kazakh National Pedagogical University, Kazakhstan, Almaty. dosbol_bs@mail.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Абдураимов М.А. Очерки аграрных отношений в Бухарском ханстве в XVI - первой половине XIX века. – Ташкент: Фан, 1966. – Т.1. – 369 с.

Арғынбаев Х., Мұқанов М., Востров В. Қазақ шежіресі хақында: Ұлы жүздің шежіресі. – Алматы: Атамұра, 2000. – 204 б.

Ай, заман-ай, заман-ай... (Бес ғасыр жырлайды). 2-томдық. – Т.1. – Алматы: Қазақ ССР Баспасөз жөніндегі Мемлекеттік комитеті бас редакциясы РББ, 1991. – 880 б.

Артыкбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. – Алматы: Ғылым, 2001. – 204 с.

Әбілғазы. Түрік шежіресі / Көне түрік тілінен ауд. Б.Әбілқасымов. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 208 б.

Әбусейітова М.Қ. XVII ғасырдың басындағы саяси жағдай. Талас-тартыстар. Бұхара хандығымен өзара қарым-қатынастар. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. – Т.ІІ. – Алматы: Атамұра, 1998. – Б. 425-428.

История Казахстана в персидских источниках. – Т.2. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 692 с.

Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223-1556. – Казань: Ин-т истории АН РТ, 2001. – 428 с.

Даланың дара ділмарлары. – Алматы: ЖШС «Қазақстан» баспа үйі, 2001. – 592 б.

Дүйсенбайұлы Д.-Б. Дос би ұрпақтары (Шуылдақ шежіресі). – Алматы: ҚАЗАқпарат, 2001. – 304 б.

Кляшторный С.Г., Султанов Т.И. Казахстан. Летопись трех тысячелетий. – Алма-Ата: Рауан, 1992. – 380 с.

Көпеев М.-Ж. Таңдамалы. Екі томдық. – Т. 2. – Алматы: Ғылым, 1992. – 224 б.

Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы. – Алматы. 1997. – 128 с.

Қазақ шежіресі. – Алматы: Атамұра, 1994. – 160 б.

Қарин Е. Хан Есим: в лабиринтах власти. Первые лица государства: политические портреты (с точки зрения истории и современности). – Алматы: Қазақстан даму институты, 1998. – 368 с.

Құдайбердіұлы Шәкәрім. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі. – Алматы: Қазақстан, Сана, 1991. – 80 б.

Құрбанғали Халид. Тауарих хамса (Бес тарих) /Ауд. Б.Төтенаев, А.Жолдасов. – Алматы: Қазақстан, 1992. – 304 б.

Сабденова Г.Е. В.В. Вельяминов-Зернов – Қазақ хандығының құрылуы тарихын алғаш зерттеушілердің бірі. // ҚазМУ Хабаршысы. Тарих сериясы. – 1998. – №9. – Б.101-105.

Сафарғалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск: Мордовское книжное издательство, 1960. – 279 с.

Султанов Т.И. Кочевые племена Приаралья в XV-XVII вв. (вопросы этнической и социальной истории). – Москва: Издательство «Наука» Главная редакция восточной литературы, 1982. – 134 с.

Султанов Т.И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингиз-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.

Тынышпаев М. История казахского народа. – Алматы: Қазақ университеті, 1993. – 224 с.

Юдин В.П. «Тарих-и Шейбани» как источник по истории казахского и каракалпакского народов XVI-XVII вв. Тезисы докладов научной конференции профессорско-преподавательского состава КазГУ. Гуманитарные науки. – Алма-Ата, 1971. – С. 23-29.

REFERENCES:

Abduraimov M.A. Oчерki agrarnich otnoshceniі v Buharskom hanstve v XVI - pervoy polovine XIX veka [Essays on agrarian relations in the Bukhara Khanate in the 16th - first half of the 19th century]. – Tashkent: Fan, 1966. – Т.1. – 369 p. [in Russian].

Argynbaev Kh., Muqanov M., Vostrov V. Kazak shezhiresi xakinda: Uli zhuzdin shezhiresi [About the Kazakh shezhire: Shezhire of the Senior Zhuz]. – Almaty: Atamura, 2000. – 204 b. [in Kazakh].

Ai, zaman-ai, zaman-ai... [Ai, zaman-ai, zaman-ai...]. (Bes qasyr zhyrlaidy). 2-tomduk. – Т.1. – Almaty: Kazakh SSR Baspasoz zhonindegi Memlekettyk committee bass editorial board RBB, 1991. – 880 b. [in Kazakh].

Artykbaev Zh.O. Materialı k istorii pravyashchego doma kazahov [Materials on the history of the ruling house of the Kazakhs]. – Almaty: Gylym, 2001. – 204 b. [in Russian].

Abilgazy. Turk shezhiresi [Turkish Chronicle] / Kone turik tilinen aud. B. Abilkasymov. – Almaty: Ana tili, 1991. – 208 p. [in Kazakh].

Abuseyitova M.K. XVII gasırdın basındaǵı sayasi jagday. Talas-tartystar. Buxara handgymen ızara qarım-qatynastar. [The political situation in the early seventeenth century. Disputes. Relations with the Bukhara Khanate]. Kazahkstan tarihy (kone zamannan buginge deiin). Bes tomdyq. – Т.ІІ. – Almaty: Atamura, 1998. – В. 425-428. [in Kazakh].

Istoriya Kazakhstana v persidskikh istochnikakh [History of Kazakhstan in Persian sources] Т.2. – Almaty: Diyke Press, 2005. – 692 p. [in Russian].

Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoy Ordy). Ot Kalki do Astrakhani. 1223-1556. [Source of the history of Ulus Juchi (Golden Horde). From Kalka to Astrakhan. 1223-1556]. – Kazan: Institut istorii AN RT, 2001. – 428 p. [in Russian].

Dalanun dara dilmarlary [Individual steppe speakers]. – Almaty: JŞS «Qazaqstan» baspa ыyі, 2001. – 592 p. [in Kazakh].

Duisenbaiuli D.-B. Dos bi urpaktarı (Chuildak shezhiresi) [Descendants of Dos Bi (Chronicle of Shuyldak)]. – Almaty: KAZakparat, 2001. – 304 b. [in Kazakh].

Klyashtorny S.G, Sultanov T.I. Kazakhstan. Letopis trex tysyacheletiy [Kazakhstan. Chronicle of three millennia]. – Alma-Ata: Rauan, 1992. – 380 p. [in Russian].

Kopeev M.-Zh. Tandamalı [Optional]. Eki tomdıq. – Т. 2. – Almaty: Gylym, 1992. – 224 p. [in Kazakh].

Kadyrgali Zhalayir. Shezhireler Zhinagy [Collection of genealogies]. – Almaty. 1997. – 128 p. [in Kazakh].

Kazakh Shezhiresi [Kazakh chronicle]. – Almaty: Atamura, 1994. – 160 p. [in Kazakh].

Karin E. Khan Yesim: v labirintah vlasti [Khan Yesim: In the labyrinths of power]. Pervye lica gosudarstva: polytysheskiye portrety (s tozki zreniya istorii i sovremennosti). – Almaty: Kazakhstan Development Institute, 1998. – 368 p. – P.71-81. [in Russian].

Kudaiberdiyuly Shakarim. Turk, qırғız-qazaq ham handar shezhiresi [Chronicles of the Turks, Kyrgyz-Kazakhs and khans]. – Almaty: Kazakhstan, Sana, 1991. – 80 p. [in Kazakh].

Kurbangali Khalid. Tauarikh Hamsa (Bes tarih) [Tauarikh Hamsa (Five Plants)] / Aud. B. Totenaev, A. Zholdasov. – Almaty: Kazakhstan, 1992. – 304 p. [in Kazakh].

Sabdenova G.E. V.V.Veliaminov-Zernov – Kazak handıgının qurılıu tarihın algashki zertteuszhilerdin biri [V.V.Veliaminov-Zernov is one of the first researchers of the history of the Kazakh Khanate]. // KazMU Habarszhusu. Taryh seriesi. – 1998. – №9. – P.101-105. [in Kazakh].

Safargaliev M.G. Raspad Zolotoi Ordy [The fall of the Golden Horde]. – Saransk: Mordovskoye knizhnoye izdatel'stvo, 1960. – 279 p. [in Russian].

Sultanov T.I. Kochevyeye plemena Priaralya v XV-XVII vv. (voprosy etnicheskoy i sotsial'noy istorii) [Nomadic tribes of Priaralya in the XV-XVII centuries (questions of ethnic and social history)]. – Moscow: Izdatel'stvo «Nauka», Glavnaya redaktsiya vostochnoy literatury, 1982. – 134 p. [in Russian].

Sultanov T.I. Podnyatyeye na beloy koshme. Potomki Chingiz-khana [Raised on a white coshme. Descendants of Genghis Khan]. – Almaty: Diyke Press, 2001. – 276 p. [in Russian].

Tunyshpaev M. Istoriya kazakhskogo naroda [History of the Kazakh people]. – Almaty: Kazakh University, 1993. – 224 p. [in Russian].

Yudin V.P. «Tarikh-i Sheybani» kak istochnik po istorii kazakhskogo i karakalpakskogo narodov XVI-XVII vv. ["Tarikh-i Sheybani" as a source on the history of the Kazakh and Karakalpak peoples of the 16th-17th centuries]. Tezisy dokladov nauchnoi konferentsii professorsko-prepodavatelskogo sostava KazGU. Gumanitarnue nauki. – Alma-Ata, 1971. – S. 23-29. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_234-248

ҒТАМР 03.20.00

БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (1928-1932 жж.) (Жәнібек, Шыңғырлау аудандары материалдары негізінде)

Е.Е. Хайдаров*

Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті.
Қазақстан, Орал.

*Автор-корреспондент

E-mail: esaka_78@mail.ru (Хайдаров).

Андатпа. 1928-1932 жылдары ұжымдастыру саясатына қарсы халық көтерілістері Батыс Қазақстан облысындағы Жәнібек, Шыңғырлау аудандарын да қамтыған. Ғылыми-ізденіс жұмыстарының нәтижесінде БҚО Полиция департаменті архивінен Жәнібек, Шыңғырлау аудандарында ұжымдастыру саясатына қарсы халықтық наразылықтардың болғандығын дәлелдейтін құжаттар табылып отыр.

Мақалада Батыс Қазақстан облысындағы Күйгенкөл ауылындағы колхоздастыруға қарсылықтың, Шыңғырлау ауданындағы ұжымдастыруға қарсы наразылықтың себеп-салдары, оқиғалардың жүру барысы, қатынасушылардың әлеуметтік құрамы архив деректері негізінде зерттеледі. Зерттеу жұмыстары барысында Батыс Қазақстан облысындағы Жәнібек және Шыңғырлау аудандарындағы ұжымдастыруға қарсы наразылықтар мен баскөтерулер Батыс Қазақстан облысындағы халық көтерілістері ретінде кешенді түрде қарастырылады.

Жәнібек, Шыңғырлау аудандарындағы оқиғаларға қатынасушы адамдардың есімдері толық анықталып, оларға тағылған айыптар, қабылданған үкімдер архив құжаттары негізінде алғаш рет жарияланып отыр. Автор саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық саяси ақтауды ұсынады.

Түйін сөздер: Ұжымдастыру, кәмпескелеу, халық көтерілістері, айыптау, үкім, саяси қуғын-сүргін құрбандары.

МРНТИ 03.20.00

НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928-1932 гг.)

(На основе материалов Джанибекского, Чингирлауского районов)

Е.Е. Хайдаров*

Западно-Казахстанский аграрно-технический университет им. Жангир хана.
Казахстан, Уральск.

*Корреспондирующий автор

E-mail: esaka_78@mail.ru (Хайдаров).

Аннотация. В 1928-1932 годах народные восстания против политики коллективизации охватили Джанибекский и Чингирлауский районы Западно-Казахстанской области. В результате исследования в архивах Департамента полиции ЗКО были обнаружены документы, свидетельствующие о наличии народных протестов против политики коллективизации в Джанибекском и Чингирлауском районах.

В статье рассматриваются причины и последствия сопротивления колхозизации в поселке Куйгенколь, протест против коллективизации в Чингирлауском районе Западно-Казахстанской области, ход событий, социальный состав участников на основе архивных данных. В ходе

исследования народного восстания в Западно-Казакстанской области комплексно были рассмотрены протесты и восстание в Джанибекском и Чингирлауском районах Западно-Казакстанской области против коллективизации.

Имена лиц, причастных к событиям в Джанибекском и Чингирлауском районах, полностью установлены, а предъявленные им обвинения и приговоры оглашены впервые на основе архивных документов. Автор предлагает провести полную политическую реабилитацию жертв политических репрессий.

Ключевые слова: Коллективизация, конфискация, народные восстания, обвинения, приговоры, жертвы политических репрессий.

IRSTI 03.20.00

PEOPLE'S UPRISINGS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION (1928-1932) (Based on the materials of Dzhanipek, Chingirlau districts)

E. Khaidarov

Zhangir-khan West Kazakhstan Agrriar Technical University. Kazakhstan, Uralsk.

Corresponding author

E-mail: esaka_78@mail.ru (Khaidarov).

Abstract. In 1928-1932, popular uprisings against the policy of collectivization engulfed the Dzhanipek and Chingirlau districts of the West Kazakhstan region. As a result of the study, documents were found in the archives of the Police Department of the WKO, indicating the presence of popular protests against the policy of collectivization in the Dzhanipek and Chingirlau regions.

The article discusses the causes and consequences of resistance to collective farming in the village of Kuysenkol, the protest against collectivization in the Chingirlau district in the West Kazakhstan region, the course of events, the social composition of participants based on archival data. In the course of the study of the popular uprising in the West Kazakhstan region, the protests and the uprising in the Dzhanipek and Chingirlau districts of the West Kazakhstan region against collectivization were comprehensively considered.

The names of the persons involved in the events in the Dzhanipek and Chingirlau regions have been fully established, and the charges and sentences brought against them have been announced for the first time on the basis of archival documents. The author proposes to carry out a full political rehabilitation of the victims of political repressions.

Key words: Collectivization, confiscation, popular uprisings, accusations, sentences, victims of political repression.

Кіріспе. 1928-1932 жылдардағы Батыс Қазакстан облысындағы халық көтерілістері мәселесін зерттеу барысында Жәнібек және Шыңғырлау аудандарындағы ұжымдастыруға қарсы наразылықтар мен баскөтерулердің орын алғандығы анықталды. Күйгенкөлдегі және №16 ауылдағы бұрынғы байлар колхоздастыруға ашық қарсылық білдіріп, Кеңестік билікке қарсы үгіт-насихат жұмыстарын жүргізген. Сөйтіп, осы оқиғалар, олардың себеп-салдары, қатысушылардың әлеуметтік құрамы, оларға тағылған айыптар мен жазалар, ақтау қорытындылары ғылыми мақаламызға арқау болды.

Материалдар мен әдістер. Ғылыми-ізденіс жұмыстарын жүргізу барысында БҚО Полиция департаменті архивінен Ақбасов, Қазыев, Жандаулетов, Исқазыев және басқаларын 58-10-11 баптары бойынша «айыптау ісі» деп аталатын құжат табылды. Оларға құзырлы органдар Ақбасовшылдар (Ақбасовщина) деген айдар тағыпты. Сонымен бірге БҚО Полиция департаменті архивінде Шыңғырлау ауданының №16 ауылы тұрғындарының арасында 1931 жылдың желтоқсан айының басынан 1932 жылдың қыркүйегі аралығында Кеңес үкіметінің ұжымдастыру саясатына қарсы топтың болғандығы жөнінде дерек бар. Бұл құжат «БҚО облысының Шыңғырлау

ауданының №16 ауылының тұрғындары Юсупов Нане, Мендеев Төлеген және басқаларына, барлығы 16 адамға қатысты айыптау ісі» деп аталады. Архив дерегі бойынша олардың көпшілігі бұрын кәмпескеленген байлар мен бұрынғы молдалардың ұрпақтары болса, араларында орташалар мен кедейлер де кездеседі.

Зерттеу жұмысы нәтижесінде осы аталған архив құжаттарындағы деректерге талдау жасалды және жалпы ғылыми әдістер: сараптау, синтез, салыстыру; арнайы-тарихи: проблемалық-хронологиялық, салыстырмалы-тарихи әдістері қолданылды.

Талқылау. 1928-1932 жылдардағы халық көтерілістері мәселесіне қатысты Отандық тарихнамада бірқатар ғылыми әдебиеттер бар. Сол ғылыми еңбектерге шолу жасайтын болсақ, М.Қ. Қозыбаев өзінің «Жауды шаптым ту байлап» атты еңбегінде қазақ жеріндегі ұлт-азаттық қозғалыстарды жеті кезеңге бөліп қарастырып, соңғы кезеңді «1917 жылғы Ақпан және Қазан революциясы, азаматтық қарама-қарсылық кезінде дамыды да, күшпен коллективтендіру кезеңіндегі 370-тен астам шаруалар қарсылығының жеңілісімен аяқталды», - деп атап көрсеткен (Қозыбаев, 1994: 286).

Т. Омарбековтың «20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті» атты монографиясында ұжымдастыру саясатына, байлардың мүліктерін кәмпескелеу, көшпелі халықты отырықшыландыру және 1931–1933 жылдардағы аштық туралы жарық көрген ғылыми әдебиеттерге жан-жақты тарихнамалық талдау жасалынған (Омарбеков, 1997). Зерттеуші ғалым «Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері» атты еңбегінде Қазақстан тарихының XX ғасырдағы қайшылықты кезеңдеріне, кеңестік тоталитарлық жүйе жүргізген төтенше саяси-шаруашылықтық науқандарға талдау жасаған (Омарбеков, 2003). Сонымен бірге Т. Омарбеков «1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері» атты көлемді зерттеу еңбегінде 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістерінің себептері, қозғаушы күштері және сипаты, көтеріліс ошақтары архив деректері негізінде зерделенген (Омарбеков, 2018).

Қ.С. Алдажұманов, М.К. Қаирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романовтардың біріккен авторлығымен жарық көрген құжаттар жинағында Қазақстандағы ұжымдастыру саясатына, байлардың мүлкін тәркілеуге және ашаршылыққа қатысты тарихи деректер топтастырылған (Алдажұманов және т.б., 1998:14).

Т. Алланиязов пен А. Таукеновтың біріккен еңбегінде ұжымдастыру кезеңіндегі Қарағанды облысының Шет ауданындағы және Қарсақпай өңіріндегі шаруалар көтерілістерінің тарихы қарастырылған (Алланиязов, Таукенов., 2000). Т. Алланиязовтың жеке еңбегінде Қазақстандағы 1929–1932 жылдардағы шаруалар көтерілістерінің тарихы кеңірек зерттелген (Алланиязов, 2002).

Ж. Нәбиевтің жетекшілігімен дайындалған «Қырдағы қырғын: Адай көтерілісі. 1929-1931 жж.» атты ғылыми еңбекте 1929-1931 жылдардағы Маңғыстау өңірінде орын алған алапат қырғын, қуғын-сүргін, Адай көтерілісі тарихи құжаттармен, деректі естеліктермен дәлелді түрде зерттеліп, ой-тұжырымдар жасалған (Нәбиев, 2010).

Британдық дипломат, әрі тарихшы Роберт Конквест өзінің ғылыми жұмыстарында Кеңес Одағындағы саяси қуғын-сүргін мәселесін кеңірек зерттеді. 30 жылдардағы сталиндік үлкен террор жөніндегі жеке еңбектерін жариялады. Кеңес Одағындағы күштеп ұжымдастырудың қайғылы салдары Конквесттің 1986 жылы Нью-Йоркте шыққан «The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine» кітабында зерттеледі. Онда алғаш рет шетелдік оқырмандарға ұжымдастыру саясатының зардаптары ашып көрсетіледі.

Француз ғалымы Изабель Огайонның ғылыми еңбегі қазақ халқының тарихының зұлматты жылдарына арналған. Автор күштеп отырықшыландыру, ұжымдастыру және ашаршылық мәселесін өз зерттеулеріне арқау еткен. Шетелдік ғалым қазақ қоғамындағы өзгерістерге талдау жасап, 1929-1931 жылдардағы шаруалар қарсылықтарының себеп-салдарын, қозғаушы күштерін, негізгі ошақтарын көрсеткен. (Огайон, 2009).

А.С. Зулкашеваның жетекшілігімен құрастырылған құжаттар жинағының екінші томында дәстүрлі қазақ ауылы өміріндегі өзгерістер қарастырылып, күштеп ұжымдастыруға, байларды тап ретінде жоюға, отырықшыландыруға қатысты деректер жарияланған. Сондай-ақ жинақта халық көтерілістеріне, антисоветтік қарсылықтарға және тұрғындардың жаппай көшуіне байланысты құжаттық деректер қамтылған (Зулкашева және т.б., 2018).

Жергілікті тарихшылардан Ғ. Қарабалин мен Т. Рысбековтың зерттеу жұмыстарын атап көрсетуге болады. «Мал ашуы – жан ашуы. Батыс Қазақстан облысындағы күштеп ұжымдастыруға қарсы бағытталған 1930-1931 жылдардағы қарулы көтерілістер» (Орал өңірі, 1995, 30 қыркүйек), «Жанақала көтерілісіне кімдер қатысты?» (Орал өңірі, 1996, 3 ақпан) деген тақырыпта біріккен мақалалары жарық көрсе, Т.З. Рысбековтың «Өскен өлке тарихы» атты жеке еңбегінде Жанақала көтерілісі қарастырылған (Рысбеков, 1997).

Дегенмен Батыс Қазақстан облысындағы 1928-1932 жылдардағы ұжымдастыру саясатына қарсы халық наразылықтары тың деректер арқылы жаңаша түрғыдан зерттеуді қажет етеді.

Нәтижелер. *Күйгенкөл ауылындағы колхоздастыруға қарсылық.* Колхоздастыруға қарсылық білдірген Күйгенкөл ауылының азаматтарына батырақтардың жиналыстары және молда Исқазыев арқылы дұға жасау шаралары кезінде байлар болып топтасып ұйым құрды, Кеңестік билікке ашық қарсы шығып, тұрғындар арасында үгіт-насихат жүргізді деген желеумен ҚК 58-10-11 баптары бойынша айып тағылған. Кеңестік биліктің солақай саясатының кесірінен айып арқалағандар жаппас және төлеңгіт руынан шыққан Шынтемір Төпенев, Құрманғазы (Құрманғали) Исқазыев, Ақбай Жанбауов, Мөден Ақбасов, Ғатау Байғазыев, Құшыр Қазыев, Әле Жандаулетов, Мәмбет Тналиев, Сапуан Шамғонов болатын. (БҚОПДА, П-3118:1).

1930 жылы көктемде Күйгенкөл ауылында «Гигант» колхозы ұйымдастырылады. Колхоздың құрылуы ауыл тұрғындарының арасында жіктің пайда болуына, колхоздастыруға қарсы наразылықтың күшеюіне алып келеді. Күйгенкөл ауылының ауқатты адамдары бастапқы кезеңде өздерінің ықпалдарын жүргізу үшін колхоздың басшылығына өз адамдарын өткізуге тырысқан. Ауылдың жалпы жиналысында байлар өздерінің арасынан колхоздың басқармасына Құшыр Қазыевты, Мөден Ақбасовты, Құрманғазы Исқазыевты ұсынған. Сөйтіп, олар сол жерде жиылған барлық ауыл тұрғындарын, соның ішінде кедейлерді өз жақтастырына дауыс беруге үгіттей бастаған. Алайда «Гиганттың» басқармасына байлардың ұсынған үміткерлері өтпей қалған. Сол кезде дегендері болмай қалған байлар барлық жиылған жұртты қуып, билік өкілдерін қамшымен ұрған.

ОГПУ-дың уәкілдерінің куәгерлерден алған жауаптары бойынша 1930 жылдан бастап Күйгенкөл ауылында Құшыр Қазыев пен Мөден Ақбасов бастаған байлардың ұйымы пайда болған. Ауылда таптық шиеленіс күшейіп, жағдай ушыққан кезеңде бұл топтың мүшелері колхоздың басшылары мен жергілікті билік өкілдеріне қарсылық таныту мақсатында қамшымен, шоқпармен, айырмен қаруланып жүретінді шығарған және оларды жабылып ұрып-соғу оқиғалары орын алып отырған. Билікке наразылық білдірген топ жиындарда «Кеңес өкіметі жойылсын, колхозға қарсымыз» деп үнемі ұрандатып айтатын болған (БҚОПДА, П-3118:71).

Патша үкіметі дәуірінен бері Күйгенкөл ауылында жаппас руының беделі, билігі күштірек болған, сонымен бірге төлеңгіттердің де ықпалы айтарлықтай байқалған. Олар ауылдағы күші аз рулардың кедейлеріне өздерінің үстемдігін жүргізген. Ауылдың байлары дүние-мүліктерін кәмпескелеуден сақтап қалу үшін өзара тығыз қарым-қатынас жасап, бір-біріне қонаққа барған болып жасырын жиындарын өткізіп отырған.

1930 жылы шілдеде байлардың басын қосқан алғашқы үлкен жиналыс Қазыев Құшырдың қонысында өткен. Бұл жасырын мәжілісте Күйгенкөл ауылдық кеңесіндегі билікті байлардың қолына қайтарып алу және колхозды тарату мәселесі қойылады. Мұндай қарсылықтың басында Құшыр Қазыев, Мәмбет Тналиев, Мөден Ақбасов, Шынтемір Төпенев, Ақбай Жанбауов, Ғатау Байғазыев, Құрманғазы Исқазыев, Әле Жандаулетов, Сапуан Шамғонов тұрды. Бұлардан басқа кәмпескеленген, кейін ауданнан жер аударылған байлар да жиналысқа қатынасқан. Олардың барлығы бірауыздан колхоз басшыларын ұрып-соғып, қуып жіберіп, осылайша олардың орнына өз адамдарын дайындап, атап айтқанда Ақбай Жанбауов пен Сәрсенғали Ақбасовты қою керек деген шешімге келген. Бұдан кейін жиналған наразы топ ауылға келіп, колхоздың басшыларын қамшымен ұрып-соғып, оларды қуып «коммунистерді ұрындар, кеңес өкіметі жойылсын, олардың ауылдағы құйыршықтары жойылсын» деп айқайлаған, ақырында колхозды таратып тынған.

1931 жылы сәуірде Күйгенкөл ауылында тағы бір ірі баскөтеру болған. Сол уақытта ауылдың жалпы жиналысы өтіп, байлар колхозшы кедейлерді өздерінің жағына қарай үгіттеп, жергілікті биліктің өкілдеріне қарсы қойған. Сөйтіп, алдын ала дайындалған көпшілік үкіметтің

барлық саяси-шаруашылық шараларына қарсылығын білдірген. Жиналыс басталған бойда ауылдың байлары билік өкілдеріне «жерді жыртпаймыз, тұқымдыққа бидай бермейміз, малды да бермейміз, облигацияларыңның қажеті жоқ», - деп ашық түрде жариялаған. Осылайша жиналыстың үстінде бүлік шығып, бұл жерден ауыл халқы үлкен дау-жанжалмен тарқасқан (БҚОПДА, П-3118:72).

1931 жылы наурыз айында Төлеңгіт ауылында өткен жалпы жиналыста тұқымдық қорын жасақтау сұрағы қарастырылған кезде ауылдың байлары ешқандай дән жоқ, біздер ештеңе екпейміз деп мәлімдеген. Осы уақытта батырақтардың бірі Сапи Абдулин тұрып «егер бақылау сандарын байларға бөлетін болсақ тұқымдық қорын жасақтауды жүз пайыз орындауға болады», - деп айтқан. Мұнан кейін Мөден Ақбасов орнынан ұшып түрегеліп, «біздерді алым-салықтарыңмен тонауды қойындар, онсыз да барлығын алып болдыңдар» деп айқайға басқан. Оны қасындағы жолдастары Құшыр Қазыев, Ғатау Байғазыев, Мәмбет Тналиев құптаған және олар мұндай баяндамашы кетсін, қуындар, бізде ештеңе де жоқ, ештеңені де бермейміз деп айқайлаған. Сөйтіп, аталған жиналысты аяқ астынан тоқтатуға мәжбүр болған, артынан тұқымдық қоры да жиналмай қалған.

Сол жылы наурызда ауыл тұрғындарының малын келісім-шарт бойынша қабылдау науқаны жүргізіліп, байлар оған кедергі келтіруге тырысқан. Олар ауылдарға бөлініп, тұрғындар арасында қолдарындағы азын-аулақ малдарыңды ортақ меншікке берменіздер деп үгіттей бастаған. Ғатау Байғазыев, Құшыр Қазыев, Мөден Ақбасов ауылға келіп, «малдарыңды бермендер, өйткені коммунистер біздің шаруашылығымызды жойып, өздерінің қалтасын толтырғысы келеді», - деп айтқан. Тергеуде куәгерлердің бірі Ғатау Байғазыевтың өзі коммунист бола тұра ел ішінде үкіметке қарсы үгіт-насихат жүргізді деп көрсеткен. Сонымен бірге бұл байлардың бұрын артельде болған кезінде рулық араздықты тудырып, артельге өзге рудың адамдарын, әсіресе кедейлерді қабылдамағанын жария еткен. Міне, осы Ғатау Байғазыев ғана байлардың арасынан партия қатарына өтіп, олардың жергілікті билік органындағы өкілі ретінде туыскандарын, ауқатты адамдарды салық төлеуден қорғаштап, малдарының есебін жасыруға көмектесіп отырған (БҚОПДА, П-3118:73).

Ауылда ұжымдастыру науқанын жүзеге асыруға байланысты өткізілген жиналыстарда Кеңес үкіметінің саясатына наразы байлар өздерінің төңірегіне кедейлер мен батырақтарды топтастыру мақсатында ұйымдасып жүретін болған. Сондай текетірес жиналыстардың бірі 1931 жылы мамыр айында Күйгенкөл ауылдық кеңесінің маңында өтіп, онда шабындық және астық жинау науқанына қатысты мәселе қарастырылған. Оралдан келген уәкіл баяндамасын аяқтаған бойда бұрынғы бай Құшыр Қазыев қасындағы жақтастарымен бірге орнынан бірден тұрып «Шөп шабудың қажеті жоқ, өйткені біз малды айдап әкетеміз және егін оруға ат-көлік бермейміз. Бұл жерден көпшілік халық көшіп кетеді деп ойлаймыз, өйткені, үкімет бізді өзінің әртүрлі дайындау ауыртпалығымен шаршатты, қазір біздер дымсыз қалдық», - деп ашына сөйлеген.

Бұдан кейінгі жиын маусымда жазғы жайлауда Құшыр Қазыевтың үйінде жасырын түрде өткен. Аталмыш жиналыс Құшыр Қазыевтың, Мөден және Сәрсенғали Ақбасовтардың басшылығымен ұйымдастырылған. Мұнда ауылдың байлары мен атқамінерлері Күйгенкөл ауылдық кеңесінен көшіп кету мәселесін тағы қозғап, Әле Жандаулетов «Бұл жерде қала берсек бізді аштықтан өлу күтіп тұр. Ал коммунистер ұжымдық құрылысты уағыздап жүр, бірақ осында отырғандар біздерді ақсақалдарды түсінулерің керек, қазіргі жағдайдың бәрі уақытша, өйткені кеңес өкіметі жақын арада құлайды. Құрманғазы Исқазыев молда-бақсы, сауатты адам, газетті көп оқиды, оның айтуы бойынша газеттерде коммунистердің өздері кеңес одағынан шетелге қашып жатырғаны жазылған», - деп айтқан. Мұндай үгіт-насихат жұмыстарының нәтижесінде ауыл тұрғындарының бірқатары басқа жаққа қарай көше бастаған және кеңес өкіметінің құлайтынына сенген (БҚОПДА, П-3118:73).

Күштеп ұжымдастырудың салдарынан ауыл халқының тыныш өмір іздеп басқа жерлерге үдере көшкені немесе күнкөріс қамымен бас сауғалап кеткені байқалады. 1931-1932 жылдар елді аштық жайлаған кез екенін ескерсек, халық аштықтан босып кеткен болуы да мүмкін. Құжатта куәгерлердің бірі сол кезеңде өздерінің ауылында тұрғындардың 20 пайызы ғана қалды десе, екіншісі ауылдағы екі жүзден астам шаңырақтың небәрі 30-ы қалды деп көрсеткен.

1931 жылы маусым айының аяғында ауылдың ауқатты адамдары Мөден Ақбасовтың үйінде діни жоралғы жасаймыз деген сылтаумен жиналады. Кездесуде молда Құрманғазы Исқазыев дұға жасап болған соң жиналған қауымға үгіт-насихат жүргізген. Молда Исқазыевтың өзі «Құранда айтылған, Кеңес билігі кезінде қазақтар жаппай өліп, орыстар біздің жерімізге келіп орнығады екен. Онсыз да көріп отырсындар коммунистер колхоздар мен совхоздарды құрып жатыр, бізге бұл колхоздардан қашу керек, сөйтіп өз руымызды сақтап қалу керекпіз», - деп мәлімдеген (БҚОПДА, П-3118:74).

1931 жылы шілде айынан бастап Күйгенкөл ауылындағы колхоздастыруға қарсылық білдіріп, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізген ауқатты азаматтардың үстінен жергілікті билік өкілдері мен кедейлердің тарапынан құзырлы органдарға арыз-шағымдар түсе бастайды.

1931 жылы 17 тамызда ОГПУ-дың Жәнібек аудандық бөлімінің уәкілдері Күйгенкөл ауылының 9 адамына қатысты істі қолға алып, тергеп-тексеру жұмыстарына кіріседі. Сөйтіп, ауыл іші әбігерге түсіп, қызыл империяның жендеттері халықты қудалауға көшкен. Тергеу барысында оқиғаның куәгерлерінен жаппай жауап алынған (БҚОПДА, П-3118:2-20).

1931 жылы 25 тамызда Шынтемір Төпенновты, Құрманғазы Исқазыевты, Ақбай Жанбауовты, Мөден Ақбасовты, Ғатау Байғазыевты, Құшыр Қазыевты, Әле Жандаулетовті, Мәмбет Тналиевті, Сапуан Шамғоновты қамауға алу туралы қаулы қабылданған. 1931 жылы 10 қыркүйекте оларға алғашқы айып тағылған (БҚОПДА, П-3118:70).

Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйенің озбырлығына мойынсұнбай, өз бостандықтары үшін күрескен Күйгенкөлдiк қайсар жандар басында ОГПУ-дың Жәнібек аудандық қамау орнында болса, кейiн 11 қыркүйекте Оралдың түрмесiне жөнелтiлген. БҚО Полиция департаментi архивiнде сақталған құжатта Кеңестiк билiкке қарсы шыққандары үшiн айыпталған азаматтардың жеке бастарына қатысты төмендегiдей деректер бар. Бұл мәліметтердің ОГПУ-дың айыптау ісіне арналып жазылғандығын және таптық тұрғыдан қарастырылғандығын ескеруіміз қажет.

Тналиев Мәмбет – 64 жаста, қазақ, төлеңгіт руынан шыққан, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда тіркелмеген, бұрын сотталмаған және сайлау құқығынан айырылмаған. Әкесі бай және өз руының басшысы болған, оның ұлы Мәмбет те ауылдағы беделді ақсақал саналған. Ұжымдастыруға дейінгі мал-мүлкі 4 жылқы, 2 түйе, 7 сиыр, 15-20 қойдан тұрған, осы шаруашылығында бір батырақты үнемі ұстап отырған. Мәмбет Тналиев өз ықпалының арқасында бүкіл малын сатып, тіпті кедей санатында колхозға қабылданған. Колхозға кірген соң бай ретінде тыныштық таппай колхозды ыдырату мақсатында үгіт-насихат жүргізіп, саяси науқандарға кедергі келтіру үшін өз төңірегіндегі адамдардың басын қосып, ұйым құрған. Оның антикеңестік қызметі 1930 жылы Гигантты күйрету және 1931 жылғы көші-қонды ұйымдастыру түрінде көрініс берді.

Жанбауов Ақбай – 63 жаста, қазақ, төлеңгіт руынан шыққан, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда тіркелмеген, өзінің айтуы бойынша сотталмаған және сайлау құқығынан айырылмаған. Әкесі ауылдағы барлық аз рулардың басшысы болған. Бай және ақсақал ретінде ол ұлы Ақбайға бай шаруашылығын мұраға қалдырған. Оның мал-мүлкі ұжымдастыруға дейін 6 сиыр, 3 жылқы және 2 түйеден тұрған. Колхозға кірген уақытында ол барлық малын сатып жіберіп, қоғамдық меншікке колхозға көрсетілген малдан тек қана 1 сиыр, 1 түйе және 1 жылқы берген. Революцияға дейін оның малы көп болған, бірақ бай-кулактармен күресте барлық малын сатып, колхозға кедей есебінде кірген.

Бай және беделді тұлға ретінде тұрғындарға, әсіресе, кедейлер мен батырақтарға ықпалын орнатып, Кеңес өкіметіне қарсы үнемі үгіт-насихат жүргізген. 1930 жылы Гигантты күйретуге қатынасқан. Ауылда ру араздығын туғызып, малды бірінші аз рулар тапсырсын деп айтқан. Ал өзінің руластары төлеңгіттерге малдарыңды колхозға тапсырмаңдар, өйткені Кеңес өкіметі жақын арада құлайды, ал тапсырылмаған мал өзімізде қалады, - деп үгіттеген. Өзінің беделінің арқасында тұрғындардан қамауда отырған байлар мен атқамінерлер туралы жақсы пікір алуға қол жеткізіп, Мырзағали Байғазыев пен Ғабдош Біләлиевті тұтқыннан босатып алған. Ал олар кейін Гигантты ыдыратуды өз міндеттеріне алған.

Ақбасов Мөден – 53 жаста, қазақ, жаппас руынан шыққан, Жаңақала жақтан көшіп келген, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда

тіркелмеген, шыққан тегі бай, бұрын сотталмаған және сайлау құқығынан айырылмаған. Бұрын Жаңақала ауданында тұрған уақытта әкесімен бірге көп малға иелік етіп, Жаңақала жеріне малдары сыймағасын Жәнібек ауданына көшіп келген. Әкесі өлгеннен кейін барлық байлық Мөден Ақбасовтың иелігіне өтіп, Николай II патшаның билігі тұсында шаруашылығында 300 қой, 40 сиыр, 30 жылқы, 6 түйесі болған. Мұндай шаруашылыққа 1927 жылға дейін иелік етіп, сонымен бірге жаппас руынан шыққан кедейлердің еңбегін пайдаланған. Бай-кулактармен күресті байқағаннан кейін ол малын жаппай сата бастаған, 1928 жылы ұжымдастырудың қарсаңында 10 сиыры, 6 жылқысы, 4 түйесі және 25 қойы қалған. Бұл қалған малды да сатып, колхозға 1 жылқы, 1 түйе және 1 сиырымен кірген. Колхозға кіргенше үш батырақты жұмсап келген.

Бай ақсақал және атқамінер ретінде Кеңестік билікке қарсы шығып, оның саяси науқандарын сынап үгіт-насихат жүргізген. Мөден Ақбасов өзінің ықпалын мал дайындау кезінде көрсетіп, жалпы жиналыста «Мал бермейміз, ал кедейлер міндеткерлікті жүз пайыз орындаймыз деп қолдарын көтеріп, дауыс береді. Бірақ иеліктерінде ештеңелері жоқ болған соң, барлық алым-салықты байларға итере салу оларға оңай», - деп айтқан. Ол бұрыннан Кеңес үкіметі орнаған уақыттан бастап билікке табанды қарсылас болып, Гигантты құлату кезіндегі жиылыстарда «Коммунистерді ұрындар, Кеңес өкіметі жойылсын, олардың құйыршықтары жойылсын», - деп дауыстап айқайлаған.

Байғазыев Ғатау – 44 жаста қазақ, жаппас руынан шыққан, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, қазақша сауатты, БКП (б) мүшесі, бұрын сотталмаған және сайлау құқығынан айырылмаған. Әкесі ұзақ жылдар бойы старшын болған. Ауылдағы ең бай адам ретінде бар байлығын өзінің ұлы Ғатауға қалдырып кеткен. 1925 жылға дейін Ғатау Байғазыевтың иелігінде 100 қой, 50 бас сиыр, 4 жылқы және 3 түйе болған. Ұжымдастыру кезінде барлық малын саудалап, колхозға 1 сиыр, 1 жылқы және 1 түйемен қабылданған. Сол уақытта партия қатарына кәмпескелеуге ұшырамау үшін ғана кірген. Бұрын 28-ші бап бойынша іске тартылып, бірақ таныс-тамырлықпен сайлау құқығын қайтарып алған.

Ықпалды рудан шыққанын және әкесінің старшын болғанын пайдаланып ешқандай сайлаусыз старшынның орынбасары қызметіне өткен. Артықшылықтарға ие болғанына қарамастан Ғатау Байғазыев мал ұрлығымен де айналысқан. Колхоздың мал-мүлкін талан таражға салды деп айыпталған. 1930 жылдан БКП (б) қатарына колхозда басшылық қызмет атқарып, өзінің айналасындағы адамдарды қорғап қалу үшін өткен деп көрсетілген. Сонымен бірге бұрынғы мұрагер бай, колхоздың басшысы ретінде рулық араздыққа жол беріп, өзге рудың адамдарын, әсіресе кедейлерді артельге колхозға қабылдамаған.

Исқазыев Құрманғазы (Құрманғали) – 42 жаста, қазақ, жаппас руынан шыққан, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, орыс және қазақ тілдерінде сауатты, партияда тіркелмеген, бұрын ауданнан жер аудару бойынша істі болған және өзінің айтуына қарағанда сайлау құқығынан айырылмаған. Құрманғазы Исқазыев текті байдың ұлы, кәмпескеленгенге дейін барлық уақытта бекітілген молда және бақсы болған. Соның арқасында ауыл тұрғындарының арасында беделі, ықпалы күшті болып, халыққа Кеңес билігінің жақында құлайтындығы жөніндегі үгіт-насихатты құранмен байланыстырып жеткізіп отырған. Оның революцияға дейінгі мүліктік жағдайы 10 жылқы, 2 түйе, 15 сиыр және 20 қойдан құралған. Революцияның келуімен өзінің дүние-мүлкін біртіндеп жоя бастаған, 1928 жылға қарай иелігінде 10 сиыр, 2 түйе, 1 жылқы және 8 қой қалған. Қазіргі уақытта барлық малын саудалап, қолында ештеңе қалдырмаған. Колхозға кірмеген, жасырын дұға ету жиылыстарын ұйымдастырып, оған байлармен бірге колхозшыларды, батырақтарды тартып отырған. Исқазыев өзінің беделі мен үгіттеу сөздері арқылы ауыл тұрғындарының басқа жаққа көшіп кетулеріне ықпал еткен.

Төпенев Шынтемір – 52 жаста, қазақ, төлеңгіт руынан шыққан, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда тіркелмеген, бұрын сотталмаған және сайлау құқығынан айырылмаған. Шынтемір Төпенев ірі бай болған, революцияға дейін 500 қойға, 100 жылқыға, 20 түйеге және 50 бас сиырға иелік еткен және шаруашылығында 7 батырақты жұмысқа пайдаланып отырған. Мұндай мөлшердегі малға революцияға дейін иелік етсе, мұрагер бай ретінде кейін малын сатып, ұжымдастыру кезінде 5 жылқы, 4 түйе, 15 сиыр және 10 қойы қалған. 1929 жылы барлық малын саудалап, колхозға 1

жылқы, 1 түйе және 1 сиырымен кірген. Колхоздастыруға қарсы шығып, ауыл тұрғындары арасында үгіт-насихат жүргізген.

Қазыев Құшыр – 62 жаста, қазақ, төлеңгіт руынан шыққан, Жаңақала ауданынан көшіп келген, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда тіркелмеген, өзінің айтуы бойынша сайлау құқығынан айырылмаған және бұрын сотталмаған. Оның шыққан тегі бай, революцияға дейінгі мал-мүлкі 30 жылқы, 6 түйе, 15 сиыр және 50 қойдан құралған. Революция кезінде Құшыр бай және ақсақал ретінде бар малын саудалаған, колхозға кіргенге дейін иелігінде 8 сиыр, 2 түйе, 3 жылқы және 10 қой қалған. Колхозға кірер уақытта қалған барлық малын сатып жіберген.

Бай тұқымынан шыққанының арқасында бай-ақсақалдардың ұйымын құрып, көпшілік халыққа өз ықпалын жүргізіп отырған. Құшыр Қазыевтың антикеңестік насихаты Кеңес өкіметі орнағаннан басталып, Гигантты құлату кезінде айқын көрінген. Колхоздастыруға қарсы бүлік шыққанда ол қолындағы қамшысымен басшыларды ұрып, ызаланған топқа тұрмаңыздар, коммунистерді ұрыңдар, Кеңес өкіметі жойылсын, оның құйыршықтары жойылсын, - деп айқайлаған. Ауыл тұрғындары арасындағы үгіт-насихат жұмыстарын одан әрі жалғастырып, колхозшылардың жиналыстарының бірінде «Сендердің дендеріңіз дұрыс па, колхозға неге кіресіздер, ертең Кеңес өкіметі барлығыңды аштан қырады», - деп айтқан.

Шамғонов Сапуан – 40 жаста, қазақ, жаппас руынан шыққан, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда тіркелмеген, 1928 жылы мал ұрлағаны үшін 3 жылға сотталған, жазасын Орал изоляторында өтеп шыққан, бұрын және қазір де сайлау құқығынан айырылған. Оның әкесі орташа санатты деп есептелді. Әкесі өлгеннен кейін өзінің түгелге дерлік малын сатып жіберіп, жүйелі түрде мал ұрлығымен айналысқан. Революция басталғанда бандалық топтармен, әсіресе, тонаушылығымен атағы шыққан Ғұсман Тоғызбаевтың бандасымен тығыз қарым-қатынас орнатып, ұзақ уақыт тонаушылықпен, мал ұрлығымен шұғылданған. Осы әрекеттеріне байланысты бірнеше қайтара істі болып, сайлау құқығынан айырылған, колхоздан қуылған. Өзінің ықпалының арқасында байлармен байланыс орнатып, олардың жасырын жиналыстарына қатынасып, партия мен үкіметтің шараларына қарсы шыққан. Сондай-ақ Гигантты құлатуға және жетекшілерін ұрып-соғуға араласқан.

Жандаулетов Әле – 65 жаста, қазақ, төлеңгіт руынан шыққан, Жаңақала ауданынан келген, Жәнібек ауданының Күйгенкөл ауылдық советінің тұрғыны, үйленген, сауатсыз, партияда тіркелмеген, бұрын сотталмаған және сайлау құқығынан айырылмаған. Оның әкесі ірі бай болған, малы Жаңақала жеріне сыймай, Жәнібек ауданына қарай көшіп келген. Әкесі барлық байлығын өзінің ұлы Әлеге мұраға қалдырған, 1918 жылға дейін оның иелігінде 150 қой, 10 түйе, 50 жылқы, 30 сиыр болса, 1925 жылы 60 қой, 8 түйе, 4 жылқы және 8 сиыр қалған. Сол уақытта ол шаруашылығында бір батырақты үнемі жұмсап, өз руының кедейлерін әншейін пайдаланып отырған. 1930 жылы ұжымдастыру кезінде оның қарауында 5 сиыр, 15 қой, 4 жылқы және бұқара тұқымының 2 түйесі болған және колхозға кіргенше 1 батырақты үнемі жұмсап келген. Колхозға кірерде қалған барлық малын сатып, ортақ меншікке тек қана 1 түйесін және 1 сиырын өткізген. Қоғамдағы беделінің арқасында ауыл тұрғындарына ықпал етіп, Кеңес өкіметіне қарсы үгіт-насихат жүргізген және байлардың жасырын жиналыстарына қатынасып отырған. Гиганттың басшылығына заңсыз сайланып, колхозды ыдыратушылардың қатарында болған (БҚОПДА, П-3118:24-32).

1931 жылы 15 қазанда айыптау қорытындысы шығарылып, «қылмыстық іс» ҚАКСР-індегі ОГПУ-дың саяси өкілдері үштігінің соттан тыс қарауына жолданған.

1931 жылы 7 желтоқсанда Қазақстандағы ОГПУ-дың саяси өкілдігі жанындағы үштіктің отырысында Жәнібек ауданы Күйгенкөл ауылының азаматтарына қатысты іс қаралып, ҚК 58/10, 58/11 баптары бойынша үкім қабылданған. Онда былай жазылған:

1. Тупенов Шантимир
2. Исказыев Курмангали
3. Жанбауов Акбай
4. Акбасов Моден

5. Байгозыев Гатау – бес жыл мерзімге концлагерге қамалсын, мерзімдері 18/VIII-31 ж. есептелсін.

1. Казыев Кушир – он жыл мерзімге Қазақстанның шегінде жер аударылсын

2. Джандавлетов Але

3. Тналиев Мамбет - бес жыл мерзімге Қазақстанның шегінде жер аударылсын, мерзімдері 18/VIII-31 ж. есептелсін. Барлығының мүлкі тәркіленсін.

1. Шамгунов Сапуан - бір жыл мерзімге концлагерге қамалсын, мерзімі 18/VIII-31 ж. есептелсін (БҚОПДА, П-3118:84-85).

Концлагерге айдалған адамдардың түрмедегі жағдайлары, кейінгі тағдырлары туралы мәлімет жоқ. Дегенмен қайта құру саясатының барысында елде демократияландыру мен жариялылықтың орнауына байланысты 1989 жылы 12 маусымда Орал облыстық прокуратурасының қаулысымен жазықсыз жазаланған Күйгенкөл ауылының 9 тұрғыны ақталып шыққан. Ал бүгінгі таңда тәуелсіздіктің арқасында саяси-қуғын сүргін құрбандарын толық саяси ақтау мақсатында бүкіл қоғамға кезінде жазықсыз жазаланған азаматтардың есімдерін таныстыруға мүмкіндік туып отыр.

Шыңғырлау ауданындағы ұжымдастыруға қарсы наразылық. Шыңғырлау ауданының №16 ауылындағы бай-кулактар және антикеңестік ұйымның құрамында Нане Жүсіпов (бай-қазіреттің ұлы), Төлеген Мендеев (кедей, ұяшықтың хатшысы), Әлмұхамбет Абдуллин (бай-молданың ұлы), Ғарифолла Әбдірахманов (кәмпескеленген байдың ұлы), Кенжеғали Бисенғалиев (байдың ұлы), Исмағұл Сұлтанов (байдың ұлы), Дәулетқазы Есенов (бай-атқамінердің ұлы), Зайнулла Саматов (молданың ұлы), Әбдекер Ұзақбаев (ауқатты орташа), Мұхамеджан Ұзақбаев (ауқатты орташа), Алмат Мерекенов (байдың ұлы), Мұса Райсов (бай), Мұхаметқали Сейтмағамбетов (орташа), Тайке Иманғалиев (кедей), Әміржан Салыхов (кедей), Әжбай Мұқашев (орташа) болды.

Бұл топ өкілдері кеңестік-партиялық және колхоз ұйымдарына кіріп, жүргізіліп жатқан іс-шараларға, соның ішінде колхоздық-совхоздық құрылысқа қарсы тұру үшін барлығы бірлесіп колхоз және совхоз құрылысын ыдыратумен айналысқан. Олар колхоз-совхоздардың қарауына өткен малды, қоймадағы тұқымдық бидайды және басқа мүліктерді ұрлап-жойып отырған. Сонымен бірге ұйым мүшелері бұл мақсаттары жолында жасырын жиындар өткізген. Осылайша Шыңғырлау ауданының №16 ауылындағы Кеңестік биліктің саясатына қарсы шыққан азаматтар өздерінің наразылықтарын ашық түрде білдірген (БҚОПДА, П-3208:113-116).

1931 жылы желтоқсан айының басында жоғарыда аталған топтың өкілдері Кеңес үкіметінің күштеп ұжымдастыру саясатына қарсы тұру және бірлескен әрекеттерін ұйымдастыру мақсатында сельпоның приказигі, сондай-ақ колхоздың ревизиялық комиссиясының мүшесі Кенжеғали Бисенғалиевтың үйінде жасырын жиналыс өткізеді және басқосуға арнап мал сойылған. Бұл жиынға Төлеген Мендеев – колхоздың басқарма төрағасы, партия ұяшығының хатшысы, Нане Жүсіпов – колхоздың хатшысы, Әлмұхамбет Абдуллин – колхоздың басқарма мүшесі, Ғарифолла Әбдірахманов – колхоздың басқарма мүшесі, Кенжеғали Бисенғалиев, Исмағұл Сұлтанов – колхоздың санақшысы, Дәулетқазы Есенов – колхоздың есебін шығаруға ауданнан уақытша көмекке келген бухгалтер, Зайнулла Саматов – №16 ауылдың мұғалімі, Әміржан Салыхов – №16 ауылдың мұғалімі, Әбдекер Ұзақбаев – колхоздың басқарма мүшесі, МТФ меңгерушісі, Алмат Мерекенов – ауылдық кеңестің хатшысы, Мұса Райсов – колхоздың қатардағы мүшесі, Мұхаметқали Сейтмағамбетов – колхоз мүшесі, Есқазы Көпжасаров – колхоздың басқарма мүшесі қатынасқан (БҚОПДА, П-3208:310).

Мәжілісте колхоздың басқарма төрағасы Төлеген Мендеев бірінші болып сөз алып, «Мұнда жиналғандардың барлығы өз адамдарымыз, бұл жерде бізге өзіміздің материалдық жағдайымызды жақсартуға байланысты мәселені талқылап алу керек. Кеңес үкіметі барымызды тартып алды, сондықтан колхоздар мен совхоздарды нығайтамыз деп тырысудың қажеті жоқ, одан да өзімізді қамсыздандыру керекпіз. Менің өз тарапымнан ұсынатыным, бұған дейін келіскендей қазіргі уақытта біздің ауылдың территориясында №460 етті совхоздың малы жайылып жүр, жақында бұл малды басқа жерге қыстауға айдамақшы, әлі кеш болмай тұрғанда бізге сол малдан бірнеше басын айдап әкету керек. Малды бөліп алу үшін неғұрлым сенімді және қабілетті адамдар ретінде Райсов Мұса мен Сейтмағамбетов Мұхаметқалиды жіберуді ұсынамын» деп айтқан.

Содан кейін Мендеевтің сөзін қуаттай отырып, Дәулетқазы Есенов былай сөйлейді: «Мен Төлеген Мендеевтің сөзімен толық келісемін, бізге колхоздар мен совхоздарды күшейтеміз деп ойлаудың қажеті жоқ. Кеңес өкіметі кезінде кім жұмыс істесе, ылғи аш жүреді, ал ұрлық жасаған адам әрқашан тоқ болады және жазасыз қалады. Мінекей сіздерге аздап мысал келтірейін. Мен аудандық ауылшаруашылық банкінде бухгалтер болып жүріп, қомақты қаржы шығындап, сол үшін мені аудандық сот айыптады. Бірақ өзімді ақтап алу үшін Алма-Атаға барып, барлық істі шешіп қайттым. Сондықтан бізге жазадан қорқатын ештеңе жоқ. Егер біз бұл істі ұйымдасып атқарсақ, оны ешкім білмей де қалады».

Есенов сөйлеп болған соң Кенжеғали Бисенғалиев ортаға шығып «Мен Төлеген Мендеев пен Дәулетқазы Есеновтің айтқандарымен әбден келісемін. Шыныменде Кеңес өкіметі жымқырудың жолын өздері көрсетіп берді, олар қазірдің өзінде тұрғындардың қолындағы барын тонап болды. Ал енді біз де Кеңес өкіметінің үлгісімен әрекет етуіміз керек», - деп мәлімдеген. Содан кейін осы отырыста аталған топ совхоздың малын айдаған кезде дереу түрде Райсов Мұса мен Сейтмағамбетов Мұхаметқалиды жіберу туралы шешім қабылдаған (БҚОПДА, П-3208:311).

Сөйтіп, келісім бойынша екінші күні етті совхоздың малын айдағаннан кейін арттарынан Мұса Райсов мен Мұхаметқали Сейтмағамбетов шығады, ол екеуі совхоздың малы №16 ауылдан 35 шақырымдай ұзаған кезде 15 бас ірі қара малды бөліп алып, №16 ауылдан 10-12 шақырым жерде орналасқан Ащысай елді мекеніне айдап барады. Бұдан кейін айдап әкелінген малды етке сойып, етті өзара бөлісіп алады және кейбір колхоздың мүшелеріне таратып береді. Артынан етке колхоздың 4 жылқысы сойылып, аталған топтың арасында тағы бөліске түседі және сойылған малдың есебін жасыру үшін жалған құжаттар толтырылады.

Осылайша күштеп ұжымдастырудың салдарынан өздерінің мал-мүліктерін колхозға өткізіп беріп дымсыз қалған ауылдың адамдары бір жағынан күнкөріс қамымен, екінші жағынан Кеңес өкіметіне деген өшпенділіктен заңсыз әрекеттерге баруға мәжбүр болды. Шын мәнінде колхозға өткізілген мал ауыл тұрғындарының өз малы еді. Керісінше бұл жағдай Кеңес өкіметі тарапынан ауыл тұрғындарына жасалған тонаушылық, заңсыздық болатын. Сондықтан халық осы әділетсіздікпен күресіп, Кеңестік биліктің саясатына қарсы шықты.

ОГПУ-дың Шыңғырлау аудандық бөлімінің тергеп-тексерулері барысында жинақталған мәлімет бойынша байлардың ұйымы 1931-1932 жылдар аралығында колхоздың малынан 47 бас жылқыны, 3 бас түйені, 25 бас ірі қараны, 424 бас қойды жойып жіберген. Инвентардан 15 фургон, 18 орақ, 8 айыр, 6 тарантас жойылып, колхоздың 2265 сом 76 тиын ақшасы негізсіз жұмсалған (БҚОПДА, П-3208:312).

1932 жылы көктемгі егістік науқаны, сондай-ақ астық дайындау кезеңінде аталған байлар ұйымы бұл шараларға кедергі келтіру мақсатында тұқымдық бидай мен астықты ұрлаумен айналысқан.

Мәселен, 1932 жылы көктемгі егістік кезінде ревизиялық комиссиясының мүшесі Кенжеғали Бисенғалиев, №1 бригаданың бастығы Мырзағали Жәкенов және Мұса Райсов тұқымдық қорынан 40 пұт бидай ұрлап, оны қараусыз қалған жер үйге тыққан, кейін 1932 жылы маусым айында Орынбор қаласына алып барып сатқан.

1932 жылы маусымда Кенжеғали Бисенғалиев пен Мұса Райсов тұқымдық қорынан ұрланған 15 пұт бидайды кәмпескеленген бай және Жымпиты ауданынан жасырынып қашып жүрген Мұсаның ағасы Иманқұл Райсовқа сатып жіберген.

1932 жылы мамырда Мұса Райсов пен Тайке Иманғалиев тұқымдық қорынан 4 мөшек бидай ұрлаған. Бригадир Мырзағали Жәкенов, колхоздың басқарма мүшесі Әбдекер Ұзақбаев және егінші Мұхамеджан Ұзақбаев тұқымдық қорынан 10 пұт бидай ұрлап, жерге көміп тастаған, кейін ол бидай шіріп кеткен.

1932 жылы тамызда астық жинау кезінде Нане Жүсіпов пен қойма меңгерушісі Алмат Мерекенов бригадир Харес Мұқашев арқылы колхоз астығынан ұрлаған 13 пұт бидайды Елек базарында сатқан.

1932 жылы тамызда Әлмұхамбет Абдуллин мен Ғарифолла Әбдірахманов колхоздың астығынан ұрлаған 7 пұт бидайды мануфактура өніміне айырбастаған.

Астық жинау кезінде әртүрлі уақытта Нане Жүсіпов пен Ғарифолла Әбдірахманов колхоздың астығынан 6 цент. 36 кг бидай ұрлаған, бұл жағдай тінту барысында анықталған.

Сонымен нәтижесінде аталған байлардың тобы 1932 жылы көктемгі егістік кезеңінде тұқымдық қорынан 270 пұт бидай ұрлаған, сол себепті жоспар бойынша белгіленген 450 га. жерге тиісті егін егілмей жалған ақпарат берілген (БҚОПДА, П-3208:313).

Сөйтіп, колхоздық-совхоздық құрылыстың берік орнауына қарсылық білдірген топ колхоздың дүние-мүлкін шығынға келтіру жолымен қоғамдық меншікке, колхоздастыруға көндіге алмайтындығын көрсетті. Жеке шаруашылықпен шұғылданып, мал-мүлкіне, егістік өніміне, құрал-сайманына, тапқан табысына өзі қожалық етіп қалған малшы шаруалар ортақ меншікті, колхоздың мүлкі дегенді мойындағысы келмеді. Одан кейін ауылдың қарапайым адамдары Кеңес өкіметінің озбырлығын, қатыгездігін бірден аңғармаған сияқты. Шындығында оларды Сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйенің тарапынан жүргізілген саяси қудалаулар, қатаң жазалар күтіп тұрған еді.

1932 жылы қыркүйек айының ортасынан жергілікті билік өкілдері тарапынан Кеңес үкіметінің жүргізіп жатырған саяси-шаруашылық науқанына қарсылық танытқан Шыңғырлау ауданының №16 ауылының азаматтарына қатысты арыз-шағымдар құзырлы органдарға түсе бастайды.

ОГПУ-дың Шыңғырлау аудандық бөлімінің уәкілдері ауылда тергеп-тексеру жұмыстарын қолға алады. Нәтижесінде 1932 жылы 27 қыркүйекте Нане Жүсіпов, Алмат Мерекенов, Әлмұхамбет Абдуллин, Ғарифолла Әбдірахманов, Мұса Райсов, Тайке Иманғалиев, барлығы 6 адамды қамауға алу жөнінде қаулы қабылданған. Олар аудан орталығы Шілікті ауылындағы тұтқындау мекемесіне қамалған.

1932 жылы 26 қазанда Мұхаметқали Сейтмағамбетов, Кенжеғали Бисенғалиев, Исмағұл Сұлтанов, Дәулетқазы Есенов, Зайнулла Саматов және Әміржан Салыховты қамауға алу жөнінде шешім қабылданған. Зайнулла Саматов пен Әміржан Салыховқа ешқайда кетпеу туралы қолхат берілсе, қалғандары аталған тұтқындау мекемесіне қамалған.

1932 жылы 27 желтоқсанда Әбдекер Ұзақбаев, Шынтас Айтжанов, Мұхамеджан Ұзақбаев, Мырзағали Жәкенов, Әжбай Мұқашев қамауға алынған. Ал 1933 жылы 28 ақпанда тергеу барысында Тайке Иманғалиев, Шынтас Айтжанов, Әжбай Мұқашев, Алмат Мерекенов және Мырзағали Жәкенов ешқайда кетпеу туралы қолхатпен қамаудан босатылған.

1932 жылы 15 наурызда тергеуден қашып жүрген Жүсіп Тасименов пен Есқазы Көпжасаров екеуіне іздеу жарияланған.

1932 жылы 25 қазанда Қостанай қаласындағы милиция мектебіне оқуға кеткен Төлеген Меңдеевтің артынан тұтқынға алу жөнінде хат жолданған. 1933 жылы 8 наурызда Төлеген Меңдеев тұтқындалып Шыңғырлау ауданының орталығы Шілікті ауылына жөнелтілген, ал ол 18 наурызда қамауға алынған (БҚОПДА, П-3208:119-294).

Құзырлы орган уәкілдерінің тергеп-тексеру жұмыстарының барысында №16 ауылдағы оқиғаларға байланысты ұсталған кейбір адамдардың, әсіресе, кедейлердің қылмыстары анықталмай қамаудан босатылған. Кеңестік билікке қарсы шыққан топ өкілдеріне қылмыстық кодекстің 58/10 және 58/11 баптары бойынша алғашқы айып тағылған және түгел қамауға алынған. БҚО ПД архивінде ұжымдастыру саясатына қарсы наразылықтарға белсенді түрде қатынасқан 16 адамға қатысты мынадай деректер бар:

1. Жүсіпов Нане, 1900 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, кәсібі малшы, БКП (б) үміткер, қазіргі таңда партиядан шығарылған, үйленген, отбасында 3 адам бар, білімі төмен, әлеуметтік шыққан тегі бойынша бай-хазреттің ұлы, осыған дейін «Калинин» колхозының хатшысы және соңғы кезде үміткерлер тобының хатшысы болған, 1931 жылдан колхоз мүшесі, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

2. Меңдеев Төлеген, 1900 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, өзінің айтуы бойынша кедей отбасынан шыққан, 1925 жылдан БКП (б) мүшесі, қазіргі таңда партиядан шығарылған, отбасында әйелі және екі баласы бар, білімі жағынан 1916 жылы I деңгейді аяқтаған және 1924 жылы Кеңестік партиялық мектептің екі курсын тәмамдаған, 1925 жылдан 1928 жыл аралығында Гурьев қаласында милиционер болып жұмыс жасаған, 1929 жылдан

1930 жыл аралығында Шыңғырлау ауданының №16 ауылының сельпо төрағасы, 1930 жылдың қазанынан 1931 жылдың шілдесі аралығында Райснап инспекторы, 1931 жылдың шілдесінен 1932 жылдың қазаны аралығында «Калинин» колхозының басқарма төрағасы және бір уақытта партиялық ұяшықтың хатшысы болған, соңғы уақытта Шыңғырлау аудандық милициясының аға милиционері болып қызмет атқарған, мүліктік жағдайы бойынша кедей, әскерде болмаған, бұрын сотталмаған.

3. Абдуллин Әлмұхамбет, 1894 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, бай отбасынан шыққан, атақты молда-хазреттің ұлы, қазақша сауатты, отбасында 3 адам бар, кәсібі малшы, партия қатарында болмаған, әскерде қызмет атқармаған, 1929 жылдан 1931 жылдың басына дейін №16 ауыл колхозының басқарма төрағасы, кейін осы уақытқа дейін аталған колхоздың басқарма мүшесі болған, бұрын сотталмаған.

4. Әбдрахманов Ғарифолла, 1900 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, әлеуметтік шыққан тегі бойынша бай-молданың ұлы, әкесі 1931 жылы көмпескелеуге ұшыраған және Қазақстаннан шеткері аймаққа жер аударылған, Гарифулланың өзі бірнеше жыл бұрынғы №17 ауылдың молдасы болған, кәсібі малшы, қазақша сауатты, қарауында әйелі бар, партия қатарында болмаған, сайлау құқығынан айырылмаған, соңғы уақытқа дейін ауылсоветтің хатшысы болған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

5. Бисенғалиев Кенжеғали, 1890 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, атақты молда-ишанның ұлы, үйленген, қарауында 5 жан бар, қазақша жақсы сауатты, орысша шала сауатты, сайлау құқығынан айырылмаған, БКП (б) үміткер, қазіргі таңда партиядан шығарылған, істі болған уақытта сельпо сатушысы және №16 ауыл колхозының ревизиялық комиссиясының мүшесі болған, соңғы уақытта №26 ауылдың МСС жанындағы шаруашылық меңгерушісі болып жұмыс жасаған, кәсібі малшы, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

6. Сұлтанов Исмағұл, 1900 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, әлеуметтік шыққан тегі бойынша байдың баласы, әкесінің 1928 жылға дейін 40 бас мүйізді ірі қара малы болған, 50-60 га жерге егін еккен, жалдамалы еңбекті пайдаланған, Султановтың өзінде де 1928 жылға дейін ірі шаруашылығы болған, онда бір батырақты үнемі ұстап келген, кәсібі малшы, сайлау құқығынан айырылмаған, колхоз мүшесі, қазақша сауатты, орысша шала сауатты, үйленген, қарауында 2 жан бар, партия қатарында болмаған, соңғы уақытта №16 ауыл колхозының санақшысы болған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

7. Есенов Дәулетқазы, 1900 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылынан шыққан, соңғы тұрғылықты жері №26 ауыл, әлеуметтік тегі бойынша ауқатты-малшыдан шыққан, әкесі бұрын қара халықтың арасында зор беделге ие болған, білімі жағынан Елек қаласында 2 кластық орыс училищесін тәмәмдаған, партия қатарында болмаған, сайлау құқығынан айырылмаған, соңғы уақытқа дейін №26 ауылдың МСС жанында бухгалтер болып жұмыс жасаған, әскерде қызмет атқармаған, 1931 жылы банктің мүлкіне шығын келтіргені үшін мәжбүрлі жұмыстарға тартылған.

8. Саматов Зайнулла, 1896 жылы туылған, ұлты татар, Шыңғырлау ауданының №28 ауылынан шыққан, молданың ұлы, Саматтың өзі революцияға дейін тұрғындардың сұрауымен бір жылдай оқытушы болған, істі болған уақытта №16 ауылда мұғалім, кейін №28 ауылдың мұғалімі болған, сайлау құқығынан айырылмаған, білімі жағынан қазақша сауатты, үйленген, қарауында 5 жан бар, партия қатарында болмаған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

9. Салыхов Әміржан, 1908 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №31 ауылынан шыққан, кедей отбасынан, кәсібі бойынша оқытушы-мұғалім, қазақша орта білімі бар, үйленген, қарауында 3 жан бар, соңғы уақытта №16 ауылда мұғалім болып жұмыс жасаған, БКП (б) үміткер, қазіргі таңда партиядан шығарылған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

10. Ұзақбаев Әбдекер, 1895 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, орташадан шыққан, үйленген, қарауында 4 жан бар, қазақша сауатты, сайлау құқығынан айырылмаған, соңғы уақытта колхоз басқармасының мүшесі және МТФ меңгерушісі болған, партия қатарында болмаған, әскерде қызмет атқармаған, 1932 жылы колхоз малын жойғаны үшін мәжбүрлі жұмыстарға тартылған.

11. Мерекенов Алмат, 1902 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, әлеуметтік шыққан тегі бойынша байдың баласы, соңғы уақытта колхоздың астық камбасында қабылдаушы болып жұмыс жасаған, сайлау құқығынан айырылмаған, колхоз мүшесі, үйленген, қарауында 4 жан бар, қазақша сауатты, партия қатарында болмаған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

12. Райсов Мұса, 1887 жылы туылған, қазақ, Жымпиты ауданының №20 ауылынан шыққан, 1929 жылғы өзіне қатысты қудалау шараларынан қашып, Шыңғырлау ауданының №16 ауылына көшіп келген, әлеуметтік жағынан бай отбасынан шыққан, туған ағасы Раисов Иманкул кәмпескеленген және жер аударылған, бойдақ, өзінің айтуы бойынша сайлау құқығынан айырылмаған, колхоз мүшесі, қазақша шала сауатты, партия қатарында болмаған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

13. Иманғалиев Тайке, 1904 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, кедей отбасынан шыққан, колхоз мүшесі, сайлау құқығынан айырылмаған, партия қатарында болмаған, сауатсыз, үйленген, қарауында 4 жан бар, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

14. Сейтмағамбетов Мұхаметқали, 1893 жылы туылған, қазақ, Доссор ауданынан шыққан, сол жақтан Шыңғырлау ауданының №16 ауылына көшіп келген, әлеуметтік жағынан орташадан шыққан, колхоз мүшесі, сайлау құқығынан айырылмаған, үйленген, қарауында 5 жан бар, сауатсыз, партия қатарында болмаған, әскерде қызмет атқармаған, бұрын сотталмаған.

15. Ұзақбаев Мұхамеджан, 1907 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, орташадан шыққан, жауапқа тартылғанға дейін колхоздың егін өсірушісі болған, сайлау құқығынан айырылмаған, колхоз мүшесі, үйленген, қарауында 3 жан бар, шала сауатты, партия қатарында болмаған, бұрын сотталмаған.

16. Мұқашев Әжбай, 1909 жылы туылған, қазақ, Шыңғырлау ауданының №16 ауылының тұрғыны, кәсібі малшы, орташадан шыққан, қазақша сауатты, БЛКЖО мүшесі, бойдақ, қарауында анасы бар, ауылсоветтің мүшесі, сайлау құқығынан айырылмаған, колхоз мүшесі, бұрын сотталмаған (БҚОПДА, П-3208:313-328).

1933 жылы 17 наурызда айыптау қорытындысы шығып, 16 адамды Оралдың түрмесіне жөнелтуге және «қылмыстық істі» БҚО-дағы ОГПУ-дың бөлімі арқылы ҚКСР-ы ОГПУ-дың саяси өкілдігі жанындағы ерекше үштіктің қарауына жолдауға шешім қабылданған.

1933 жылы 13 шілдесінде Қазақстандағы ОГПУ-дың саяси өкілдігі жанындағы үштіктің отырысының соттан тыс қарауында Шыңғырлау ауданының №16 ауылының азаматтарына ҚК 58/10 және 58/11 баптары бойынша төмендегідей үкім белгіленген. Онда былай жазылған:

1. Абдуллин Альмухамбет
2. Бисенғалиев Кенжеғали
3. Райсов Муса – сегіз жыл мерзімге концлагерьге жабылсын, мерзімі барлығына 27/IX-32 ж. есептелсін.
4. Юсупов Нане
5. Абдрахманов Гарифулла
6. Султанов Исмагул – алты жыл мерзімге концлагерьге жабылсын, И.Султановқа мерзімі 26/X-32 ж., қалғандарына 27/IX-32 ж. есептелсін.
7. Исенов Даулетказы
8. Саматов Зайнулла
9. Мендеев Тулеген
10. Узакбаев Абдекер – үш жыл мерзімге концлагерьге жабылсын, Исеновке мерзімі 26/X-32 ж., Саматовқа осы шешім қабылданған күннен, Мендеевке 18/III-33 ж., Узакбаевқа 27/XII-32 ж. есептелсін.
11. Сейтмағамбетов Мұхаметқали
12. Иманғалиев Тайке
13. Салыхов Амержан
14. Узакбаев Мұхамеджан

15. Мукашев Ажбай – осы уақытқа дейін қамауда болғандары есепке алынып, қамаудан босатылсын.

16. Мерекенов Алмат – үш жыл мерзімге концлагерьге жабу туралы шешім қабылданып, Мерекенов Алматқа қатысты үкім шартты түрде өтелсін (БҚОПДА, П-3208:359).

Сөйтіп, 16 адамның 10-ы күштеп ұжымдастыру кезеңінде Кеңестік биліктің саясатына қарсы шыққандары үшін нақты мерзімге сотталып кете барды. Олардың концлагердегі жағдайлары мен кейінгі тағдырлары туралы дерек жоқ. 1989 жылы 28 маусымда істі болған Шыңғырлау ауданының барлық азаматтары Орал облыстық прокуратурасының қаулысымен ақталған. Ал енді біздің міндетіміз саяси қуғын-сүргін құрбандарының есімдерін бүкіл халыққа таныстыру, оларды саяси тұрғыдан толық ақтау болып табылады. Тарихтан сабақ алып, қазіргі азаматтық қоғамда, құқықтық мемлекетте жазықсыз саяси қудалауға, әділетсіздікке жол берілмеуі керек.

Қорытынды. Жәнібек және Шыңғырлау аудандарындағы ұжымдастыру саясатына қарсы халықтық наразылықтардың мақсат-мұраттары қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысымен үндесіп жатыр. Олар сталиндік әкімшіл-әміршіл жүйеге қарсы шығып, өздерінің дүние-мүліктерін, саяси-құқықтық бостандықтарын, әлеуметтік-экономикалық еркіндіктерін қорғауға тырысты. Қайсар жандар әділдікті талап етіп, күштеп ұжымдастыру саясатына қарсылықтарын білдірді. 1930 жылдың басында Кеңестік биліктің тарапынан саяси қудалауға ұшырады.

Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық саяси ақтау, олардың есімдерін бүкіл қоғамға таныту және дәріптеу егеменді еліміздің басты идеологиялық ұстанымының бірі. Бұл жағдай халқымыздың тарихи санасының жаңғыруына негіз болып, Жаңа Қазақстанның рухани-мәдени дамуына жол ашады, - деп есептейміз.

Information about the authors:

Esclairat Khaidarov – Zhangir-khan West Kazakhstan Agrarian Technical University. Uralsk, Kazakhstan, <https://orcid.org/0000-0002-5420-0118>, E-mail: esaka_78@mail.ru.

ӘДЕБИЕТТЕР МЕН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ:

Алланиязов Т.К., Таукенов А. Шетская трагедия. Из истории антисоветских вооруженных выступлений в Центральном Казахстане в 1930-1931 гг. – Алматы: фонд «XXI век», 2000. – 166 с.

Алланиязов Т.К. Крестьянские выступления 1929-1932 гг. В Казахстане: опыт и проблемы изучения. – Алматы: фонд «XXI век», 2002. – 205 с.

Батыс Қазақстан облысы Полиция Департаментінің архиві 18-қор, П-3118 іс, 96 п.

Батыс Қазақстан облысы Полиция Департаментінің архиві 18-қор, П-3208 іс, 379 п.

История Казахстана в западных источниках XII-XX в.в. Т.11. Седентаризация казахов СССР при Сталине. Коллективизация и социальные изменения (1928-1945 г.г.) / Изабель Огайон [пер. с фр. А.Т. Ракишева; сост. Б. М. Сужиков]. – Алматы: «Санат», 2009. – 368 с.

Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым ту байлап. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 192 б.

Насильственная коллективизация и голод в Казахстане в 1931-1933 гг: сборник документов и материала / Сост. К.С. Алдажуманов, М.К. Каирғалиев, В.П. Осипов, Ю.И. Романов. – Алматы: Фонд «XXI век», 1998. – 263 с.

Нәбиев Ж. Қырдағы қырғын: Адай көтерілісі. 1929-1931 жж. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 432 б.

Омарбеков Т. 20–30 жылдардағы Қазақстан қасіреті: Көмекші оқу құралы. – Алматы: Санат, 1997. – 320 б.

Омарбеков Т. Қазақстан тарихының XX ғасырдағы өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: «Өнер», 2003. – 552 б.

Омарбеков Т. 1929-1931 жылдардағы халық көтерілістері: Зерттеу. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2018. – 480 б.

Роберт Конквест. Жатва скорби: советская коллективизация и террор-голод. [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine]. – Нью-Йорк, Издательство Оксфордского университета, 1986. – 408 с.

Рысбеков Т., Карабалин Ф. Мал ашуы – жан ашуы. Батыс Қазақстан облысындағы күштеп ұжымдастыруға қарсы бағытталған 1930-1931 жылдардағы қарулы көтерілістер //Орал өңірі, 1995, 30 қыркүйек.

Рысбеков Т., Карабалин Ф. Жаңақала көтерілісіне кімдер қатысты? //Орал өңірі, 1996, 3 ақпан.

Рысбеков Т.З. Өскен өлке тарихы. – Орал, 1997. – 178 б. (111-116 беттер).

Трагедия казахского аула. 1928-1934: Сборник документов / Сост. А.С. Зулкашева (отв.), Г.Т. Исакхан, Ж.А. Сатаева. – Алматы: Раритет, 2018. – 744 с.

REFERENCES:

Allaniyazov T.K., Taukenov A. Shetskaya tragediya. Iz istorii antisovetskikh vooruzhennykh vystuplenij v Czentralnom Kazakhstane v 1930-1931 gg. [Shet tragedy. From the history of anti-Soviet armed uprisings in Central Kazakhstan in 1930-1931]. – Almaty: fond «XXI vek», 2000. – 166 s. [in Russian].

Allaniyazov T.K. Krestyanskie vystupleniya 1929-1932 gg. V Kazakhstane: opyt i problemy izucheniya [Peasant uprisings 1929-1932 In Kazakhstan: experience and problems of study]. – Almaty: fond «XXI vek», 2002. – 205 s. [in Russian].

Batys Kazakhstan oblysy Policziya Departamentinin arkhivi [Archive of the Police Department of the West Kazakhstan region]. F.18. D. P-3118. L.96.

Batys Kazakhstan oblysy Policziya Departamentinin arkhivi [Archive of the Police Department of the West Kazakhstan region]. F.18. D. P-3208. L.379.

Istoriya Kazakhstana v zapadnykh istochnikakh XII-XX v.v. T.11. Sedentarizacziya kazakhov SSSR pri Staline. Kollektivizacziya i soczialnye izmeneniya (1928-1945 g.g.) / Izabel Ogajon [per. s fr. A.T. Rakisheva; sost. B.M. Suzhikov] [Sedentarization of Kazakhs in the USSR under Stalin. Collectivization and social change (1928-1945)]. – Almaty: «Sanat», 2009. – 368 s. [in Russian].

Kozybaev M.K. Zhaudy shaptym tu baylap [I beat the enemy and tied the flag]. – Almaty: Kazakhstan, 1994. – 192 b. [in Kazakh].

Nasilstvennaya kollektivizacziya i golod v Kazakhstane v 1931-1933 gg: sbornik dokumentov i materailov /Sost. K.S. Aldazhumanov, M.K. Kairgaliev, V.P. Osipov, Yu.I. Romanov [Forced collectivization and famine in Kazakhstan in 1931-1933: a collection of documents and materials]. – Almaty: Fond «XXI vek», 1998. – 263 s. [in Russian].

Nabiev Zh. Kyrdagy kyrgyn: Adaj koterilisi. 1929-1931 [Massacre on the ridge: Adai uprising. 1929-1931] – Almaty: «Arys» baspasy, 2010. – 432 b. [in Kazakh].

Omarbekov T. 20–30 zhyldardagy Kazakhstan gasireti: komekshi oku guraly [The tragedy of Kazakhstan in the 1920-1930s] – Almaty: Sanat, 1997. – 320 b. [in Kazakh].

Omarbekov T. Kazakhstan tarikhyryn XX gasyrdagy ozekti məseleleri. Komekshi oku guraly [Topical issues of the history of Kazakhstan in the twentieth century]. – Almaty: «Oner», 2003. – 552 b. [in Kazakh].

Omarbekov T. 1929-1931 zhyldardagy khalyg koterilisteri: Zertteu [Uprisings of 1929-1931: Research]. – Almaty: «Arys» baspasy, 2018. – 480 b.

Robert Konkvest. Zhatva skorbi: sovetskaya kollektivizacziya i terror-golod [The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-famine]. – Nyu-Jork, Izdatelstvo Oksfordskogo universiteta, 1986. – 408 s. [in Russian].

Rysbekov T., Karabalin G. Mal ashuy – zhan ashuy. Batys KazaKstan oblysyndary kushtep uzhyndastyrugа karsy bagyttalghan 1930-1931 zhyldardagy karuly koterilister [Animal anger is the anger of the soul. Armed uprisings of 1930-1931 against violent collectivization in the West region Kazakhstan] //Oral oniri, 1995, 30 kyrkujek. [in Kazakh].

Rysbekov T., Karabalin G. «Zhanakala koterilisine kimder katysty?» [Who participated in the Zhanakala uprising?] //Oral oniri, 1996, 3 akpan. [in Kazakh].

Rysbekov T.Z. Oskен ulke tarikhy [History of the region]. – Oral, 1997. – 178 b. (111-116 b). [in Kazakh].

Tragediya kazakhskogo aula. 1928-1934: Sbornik dokumentov / Sost. A.S. Zulkasheva (otv.), G.T. Isakhan, Zh.A. Sataeva [The tragedy of the Kazakh village. 1928-1934: Collection of documents]. – Almaty, Raritet, 2018. – 744 s. [in Russian].

https://doi.org/10.51943/2710-3994_2022_30_2_249-252

FTAMP 03.23.55

СЫН-ШҚІР

Нәбижан Мұқаметханұлы. «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» кітабына /Ред.: ҚР ҰҒА академигі Х.М. Әбжанов, тарих ғылымдарының докторы А.И. Құдайбергенова. – Алматы: «Қазақ университеті», 2021. – 250 б.

К.Н. Балтабаева

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті. Қазақстан, Алматы.

*Автор-корреспондент

E-mail: kulgazira_777@mail.ru (Балтабаева)

Рецензия «Отандастар қоры» коммерциялық емес Акционерлік қоғамының «Қазақтардың Қазақстанмен шекаралас мемлекеттердің аумақтарын қоныстану тарихын зерделеу» жобасын іске асыру шеңберінде әзірленді.

Нәбижан Мұқаметханұлын Қазақстандағы, Қытайдағы, тіптен әлемдегі қазақ диаспорасына таныстырудың қажеті жоқ, тек ғылымға енді ғана келген, тарихқа жаңадан ден қойып жүрен жас зерттеушілер болмаса. Автор әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің педагогикалық қызметін атқара жүріп, Қазақстан Республикасының 30 жылдығына арнап жазған «Халықаралық феномен: қазақ халқының бөлінуі мен тұтастану үдерісі» атты іргелі монографиясын жариялады. Мұнда ескеретін жайт, бұл еңбек мемлекет қаржыландыратын қандай да бір міндеттелген ғылыми жоба аясында орындалған жұмыс емес, автор өзінің жүрек қалауымен көп жылғы зерттеуінің тұжырымдамасы іспеттес құнды дүние. Одан біз автордың кәсіби тарихшы, қытайтанушы және саясаттанушы ғалым екенін аңғарамыз.

Аталмыш монография бес тараудан құралған. Онда XVIII ғасырдың екінші жартысынан бастап XX ғасырдың екінші жартысына дейінгі аралықта, қазақ диаспорасының қалыптасуына ықпал еткен негізгі оқиғаларды халықаралық қатынастардағы күрделі өзгерістерге байланыстырып пайымдайды. Зеттеуші бұл тақырып аясындағы өзіне дейінгі ғалымдардың тарихнамасын барынша оқып саралай отырып оң бағасын берген (9-13 бб.). Қазақстандағы Қытай, Моңғолия және Ираннан келген тарихшы, лингвист шығыстанушы қандас (репатрианттардың) ғалымдардың ғылыми еңбектерінің құндылығын жоғары бағалайды. Ал дереккөздерге тоқталғанда, естелік жанрындағы дерек материалдары ретінде пайдалану барысында, оларды басқада тарихи жазба құжаттармен салыстырып қолданудың қажеттілігін нақты мысалдармен атап көрсетеді. Сондай-ақ «...мемуарлық еңбек жазушылардың тарихқа да, жас ұрпаққа да, өзіне де жауапкершілікпен қарап, көздері көрген, басынан кешкен шындықты ғана жазып қалдырғаны абзал болар еді» (15 б.), - деп ескертеді.

Монографияның «Қазақ халқының бөліну үдерісі» деп аталатын бірінші тарауында, халқымыздың бөліну үдерісінің - еліміздің тағдырын басқа мемлекеттер шешуімен байланыстырып түсіндіреді. Оның себептерін Орталық Азиядағы халықаралық қатынастардағы өзгерістер негізінде қарастырады. XVIII ғасырдың 30-жылдары қазақ қоғамының саяси өміріне Ресейдің отарлық саяси факторының қосылғанын (21 б.), ал 50-жылдары «Шығыс бүйірден Цин империясының қысқан жағдайының қалыптасқанын» (25 б.) атап көрсетіп, қазақ даласының екі империяның таласына түскенін түсіндіреді.

Жұмыстың «Қазақтардың Қытай мемлекеті құрамында қалуы» атты параграфында, қазақтардың Алтай, Тарбағатайдағы және Іледегі атажұртына қалай көшіп барғаны және Цин империясының құрамында қалай қалып қойғаны тарихи құжаттар негізінде талданып көрсетіледі.

Автор Ресей мен қытайлық Цин империясы кезіндегі екі елдің әлеуметтік даму деңгейіндегі айырмашылық мәселесіне талдау жасайды. «Ол кезде патшалық Ресейде капиталистік өндірістің дами бастауына байланысты, оларға шикізат көздері және одан өндірілген өнімдері саудалайтын нарық қажет болды. Сондықтан олар экспанциялық бағытта – Қазақстан, Орталық Азия, одан әрі Үнді мұхитына бет алды. Бұл мақсатын іске асыру үшін орыс үкіметі әскериленген қоғамдық күшті, яғни баукеспе казактарды алға салып пайдалану саясатын қолданды», - дейді.

Ал Цин империясы ертеректе Жоңғар хандығының бақылауында болған қазақ жерлеріне саяси бақылау орнатуды көздеді. Сондықтан олар қазақтардың шығыстағы атажұртына қайта көшіп баруын шектеу саясатын қолданды. Алайда екі ел арасында саяси және экономикалық сауда байланыстарының өрістеуіне байланысты қазақтар шығысқа қарай жылжып көшіп отырды. Тіпті Цин империясының шекара қарауылдарынан өтіп барып қоныстанды. Сонымен Ресей отарындағы қазақтар және Цин империясына тәуелді қазақтар құбылысы қалыптасты. Қытай мен Ресей өздерінің қазақ даласындағы мемлекеттік шекарасын анықтап алу керек болды.

1864 жылдың 7 қазан күні Қытай мен Ресей өкілдері Шәуешек қаласында «Қытай-Ресей батыс-солтүстік шекараны делимитациялау келісіміне» қол қойды. Аталмыш Құжат бойынша қазақ жерінің Қытайға тиген бөлігіндегі қазақтар жерімен бірге Қытайға, ал Ресейге тән болған өңірдегі қазақтар тұрған жерімен бірге Ресейдің құрамына енді.

Содан кейін қытайлық ресми құжаттарда жаңа түсініктер қолданысқа енді: «Ресей қазақтары», «Ресейге қараған қазақтар» және «Қытай қазақтары», «Қытайға қараған қазақтар» деген жаңа қоғамдық құбылыс (феномен) қалыптасты. Цин империясы провинцияларды әскери-әкімшілік жүйемен басқарған. Іле және Тарбағатай өңірлерінің қазақтары Іле генерал-губернаторының басқаруына қарады, ал Алтай өңірі қазақтарды Улиастай генерал-губернаторының Қобдадағы уәзіріне басқартады. Алайда қазақтардың дәстүрлі қоғамдық басқару формасы сақталды. «Ақалақшы (Болыс), Мыңбасы, Үкіртай, Гун, Тайжи деген сияқты көптеген тең дәрежелі мансап титулдарын тағайындап, солар арқылы қазақтарға үстемдік жүргізді» (36 б.).

«Шет елдегі қазақтардың өмір сүрген қоғамдық ортасы» деп аталған екінші тарауында, қазақтардың Қытай Республикасы (1912–1949 жж.) кезіндегі қоғамдық жағдайы мен тіршілік тәсілдерін ашып көрсетеді. Содан кейін 1949 жылдан бергі Қытай Халық Республикасындағы қоғамдық өзгерістерді және олардың соңғы 70 жыл ішінде қазақ қауымдарының тағдыр-талайы, мәдениетіндегі дамуы мен тоқырауы тарихи тұрғыдан пайымдалады.

Қытайдағы қазақтардың жан санының өсуіне Қазақстаннан барған босқындардың үлкен ықпалы болғаны да пайымдалады: 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілістің қатысушылары және олардың отбасы мүшелері; Кеңес үкіметіндегі 1920–30 жылдардағы саяси жағдай, аштық пен саяси қуғын-сүргіннен бойтасалағандар қосылды. Бұл босқындардың келуімен Қытайдағы қазақ қауымының саны артып қана қоймай, олардың сапасы да өзгерді, - дейді. Соның нәтижесінде Қытайда тұрып жатқан қазақтар екі түрлі топтан құралады: басым көп бөлігі – кезінде шекара делимитациялаудан бұрын атажұртында барып орныққандар, яғни өздерін байырғы атажұртында отырмыз деп санайтындар; екінші топты құрайтындар - Кеңес Одағы кезінде түрлі себептермен ауып барғандар.

Автор архив құжаттарына сүйене отырып, Қытайдағы қазақтардың өмір сүрген қоғамдық ортасын тұжырымдап сипаттайды. Сондай-ақ Моңғолия жеріндегі қазақтар - XIX ғасырдың соңғы жартысында Қытайдың Алтай аймағынан көшіп барған Абақ-керей тайпалары және XX ғасырдың басында Шығыс Қазақстанның Марқакөл мен Зайсан аудандарынан босып барған Наймандардан қауымдасқан. Олардың Моңғол мемлекет құрамына қабылдану барысы ұзаққа созылғанын пайымдайды. Екінші тараудың екі параграфы Моңғолиядағы қазақтардың тұрмыс-тіршілігі, қоғамдық ортасы және әлеуметтік дамуына арналған (40 б.). Оларды қазақтардан шыққан бір гун мен 15 үкірдай басқарды. Моңғолиядағы қазақтардың жайылымдық жерлерінің кеңдігі мен өміршең рухы олардың моңғол далаларында сақталып қалуы мен дамуына негіз болды. Ал Моңғол мемлекетінің дербестігі ондағы қазақтардың азаматтық алуына және әлеуметтік саяси істерге қатысуына алғышарт әзірледі деп тұжырымдайды автор.

Н. Мұқаметханұлы Қытайдағы қазақ босқындарының күрделі мәселелеріне ерекше мән беріп, оларға «Қазақтардың алыс шетелдерге босып кетуі» деген жеке параграф арнайды.

Автор Алтай аймағы қазақтарының ішкі көшіп-қонуының негізгі бес себептерін анықтайды, яғни олардың шығысқа үдере көшуі және Шэн Шицай губернаторының зұлымдық саясатының салдары, оның Кеңес Одағының қолдауымен жүргізген тағылық саясаты екенін талдап көрсетеді. 1940-шы жылдары Қытайдағы қазақ қауымының саны азайды, өйткені саяси өзгерістерге байланысты және Шыңжандағы қозғалыстарға орай қазақтардың елден шеттеп, тіпті шөл басып, тау асып алыс шетелдерге босып кеткен-ді.

Қытайдың оңтүстік батысынан Кашмирге өтіп барған босқын қазақтарды, 1953 жылы Түркия Республикасы қабылдайды. Автор Түркияның бауырлас халықтың тағдырына көрсеткен көмегін жоғары бағалайды. Түркия елі 3000-ға жуық қазақ босқындарды қабылдаған еді, олардың жан саны өсіп ХХ ғасырдың 80-ші жылдары 11 690 адамға жетті (60, 62 бб.). Қазақтар жаңа ортада еркіндікке қол жеткізе отырып өздерінің құқықтық және әлеуметтік-экономикалық жағдайын жақсартты. Олардың біршамасы Еуропаға еңбек миграциясы ретінде қоныс аударып Франция, Германия, Ұлыбритания, Норвегия және т.б. елдерде тұрақтады. Еуропадағы қазақтардың жалпы санын, Қазақстан, Қытай, Моңғолия, Иран, Ауғанстаннан барған қазақтарды қосқанда жалпы саны 10 000 адам шамасында деп есептейді. «Бірақ заман өте келе олардың ұрпақтары қазақы болмысынан, ұлттық сана-сезімінен, ұлттық құндылықтардан айырылып бара жатқанын жасыра алмаймыз және ол үдерісті тоқтата да алмаймыз» деп үлкен өкінішпен тұжырым жасайды (63 б.).

III-тарау «Қазақ халқының ортақ ұлттық санасы» деп аталған, бұл бөлімде маңызды пәнаралық мәселелер қамтылған: «Қазақ халқында ұлттық ішкі бірліктің сақталуы», «Қазақы сананың әлеуметтік және рухани әлеуеті», «Қазақтардың ұлттық бауырмалдығы және мәдени байланыстары», «Қазақтардың саяси жатсынуы және этникалық танымы» деген тақырыптарды терең тарқатып сипаттайды.

IV-тарау «Тәуелсіздік және қазақ халқының жаңаша тұтастану үдерісі» деп аталады. Мұнда зерттеуші Қазақстан Республикасы тәуелсіздігінің арқасында қазақ халқының жаңа форматтағы біртұтастану үдерісін пайымдайды. Автордың пайымы бойынша, Қазақстандағы ұлттық бірегейлену үдерісінің дамуы – әлемнің төрт бұрышында жүрген қазақтарда ортақ ұлттық санасының болуына байланысты өрістеген. Шетелдерде өмір сүріп жатқан этникалық қазақтар, «бөтен» саяси мәдениеттің ықпалында ұшыраса да, олардағы қазақы сана-сезім оларды тарихи отаны - Қазақстанға «жұмсақ» оралуына ықпал етеді.

ХХ ғасырда қазақ халқы негізінен социалистік жүйедегі қоғамда өмір сүрді. Оларды мемлекеттік әкімшілік шекаралар бөліп тұрғанына қарамастан, қоғамдық-гуманитарлық ортадағы уақыт пен кеңістіктегі өздеріне ғана тән қасиеттерін сақтап қалды. Қытай, Моңғолия мен Қазақстан қазақтарының арасындағы халықтық коммуникация жалпы ұлттық сана-сезім мен құндылықтар талғамын сақтауға ықпал етті. Сондықтан да тәуелсіздік жағдайында шетелдердегі қазақтар Отанға оралып, жаңа тарихи дәуірде тұтастануға ойысты деп санайды автор. Сондай-ақ ол бүкіл ұлт болып, ел болып біртұтастанғанда ғана Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін қамтамасыз етеді деп тұжырымдайды.

Автор осы көзқарасын дәйектей түсу үшін монографиясының V тарауын «Қандастар және Мәңгілік ел болу» тақырыбына арнапты. Өте орынды. Бұл тарауда қандастардың (репатрианттардың) елдің әлеуметтік-экономикалық және рухани жаңғыруындағы атқарып отырған қызметін нақты мысалдармен айқын көрсеткен. Еліміздің демографиялық әлеуетінің артуына, бизнес кәсіпкерліктің дамуына, мемлекеттік тілдің қолданыс аясының кеңеюіне, отандық ғылым, білім беру саласы мен медицина-денсаулық қорғау істеріне қосқан қомақты үлестері нанымды пайымдаған.

Ғалым осы бір монографиясын жазарда жалпыәлемдік зерттеу әдістерін органикалық түрде қолданған: жүйелі талдау, синтез, дедукция, индукция статистикалық салыстыру және тарихи культурология т.б. Салыстырмалы-сәйкестік және мәселелік-хронологиялық әдістер хронологиясы аясында, алайда ол түрлі өңірлер, елдер мен жағдаяттағы тарихи құбылыстардың жалпылығы мен даралығын анықтауға мүмкіндік берген. Біз бұл жерде тек тарихи ілімнің кеңеюін ғана емес, сонымен бірге жаңа әдістемелік тәсілдерді көріп отырмыз, – қазақ халқының

тарихындағы тағдыршешті мәселелерді көтеру арқылы оның егемен Қазақстан тұрғысынан біртұтастығы мен бірегейлік заңдылығы ашылған.

Пәнаралық зерттеу нәтижесін автор «Қорытынды» бөлімінде егжей-тегжейлі пайымдаған. Монографияда «Пайдаланылған деректер тізімі», «Белгілер мен қысқартулар тізімі» берілген. Аңдатпа ағылшын және орыс тілдерінде, мазмұны – үш тілде жазылған.

Автор өзінің монографиясына эпиграф ретінде ұлы Абай Құнанбаевтың сөздерін берген:

«Бірінді қазақ бірін дос,

Көрмесен істің бәрі бос».

Шындығында, Абай өсиеті бүгінгі әрқайсымызға, бүкіл қазақ әлеміне арналған ғой. Өсиетті орындау біздің парызымыз!

Оқырмандардың назарына ұсынып отырған Н. Мұқаметханұлының монографиясында қазақ халқының бірлігі, ұлттық біртұтастығы мен бірегейлену үдерісі сынды аса маңызды тақырыптар зерделенген. Еңбектің ғылыми құндылығы, практикалық маңызы да осында деп санаймыз. Еліміздің мызғымас іргетасы да ұлттық бірлікте.

Президентіміз Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2020 жылдың 6 наурызында № 280 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020–2030 жылдарға арналған сыртқы саясаты Тұжырымдамасының адам құқығы, гуманитарлық дипломатия саласында «шетелдегі қазақ қауымы шоғырлы тұратын жерлерде қазақ тілі мен мәдениетін дамытуға, олардың тарихи отанымен байланысын, соның ішінде Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы және «Отандастар» Қоры арқылы қолдау» атап көрсетілген. Сондықтан мемлекетіміздің шетелдердегі этникалық қазақтармен байланысы дами түседі, дәстүрге айналған қандастардың көші-қоны жаңа Қазақстан жағдайында өз жалғасын табады деп сенеміз.

Information about the authors:

K.N. Baltabayeva – Al-Farabi Kazakh National University. Kazakhstan, Almaty. E-mail: kulgazira_777@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-6641-5802>.

МАЗМҰНЫ

Абдулина А.Т. ҚАЗАҚСТАННЫҢ НЕГІЗГІ ЭТНОС ӨКІЛДЕРІНІҢ ТІЛДЕРІ МЕН МӘДЕНИЕТТЕРІ ЭТНОСАРАЛЫҚ КЕЛІСІМНІҢ ҚАЗАҚСТАНДЫҚ МОДЕЛІ ПРИЗМАСЫ АРҚЫЛЫ.....	4
Әділбаева А.С., Жақыпова Т.У. ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ҮДЕРІСТЕРДІҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ (XX ғ. 20-30 жж.).....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. МОҢҒОЛ ДӘУІРІНЕ ДЕЙІНГІ ОҢТҮСТІК-ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БУДДИЗМ ТАРИХЫНЫҢ ЕКІ КЕЗЕҢІ ХАҚЫНДА.....	32
Алдажұманов Қ.С., Қыпшақбаев Қ.З. ҚАЗАҚСТАННЫҢ АДАМ ЖӘНЕ МАТЕРИАЛДЫҚ РЕСУРСТАРЫН КСРО-НЫ ҚОРҒАУҒА ЖҰМЫЛДЫРУ.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ПОЛЯКТАРДЫҢ ҚУҒЫН-СҮРГІНГЕ ҮШЫРАУ ТАРИХЫ.....	65
Жұмағалиев Д.А., Арынова З.Қ. ОТАНДЫҚ ТАРИХШЫЛАРДЫҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АСА МАҢЫЗДЫ ТАРИХИ ТҮЛҒАЛАРДЫ ҚАБЫЛДАУЫ МЕН БАҒАЛАУЫ (ӘЛЕУМЕТТІК ЗЕРТТЕУ НӘТИЖЕЛЕРІ БОЙЫНША).....	77
Жамбулатов К.А. БАТЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕЙІНГІ САРМАТ МӘДЕНИЕТІНЕ ТӘН ЖЕРЛЕУ ҒҮРПЫ.....	91
Жүсіп Сұлтан-Хан, Қозыбаева М.М. ӘЛИХАН БӨКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТҮРСЫНҮЛЫ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ГАЗЕТІНІҢ ФЕНОМЕНІ.....	101
Закарья Р. ЕУРОПАЛЫҚ ЭМИГРАНТТАРҒА ҚАТЫСТЫ КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ РЕПРЕССИЯЛЫҚ САЯСАТЫ.....	112
Ибраева А.Ғ., Темирханова А.С., Садықов Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ ҚОЗЫБАЕВ ЖӘНЕ ЭТНОС ТАРИХЫНЫҢ ГЕНЕЗИСТІК МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. КЕҢЕСТІК БИЛІКТІҢ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ МЕШІТТЕРГЕ ҚАРСЫ САЯСАТЫ (1918-1953 жж.).....	134
Көмеков Б.Е., Ташқараева Ә.М. «ШЕЖІРЕ-И-ТАРАКИМЕ» ШЫҒАРМАСЫНДАҒЫ АУЫЗША ТАРИХ ДӘСТҮРІ: ДЕРЕКТЕМЕЛІК ТАЛДАУ ЖӘНЕ ТӘПСІРЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	146
Крупко И.В., Бұрханов Б.Б. ОТАРЛАУДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН ҚОҒАМЫНЫҢ ТАРИХИ ЖАДЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТАРИХНАМАЛЫҚ НАРРАТИВТЕРІ.....	158

Құрманов З.К. ҚЫРҒЫЗ МЕМЛЕКЕТТІГІНІҢ НЕГІЗГІ САЛУШЫ ӘКЕЛЕРІ ТУРАЛЫ.....	168
Құрманалина Н.Н., Мұхатова О.Х., Қуанбай О.Б. РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАДАҒЫ КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМОВ.....	177
Қуанбай О.Б. ҚАЗАҚ БАТЫРЛАРЫ ТУРАЛЫ МҰРАҒАТТЫҚ ҚҰЖАТТАР (XVIII – XIX ғ. АЛҒАШҚЫ ЖАРТЫСЫ).....	187
Қозыбаева М.М. СОЛТҮСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1921-1922 ЖЫЛДАРДАҒЫ АШТЫҚ; ЗЕРТТЕЛМЕГЕН БЕТТЕР.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. СЫРДАРИЯ ӨңІРІ ҚАЗАҚТАРЫНЫҢ СУЛАНДЫРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. ЕСІМ ЖӘНЕ ТҮРСЫН ХАНДАР АРАСЫНДАҒЫ ТАЛАС-ТАРТЫСТЫҢ КЕЙБІР МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	221
Хайдаров Е.Е. БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚ КӨТЕРІЛІСТЕРІ (1928-1932 жж.) (Жәнібек, Шыңғырлау аудандары материалдары негізінде).....	234
Сын-пікір Рецензия Review	
К.Н. Балтабаева НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ. ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ. КІТАБЫНА СЫН – ПІКІР.....	249

СОДЕРЖАНИЕ

Абдулина А.Т. ЯЗЫКИ И КУЛЬТУРЫ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ ОСНОВНЫХ ЭТНОСОВ КАЗАХСТАНА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ КАЗАХСТАНСКОЙ МОДЕЛИ МЕЖЭТНИЧЕСКОГО СОГЛАСИЯ.....	4
Адильбаева А.С., Джакипова Т.У. НЕКОТОРЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ В ВОСТОЧНОМ –КАЗАХСТАНЕ В 20-30-е ГОДЫ ХХ ВЕКА.....	18
Акымбек Е.Ш., Мухтарова Г.Р., Железняков Б.А. О ДВУХ ЭТАПАХ ИСТОРИИ БУДДИЗМА В ЮГО-ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ ДОМОНГОЛЬСКОГО ПЕРИОДА.....	32
Алдажуманов К.С., Кыпшакбаев К.З. МОБИЛИЗАЦИЯ ЛЮДСКИХ И МАТЕРИАЛЬНЫХ РЕСУРСОВ КАЗАХСТАНА НА ОБОРОНУ СССР.....	48
Бекназаров Р.А., Кушкарлова Г.К., Бақтығали Ж.Б. ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ ПОЛЯКОВ АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	65
Джумагалиев Д.А., Арынова З.К. ВОСПРИЯТИЕ И ОЦЕНКА ОТЕЧЕСТВЕННЫМИ ИСТОРИКАМИ НАИБОЛЕЕ ЗНАЧИМЫХ В КАЗАХСТАНЕ ИСТОРИЧЕСКИХ ЛИЧНОСТЕЙ (ПО РЕЗУЛЬТАТАМ СОЦИОЛОГИЧЕСКИХ ОПРОСОВ).....	77
Жамбулатов К.А. ПОГРЕБАЛЬНЫЙ ОБРЯД ПОЗДНЕСАРМАТСКОЙ КУЛЬТУРЫ ЗАПАДНОГО КАЗАХСТАНА.....	91
Жусип Сұлтан-Хан, Козыбаева М.М. АЛИХАН БУКЕЙХАН, АХМЕТ БАЙТУРСЫНУЛЫ И ФЕНОМЕН ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	101
Закарья Р. РЕПРЕССИВНАЯ ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ЕВРОПЕЙСКИМ ЭМИГРАМТАМ.....	112
Ибраева А.Г., Темирханова А.С., Садыков Т.С. АКАДЕМИК МАНАШ КОЗЫБАЕВ И ГЕНЕЗИСНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЭТНОСА.....	125
Исаев М.С., Шаметов С.Т., Джаппарова Р.Т. ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ ПРОТИВ МЕЧЕТЕЙ В КАЗАХСТАНЕ (1918-1953 гг.).....	134
Кумекон Б.Е., Ташкараева Ә.М. УСТНАЯ ИСТОРИЧЕСКАЯ ТРАДИЦИЯ В ПРОИЗВЕДЕНИИ «ШЕЖИРЕ-И-ТАРАКИМЕ»: ВОПРОСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЧЕСКОГО АНАЛИЗА И ИНТЕРПРЕТАЦИИ.....	146
Крупко И.В., Бурханов Б.Б. ИСТОРИОГРАФИЧЕСКИЕ НАРРАТИВЫ ПОСТКОЛОНИАЛЬНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ ПАМЯТИ КАЗАХСТАНСКОГО ОБЩЕСТВА.....	158

Курманов З.К. ОБ ОТЦАХ – ОСНОВАТЕЛЯХ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ.....	168
Курманалина Н.Н., Мухатова О.Х., Куанбай О.Б. КЕНЕСАРЫ КАСЫМОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	177
Куанбай О.Б. АРХИВНЫЕ МАТЕРИАЛЫ О КАЗАХСКИХ БАТЫРАХ (XVIII – ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА XIX в.).....	187
Козыбаева М.М. ГОЛОД 1921-1922 ГОДОВ В СЕВЕРНОМ КАЗАХСТАНЕ: НЕИЗУЧЕННЫЕ СТРАНИЦЫ.....	201
Раздыков С.З., Досымбетов Н.А. ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ИРРИГАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ КАЗАХОВ СЫРДАРЬИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	209
Сабденова Г.Е., Байгунаков Д.С. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ПРОТИВОСТОЯНИЯ ЕСИМ ХАНА И ТУРСУН ХАНА (ПО МАТЕРИАЛАМ ШЕЖИРЕ И УСТНОЙ ИСТОРИИ).....	221
Хайдаров Е.Е. НАРОДНЫЕ ВОССТАНИЯ В ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ (1928-1932 гг.) (На основе материалов Джанибекского, Чингирлауского районов).....	234
Рецензия Сын-пікір Review	
К.Н. Балтабаева РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГУ: НӘБИЖАН МҰҚАМЕТХАНҰЛЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ФЕНОМЕН: ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ БӨЛІНУІ МЕН ТҮТАСТАНУ ҮДЕРІСІ.....	249

CONTENTS

Abdulina A.T. LANGUAGES AND CULTURES OF REPRESENTATIVES OF THE MAIN ETHNIC GROUPS OF KAZAKHSTAN THROUGH THE PRISM OF THE KAZAKH MODEL OF INTERETHNIC CONSENT.....	4
Adilbaeva A.S., Dzhakipova T.U. MAIN DEPARTMENTS OF ETHNODEMOGRAPHIC PROCESSES IN EASTERN KAZAKHSTAN REGION FOR 20-30 YEARS OF THE XX CENTURY.....	18
Akymbek Y.Sh., Mukhtarova G.R., Zheleznyakov B.A. ABOUT TWO STAGES OF THE HISTORY OF BUDDHISM IN THE SOUTHEASTERN KAZAKHSTAN OF THE PRE-MONGOL PERIOD.....	32
Aldazhumanov K.S., Kypshakbayev K.Z. MOBILIZATION OF HUMAN AND MATERIAL RESOURCES OF KAZAKHSTAN FOR THE DEFENSE OF THE USSR.....	48
Beknazarov R.A., Kushkarova G.K., Baktygali Zh.B. THE HISTORY OF REPRESSION OF POLES OF AKTOBE REGION.....	65
Jumagaliyev D.A., Arynova Z.K. PERCEPTION AND ASSESSMENT BY KAZAKH HISTORIANS OF THE MOST SIGNIFICANT HISTORICAL PERSONS IN KAZAKHSTAN (BY THE RESULTS OF SOCIOLOGICAL SURVEYS).....	77
Zhambulatov K. FUNERAL RITE OF THE LATE SARMATIAN CULTURE OF WESTERN KAZAKHSTAN.....	91
Zhussip Sultan-Khan, Kozybayeva M.M. ALIKHAN BUKEYKHAN, AKHMET BAITURSYNULY AND THE PHENOMENON OF THE NEWSPAPER «KAZAKH».....	101
Zakarya R. THE REPRESSIVE POLICY OF THE SOVIET GOVERNMENT TOWARDS EUROPEAN EMIGRANTS.....	112
Ibraeva A.G., Temirkhanova A.S., Sadykov T.S. ACADEMICIAN MANASH KOZYBAYEV AND THE GENESIS PROBLEMS OF THE HISTORY OF THE ETHNOS.....	125
Issayev M.S., Shametov S.T., Dzhapparova R.T. THE POLICY OF THE SOVIET AUTHORITY AGAINST MOSQUES IN KAZAKHSTAN (1918-1953).....	134
Kumekov B., Tashkarayeva A. ORAL HISTORICAL TRADITION IN THE WORK "SHEZHIRE-I-TARAKIM": ISSUES OF SOURCE ANALYSIS AND INTERPRETATION.....	146
Krupko I.V., Burkhanov B.B. HISTORIOGRAPHICAL NARRATIVES POSTCOLONIAL STUDIES HISTORICAL MEMORY OF THE KAZAKH SOCIETY.....	158

Kurmanalina N., Muhatova O., Kuanbay O. KENESARY KASSYMOV IN PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY.....	168
Kurmanov Z. ABOUT THE FOUNDING FATHERS OF THE KYRGYZ STATEHOOD.....	177
Kuanbay O. ARCHIVAL MATERIALS ABOUT KAZAKH BATYRS (XVIII - FIRST HALF OF XIX CENTURIES).....	187
Kozybayeva M.M. THE FAMINE OF 1921-1922 IN NORTH KAZAKHSTAN: UNSTUDIED PAGES.....	201
Razdykov S.Z., Dossymbetov N.A. THE HISTORY OF STUDYING THE IRRIGATION SYSTEM OF SYRDARYAN KAZAKHS.....	209
Sabdenova G.E., Baigunakov D.S. SOME ISSUES OF THE CONFRONTATION BETWEEN YESSIM KHAN AND TURSUN KHAN (BASED ON THE MATERIALS OF SHEZHIRE AND ORAL HISTORY).....	221
Khaidarov E. PEOPLE'S UPRISINGS IN THE WESTERN KAZAKHSTAN REGION (1928-1932) (Based on the materials of Dzhanibek, Chingirlau districts).....	234
Review Сын-пікір Рецензия	
K.N. Baltabayeva REVIEW OF THE BOOK: NABIZHAN MUKAMETKHANULY. INTERNATIONAL PHENOMENON: THE PROCESS OF SEPARATION AND UNIFICATION OF THE KAZAKH PEOPLE.....	249

Редакцияның мекен-жайы:
050010, Қазақстан Республикасы
Алматы қ., Шевченко көш., 28,
ҚР БҒМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
«**edu.e-history.kz**» журналының редакциясы
Телефон: +7 (727) 261-67-19
E-mail: edu.history@bk.ru
Электрондық мекен-жайы: www.edu.e-history.kz

Журнал 2013 жылдан бастап шығады.

Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркеліп, № 14602-ИА куәлігіне ие болды.